

ISSN 2311-8040

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 3

Львів
2014

УДК 34(05)
ББК 67я5
НЗ4

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
НЗ4 **Серія юридична** / головний редактор В. В. Серета. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. –
Вип. 3. – 388 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. В. Серета, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. К. Гришук**,
доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
О. М. Балинська, доктор юридичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **Т. З. Гарасимів**, доктор юридичних наук, професор;
З. Р. Кісіль, доктор юридичних наук, професор; **В. О. Навроцький**, доктор
юридичних наук, професор; **А. С. Токарська**, доктор юридичних наук, професор;
М. П. Гетьманчук, доктор історичних наук, професор; **Я. А. Гончарук**, доктор
економічних наук, професор; **М. С. Кельман**, доктор юридичних наук, професор;
О. В. Авраменко, кандидат юридичних наук, доцент; **А. В. Баб'як**, кандидат юри-
дичних наук, доцент; **Р. І. Благута**, кандидат юридичних наук, доцент; **В. С. Бліхар**,
доктор філософських наук, доцент; **С. В. Богданов**, кандидат юридичних наук
(за згодою); **С. С. Гнатюк**, кандидат юридичних наук; **Д. Є. Забзалюк**, кандидат
історичних наук, доцент; **М. В. Ковалів**, кандидат юридичних наук, професор;
В. О. Кучер, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Р. Лещук**, кандидат юридичних
наук; **Ю. С. Назар**, кандидат юридичних наук, доцент; **В. В. Сенник**, кандидат тех-
нічних наук, доцент; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент;
Г. В. Смолин, кандидат юридичних наук, доцент; **Т. І. Созанський**, кандидат
юридичних наук, доцент; **П. Станіш (Stanisz Piotr)**, доктор права габлітований
(за згодою); **Г. Б. Яновницька**, кандидат юридичних наук, доцент; **Н. В. Медвідь**.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх
справ (протокол № 2 від 25 вересня 2014 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11429-302P від 4 липня 2006 р.

Адреса редакції: Україна, 79007 м. Львів, вул. Городоцька, 26.
Тел.: (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна ко-
легія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладено-
го матеріалу покладається на авторів і рецензентів.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове.
Рукописи не повертаються.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ПРАВА

УДК 340.238(477.83/86)»1240/1250»

Д. Є. Забзалюк

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 40–50-х рр. XIII СТОЛІТТЯ

Здійснено аналіз політичних і правових особливостей європейської інтеграції Галицько-Волинської держави у 40–50-х рр. XIII ст. Досліджено головні особливості державно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави у період правління Данила Романовича. Акцентовано, що свого найбільшого розквіту Галицько-Волинське князівство досягло за правління князя Данила Галицького, з іменем якого пов'язані нове об'єднання Галичини та Волині, відновлення влади над Києвом, зовнішньополітичні відносини із сусідніми державами, релігійна унія із Католицькою Церквою, коронація Данила Романовича та боротьба із золотоординським нашествям.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, Данило Галицький, Католицька Церква, Папа Римський, унія, коронація, хрестоносний рух.

Постановка проблеми. Політичний та правовий розвиток Галицько-Волинської держави характеризувався певними особливостями, які були притаманні періоду феодальної роздробленості та утворенню нових державних утворень після фактичного розпаду Київської Русі.

Ці особливості були зумовлені остаточним утвердженням соціально-економічних і державно-політичних засад феодалізму, що полягали у низці реформ системи державного управління, які ґрунтувались на кращих зразках Києво-Руської доби та нововведеннях, запозичених у найвпливовіших і найрозвинутіших європейських монархій.

Важливим компонентом зміни вектора зовнішньополітичного розвитку у бік Заходу було те, що Галицько-Волинська держава стала правонаступницею Київської Русі та залишилась єдиним із колишніх князівств сильним і монолітним державним утворенням, яка проводила власну чітку та незалежну політику. Значною мірою цьому процесу

«посприяла» монголо-татарська навала, яка змусила шукати нові шляхи державно-політичного, правового та релігійного розвитку. Найбільш наявно ці тенденції простежувались у політиці одного з найуспішніших правителів Галицько-Волинської держави князя Данила Галицького.

Стан дослідження. Перші спроби наукового висвітлення періоду формування та розвитку Галицько-Волинської держави були окреслені у працях видатних українських істориків середини XIX – початку XX століття, до яких можна віднести О. Андріяшева, М. Грушевського, М. Дашкевича, Д. Зубрицького, І. Шараневича та ін.

Окремі аспекти державно-політичного, соціально-економічного та релігійного розвитку Волині та Галичини княжої доби висвітлювали українські діаспорні історики: П. Грицак, М. Ждан, М. Кордуба, Н. Полонська-Василенко, С. Томашівський та ін.

Що стосується радянської історіографії, яка висвітлювала період існування Галицько-Волинської держави, то тут можна зазначити про наукові розвідки М. Брайчевського, Я. Ісаєвича, І. Крип'якевича, В. Пашуто, К. Софроненка та ін.

Зарубіжна історіографія, в якій аналізується період існування на західноукраїнських землях в XII–XIV ст. незалежної держави, представлена в основному працями польських, німецьких та угорських істориків, зокрема: А. Вількевич-Вавжиньчикової, Б. Влодарського, Л. Дроби, С. Кучинського, Е. Ледерер, Р. Роде, Р. Рьопеля, С. Смольки, М. Фонт та ін.

Сучасні дослідження, присвячені галицько-волинському періоду, представлені у працях відомих українських істориків і правників, серед яких: О. Борисова, Л. Войтович, О. Головка, В. Гончаренко, Я. Дашкевич, В. Єрмолаєв, В. Ідзьо, О. Копиленко, М. Котляр, П. Кралюк, Н. Крестовська, В. Кульчицький, О. Купчинський, В. Маркчук, В. Мудревич, В. Тацій, І. Терлюк, Б. Тищик, А. Толочко та ін.

Мета статті полягає в дослідженні політико-правових аспектів інтеграції Галицько-Волинської держави в Європейське співтовариство в 40–50-х рр. XIII ст., що дає підстави виокремити низку **завдань**, зокрема: з'ясувати передумови об'єднання Галицького та Волинського князівств у єдину державу; проаналізувати особливості державно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави у період правління Данила Романовича; охарактеризувати правові засади укладання унії з Католицькою Церквою та відобразити значення коронації Данила для політичного розвитку держави та Європи загалом; виявити

головні чинники обрання європейського курсу розвитку держави під час правління Данила Галицького.

Виклад основних положень. Упродовж XI–XII ст. на західних територіях Київської Русі спостерігалось значне піднесення двох удільних князівств – Галицького та Волинського. Ці князівські землі підтримували активні міжнародні відносини з провідними європейськими країнами, Візантією тощо. Це зумовлювало перспективу їх подальшого об'єднання в єдину державу, формування європейського вектору розвитку, а також зміцнення їх ролі та впливу на політичну ситуацію в Центральній, Східній та Західній Європі.

Загальнодержавним і загальноєвропейським інтеграційним процесам Галичини та Волині сприяло прийняття християнства, існування єдиної на Русі державної церковної організації. З розвитком міст Волині та Прикарпаття посилювалися економічні контакти, що призводило до зближення населення двох земель. Консолідаційним процесам сприяло функціонування важливих транснаціональних шляхів, які проходили через регіон. Серед політичних факторів єднання необхідно вирізнити прагнення населення краю подолати внутрішні конфлікти, забезпечити свій край від зовнішньої загрози (на заході – з боку Польщі та Королівства Угорщина, на півночі – з боку ятв'язьких і литовських племен, а дещо пізніше – з боку Литовської держави, на сході – з боку кочовиків – спочатку половців, відтак монголів) [1, с. 20–21].

Після об'єднання Волинського та Галицького князівств 1199 року в єдину державу зі столицею у Галичі, актуальними стали питання вдосконалення державно-політичного та соціально-економічного розвитку з метою зміцнення авторитету молоді держави на міжнародній арені. Найперше це полягало у проведенні реформ усередині країни, як адміністративних, так і економічних, нормалізації відносин із Угорським і Польським королівством, налагодженні дипломатичних і політичних зв'язків із потужними західноєвропейськими монархіями тощо.

Саме ці завдання стали пріоритетними для засновника Галицько-Волинської держави князя Романа Мстиславовича, який усяляко намагався перетворити Галицьку та Волинську землю в єдиний монолітний державний і політичний комплекс, джерело безпеки та стабільності для усієї Європи.

Одним свого найбільшого розквіту Галицько-Волинська держава досягла за правління князя Данила Романовича, з іменем якого пов'язані нове об'єднання Галичини та Волині, відновлення влади над Києвом, зовнішньополітичні відносини із сусідніми державами,

релігійна унія із Католицькою Церквою, його коронація та боротьба із золотоординським нашествям.

Відтак у 40-х роках XIII ст., саме в період правління Данила Галицького, здійснюється повномасштабна відбудова краю, активно розвиваються дипломатичні відносини з іншими державами, організуються військові походи щодо приєднання до Галицько-Волинського князівства нових земель, а також триває боротьба із сепаратизмом. Саме в цей період, як наголошують І. Фроянов та А. Дворніченко, спостерігається «улаштування Української держави на західноєвропейський зразок» [2, с. 156].

Значимо, що Галицько-Волинська держава розвивалась як класична феодальна монархія, в якій, однак, були помітні надзвичайно потужні боярські впливи.

Олігархічні тенденції місцевого боярства не сприяли консолідації всередині країни та призводили до постійних конфліктів із князівською владою. Постійні міжусобиці та тривалі протиріччя князів і боярської верхівки перетворили державу у поле бою за владні повноваження та основні важелі управління. Тому Данило Романович розпочав реалізовувати активну зовнішньополітичну діяльність і сподівався на підтримку Риму в аспекті зміцнення своєї влади. Адже добре відомо, який вагомий авторитет у Європі мала Римська Католицька Церква, який, щоправда, розпочав поволі знижуватися внаслідок втрати християнами своїх територій під час хрестових походів феодального лицарства на Близький Схід.

Однак ідея хрестових походів ще остаточно «похована» не була. Слід констатувати, однак, що хрестоносний рух поступово починає змінювати вектор – із Палестини він зміщується в сторону Європи, – переформатовуючись у боротьбу проти язичників, схизматиків, еретиків і монголо-татар.

Завдяки могутній військовій організації король Данило мав великий вплив на країни Західної Європи: Угорщину, Польщу, Чехію і Австрію, у зв'язку з чим міг на рівних проводити широкомасштабні переговори з володарями цих країн, зокрема і з Папою Інокентієм IV про хрестовий похід проти татар [3, с. 11].

У другій половині 40-х років XIII ст. залежність Данила від монголо-татарського панування стає нестерпним. Окрім того, Золота Орда розпочинає становити цілком реальну загрозу для більшості європейських держав, а також для європейського католицького світу в цілому. Усвідомлюючи ситуацію, будучи вмілим політиком

і дипломатом, Данило Романович у лютому 1246 року розпочинає перемовини із Папою Римським Інокентієм IV щодо організації спільного із європейськими монархіями хрестового походу проти монголо-татарського панування.

Щодо монголо-татарської загрози, то слід зауважити, що, крім Данила, багато інших східноєвропейських володарів у XIII ст. вважали за необхідне релігійне єднання з католицьким світом задля реалізації ідеї хрестового походу проти ординців.

Взаємини з Римською Католицькою Церквою фактично визначали напрям зовнішньої політики Галицько-Волинської держави упродовж XIII ст.

У стосунках із папською курією в другій половині 40-х років XIII ст. Данило Романович сподівався використати авторитет Риму в контактах із центральноевропейськими монархами. Знаючи наполегливість Риму в релігійному питанні, князь Данило категорично не відкидав можливості переговорів на цю тему, але умовою для цього встановлював надання реальної допомоги Заходу в боротьбі з ординцями. З цією метою «папа брав державу Данила під свою опіку... і заборонив іншим королям і хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила та Василька» [4, с. 123–127].

Щоправда, князь Галицько-Волинської держави зобов'язувався стати частиною великого католицького світу, підпорядкувавши місцеві православні єпархії римської юрисдикції. У серпні 1247 року Папа Римський Інокентій IV видає буллу, в якій проголошувалось єднання галицьких князів із Римською Католицькою церквою.

У контексті зближення із католицьким світом важливо зазначити про те, що «на початку правління Данила особливістю суспільного ладу Галицько-Волинської держави була та обставина, що більшість земельних володінь тут перебувала у боярських руках. Насамперед це стосувалося Галичини. Бояри в Галицькій Русі були земельною аристократією, яка водночас складала верхівку князівської дружини. Могутність галицьких бояр ґрунтувалася на значних земельних володіннях, а й на сотнях і тисячах васалів, що з ласки того чи іншого боярина сиділи на його землі і на заклик свого пана повинні були прийти йому на допомогу – навіть у виступі проти верховного сюзерена, тобто князя. Виникнення великого землеволодіння тут випереджало створення князівського домену. Останній почав складатися вже тоді, коли переважну частину общинних земель захопили бояри, а це обмежило кількість вільних земель для князівських володінь» [5, с. 93–94].

Саме тому «можливим виразником унії могла бути частина бояр, тісно пов'язаних економічно і соціально з політичними і релігійними установами сусідніх католицьких держав, вагома суспільна верства, торгово-ремісничка знать, яка шукала внаслідок впровадження релігійної унії вигідних ринків збуту своїх товарів, тобто інтеграції у західноєвропейський ринок» [6, с. 45–48].

З точки зору правових аспектів прийняття унії, варто зауважити достатньо ґрунтовну підготовку до її ухвалення і з боку папської курії, і з боку князя та його найближчого оточення, включаючи вищих церковних ієрархів.

Це дає підстави стверджувати, що унія приймалась на найвищому державному рівні і мала велике державно-політичне та історичне значення, а також «відкривала широкі можливості інтеграції у Західну Європу» [7, с. 3–7].

Отож, можна вважати, що правління Данила Галицького – це період входження Галицько-Волинського князівства у європейський союз католицьких держав.

Однак варто зауважити, що схилити володарів Галицько-Волинської держави у бік католицизму папська курія намагалась ще в період князювання Романа Мстиславовича, що підтверджується активною діяльністю католицьких місіонерів і проповідників, «які робили все, щоб схилити князя у бік політичної інтеграції з державами Західної Європи і релігійної унії зокрема» [8, с. 257].

Окремим фактом визнання зростаючого авторитету Галицько-Волинської держави у Європі стала коронація Данила Романовича у 1253 році в м. Дорогичин. Звичайно, факт коронації мав дуже важливе значення, адже тепер уже перший український король усвідомлював усю значущість корони не просто як монаршого символу, а як символу належності до Європи.

Звичайно, приймаючи з рук папського легата корону, Данило Галицький сподівався також на допомогу католицького Заходу у звільненні всієї галицько-волинської землі від монголо-татарських загарбників. Тим паче, як зазначалося, сам був ідейним натхненником організації хрестового походу коаліції європейських католицьких держав проти монголо-татарського панування.

Коронація Данила Романовича мала велике політичне значення для Русі, оскільки сприяла зростанню авторитету холмського володаря у контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи. Отримання нового титулу, авторитетного в Європі,

виконувало неабияку роль для актуалізації політичної значущості руського володаря і в східнослов'янському середовищі. В літературі існує думка, що в Дорогичині відбулося визнання прав Данила, який де-факто вже давно був королем Русі, на всю давньоруську спадщину [9, с. 201].

Крім того, Данило Галицький визнавав зверхність Папи як вищого релігійного ієрарха, а той, своєю чергою, визнавав Данила єдиним законним володарем України-Русі та анулював територіальні претензії угорських королів, визнаючи за Данилом Романовичем, як королем Русі, права на усі землі від Карпат до Дніпра, а також на усі білоруські та литовські землі, на які раніше не мав права.

Отже, коронація князя Данила Романовича наприкінці 1253 р. була свідченням зростання авторитету Галицько-Волинської держави на міжнародній арені.

Звичайно, чимало дослідників убачають у коронації Данила і негативний бік, що полягав у зростаючому впливі католицизму на Схід Європи, а також тій обставині, що православне населення Галичини та Волині доволі агресивно сприймало католицьких місіонерів, які подекуди проводили свою діяльність «занадто активно», не враховуючи ментальні та релігійні особливості місцевого населення.

Проте загроза з боку монголо-татар змушувала Данила Галицького вдаватись до активних дій і щодо зміцнення війська – князівської дружини та ополчення, будівництва нових міст-фортець, і в напрямі пошуку впливових союзників серед потужних європейських держав, найперше Риму.

Саме «після звернення Папи Римського Інокентія IV до католицького світу про організацію хрестового походу проти татар в 1254 році, Русь-Україна офіційно вступила в Союз Католицьких держав» [10, с. 23], уклавши угоду з Польським королівством та Тевтонським Орденом.

У боротьбі проти татар, як зазначав А. Амман, Україна-Русь стала фортецею для усієї Європи і Папа побажав об'єднати усіх християн Європи незалежно від обряду... Невтомна праця Папи у цьому напрямку привела в 1250–1260 рр. до унії з католицькою цивілізацією двох таких могутніх і впливових у Центрально-Східній Європі держав, як Литви і України-Русі [11, с. 251, 261].

Однак, до укладення реальної унії Галицько-Волинської держави із Католицькою Церквою в її юридичному сенсі і не дійшло,

оскільки ті зобов'язання, які взяв на себе Рим, не були виконані. Ці зобов'язання стосувалися не тільки гарантій військової допомоги проти татар, але і релігійних чинників, які були доволі суперечливі. Адже йшлося про фактичне і юридичне об'єднання двох церков – Православної та Католицької.

Відомо, що і у князівській та боярській верхівці, і в середовищі церковної спільноти в особі духовенства було чимало противників такого об'єднання.

Висновки. Головними напрямками зовнішньополітичної діяльності Галицько-Волинського князівства у 40–50-х роках XIII ст. можна вважати активізацію дипломатичних відносин із провідними європейськими державами, де особливого значення набули зовнішньополітичні зв'язки із Римом, зокрема у питаннях щодо прийняття католицизму та можливої релігійної унії, а також створення союзу християнських католицьких держав із організації хрестового походу проти монголо-татар.

1. Головка О. Б. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII століття): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня доктора іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / О. Б. Головка. – К., 2006. – 34 с.

2. Фроянов И. Я. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 272 с.

3. Ідзьо В. С. Король Данило та Українська держава у XIII столітті / В. С. Ідзьо. – Львів: Сполом, 2007. – 64 с.

4. Большакова С. А. Папские послания Галицкому князю как исторический источник / С. А. Большакова // Древнейшие государства на территории СССР. – М.: Наука, 1976. – С. 123–127.

5. Терлюк І. Я. Історія держави і права середньовічної України: навчальний посібник / І. Я. Терлюк, Д. Є. Забзалюк. – Львів: Каменяр, 2010. – 232 с.

6. Kunasiewicz S. Stanisława Kunasiewicza przewodnik po kościele Bożego Ciała oo. dominikanów we Lwowie / S. Kunasiewicz. – Lwów: I. Związkowa Drukarnia, 1876. – 214 s.

7. Дашкевич Н. Первая уния в Юго-Западной Руси с католичеством (1246–1254) / Н. Дашкевич. – К., 1884. – 48 с.

8. Ідзьо В. Українська держава в XIII столітті / В. Ідзьо. – Львів: Нова зоря, 1999. – 320 с.

9. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1 / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 588 с.

10. Ідзьо В. Руське королівство та Тевтонський Орден: політичні, економічні та релігійні взаємовідносини XIII–XIV століттях / В. Ідзьо. – Сімик, 2012. – 60 с.

11. Amman A. Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newski / A. Amman. – Roma, 1936. – 452 p.

Забзалюк Д. Е. Политико-правовые аспекты европейской интеграции Галицко-Волынского государства в 40–50-х гг. XIII века

Осуществлен анализ политических и правовых особенностей европейской интеграции Галицко-Волынского государства в 40–50-х гг. XIII в. Исследованы главные особенности государственно-политического развития Галицко-Волынского государства в период правления князя Данила Романовича. Сделан акцент на то, что наибольшего развития Галицко-Волыньское княжество достигло при правлении Данила Галицкого, с именем которого связано новое объединение Галиции и Волыни, восстановление власти над Киевом, внешнеполитические отношения с соседними государствами, религиозная уния с Католической Церковью, коронация Данила Романовича и борьба с золотоордынским нашествием.

Ключевые слова: Галицко-Волыньское государство, Данило Галицкий, Католическая Церковь, Папа Римский, уния, коронация, крестоносное движение.

Zabzaljuk D. Ye. Political-law aspects of the european integration of the Galician-Volyn' state in the 40–50th of the XIII Century

It should be noted that most researches about Galicia Volyn' state carries historical character and the problems of legal value were illuminated and are illuminated not too often. This article is devoted to the analysis of political and legal features of European integration of the Galicia Volyn' state in the 40-50th of the XIII century. The main features of state-political development of the Galicia Volyn' state in the period of rule of Danylo Romanovich are dealt within the article. Attention is emphasized on the highest prosperity of the Galicia Volyn' state achieved for the rule of prince Danylo Romanovich, to the name of that the new association of Galicia and Volyn', proceeding in lordship over Kyiv, foreign-policy relationships with the nearby states, religious union with Catholic Church, coronation of Danylo Galytsky and fight against the Golden horde invasion.

This article is dedicated to the analysis of political and legal features of European integration of the Galicia Volyn' state in the 40-50th of the XIII century. The main features of state-political development of the Galicia Volyn' state are investigated in the period of rule of Danylo Romanovich. An idea is traced in the article, that the period of rule of Danylo Galytsky is characterized the clear European vector of foreign-policy activity, and also attempt of the Galicia Volyn' state to enter the European association of the catholic states.

Key words: Galicia Volyn' state, Danylo Galytsky, Catholic Church, the Pope, union, coronation, Crusades movement.

Стаття надійшла 5 червня 2014 року

ПОНЯТТЯ І ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Проаналізовано принципи судової системи України, думки науковців щодо цього поняття. На основі зазначених думок і сучасного судового законодавства запропоновано авторське визначення цього поняття.

Досліджено особливості системи принципів побудови судової системи. Запропоновано до принципів побудови судової системи включити принципи етнічності та інтеграційності. Визначено роль цих принципів для побудови сучасної судової системи України.

Ключові слова: *принципи судової системи, принцип територіальності, принцип спеціалізації, принцип інтеграційності, принцип етнічності.*

Постановка проблеми. На початку 90-х років ХХ ст. із проголошенням незалежності України докорінно змінилася побудова органів державної влади, зокрема судової. Певні демократичні засади щодо побудови судової системи внесла Конституція України. Подальше реформування судової системи було пов'язано з незначною судовою реформою та із Законом України «Про судоустрій» від 07.02.2002 р. Унаслідок прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у 2010 р. судова система України знову зазнала певних істотних змін. Крім того, цей закон порівняно з Конституцією України розширив систему принципів побудови судової системи. Так, ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає ще один із принципів побудови системи судів загальної юрисдикції – інстанційність. Проте, незважаючи на законодавче визначення системи принципів побудови судової системи, в сучасній юридичній науці дискусії щодо цього не вщухають.

Стан дослідження. Певний внесок у розробку цієї проблеми зробили такі вчені, як А. Л. Борко, В. Д. Бринцев, Р. О. Куйбіда, І. В. Назаров, І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. С. Стефанюк, Т. В. Струс-Духнич та інші. Проте, незважаючи на таку зацікавленість з боку науковців, питання, що стосуються принципів судової системи у зв'язку з подальшим реформуванням судової системи, потребують досліджень.

Мета статті полягає у дослідженні принципів побудови судової системи України. Відповідно до мети завдання цієї статті такі:

1) визначити поняття принципів побудови судової системи; 2) проаналізувати погляди науковців щодо системи принципів побудови судової системи; 3) розглянути можливості доповнення системи принципів побудови судової системи новими принципами.

Виклад основних положень. Принципи побудови судової системи, на думку І. Назарова, є частиною принципів судової влади, але, з огляду на цілком видиму специфіку, утворюють самостійну систему принципів [1, с. 3–4]. Щодо визначення поняття принципів судової системи, то слід розглянути думки сучасних науковців із цього приводу. Так, на думку І. Назарова, принципи побудови судової системи можна визначити як історично сформовані теорією й практикою діяльності судів, обумовлені економічним і ідейно-політичним рівнем розвитку суспільства нормативно закріплені положення, які фіксують найбільш важливі вимоги й відображають закономірності побудови судової системи країни, виражають її зміст й специфіку, визначають тенденції розвитку [1, с. 128–129]. З цією думкою майже повністю погоджується Т. Струс-Духнич, проте, вона вважає, що ці принципи варто називати принципами побудови судової влади [2, с. 174]. А. Борко, узагальнюючи основні риси та властивості принципів організації судової системи, визначає їх як систему законодавчо визначених й гарантованих державою, обумовлених ідейно-політичним рівнем розвитку суспільства, стабільних вихідних концептуальних основ організації судової системи та судових органів, що визначають засадничі вимоги, закономірності й зміст формування судової системи [3, с. 54].

Щодо системи побудови судової системи України в сучасній правовій науці немає однастайності позицій. На думку І. Назарова, до системи принципів побудови судової системи варто включити такі принципи: а) єдності судової системи; б) територіальності; в) спеціалізації; г) інстанційності; г) ступінчастості та ієрархічності; д) самостійності суду; е) доступності суду [4, с. 105].

Інший відомий науковець В. Бринцев виокремлює такі основні принципи формування судової системи: а) незалежності судових органів; б) оперативності правосуддя й доступності суду для населення; в) структурної самостійності; г) простоти й економічності судової системи [5, с. 67].

С. Тимченко до принципів побудови судової системи України відносить лише конституційні – територіальність і спеціалізацію. Решту принципів він визначає як ознаки судової системи [6, с. 51]. Майже подібним є погляд Р. Куйбіди, який до принципів судової

системи України відносить спеціалізацію, територіальність та інстанційність. Усі інші принципи, на його думку, вичерпали своє методологічне значення і перейшли до категорії властивостей, рис, які характеризують сучасну систему судів [7, с. 47]. Зазначена позиція вбачається недостатньо аргументованою (конкретне коло таких засад не встановлювалось), а пояснення, що вони «вичерпали своє методологічне значення», не розкриває відмінності між категоріями принципів і ознак судової системи.

Автори навчального посібника із судових і правоохоронних органів України зазначають, що конституційно закріплені принципи побудови судової системи України такі: а) територіальності; б) спеціалізації; в) єдності судової системи; г) інстанційності; р) ступінчастості; д) ієрархічності; е) доступності правосуддя [8, с. 97]. На думку А. Борко, вказаний перелік слід доповнити ще й такими загальноправовими засадами, як принципи верховенства права і законності, втілення яких в організації та діяльності судової системи України набуває ключового значення у зв'язку зі специфічним призначенням судової влади у здійсненні державою правового захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина [9, с. 455].

Продовжуючи, проаналізуємо принципи судової системи, які чітко визначені Конституцією України, зокрема в ст. 125. Так, перший принцип територіальності означає розбудову системи судів загальної юрисдикції відповідно до системи адміністративно-територіального устрою, закріпленої в ст. 133 Конституції України. В. Стефанюк стверджує, що сутність принципу територіальності полягає в тому, щоб місцеві суди були територіально наближені до людей, щоб кожен громадянин знав, як у складній судовій системі обрати той суд, у якому він має захищати свої права. І цим вимогам, на його думку, існуюча система судів, що побудована за адміністративно-територіальним поділом, відповідає, оскільки охоплює всі регіони України, забезпечені необхідним транспортом, зв'язком тощо [10, с. 25–26]. На думку авторів навчального посібника з правоохоронних і судових органів, значення принципу територіальності полягає у: а) відсутності територій, на які не поширювалася б юрисдикція суду; б) територіально зручному розміщенні судів; в) існуванні достатньої кількості судів і суддів на території держави [8, с. 45]. Автори іншого навчального посібника зазначають, що принцип територіальності означає, що в кожній адміністративно-територіальній одиниці країни – районі, місті (крім міст районного підпорядкування), районі в місті, кількох районах

чи у районі та місті створюються місцеві суди, яким підвідомчі всі справи, що виникають у межах цієї території [11, с. 36].

Деталізацію цей принцип отримав у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Новий Закон не так чітко визначив зміст принципу територіальності, як попередній – «Про судоустрій України». Якщо у попередньому законі законодавець зазначав, що під принципом територіальності розуміється визначення статусу й місце розташування суду відповідно до адміністративно-територіального устрою країни (ч. 2 ст. 20 скасованого Закону України «Про судоустрій України» 2001 р.), то у чинному Законі лише зазначено, що одним із принципів побудови системи судів загальної юрисдикції є принцип територіальності (ч. 1 ст. 17), і зміна адміністративно-територіального устрою може бути підставою (не єдиною) для утворення чи ліквідації суду (ч. 3 ст. 20 Закону). Таке формулювання можна оцінити як підготовку до створення у майбутньому судів, юрисдикція яких не визначатиметься межами адміністративно-територіальних одиниць України. Але поки що в Законі під час визначення місцезнаходження судів завжди враховується принцип територіальності у класичному розумінні.

Принцип територіальності повинен органічно поєднуватися з принципом спеціалізації. Принцип спеціалізації у побудові судової системи є одним із чинників забезпечення права на правосуддя, оскільки ця вимога пов'язана з необхідністю розгляду справи компетентним судом. Компетентний суд – це не тільки суд, уповноважений здійснити правосуддя у повному обсязі з винесенням рішення по суті, а й суд, у кваліфікованості суддів якого впевнена особа, котра до нього звертається, і Конституція України закріпила принцип спеціалізації судів. Змістовне наповнення цього принципу повинні здійснити відповідні закони, найперше Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Він закріпив таку побудову судової системи, де є елементи і «зовнішньої», і «внутрішньої» спеціалізації. Критерієм спеціалізації є предмет спірних правовідносин і властива йому відповідна процесуальна процедура. Система господарських і адміністративних судів побудована за ознакою «зовнішньої» спеціалізації, починаючи з судів першого рівня, тобто утворюються окремі гілки в системі судів загальної юрисдикції. Для загальних судів на першому рівні (місцеві суди) діє «внутрішня» спеціалізація, зміст якої полягає в тому, що в межах однієї судової установи, де це можливо завдяки кількісному складу суддів, здійснюється розподіл між судьями місцевого суду обов'язків із розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних справ, а також справ про

адміністративні правопорушення. А на другому та третьому рівнях системи загальних судів відбувається зовнішня спеціалізація (але не така «чиста», як у підсистемі господарських та адміністративних судів) – діють апеляційні суди з розгляду кримінальних, цивільних справ, а також справ про адміністративні правопорушення, і Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Отож, спеціалізація судової системи здійснюється за предметною юрисдикцією (зовнішня спеціалізація). Крім того, у судах різних судових юрисдикцій може запроваджуватися спеціалізація суддів із розгляду конкретних категорій справ цієї юрисдикції (внутрішня спеціалізація) [12, с. 870].

Ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає ще один із принципів побудови системи судів загальної юрисдикції – інстанційність. Він чітко не передбачений у нормах Конституції України, проте на підставі системного тлумачення приписів ст.ст. 125 і 129 Основного Закону можливим є його дослідження з урахуванням вказівки законодавця про побудову системи судів загальної юрисдикції за принципом інстанційності у положеннях Закону. Зокрема ч. 1 ст. 22 вказує на те, що місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності. Ст. 26 передбачає, що у системі судів загальної юрисдикції діють апеляційні суди як суди апеляційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Ця загальна норма продовжена у відповідних приписах процесуального законодавства. Крім того, у системі судів загальної юрисдикції діють вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справ.

Крім того, на нашу думку, окремо слід виділити принцип етнічності судової системи. Зміст цього принципу полягає в тому, що судова система незалежної України, запозичивши найкращі здобутки зарубіжних правових систем, залишається самобутньою й унікальною, а її правові засади стали проявом національного духу правосвідомості української етнічної групи.

Крім того, в сучасній правовій науці зазначається, що через призму особливостей власної судової системи істотно виявляється правосвідомість, індивідуалізм етносу. Суто національне в судовій системі того чи іншого народу входить до надбань світової культури і збагачує її [13, с. 15].

Чільне місце в системі етнізації судової системи, безперечно, посідає мова. Мова – це генетичний код нації. У мові (усній та писемній) зберігаються віковічні надбання народу, особливості його мисленнєвої діяльності. Мова є оберегом культури нації. Мовою судочинства і діловодства, відповідно до ст. 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», є державна (українська) мова. Суди зобов'язані використовувати українську мову для ведення процесу, викладення процесуальних документів. Однак тут же зазначається, що суди гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють, і що у судах, поряд із державною, можуть використовуватися регіональні або мови меншин у порядку, встановленому процесуальним законом. Крім того, відповідно до чинного законодавства України, суддя повинен володіти державною мовою. Принцип етнічності характеризується і тим, що у побудові судової системи враховуються національні традиції та досвід, досягнення вітчизняної науки в галузі процесуального права, організаційні та фінансові можливості держави.

У контексті євроінтеграційних прагнень сучасної України, на нашу думку, слід також виокремити такий новий принцип судової системи, як інтеграційність. Прийнято вважати, що термін «європейська інтеграція» позначає створення європейських інститутів і політик, які еволюціонують у напрямі формування певного наднаціонального центру, навколо якого повинен конституюватися спільний європейський простір. Реалізація євроінтеграційних прагнень України передбачає обов'язкову адаптацію нашої судової системи до судової системи Європейського Союзу [14, с. 116]. Необхідною умовою євроінтеграції України є стабільність установ (органів), які гарантують демократію, верховенство права та права людини, що не може бути досягнуто без проведення судової реформи, спрямованої на забезпечення незалежності судової влади та її зміцнення. З огляду на це, до системи суб'єктів забезпечення євроінтеграційних процесів в Україні повинні входити і судова система, яка представлена насамперед Верховним Судом України, Конституційним Судом України та вищими спеціалізованими судами України.

Необхідним кроком подальшої європеїзації судової системи України є розвиток міжнародних зв'язків органів судової влади України. Безпосередня реалізація заходів, спрямованих на забезпечення ефективної діяльності Верховного Суду у міжнародній сфері, покладена на відділ міжнародного співробітництва [15, с. 101–102].

В. Городовенко слушно зазначає, що під час формування і функціонування національної судової системи важиву роль виконує облік нормативних актів Ради Європи, зокрема Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, практики застосування її норм і положень у формі актів Комісії з прав людини (що діяла до 1998 р.) та Європейського суду з прав людини. Вимоги, що встановлюються до національного правосуддя в цих актах, доволі докладні і постійні розвиваються у вигляді сучасних правових засадах, сформульованих у результаті розгляду Європейським судом конкретних справ [16, с. 46]

З принципом інтеграційності судової системи тісно пов'язаний принцип міжнародності. Судова реформа неможлива без урахування надбань людства у сфері правосуддя. Поінформованість про діяльність судів у більшості демократичних країн світу безпосередньо впливає на правосвідомість суспільства, зокрема у нормотворчій діяльності. Реалізація цього досвіду відображена у ст. 9 Конституції України, згідно з якою, якщо на обов'язковість чинних міжнародних договорів надана згода Верховної Ради України, то ці договори є частиною її національного законодавства. А укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції України, можливе лише після внесення до неї відповідних змін. Отже, в Україні разом із національним діє частина міжнародного законодавства, яка є обов'язковою для виконання.

Висновки. Пропонуємо під принципами побудови судової системи розуміти важливі засади судової влади, які зумовлюються історико-політичним розвитком держави та спрямовані на створення надійних умов для ефективної реалізації судової системи.

Дія кожного принципу побудови судової влади створює умови для дії іншого принципу, що унеможливує їхнє функціонування самостійно. Проте кожний із принципів судової системи виконує самостійну роль у її побудові та разом сприяють ефективній організації й правовому функціонуванню судової системи.

1. Назаров І. В. Принципи побудови судової системи: монографія / І. В. Назаров. – Х.: ФІНН, 2009. – 144 с.

2. Струс-Духнич Т. В. Судова влада в період розбудови громадянського суспільства: теоретико-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук / Т. В. Струс-Духнич. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2012. – 200 с.

3. Борко А. Л. Поняття та ознаки принципів судової системи / А. Л. Борко // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 50–55.
4. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння: монографія / І. В. Назаров. – Х.: ФІНН, 2011. – 432 с.
5. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: монографія / В. Д. Бринцев. – Х.: Право, 2010. – 464 с.
6. Тимченко С. М. Судові та правоохоронні органи України: навч. посібник / С. М. Тимченко. – К.: Центр навч. л-ри, 2004. – 304 с.
7. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: монографія / Р. О. Куйбіда. – К.: Атіка, 2004. – 288 с.
8. Організація судової влади в Україні: навч. посібник. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий [та ін.]; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. – Х.: Одиссей, 2007. – 328 с.
9. Борко А. Л. Щодо системи принципів організації судової системи України / А. Л. Борко // Митна справа. – 2012. – № 6. – Ч. 2, кн. 2. – С. 450–456.
10. Стефанюк В. С. Судова система України та судова реформа / В. С. Стефанюк. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
11. Фіолевський Д. П. Судова влада і правоохоронна система в Україні: навч. посібник / Д. П. Фіолевський. – К.: Кондор, 2006. – 322 с.
12. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2012. – 1128 с.
13. Андреев Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII–XVIII століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 / Д. В. Андреев. – 21 с.
14. Татаренко В. Реформування судової влади в Україні в контексті євроінтеграційних процесів / В. Татаренко // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2010. – № 2. – С. 114–121.
15. Буратевич О. І. Органи держави влади України і нормативно-правове забезпечення європейської інтеграції / О. І. Буратевич // Наукові праці МАУП. – 2012. – Вип. 2 (33). – С. 99–104.
16. Городовенко В. В. Принципи судової влади: монографія / В. В. Городовенко. – Х.: Право, 2012. – 448 с.

Охотницкая Н. В. Понятие и принципы построения судебной системы Украины

Проанализировано принципы судебной системы Украины, мысли ученых относительно этого понятия. На основании этих взглядов и современного судебного законодательства предложено авторское определение этого понятия. Исследованы особенности системы принципов построения судебной системы. Предложено к принципам построения судебной системы включить

принципы этничности и интеграционности. Определена роль этих принципов для построения современной судебной системы Украины.

Ключевые слова: *принципы судебной системы, принцип территориальности, принцип специализации, принцип интеграционности, принцип этничности.*

Okhotnytska N. V. The Concept and The System of the Principles of the Formation of the Judicial System of Ukraine.

The article deals with the principles of the judicial system of Ukraine . The scientists' ideas regarding the concept of the judicial system formation are analyzed.

On the basis of these ideas and modern judicial legislation the author suggests the understanding of the principles of the judicial system formation as important grounds of the judicial power which are provided by the historical and political development of the state and aimed at the creation of reliable conditions for effective realization of the judicial system. It is defined that in the modern law science there is no unanimous ideas as to the principles of the judicial system formation. It is stressed out that the majority of Ukrainian lawyers outline such principles of the judicial system formation as unity, territorial integrity, instanciality, gradualism and hierarchy, court independence and availability.

The attention is paid to the fact that at the level of regulations the lawmaker singles out the principles of territorial integrity, specialization and instantiality. The author notes that the principles of territorial integrity and specialization are specified in the Constitution of Ukraine as to the principle of instanciality, it is not definitely provided in the norms of Fundamental law of Ukraine, thou the lawmaker focused on special this principle in special legislation, particularly in the Article 17 of the Law of Ukraine "On Judiciary" and "Status of Judges".

It is proved that the principle of the territory of integrity means the development of the system of general jurisdiction courts according to the system of administrative and territorial system of Ukraine. The author supports the scientists' idea about the essence of the principle of the territorial integrity lying in the statement that the local courts where geographically close to the people for every citizen to know how in very complicated judicial system to choose the court in which the person could protect one's rights. It is underlined that the principle of territorial integrity should organically be combined with principle of specialization. The author gives brief characteristics of the principles of specialization of judicial system. The peculiarities of the principle of instanciality of judicial system are examined.

The author offers to include to the system of judicial system formation principles the following components: ethnical principle and integrity one. The characteristics of these principles is given and its role for the formation of the modern judicial system of Ukraine is determined.

Key words: *principles of the judicial system, the territoriality principle, the principle of specialization, principle of integration, the principle of ethnicity.*

Стаття надійшла 5 червня 2014 року

КЛАСИФІКАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ У ПРАВІ (за матеріалами практики Страсбурзького суду)

Проаналізовано концептуальні особливості інтерпретації центрально-го для аксіологічної теорії поняття «цінність», здійснено спробу з'ясувати сутність та характерні ознаки, притаманні цінностям у праві, а також розглянуто багатоманітність аксіологічних підходів до класифікації правових цінностей і цінностей права. Здійснено спробу простежити можливість використання класифікації цінностей у праві для аксіологічного аналізу текстів рішень Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, цінність, правова цінність, цінність права, класифікація цінностей.*

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Страсбурзький суд) – це наднаціональний юрисдикційний орган, який має виключне право тлумачити й застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [1, с. 106]. Йдеться про динамічну й прогресивну інтерпретацію норм Конвенції, сформульованих часто у надто загальних, абстрактних виразах, у процесі якої судді ЄСПЛ «приречені» вдаватись до аргументів філософсько-правового гатунку [2, с. 94].

І хоча практика Страсбурзького суду зараз привертає увагу низки науковців, досі залишається велике коло нез'ясованих питань. Зокрема, існує необхідність осмислення аксіологічних підвалин цієї практики, позаяк безпосереднім завданням ЄСПЛ є захист основних європейських цінностей, зафіксованих Конвенцією у вигляді правових норм.

Стан дослідження. Теоретичною основою такої розвідки виступатимуть праці фахівців, які вивчають питання діяльності Страсбурзького суду у філософсько-правовому і загальнотеоретичному аспектах (Т. І. Дудаш, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович та ін.), а також доробок науковців, які досліджують ціннісні, зокрема аксіологічно-правові, проблеми (С. Ф. Анісімов, А. А. Івін, Д. А. Леонтьєв, Н. К. Неновски, Л. Н. Столович та ін.).

Теоретичне й філософське осмислення аксіологічної проблематики в рішеннях Страсбурзького суду неможливе без аналізу природи поняття «цінність», відтак **мета** статті – з'ясувати характерні ознаки

цієї категорії, виявити представлені в літературі підходи до розуміння та класифікації цінностей, а також розглянути можливості використання цих класифікацій для аналізу текстів рішень ЄСПЛ.

Виклад основних положень. У науковій літературі існує більше ста дефініцій поняття «цінність». Така різноманітність інтерпретацій сутності цієї категорії зумовлена відмінностями у розв'язанні низки філософських проблем, зокрема співвідношення онтологічного і гносеологічного, об'єктивного й суб'єктивного, матеріального та ідеального, індивідуального і суспільного.

Осмислення природи означеного феномена здійснюється у межах кількох альтернативних аксіологічних підходів: об'єктивістського, суб'єктивістського та інтерсуб'єктивного. Зауважимо, що вони описують відмінні аспекти поняття цінності, виявляючи неоднорідність і багатозначність його змістовно-сислового наповнення.

Попри всю різноманітність і подекуди діаметральну протилежність наукових позицій, найбільш загальні аксіологічні концепції розглядають «цінність» як «значущість» [3, с. 212]. Такий підхід підтримують чимало науковців (В. Франкл [4, с. 299], Б. С. Братусь [5, с. 89], Я. Гудечек [6, с. 103], Д. А. Леонтьєв [7, с. 7], Н. С. Розов [8, с. 119], Л. Н. Столович [9, с. 202], В. П. Тугарінов [10, с. 256]). Чим це обумовлено? У смисловому розумінні термін «цінність» споріднений із поняттям «значущість» [9, с. 202]. Під значущістю, як правило, розуміють значення певного предмета або явища для людини, його властивість чи якість, яка відповідає інтересу, внутрішній природі та смислу існування індивіда. Через значущість зовнішній світ набуває необхідного суб'єкту наповнення [11, с. 22].

Відтак значущість неминуче сповнюється суб'єктивно-об'єктивним змістом, адже не існує й, мабуть, не може існувати однаковою мірою значущих об'єктів для різних осіб.

У зв'язку з багатоаспектним характером феномена цінності навряд чи можна подати його уніфіковану дефініцію. Утім, як видається, є підстави погодитися з висловленим у літературі поглядом, згідно з яким цінністю вважається об'єктивне благо, яке через свою позитивну значущість здатне задовольняти потреби й інтереси суб'єкта, та зберігає властивість об'єктивно сприяти реалізації його можливостей [12, с. 10]. Наведене визначення найперше підкреслює суб'єктивно-об'єктивний та матеріалістичний аспекти цього поняття.

З огляду на викладене, спробуємо з'ясувати сутність і значення цінностей у праві.

Право належить до однієї з найважливіших сфер застосування теорії цінностей та може бути усвідомлене лише у межах ціннісних категорій, зазначав видатний німецький філософ права Г. Радбрух [13, с. 16]. Статус цінностей у праві здатні набувати різноманітні явища матеріального та ідеального характеру – предмети й блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени (мотиви, спонукання), ідеї, ідеали, соціальні інститути тощо [14, с. 176]. Типовим є поділ усіх цінностей у праві на дві основні групи: цінності права, стосовно яких право – це інструмент, засіб реалізації, та правові цінності, тобто цінності, наділені власне правовою якістю (С. С. Алексєєв, А. Н. Бабенко, П. М. Рабінович).

Цінності права – це природні й суспільні блага, захищені і забезпечувані позитивним правом через їхню значущість і корисність для людини і суспільства (П. М. Рабінович, К. В. Горобець) [15, с. 104; 12, с. 10]. Наведена дефініція розкриває сутність значущості об'єктів і явищ природної й соціальної сфер, які здатні слугувати засобами задоволення тих чи інших потреб суб'єктів і виявляють своє формальне вираження у позитивному праві. Таке розуміння цього поняття видається придатним і для позначення цінностей, які об'єктивуються у мотивувальних частинах рішень ЄСПЛ.

Амбівалентність природи цінностей у праві визначають два традиційно конкуруючі типи праворозуміння: позитивізм та юснатуралізм. У реальному житті ми спостерігаємо численні приклади фактичного роз'єднання цих вимірів, незбіг формального («державного», «законного») права і права, осмислюваного як феномен, що неодмінно має втілювати мораль, бути справедливим (ціннісно-юридичного, «правового») [16, с. 26]. Зіставлення правових цінностей та цінностей права, мабуть, також може змінюватись залежно від підходу, яким керується той чи інший дослідник.

Існує значна кількість класифікацій цінностей, зокрема й цінностей у праві.

Для юридичного оцінювання, здійснюваного Страсбурзьким судом, вельми важливою є проблема ієрархії цінностей права. Найперше вкажемо, що у природі такого оцінювання закладені саме аксіологічні основи, позаяк коли правові норми залучаються в практичну діяльність, вони, природно, стають предметом переконань і ціннісних орієнтацій [12, с. 125].

Відтак безсумнівний вплив ціннісно-світоглядних принципів простежується в будь-якому владно-регулятивному рішенні (зокрема

у рішеннях ЄСПЛ), де опосередковано чи прямо виражаються загальні ціннісно-правові уявлення його автора [16, с. 362].

У практиці Страсбурзького суду практично втілені публічно визнані цінності суспільств європейських країн, які безпосередньо закріплені Конвенцією. Так, під час установаження справедливої збалансованості інтересів особи із потребами суспільства, ЄСПЛ зважаються відповідні їм нерівнозначні цінності, формулюються певні принципи їх ієрархізації, а також рекомендації стосовно пізнавального процесу визначення цього «зрівноважування» [17, с. 46]. Загальний підхід до ціннісної ієрархізації фактично пропонує Конвенція, проголошуючи низку невід'ємних прав та основних свобод людини, об'єктами яких виступають відповідні цінності, з одного боку, та легітимні цілі й підстави обмежень цих прав, – з іншого.

Часто Страсбурзький суд прагне до визначення належної рівноваги між правами окремих осіб, інтереси яких суперечать один одному – скажімо, між правом на свободу вираження поглядів і правом на повагу до приватного та сімейного життя. У процесі такого зважування правові цінності можуть у низці випадків вступати у конфлікт, конкурувати між собою, при цьому окремі з них можуть отримувати ситуаційну перевагу. Подолання подібних конфліктів можливе, як правило, шляхом установаження ієрархізації цінностей залежно від конкретно-ситуативної необхідності обмеження останніх. Себто ЄСПЛ для розв'язання існуючих аксіологічних колізій найперше зважає на юридичне оцінювання ступеня й характеру можливих обмежень прав людини на предмет їх відповідності принципам домірності, пропорційності й забезпечення рівноваги інтересів у кожному випадку [1, с. 120–121].

З огляду на ці міркування, коротко розглянемо основні підходи до класифікації цінностей (зокрема, власне правових) і спробуємо проілюструвати можливість їх практичного втілення у рішеннях ЄСПЛ здебільшого під час застосування ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя).

Одна із перших типологій цінностей була розроблена ще давньогрецькими філософами, які розрізняли цінності когнітивної діяльності (Істина), естетичного задоволення (Краса), соціальної адаптації та моралі (Добро, Справедливість) [18, с. 11]. Вона стала підґрунтям багатьох класифікацій, запропонованих сучасними дослідниками. Так, Г. Ріккерт у есе «Про систему цінностей», беручи за основу цю типологію, поділяє цінності на пізнавальні, естетичні, містичні,

релігійні, моральні й особисті [19, с. 386]. В. Віндельбанд, своєю чергою, виокремлює логічні, естетичні, етичні та релігійні цінності, тлумачачи їх як засадничі щаблі ціннісної ієрархії [20, с. 23]. Р. Б. Перрі пропонує систематизувати цінності як «інституційні форми» на пізнавальні, моральні, економічні, політичні, естетичні та релігійні [21, с. 693]. Г. Дробницький розділяє цінності на економічні, моральні, естетичні, правові, ідеологічні, політичні і пізнавальні, керуючись такими сферами соціального життя, як виробництво, споживання, політика, право, мистецтво, мораль, релігія [22, с. 43]. Хоча кожна із класифікацій зосереджує у собі подібний спектр цінностей, існують деякі відмінності між категоріями останніх і порядком розташування аналогічних груп цінностей у різних авторів.

Безперечно, запропоновані дослідниками системи класифікацій цінностей є вагомим внеском у вивчення цього питання. На наш погляд, вони можуть безпосередньо практично застосовуватися в аналізі рішень Страсбурзького суду. Адже деякі із означених видів цінностей виступають об'єктами відповідних груп «конвенційних» прав. Це, зокрема, релігійні (як-от свобода релігії (ст. 9)), моральні (наприклад, моральна сторона життя індивіда (ст. 8)), економічні (право власності (ст. 1 Протоколу № 1)), політичні (свобода мирних зібрань та об'єднань (ст. 11) і вільне волевиявлення під час виборів (ст. 3 Протоколу № 1)) та пізнавальні цінності (освіта і навчання (ст. 2 Протоколу № 1)). Означені цінності неодноразово ставали предметом захисту ЄСПЛ.

Попри значну кількість наукових підходів до систематизації цінностей, традиційним вважається критерій потреб та інтересів. За вказаним критерієм, найбільш загальним є розподіл цінностей на матеріальні, які утворюють зміст матеріальних потреб людини, і духовні, які виражають сутність її духовних потреб. До останніх належать релігійні, моральні, правові, політичні, естетичні цінності [22, с. 43].

У практиці ЄСПЛ безпосередньо йдеться про задоволення правомірних інтересів особи й суспільства та способи їх балансування. А усвідомлені інтереси, як відомо, є відображенням відповідних потреб людини. Оскільки ієрархія потреб визначає ієрархію цінностей, то наукова класифікація потреб має важливе методологічне значення в інструментально-ціннісному пізнанні права [12, с. 28] та, як видається, може відповідно втілюватися у вивченні практики Страсбурзького суду. На підтвердження цієї тези можна навести безліч прикладів,

у яких останній обстоює схожу ієрархізацію цінностей. Зокрема, ЄСПЛ оцінює значущість майнового інтересу для окремих осіб (як-от міркування, за яким «власність» стосується матеріальних речей та деяких інших прав й інтересів, що утворюють майно (*Beveler v. Italy*)). З-поміж духовних цінностей у сфері приватного життя, які виявляються у процесі аксіологічного пізнання ЄСПЛ, доречно виокремити домінуючі потреби людини в особистій (*Mikulic v. Croatia*), статевої (*Gaskin v. the UK*) і соціальної ідентичності (*Burghartz v. Switzerland*).

Одним із базових підходів до класифікації цінностей залишається їх поділ за суб'єктами або носіями цінностей на особистісні та суспільні (М. Шелер [23, с. 319], Г. Радбрух [13, с. 66], А. Маслоу, М. С. Каган [18, с. 99, 106]). З огляду на такий критерій, можливе групування аксіологічних аргументів ЄСПЛ на ті, які спрямовані на захист суспільних благ (наприклад, плюралізму й толерантності, котрі сприяють повноцінному розвитку демократичного суспільства (*Handyside v United Kingdom*)), і ті, що охороняють приватні цінності (як-от «забезпечення особам поля, вільного від небажаної публічності» (*X and Y v. The Netherlands*)).

У філософській літературі неоднозначно розв'язується питання про позитивні та негативні цінності («антицінності»). Більшість українських і російських дослідників (В. А. Василенко [24, с. 46], О. Г. Дробницький [22, с. 35], А. А. Івін [25, с. 13], А. К. Ричков [26, с. 444], Л. Н. Столович [27, с. 94], Б. Л. Яшин [26, с. 444]), вважають, що цінність – це позитивна або негативна значущість будь-якого предмета чи явища навколишнього світу для життєдіяльності людини. На думку цих науковців, необхідна класифікація цінностей на негативні та позитивні. Інші ж учені (С. Ф. Анісімов [28, с. 67], А. М. Коршунов [29, с. 107], В. П. Тугаринов [10, с. 260]), навпаки, вважають, що цінності виражають лише одну, позитивну форму значущості. У випадку, коли встановлюється різниця між позитивними і «антицінностями», перші є предметом позитивного інтересу, інші – негативного ціннісного ставлення [30, с. 7].

Безсумнівно, подібний розподіл цінностей повинен втілюватися у аналізі практики ЄСПЛ. Він дозволяє визначити роль «позитивних» цінностей, на охорону яких спрямована аргументація цього органу, а також цінностей, які виступають предметом негативної оцінки у його рішеннях. Їх співвідношення створює мережу взаємозв'язків, крізь призму осмислення яких виникає уявлення про позитивне або негативне значення наслідків, які має реалізація тих чи інших

цінностей для різних сторін у судових справах. Для прикладу, в контексті права на повагу до приватного життя людини ЄСПЛ висловлює негативне ставлення щодо усіяких втручань у здійснення означеного права, серед яких одним із найбільш серйозних є прослуховування телефонних розмов індивіда (*Ludi v. Switzerland*). Це ж стосується, наприклад, відстеження користування мережею Інтернет (*Copland v. the United Kingdom*).

Низка дослідників (Д. А. Леонт'єв [7, с. 15], Г. Радбрух [13, с. 64], М. Рокич [31], М. Шелер [23, с. 319], В. Ядов [32, с. 70]) підтримує поділ цінностей на «цінності-цілі» та «цінності-засоби», який широко використовується, зокрема, у прикладних дослідженнях. Цілями виступають об'єктивно існуючі цінності, які через свою екзистенційно-смыслову актуальність за конкретно-історичних умов не потребують обґрунтувань. Типовим їх прикладом можуть вважатись такі смислові орієнтири людського буття, як «добро», «істина», «справедливість». Натомість інструментальні цінності-засоби є принципами й моделями поведінки людини, які втілюють способи (засоби), що їх використовує суб'єкт задля досягнення цінностей-цілей (Дж. Дьюї) [цит. за 33, с. 7]. Уявлення про цілі й засоби характеризують аксіомогічну систему як ієрархію, оскільки «цільові» цінності вивіщені над цінностями-засобами, обумовлюють їх [14, с. 187].

Такий спосіб систематизації цінностей має практичну значущість для аналізу окремих рішень ЄСПЛ й дає змогу визначити цінності, яким відводиться пріоритетне місце, схарактеризувати засоби, які Страсбурзький суд вважає адекватними для досягнення відповідних цілей. Наприклад, до «цільових» цінностей у сфері приватного життя доречно віднести особисту автономію людини (*I v. the UK*). Зі свого боку, юридичними засобами для досягнення згаданої цілі слугують цінності права на особисту автономію та недоторканність особи (*Von Hannover v. Germany*), право «жити на максимально бажаній відстані від чужих очей» (*X. c. Islande*) тощо.

Окремо зважимо на так звану «кантівську» аксіологію. Видатний філософ І. Кант розподіляв усі цінності на відносні та абсолютні [34, с. 269]. Такий поділ пов'язується найперше з характером цілей, які можуть бути об'єктивними та суб'єктивними. Предмети, існування яких не залежить від нашої волі, співвідносяться лише з нашими суб'єктивними цілями, і характеризуються як відносні цінності. Об'єктивними ж виступають цінності, існування яких само собою є ціллю, а отже, «об'єктивна» ціль і надає абсолютну цінність [34, с. 269].

Вочевидь, ця класифікація, із певним застереженням (конвенційний характер закріплених цінностей зумовлює те, що абсолютних, у «кантивському» розумінні, цінностей у Конвенції немає), містить критерії, які за певних умов можуть практично втілюватися у аналізі практики ЄСПЛ. З огляду на цю позицію, спробуємо виконати розподіл деяких аргументів Страсбурзького суду за відносним і «абсолютним» ціннісними аспектами. До останньої категорії належать міркування, спрямовані на безумовну охорону й неприпустимість зазіхання на гідність людини як «найвищу соціальну цінність демократичних спільнот» (*Aksoy v. Turkey*). Інші ж аргументи, у яких ЄСПЛ захищає блага, які співвідносяться з суб'єктивними цілями окремих учасників судових справ, визнаємо – порівняно з першими – спрямованими на захист відносних цінностей (як-от прагнення матері до зміни імені мертвонародженої дитини для встановлення її біологічного походження (*Znamenskaya v. Russia*)).

Ієрархічну класифікацію цінностей у культурі Давнього Риму запропонував радянський антикознавець С. Л. Утченко. Дослідник вирізняє дві шкали цінностей – парадигматичну й синтагматичну. Якщо парадигматичний ряд ґрунтується на взаємовиключних протиставленнях (наприклад, позитивного і негативного), то синтагматична пара має однакову, як правило, позитивну природу, а члени такої опозиції часто належать до різних буттєвих рівнів (наприклад, суспільство – індивід) [35, с. 19, 26].

Опозиція «суспільство-індивід» зазвичай присутня в рішеннях ЄСПЛ, головне завдання якого полягає саме у зіставленні інтересів особи з потребами більшості в суспільстві. У своїй практиці Страсбурзький суд часто надає перевагу громадському інтересу над персональним. Так, збалансовуючи суспільні інтереси щодо поінформованості про колишню стать транссексуала та право людини на конфіденційність таких даних, ЄСПЛ у більшості випадків надає пріоритет інтересам громади [1, с. 238]. Приватні інтереси здебільшого превалюють у справах, де ЄСПЛ захищає особисту сферу людини від усіяких втручань ззовні (*Bruggemann et Scheutten v. Germany*). Приклади протиставлення парадигматичного типу уже наводились у питанні про «антицінності».

Висновки. Існування аксіологічних колізій між різними інтересами учасників судових справ є ілюстрацією конфлікту правових цінностей у практиці ЄСПЛ. Для розв'язання подібних суперечностей Страсбурзький суд зважає правові позиції кожної зі сторін і максимально враховує обставини справи у кожному конкретному випадку,

ситуативно визначаючи цінності, які повинні мати пріоритетне становище. Цей аспект зумовлює своєрідну екзистенційну ієрархізацію конкуруючих цінностей у рішеннях ЄСПЛ, що обумовлює потребу подальшого осмислення питань правових цінностей і цінностей у праві в означеному аспекті.

-
1. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посібник / Т. І. Дудаш. – К.: Алерта, 2013. – 368 с.
 2. Рабінович П. М. Страсбурзьке правосуддя: філософсько-антропологічні та гносеологічні засади / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – С. 94–101.
 3. Золотухина Е. В. Бытийность ценностей: современный познавательный поиск / Е. В. Золотухина // Ценностный дискурс в науках и теологии; отв. ред. И. Т. Касавин и др. – М.: ИФРАН, 2009. – С. 211–219.
 4. Баева Л. В. Ценностные основания индивидуального бытия: опыт экзистенциальной аксиологии / Л. В. Баева. – М.: Прометей, 2003. – 240 с.
 5. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Изд. 2-е. – Одесса: Юридична література, 2006. – 167 с.
 6. Радбрух Г. Философия права / Г. Радбрух. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.
 7. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія / С. П. Рабінович. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 575 с.
 8. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.
 9. Риккерт Г. О системе ценностей / Г. Риккерт // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре: пер. с нем. – М.: Республика, 1998. – С. 365–391.
 10. Виндельбанд В. Прелюдии. Философские статьи и речи / В. Виндельбанд. – СПб., 1904. – 298 с.
 11. Perry R. V. General Theory of Value / R. V. Perry. – Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1960. – 702 p.
 12. Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия / О. Г. Дробницкий. – М.: Политиздат, 1967. – 351 с.
 13. Ивин А. А. Аксиология / А. А. Ивин. – М.: Высш. шк., 2006. – 390 с.
 14. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Собр. соч. в 6 т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1965. – 544 с.
 15. Утченко С. Л. Две шкалы римской системы ценностей / С. Л. Утченко // ВДИ. – 1972. – № 4. – С. 19–33.

Слабак М. М. Классификация ценностей в праве (по материалам практики Страсбургского суда)

Проанализировано концептуальные особенности интерпретации центрального для аксиологической теории понятия «ценность», совершена

попытка выяснить сущность и характерные признаки, присущие ценностям в праве, а также рассмотрено многообразие аксиологических подходов к классификации правовых ценностей и ценностей права. Сделано попытку проследить возможность использования классификаций ценностей права для аксиологического анализа текстов решений Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, ценность, ценность права, правовая ценность, классификация ценностей.

Slabak M. M. An extended annotation of the article on the subject of: Classification of values in the law (based on the practice of the Strasbourg Court)

The relevance of the work. In the process of interpreting the norms of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms judges of the Strasbourg Court often resort to philosophical arguments. Although the practice of that court now attracts attention of a number of researchers, however there is still a need to research its axiological foundations, due the fact that direct task of the Strasbourg court is to protect basic values of the European societies which are set forth in the Convention as legal norms.

The purpose of this paper is to find out the signs of the category of "value", to determine approaches presented in the literature to classify values, and consider the possibility of using these classifications for the analysis of the texts of the decisions of the Strasbourg Court.

Subject of research constitutes axiological-legal foundations of argumentation of decisions of the Strasbourg Court.

Results of research. This paper analyzed features of interpreting the concept of "value", made an attempt to find out characteristic signs of values of the law and legal values as well as examined approaches to their classification. The author also attempted to trace possibility of using classifications of values in the law for axiological analysis of texts of the decisions of the Strasbourg Court.

The obtained results can be used in practice in research work in further study of the axiological argumentation of the decisions of the Strasbourg Court; in teaching of the philosophy of law and academic disciplines connected with the study of judicial practice of the Strasbourg Court and more.

The result of the research gives the chance to draw a conclusion that the Strasbourg Court balances out the legal position of each party in legal cases and takes into account depending on the situation the values which should occupy priority position.

This aspect leads to a kind of existential hierarchy of competing values in the decisions of the Strasbourg Court.

Key words: European Court of Human Rights, value, value of the law, legal value, classification of values.

Стаття надійшла 5 червня 2014 року

ВТРАТА ЧИННОСТІ ТА ЗУПИНЕННЯ ДІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Здійснено теоретичний аналіз юридичної природи втрати чинності нормативно-правових актів. Втрату чинності нормативно-правових актів запропоновано трактувати як передбачений правовими приписами момент закінчення дії нормативно-правових актів, що є наслідком настання передбачених у законодавстві обставин. Висвітлено такі підстави втрати чинності нормативно-правовими актами, як їх скасування суб'єктами правотворчості та визнання недійсними (неконституційними, незаконними) відповідними судами.

Ключові слова: *нормативно-правовий акт, дія у часі нормативно-правових актів, правотворчість.*

Постановка проблеми. Важливою умовою правового розвитку України у сучасних умовах є підвищення якості нормативно-правових актів. Висока якість нормативно-правових актів досягається тоді, коли у процесі їх створення формуються основні юридичні властивості нормативно-правового акта. Однією із таких властивостей є темпоральна дія нормативно-правового акта, яка передбачає чіткі часові моменти виникнення і закінчення його чинності. Однак, якщо моменту набрання чинності нормативно-правовими актами у юридичній літературі та законодавчій практиці присвячується достатня увага, то питання моменту закінчення та зупинення дії нормативно-правових актів малодосліджені.

Стан дослідження. Ті чи інші загальнотеоретичні аспекти закінчення дії нормативно-правових актів висвітлювались у працях А. В. Апряткаїна, О. В. Луконькіної, І. Г. Оборотова, А. С. Піголкіна, О. Плечій, О. В. Пушняка, А. В. Шухаревої та ін.

Метою статті є загальнотеоретичний аналіз питань втрати чинності та зупинення дії нормативно-правових актів для підвищення ефективності правотворчої діяльності та її результатів.

Виклад основних положень. Нормативно-правовий акт як самостійне правове явище володіє однією із таких своєрідних властивостей, як чіткі часові межі чинності. Часовими межами чинності

нормативно-правових актів є, по-перше, момент набрання ними чинності, по-друге, момент втрати ними чинності, по-третє, моменти зупинення та відновлення їх дії.

Якщо момент набрання чинності є початковою межею дії нормативно-правового акта, то момент втрати чинності є кінцевою межею чинності нормативно-правового акта. Зауважимо, що, з огляду на важливе значення для суб'єктів правозастосування та правореалізації моментів початку та закінчення дії нормативно-правових актів, у законодавстві України повинен регламентуватись і порядок набрання чинності, і порядок втрати чинності нормативно-правовими актами. Порядок втрати чинності нормативно-правовими актами доцільно конструювати у законодавстві України із урахуванням теоретичних положень про втрату чинності нормативно-правовими актами.

У теоретико-правовій літературі наявні різні позиції щодо втрати чинності нормативно-правовими актами та суміжних із ним поняттями, зокрема «припинення дії», «скасування», «визнання недійсним».

Так, А. В. Шухарева під втратою сили юридичного акта розуміє процес позбавлення здатності породжувати юридичні наслідки шляхом його усунення із системи правових регуляторів, що проявляється у прийнятті уповноваженим суб'єктом рішення у передбаченій законом формі про визнання цього акта таким, що втратив чинність у зв'язку із недоцільністю збереження його положень [1, с. 9].

О. В. Апяткін припинення дії нормативно-правового акта трактує як волевиявлення уповноваженого суб'єкта, що легалізоване у встановленій законом правотворчій або іншій формі, про визнання завершеності регулятивної функціональності акта та виключення його подальшої реалізації або скасування попередніх результатів [2, с. 9].

О. В. Луконькіна розглядає скасування правового акта як техніко-юридичний спосіб усунення (видалення) правового акта із системи правового регулювання, що полягає у прийнятті (легалізації) імперативного рішення про визнання втрати цим актом соціально цінних регулятивних властивостей [3, с. 8].

О. Плечій, узагальнивши напрацювання юридичної літератури та практики, стверджує, що кінцевими моментами припинення (закінчення) дії нормативно-правових актів є: дата, строки, вказані у акті; момент скасування нормативно-правового акта органом, який його прийняв, вищим, спеціально уповноваженим на те органом (Конституційним Судом, судом загальної юрисдикції); моментом прийняття, набрання чинності іншим нормативно-правовим актом, який регулює

ті ж або подібні відносини (з вказівкою на скасування або без такої) [4, с. 72].

Ураховуючи ці та інші напрацювання із питань закінчення дії нормативно-правового акта, необхідно зазначити, що «втрата чинності», «припинення дії», «скасування» хоч і є взаємопов'язаними поняттями, проте позначають самостійні та різнопорядкові правові явища.

Втрату чинності нормативно-правового акта пропонуємо трактувати як передбачений правовими приписами момент закінчення дії нормативно-правового акта, що є наслідком настання передбачених у законодавстві обставин.

Передбаченими у законодавстві обставинами, з якими пов'язується момент закінчення дії нормативно-правового акта (його частини), може бути: 1) скасування нормативно-правового акта (його частини); 2) визнання нормативно-правового акта (його частини) недійсним (неконституційним, незаконним); 3) завершення дії тимчасового нормативно-правового акта (настання передбаченої у нормативно-правовому акті дати або неминучої обставини).

Скасування як підстава втрати чинності притаманна для усіх різновидів нормативно-правових актів: і законів, і підзаконних нормативно-правових актів. Скасування нормативно-правових актів може здійснюється і тими суб'єктами правотворчості, що їх прийняли, і вищими суб'єктами щодо нормативно-правових актів, які приймалися нижчими суб'єктами.

Також скасування нормативно-правових актів може здійснюватись за умови наявності передбачених законодавством обставин. Такими передбаченими законодавством обставинами є: по-перше, прийняття нового нормативно-правового акта, що упорядковує відносини, які є предметом регулювання нормативно-правового акта, що підлягає скасуванню; по-друге, фактичне припинення існування суспільних відносин, що є предметом регулювання нормативно-правового акта, який скасовується (застарілий НПА); по-третє, невідповідність нормативно-правового акта (неконституційність, незаконність) (змістовна та формальна) нормативно-правовому акту вищої юридичної сили (зокрема міжнародному договору); по-четверте, недоцільність або неефективність нормативно-правового акта, який скасовується.

У зв'язку з такими теоретичними положеннями варто зазначити, що автори проекту Закону «Про нормативно-правові акти» № 0922 від 12.12.2012 р. запропонували дещо звужене розуміння скасування дії нормативно-правових актів.

Так, як очевидно з аналізу ч. 10–11 статті 61 проекту закону, суб'єктами скасування нормативно-правових актів можуть бути лише вищі щодо суб'єктів, які приймали (видавали) нормативно-правові акти, органи, зокрема Президент України, Кабінет Міністрів України, голови місцевих державних адміністрацій вищого рівня, інші суб'єкти владних повноважень. Суб'єкти, які приймали (видавали) нормативно-правові акти, не можуть їх скасовувати. Крім того, об'єктом скасування можуть виступати лише підзаконні нормативно-правові акти (їх частини). Підставами для скасування нормативно-правового акта проект закону передбачає їх невідповідність на момент прийняття (видання) Конституції України, міжнародним договорам України, законам України, нормативно-правовим актам, що мають вищу юридичну силу, а також недоцільність або неефективність нормативно-правового акта у регулюванні певних суспільних відносин [5].

Водночас у проекті закону скасування нормативно-правових актів тими суб'єктами правотворчості, які їх приймали, з аналогічних підстав позначено терміном «визнання нормативно-правових актів такими, що втратили чинність». Так, у п. 7 проекту Закону України «Про нормативно-правові акти» закріплено, що суб'єкт нормотворення, який прийняв чи видав нормативно-правовий акт, або правонаступник такого суб'єкта може прийняти рішення про визнання зазначеного акта таким, що втратив чинність повністю або в окремій частині, якщо таким суб'єктом встановлено, що: 1) нормативно-правовий акт не відповідає стану суспільних відносин у певній сфері; 2) нормативно-правовий акт або окремі його положення не відповідають Конституції України; 3) нормативно-правовий акт або окремі його положення не відповідають міжнародним договорам України; 4) нормативно-правовий акт або окремі його положення не відповідають законам України; 5) нормативно-правовий акт або окремі його положення не відповідають нормативно-правовим актам, що мають вищу юридичну силу [5].

У проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» простежується термінологічний різнобій, що проявляється у тому, що одне і те ж правове явище позначається різними термінами – «скасування нормативно-правових актів» та «визнання нормативно-правового акта таким, що втратив чинність».

Термін «визнання нормативно-правових актів такими, що втратили чинність» увів у науковий обіг А. С. Піголкин, однак не в тому значенні, яке надається йому у проекті закону. Як зазначав учений,

«на той час почастишали випадки, коли при прийнятті нового нормативного акта попередні норми не скасовувались, а поглинались ним або по-іншому регулювали ті ж питання. В результаті нагромадилось багато актів, які хоч і формально і діяли, але і фактично втратили значення та не застосовувались в силу їх заміни більш пізніми. Крім того, залишилось багато актів, які, будучи не скасованими, втратили значення через те, що повністю зникли відносини, котрі ними регулювались» [6, с. 34].

Учений послуговується насамперед терміном «скасування нормативно-правових актів», коли стверджує, що «оскільки раніше у багатьох ситуаціях при затвердженні нового акта не *скасовувались* акти, що йому суперечили, то тепер при прийнятті нового акта *скасовуються* не лише ті акти, які діяли раніше, але і ті, які вже давно фактично втратили своє значення в силу прийняття більш пізніх актів» [6, с. 34].

Однак у проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» підставами визнання нормативно-правового акта таким, що втратив чинність, є не лише невідповідність стану суспільних відносин, але і наявність ієрархічних колізій між нормативно-правовими актами. І якщо у випадку невідповідності нормативно-правового акта стану суспільних відносин можна стверджувати про визнання його таким, що втратив чинність, то у випадках виявлення нормативно-правових колізій, суб'єкт правотворчості не може визнавати нормативно-правовий акт, який суперечить акту вищої юридичної сили, таким, що втратив чинність, а повинен скасувати його.

Крім того, відповідно до загальновідомих положень теорії правотворчості, одним із елементів правотворчої активності суб'єктів правотворчості, поряд із створенням і зміною, є скасування нормативно-правових актів, а не визнання їх такими, що втратили чинність. Наприклад, П. М. Рабінович розглядає правотворчість як діяльність відповідних компетентних суб'єктів із установа, зміни і *скасування* юридичних норм [7, с. 124]. О. Ф. Скаун нормотворчість трактує як офіційну діяльність уповноважених суб'єктів держави та громадянського суспільства щодо встановлення, зміни, призупинення і скасування правових норм [8, с. 344]. В. М. Карташов правотворчість вважає особливим різновидом юридичної діяльності, що спрямована на розробку (прийняття) та удосконалення (зміну або скасування) нормативно-правових приписів [9, с. 3]. Л. А. Луць визначає правотворчість як юридичну діяльність правотворчих суб'єктів, що спрямована на створення (об'єктивізацію), зміну, *припинення* та систематизацію нормативно-правових приписів [10].

Також у юридичній літературі способом усунення нормативно-правових колізій вважається саме скасування нормативно-правового акта, а не визнання його таким, що втратив чинність [10; 11].

У зв'язку з цим вважаємо, що втілений у проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» підхід до розмежування понять «визнання нормативно-правових актів такими, що втратили чинність» і «скасування нормативно-правових актів» не є достатньо науково обгрунтованим.

Вважаємо, що більш доцільним та обгрунтованим є розгляд таких обставин, як невідповідність стану суспільних відносин (їх фактичне припинення) і невідповідність нормативним актам вищої юридичної сили (ієрархічна колізія), як самостійних підстав для скасування нормативно-правових актів.

За таких умов наслідком скасування нормативно-правових актів є втрата ними чинності.

Визнання нормативно-правового акта недійсним (неконституційним, незаконним) як підстава втрати чинності нормативно-правових актів також характерна і для законів, і підзаконних нормативно-правових актів.

Особливістю цієї підстави є те, що визнання нормативно-правового акта недійсним здійснюється не суб'єктами, які їх приймали, чи вищими суб'єктами правотворчості, а відповідними судовими органами, які уповноважуються встановлювати відповідність конкретного нормативно-правового акта його юридичній природі.

Підстави для скасування нормативно-правових актів і підстави для визнання їх недійсними є подібними, за винятком неможливості визнання нормативно-правового акта недійсним у випадку його недоцільності та неефективності.

Нормативно-правові акти можуть бути визнані недійсними з підстав їх неконституційності та незаконності.

Суб'єктом, який уповноважений визнавати нормативно-правові акти недійсними з підстав неконституційності, є лише Конституційний Суд України. Конституційний Суд України визнає недійсними закони України, постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Верховної Ради АРК. Ці нормативно-правові акти, відповідно до ст. 15 Закону України «Про Конституційний Суд України», визнаються неконституційними у випадках невідповідності Конституції України, порушення встановленої Конституцією України процедури

їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень під час їх прийняття [14].

Суб'єктами, які уповноважені визнавати нормативно-правові акти недійсними з підстав незаконності та невідповідності актам вищої юридичної сили, є адміністративні суди. Відповідні адміністративні суди визнають недійсними постанови Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, нормативно-правові акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень.

Щодо визнання недійсними нормативно-правових актів з підстав їх неконституційності, то моментом втрати ними чинності є дата ухвалення Конституційним Судом України рішення про неконституційність відповідних нормативно-правових актів. Цей момент втрати чинності встановлюється у приписах статті 152 Конституції України та у статті 73 Закону України «Про Конституційний Суд України». Однак момент втрати чинності визнаних неконституційними відповідних нормативно-правових актів може виникнути і раніше. Це допускає припис статті 74 Закону України «Про Конституційний Суд України», в якому він уповноважується на надання преюдиційного характеру своїм рішенням при розгляді судами загальної юрисдикції позовів у зв'язку з правовідносинами, що виникли внаслідок дії неконституційного акта [12].

Необхідно звернути увагу на те, що нині ані у чинному законодавстві, ані в проєкті Закону України «Про нормативно-правові акти» чітко не встановлені моменти втрати чинності нормативно-правовими актами, що визнані незаконними.

Можливими варіантами встановлення моменту втрати чинності нормативно-правовими актами, що визнані незаконними, є: з моменту набрання чинності рішення відповідного адміністративного суду про визнання незаконним відповідного нормативно-правового акта; з моменту офіційного оприлюднення рішення відповідного адміністративного суду про визнання незаконним відповідного нормативно-правового акта; якщо нормативно-правовий акт, що визнаний незаконним або таким, що не відповідає акту вищої юридичної сили, набув чинності пізніше від нормативно-правових актів, яким він не відповідає, то він втрачає чинність із моменту його прийняття; якщо нормативно-правовий акт, що визнаний незаконним або таким, що

не відповідає акту вищої юридичної сили, набув чинності раніше від нормативно-правових актів, яким він не відповідає, то він втрачає чинність із моменту набрання чинності нормативно-правовими актами, яким він не відповідає.

Відповідні адміністративні суди доцільно уповноважити на самостійне визначення моменту втрати чинності нормативно-правовими актами, що визнані незаконними.

У проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» також мали б закріплюватись моменти зупинення усіх нормативно-правових актів.

Однак у п. 13 проекту закріплюється лише порядок зупинення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування. Так, цей припис установлює, що у випадках, передбачених Конституцією і законами України, сільський, селищний, міський голова (голова районної у місті ради) може зупинити дію нормативно-правових актів відповідно сільської, селищної, міської ради або виконавчого комітету ради з одночасним зверненням до суду. Внаслідок зупинення дії нормативно-правового акта його дія припиняється тимчасово. Якщо за рішенням суду нормативно-правовий акт, дія якого була зупинена, визнано нечинним, такий нормативно-правовий акт втрачає чинність із дня набрання законної сили рішенням суду. Якщо суд приймає рішення про законність нормативно-правового акта, дія якого була зупинена, нормативно-правовий акт вважається таким, дія якого не була зупинена.

Однак у проекті закону доцільно встановити порядок зупинення інших видів нормативно-правових актів, зокрема чітко закріпити суб'єктів зупинення нормативно-правових актів, підстави зупинення нормативно-правових актів, а також їх часові межі.

Ці та інші теоретико-прикладні питання потребують подальшого спеціального дослідження.

Висновки. Під втратою чинності нормативно-правового акта необхідно розуміти передбачений правовими приписами момент закінчення дії нормативно-правового акта, що є наслідком настання передбачених у законодавстві обставин.

Такими обставинами можуть бути: скасування нормативно-правового акта (його частини); визнання нормативно-правового акта недійсним (неконституційним, незаконним); завершення дії тимчасового нормативно-правового акта (настання передбаченої у ньому дати або невідкладної обставини).

У проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» доцільно уніфікувати термінологію та закріпити порядок втрати чинності та зупинення дії нормативно-правових актів із урахуванням таких теоретичних положень.

1. Шухарева А. В. Утрата силы юридического акта: теория, практика, техника: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / А. В. Шухарева. – Н. Новгород, 2013. – 35 с.

2. Апрыткин А. В. Прекращение действия нормативных правовых актов (теория, практика, техника): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / А. В. Апрыткин. – Н. Новгород, 2011. – 34 с.

3. Луконькина О. В. Отмена правовых актов по законодательству современной России (проблемы теории и практики): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / О. В. Луконькина. – Н. Новгород, 2010. – 36 с.

4. Плечій О. Часові межі дії нормативно-правових актів України: проблемні питання / О. Плечій // Вісник Львівськ. ун-ту. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 70–73.

5. Про нормативно-правові акти: проект Закону України: від 12.12.2012 № 0922. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45021

6. Пиголкин А. С. Некоторые вопросы признания нормативных актов утратившими силу / А. С. Пиголкин // Правоведение. – 1966. – № 2. – С. 34–42.

7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. – Вид. 10-е, доповнене / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2008. – 224 с.

8. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / О. Ф. Скакун. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.

9. Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества: текст лекций. Ч. 2. Правотворческая практика, система и структура права / В. Н. Карташов. – Ярославский государственный университет, Ярославль, 1996. – 100 с.

10. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К.: Атіка, 2012. – 412 с.

11. Погребняк С. П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук / С. П. Погребняк. – Х., 2001. – 24 с.

12. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 № 422/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80>

Щирба М. Ю. Прекращение и приостановление действия нормативных правовых актов: некоторые теоретико-прикладные аспекты

Осуществляется теоретический анализ юридической природы прекращения действия нормативно-правовых актов. Потеря силы нормативно-правовых актов предложено трактовать как предусмотренный правовыми предписаниями момент окончания действия нормативно-правовых актов, являющихся следствием наступления предусмотренных законодательством обстоятельств.

Освещено такие основания прекращения действия нормативно-правовыми актами, как их отмена субъектами правотворчества и признание недействительными (неконституционными, незаконными) соответствующими судами.

Ключевые слова: *нормативный правовой акт, действие во времени нормативных правовых актов, правотворчество.*

Shchirba M. Yu. Termination and suspension of the legal acts: some theoretical and practical aspects

The article implements a theoretical analysis of the legal nature lapse of legal acts. The author offers to interpret losing of legal effect of normative acts as a stipulated by legal directions moment of stopping their action resulting from occurrence of circumstances specified in the legislation. It is substantiated the necessity of consolidation in legal directions the order of the losing of legal effect by legislative acts.

The role, location and the grounds of legal norms on termination of the legal acts by the national law system are also examined. Besides, that author differentiates the terms: «revocation the action of legislative act» and «becoming null and void of normative acts». It is Outlined the grounds of separate bases of termination of the legal acts.

It is grounded, that abrogation as foundation to the loss of legal effect is typical for all kinds of normative acts, both statutory acts and subordinate normative acts. The abrogation of normative acts may be realized both by lawmakers, who adopt them as well as by higher subjects, relative to legal acts that were approved by subordinate subjects.

It's established that a peculiarity of such a foundation to the loss of legal effect by normative acts as acknowledgement of their null (unconstitutional, illegal) is the fact, that it carries out by corresponding court, that are authorized to establish the accordance of concrete normative act to his legal nature. The analysis of the draft of legislation «On normative acts» № 0922 as well as ways of overcoming existing problems was done.

Key words: *normative act, effect of an act in time, legislative activity.*

Стаття надійшла 16 червня 2014 року

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ В УКРАЇНІ

Висвітлено питання, які стосуються аналізу та вивчення сучасних підходів до формування інституту відповідальності держави перед особою. Акцентовано на відносинах «держава – особа» у сфері реалізації прав і свобод людини та громадянина в умовах розбудови правової держави в Україні.

Ключові слова: права, свобода, держава, особа, громадянин, гарантії, юридична відповідальність, інститут відповідальності.

Постановка проблеми. Проблема відповідальності держави особою, своїми громадянами є однією з найменш розроблених в українській юридичній науці. Це пояснюється тим, що за радянських часів поняття відповідальності держави перед людиною видавалось абсурдом, а ідея суперечила ідеологічним канонам.

В умовах демократичної, правової держави великого значення набуває проблематика, присвячена інституту відповідальності держави перед особою, пов'язана із забезпеченням та гарантуванням її прав. У зв'язку з цим плідною є думка, що сучасні стандарти прав і свобод людини є наслідком тривалого протистояння особи та влади.

Увага, присвячена питанням формування юридичної відповідальності держави перед особою, пояснюється тим, що ефективність формування і дії інституту відповідальності держави вирішально впливає на процес змін, що відбувається в Україні й пов'язаний із юридичними гарантіями із забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Стан дослідження. Вагомий внесок у дослідження проблеми функціонування інституту відповідальності держави перед особою здійснила Н. Оніщенко, яка одна із перших сформулювала дефініцію поняття «інститут відповідальності держави перед особою». Серед інших науковців особливої уваги заслуговують праці П. Рабіновича, М. Хавронюка, О. Зайчука, Ю. Шемшученка, В. Грищука, О. Грищук, С. Шевчука, А. Олійника, В. Селіванова.

Мета статті полягає у дослідженні питань, які стосуються особливостей формування і ефективного функціонування інституту

відповідальності держави перед особою в контексті реального забезпечення юридичних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Виклад основних положень. Еволюція людського суспільства становить прогресивний розвиток свободи. Проте категорія соціальної свободи може розглядатися лише у контексті з категорією соціальної відповідальності. У цьому розумінні окреслюються складні зв'язки між державою та індивідами, які фіксуються державою в юридичній формі, а саме: прав, свобод, обов'язків і взаємної відповідальності [1].

Відповідальність – складне загальносоціальне явище. «Проблема відповідальності, – вважає С. Братусь, – одна із найбільш складних проблем як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук» [2, с. 9].

Найважливішим аспектом проблеми відповідальності, що досліджується на філософсько-правовому рівні, є взаємозв'язок свободи і відповідальності, прав і обов'язків. Тому відповідальність можна кваліфікувати також як «певну міру свободи» [3, с. 82]. Такий підхід логічно обумовлює висновок, що сутність соціальної відповідальності ґрунтується на загальнолюдських цінностях і нерозривно пов'язана із поняттям свободи: вони взаємопов'язані і не існують один без одного. Не можна жити в суспільстві й мати тільки права (свободи), і не мати відповідних обов'язків перед суспільством (відповідальності). Одночасно носій відповідальності повинен мати необхідну сукупність можливостей (свободи) для реалізації певних обов'язків. Єдність свободи й відповідальності відображається в єдності прав і обов'язків громадян. Особливого значення в сучасних умовах набуває не тільки чітке виконання обов'язків громадян, а й активне застосування ними своїх прав.

Юридична відповідальність держави як вид соціальної відповідальності виявляється в обов'язку держави визнавати, дотримуватися й захищати права і свободи людини і громадянина, нести «...відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми та прийдешніми поколіннями», як проголошено в преамбулі Конституції України.

Необхідно зазначити, що в умовах демократичних трансформацій особливо актуалізується проблема юридичної відповідальності держави через призму відносини «держава – особа». Ці відносини, які зазнають суттєвих змін, не мають на меті забезпечення для однієї частини суспільства більшого ступеня свободи, ніж для іншої.

Особливістю таких правовідносин є те, що держава в них виступає не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом – відповідальною стороною. Це і є правовідносини рівних сторін, у яких держава має низку переваг перед особою. В контексті взаємної відповідальності особи і держави необхідно говорити про державну владу, що забезпечує умови свободи для всіх членів суспільства, усіх громадян держави [4].

У вітчизняній правовій думці є усталеною думка, що юридична відповідальність визначається як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного впливу, передбачених санкцією правової норми [5, с. 502]; це «...закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали» [6, с. 31]; «...передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника потерпати від примусового державно-владного позбавлення благ психологічного, організаційного або майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення» [7, с. 471]. Отож, спільним у всіх визначеннях відповідальності є застосування примусу, передбаченого законом (демократична, соціальна, правова держава), у разі порушення чинного законодавства, за межами правового поля (тоталітарна держава).

Але юридична відповідальність не зводиться тільки до державного примусу, як і останній до першої. У демократичній, соціальній, правовій державі поняття «юридична відповідальність» полягає в обов'язку індивіда діяти відповідно до вимог суспільства, держави, колективу, водночас вимагати виконання певних обов'язків й іншою стороною.

У зв'язку з тим, що сьогодні в юридичній літературі дедалі активніше моделюється конструкція правової відповідальності переважно у двох аспектах – позитивна юридична відповідальність і негативна, ретроспективна, чи охоронна відповідальність, спробуємо аналізувати *інститут відповідальності держави перед особою* в їх контексті.

1. Позитивна юридична відповідальність – «...сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, демократичною, соціальною, правовою державою, колективом людей та окремою особою» [8, с. 149]; «...морально осмислене, позитивне ставлення до своїх обов'язків» [9, с. 46]; «...обов'язок суб'єкта сумлінно виконувати свої обов'язки, передбачені правом» [10, с. 40]; «...обов'язок здійсню-

вати передбачену нормою права корисну для суспільства діяльність» [11, с. 36]. Такий підхід є визнаний, але дещо обмежений, тому що зводить позитивну відповідальність винятково до обов'язків сумлінно виконувати приписи права.

2. Негативна, ретроспективна, чи охоронна відповідальність, передбачає «...покарання за злочини, за невиконання чинного законодавства» [9, с. 46]. Вона характеризує специфічні правовідносини між державою і правопорушником унаслідок державно-правового примусу, характеризується засудженням протиправного діяння суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового, організаційного характеру за вчинений злочин [8, с. 14].

На думку В. Мальцева, поняття юридичної відповідальності в загальносоціальному контексті можна розглядати у двох аспектах: а) як обов'язок, встановлений в законі, здійснювати вчинки, що відповідають існуючому політичному ладу; б) як обов'язок, що виникає внаслідок правопорушень [12, с. 154]. Домінуючою у світовій юриспруденції є концепція негативної, чи ретроспективної, відповідальності. Заперечення позитивної відповідальності означає, що нейтралізується нова роль права, спрямована на виховання не тільки законслухняних, а й активних, свідомих громадян, які самостійно розв'язують складні питання і несуть за це відповідальність. Якщо негативна (ретроспективна) відповідальність держави виконує її охоронну функцію, то позитивна – виражає її демократичний характер і творчу роль.

Необхідно зазначити, що нині відповідальність держави перед особою починає, хоча і повільно, набувати певною мірою реального характеру: активно оновлюється законодавство, зокрема і норми, що передбачають юридичну відповідальність як держави загалом, так і її посадових осіб. Установлення норм відповідальності держави перед громадянином є показником визначення державного пріоритету прав і свобод громадянина над іншими цінностями в суспільстві.

Відповідальність держави перед особою в її *позитивній формі* (як формі реалізації юридичних гарантій держави прав і свобод людини і громадянина) необхідно розглядати в контексті проблеми співвідношення «особа – держава», яку можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий). Цей підхід впливає на розуміння особи як цілі, держави – як засобу досягнення мети. Його зміст – права належать людині від природи. Завдання держави і суспільства полягає у тому, щоб

додержуватися цих прав, не допустити їх порушення, створити умови для їх реалізації;

2) державний, статичний (позитивістський). Впливає з розуміння держави як мети. Свої права людина одержує від суспільства і держави, природа цих прав – патерналістська. Держава – джерело і гарант прав людини, завдяки закріпленню їх у законі; право і закон мають низку істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності і можливості.

Як зазначають П. Рабінович і М. Хавронюк, «гарантії реалізації конституційного права і свобод людини та громадянина ... є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина» [13, с. 246]. Правові (юридичні) гарантії реалізації прав і свобод людини та громадянина, через які реалізує себе юридична відповідальність держави, – це встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав і свобод шляхом регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту. Захист і охорону прав і свобод людини й громадянина юридична відповідальність забезпечує шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам і свободам [13, с. 250]. Тобто йдеться про юридичну відповідальність держави в особі органів державної влади, а також посадових і службових осіб.

Концептуально можна визначити такі напрями відповідальності держави перед особою: гарантує кожному його права і свободи; бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян; надає свободу особі в усіх галузях соціально-політичного життя; не має права обмежувати права і свободи, крім випадків, прямо передбачених законом; не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом; гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина; діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень; відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем; зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю

органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень; гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [14, с. 16; 15, с. 176–192].

Те, що держава виступає суб'єктом відповідальності перед особою, передбачено конституційною нормою. У ст. 3 Конституції України зазначено, що «...держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Особливо чітко відповідальність держави проявляється в умовах демократичної, соціальної, правової держави, яка покликана «...усунути або пом'якшити можливе соціальне напруження в суспільстві, поліпшувати соціальне становище людей, ...брати на себе функцію соціального захисту прав людини, регулювати розподільчі відносини, фінансувати соціальні програми» [16, с. 62].

Юридичну відповідальність держави в її *негативній формі* можна розділити за невиконання або ж неналежне виконання своїх обов'язків. За сферою уживання її умовно можна класифікувати на дві групи: відповідальність держави за невиконання зобов'язань в охоронній сфері (за реалізації юридичної відповідальності) і відповідальність держави за невиконання зобов'язань у регулятивній сфері (під час здійснення позитивного управління).

Демократичний принцип взаємної відповідальності особи і держави передбачає, що юридична відповідальність не може бути тільки односторонньою і стосуватись лише особи. А це означає, що за вчинений злочин несе відповідальність не лише особа перед державою. За порушення прав людини, закріплених законом, держава також має нести відповідальність перед конкретною особою, і міра цієї відповідальності повинна визначатися санкцією правової норми. У демократичних державах зазначене є аксіомою. В Україні двосторонній характер юридичної відповідальності сприймається поки що неоднозначно. Хоча перші кроки в цьому напрямі вже зроблено, наприклад, прийнято закони про реабілітацію жертв політичних репресій, визнано Верховною Радою України Голодомор 1932–1933 рр. як акт геноциду радянської тоталітарної держави проти українського народу тощо. Однак такі приклади поодинокі.

Інститут юридичної відповідальності охоплює такі складові: суб'єкти відповідальності, суб'єкти притягнення і засоби відповідаль-

ності. Одним із дискусійних питань у дослідженні цього правового феномена є поняття держави як суб'єкта відповідальності. У правовій державі юридична відповідальність повинна застосовуватись не тільки щодо приватних осіб, а й щодо публічних суб'єктів права.

Поняття публічного суб'єкта права в українському праві пов'язано з такими категоріями, як «держава», «публічна влада», «народ», «нація». Основним суб'єктом права залишається держава, яка володіє певними правами і обов'язками стосовно її громадян та приватних осіб. Тому у сфері юридичної відповідальності публічність повинна виявитися через повноваження держави як певного суб'єкта, який наділений сукупністю прав та обов'язків.

Однак держава як суб'єкт права має певну специфіку – вона не виступає правовим суб'єктом у внутрішньодержавних правовідносинах і реалізувати свої права і обов'язки може тільки за допомогою спеціально створених публічних органів – державних органів і посадових осіб, які створюються особливим чином і які наділені окремими державними повноваженнями. Такі правові суб'єкти вступають у правовідносини від імені держави і виконують обов'язки, що належать державі. Без сумніву, йдеться про відповідальність держави у вузькому значенні. За змістом такий вид відповідальності замінений на внутрішньоорганізаційні відносини, що існують усередині органів влади, і не поширюються на відносини між державою і приватною особою.

Сьогодні у наукових дискусіях вирішується питання про юридичне оформлення виду та процедури юридичної відповідальності держави так, щоб у правовідносинах відповідальності суб'єктом відповідальності виступала не певна посадова особа, яка допустила правопорушення, а держава.

На нашу думку, підняти юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом юридичною відповідальністю конкретного посадовця або державного органу за незаконні дії або рішення не варто з таких причин: по-перше, йдеться про різний зміст видів відповідальності, коли держава стає суб'єктом відповідальності тільки в конкретних правовідносинах із приватною особою, права якої були порушені; в усіх інших випадках держава виступає як інстанція, перед якою несе відповідальність державний орган або посадовець; по-друге, держава як публічний суб'єкт несе відповідальність не за власні дії, а за рішення своїх органів чи службових осіб; по-третє, державні органи чи посадові особи, які за своєю природою є публічними суб'єктами, у правовідносинах відповідальності перед державою втрачають свою

публічність і виступають як особи, які не виконали свої посадові обов'язки.

Слід визнати, що зміст юридичної відповідальності держави повинен стати видом правовідносин між державою, з одного боку, і приватною особою, права якої порушені, – з іншого. При цьому державу повинні представляти відповідний (спеціальний) державний орган чи посадова особа.

В українській правовій науці зберігається тенденція ототожнення юридичної відповідальності держави перед особою з публічно-правовою відповідальністю, хоча такий підхід є суперечливим. Державний посадовець, що порушив своїми діями або рішеннями права громадян, не нестиме відповідальність перед ними. Під час звернення громадян до суду у випадку порушення їх прав юридична відповідальність посадовця настає перед державою у формі, що відповідає характеру такого порушення. У правовідносинах такого типу правопорушник несе відповідальність не перед народом, а перед органами державної влади, тобто перед державою. Це ще раз підтверджує думку, що такий тип відповідальності має публічно-правовий характер і засвідчує відмінність цього типу відповідальності від юридичної відповідальності держави перед особою.

Варто підтримати думку Н. Оніщенко, що юридична відповідальність держави перед особою вимагає власної термінології. Питання про винуватість державних органів і посадових осіб не повинно бути пов'язане з юридичною відповідальністю держави. Оскільки держава як публічний правовий суб'єкт має особливий статус, за реалізації її юридичної відповідальності доволі складно встановити вину держави або окремого правового суб'єкта – посадовця. Окрім того, часто неможливо встановити осіб, винних у порушенні прав людини. У цьому випадку достатньо довести факт порушення прав і свобод людини державним органом або його службовцем. А це повинно стати підставою для настання юридичної відповідальності держави перед приватною особою. Обов'язковою є наявність презумпції винуватості держави, тобто, якщо держава не довела законність дій своїх органів, то реалізується юридична відповідальність держави [17, с. 90].

Якщо порушення прав особи здійснюється посадовою особою, то потрібно визнати це як протиправне діяння держави. Як стверджує європейська практика, у сучасних державах відсутній такий поділ відповідальності, а позов пред'являється не чиновникові, а державі. Так, у Франції визнання адміністративного акта незаконним

є підставою для відповідальності держави за діяльність своєї адміністрації. Держава не диференціює провину, що слугує джерелом адміністративного правопорушення, – службова (всієї адміністрації) чи особиста (певного службовця).

У першому випадку адміністрація відшкодовує спричинену шкоду, оскільки вважається, що «установа і її керівництво винні в тому, що не забезпечили належне управління. Прорахунки керівництва установи призвели до того, що установа загалом або конкретний службовець під час виконання ним службових обов'язків заподіяли шкоду потерпілому, тому адміністрація зобов'язана цю шкоду відшкодувати» [18, с. 95].

Очевидно, щоб усунути суттєву прогалину в українському законодавстві в процесі дослідження проблеми юридичної відповідальності держави, необхідно таке правове регулювання здійснювати на основі законодавчого акта, шляхом ухвалення спеціальної конституційної норми, в якій будуть передбачені певні процедури і механізми залучення держави до відповідальності відповідно до норм законодавства.

Висновки. Проблематичність існування інституту відповідальності держави перед своїми громадянами в українських реаліях полягає у тому, що відстежити і продемонструвати відповідальність держави перед особою, бездіяльність її органів і посадовців, за грубі порушення конституційних прав громадян насправді вельми складно. Більшість конституційних прав людини і громадянина взагалі не захищається від зловживань публічних посадових та службових осіб. Це обумовлює в таких правових суб'єктів відчуття безкарності, всездозволеності.

Особливого значення це набуває в умовах значного поширення корупції, яке характерне для нашої держави.

Не можна заперечувати і те, що порушення вказаними особами будь-яких правових норм набуває ознак підвищеної суспільної небезпеки хоча б через те, що їхня діяльність має бути, згідно з Конституцією України, спрямована на охорону і захист цих прав, а грубе порушення останніх є певним викликом суспільству, державі, а також міжнародній спільноті, яка визнала стандарти прав людини і створила основи механізму їх реалізації.

Ефективність існування інституту відповідальності держави залежить від наявності механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Тому завдання українського суспільства – створити

ці механізми, оскільки об'єктивно держава не зацікавлена у здійсненні механізму власної відповідальності.

Однією з причин безвідповідальності держави перед своїми громадянами є низький рівень зрілості громадянського суспільства в Україні, його мінімізований вплив на державно-правові механізми, взаємозв'язок суспільства, держави і громадянина. Цілком очевидно, що відповідальність держави може настати найперше тоді, коли є можливість у громадян контролювати дії влади.

1. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О. В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.

2. Братусь С. Н. Коррупционное преступление / С. Н. Братусь // Законность. – 2000. – № 6. – С. 2–12.

3. Гусев А. Д. О правах человека и гражданина / А. Д. Гусев // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 3. – С. 79–89.

4. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К.: Юрид. думка, 2009. – 216 с.

5. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / відп. ред. О. Зайчук; наук. ред. Н. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

6. Рабінович П. М. Основа загальної теорії держави та права: навч. посібник / П. М. Рабінович; вид. 5-те зі змін. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2002. – 232 с.

7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун; 3-тє вид. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 524 с.

8. Кириченко С. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави / С. Кириченко. – К.: Логос, 1999. – 188 с.

9. Корнієнко М. Реформа міліції. Спроба номер три / М. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2006. – 25–31 березня.

10. Конституции государств Европейского Союза. – М.: Юрид. лит., 1997. – 873 с.

11. Колодій А. М. Державне будівництво і місцеве самоврядування: навч. посібник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 303 с.

12. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право / Г. В. Мальцев. – М.: Мысль, 2000. – 254 с.

13. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посібник / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.

14. Ладиченко В. В. Функціональний підхід до розуміння держави: питання про дотримання інтересів особистості / В. В. Ладиченко // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 36. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 16–21.

15. Оніщенко Н. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності) / Н. Оніщенко // Право України. – 2013. – № 9. – С. 176–192.

16. Бутнеев В. В. Гражданская процессуальная ответственность / В. В. Бутнеев. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1999. – 262 с.

17. Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність держави перед особою / Н. М. Оніщенко // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні. – К.: Юрид. думка, 2007. – 424 с.

18. Административное право зарубежных стран / под ред. А. Н. Козырина. – М.: Спартак, 1996. – 228 с.

Яремчук С. В. К проблеме формирования института ответственности государства перед личностью в Украине

Освещено вопросы, касающиеся анализа и изучения современных подходов к формированию института ответственности государства перед личностью. Акцентировано внимание на отношениях «государство – личность» в сфере реализации прав и свобод человека и гражданина в условиях построения правового государства в Украине.

Ключевые слова: права, свобода, государство, личность, гражданин, гарантии, юридическая ответственность, институт ответственности.

Yaremchuk S. V. The issue of formation of the institution of liability of the state before an individual in Ukraine

The problems concerning the analysis and study of modern approaches to the formation of the institution of liability of the state before an individual are outlined. An accent is made on the relations of “individual – state” in field of enforcing persons and citizens’ rights and freedoms.

The priority of person’s rights and freedoms over other national values in the society is emphasized. The questions of the formations of legal liability of the state before an individual in the form of the work of the institution of liability of the state which is directly associated with the guarantees on provision of the constitutional persons and citizens’ rights and freedoms. It is proved that legal liability of the state acts as a separate type of social responsibility and is revealed in the form of the state obligation to recognize, obey, and protect persons and citizens’ rights and freedoms. In addition, two types of legal liability of the state are determined: liability of the state before an individual in its positive form (as a form of realization of legal guarantees of the state of persons’ and citizens’ rights and freedoms) and in its negative form for failing to perform or improper performance of their obligations.

It is stressed that legal liability can’t only be unilateral and relates only to an individual. For disobeying the person’s rights defined by law, the state also has to bear responsibility before the definite person. The institution of legal liability includes the following components: the subjects of liability, the subjects of prosecu-

tion and the means of liability, and legal liability of the state before an individual itself requires own terminology. Certain steps for functioning of such institution in Ukraine are offered to make, i.e.: the necessity of active reformation of legislation particularly, the norms that are subject to legal liability of both the state in the whole and its officials.

This, in its turn, requires legal regulation under Ukrainian legislation according to the enactment, by the way of passing a special constitutional norm that provides for certain procedures and mechanisms of bringing the state to justice before an individual.

It is underlined that the effectiveness of the activity of the institution of the liability of the state depends on presence of mechanisms of realization of the liability of the state before an individual. Therefore, the goal of the Ukrainian society is to create these mechanisms, since the state is objectively not interested in carrying out the mechanism of its own liability.

Key words: *rights, freedom, state, person, citizen, guarantees, legal liability, institution of responsibility.*

Стаття надійшла 5 травня 2014 року

КОНСТИТУЦІЙНЕ І МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.21

С. С. Андрейченко

ВПЛИВ ВИНИ НА ТЯЖКІСТЬ І НАСЛІДКИ МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНОГО ДІЯННЯ

Досліджено один із ключових аспектів вини у сфері міжнародної відповідальності держав, а саме – здатність впливати на тяжкість і наслідки міжнародно-протиправного діяння. Встановлено, що вина має значення у розмежуванні звичайних (ordinary) і серйозних порушень зобов'язань, що очевидні з імперативних норм загального міжнародного права; на вину зважають у визначенні обсягу міжнародної відповідальності; вона впливає на форми міжнародної відповідальності, а також на розмір відшкодування.

Ключові слова: міжнародна відповідальність, вина держави, міжнародно-протиправне діяння, Комісія міжнародного права ООН.

Постановка проблеми. Проблематика міжнародної відповідальності держав продовжує перебувати під пильною увагою вчених-міжнародників. Відповідальність у міжнародному праві виконує винятково важливу роль у міжнародно-правовому регулюванні, оскільки за відсутності надійних засобів забезпечення норми міжнародного права не здійснюють реальний вплив на міжнародні відносини.

Одним із центральних у вченні про міжнародно-правову відповідальність держав є поняття вини. Питання про вину в міжнародному праві обумовлює різні судження і не має однозначного вирішення. Це цілком зрозуміло, адже вина є одним із складновстановлюваних явищ у міжнародній юридичній практиці. Комісія міжнародного права ООН, зважаючи на існування розбіжностей і дискусій, зокрема щодо труднощів у доказуванні вини, не включила вину до складу протиправного діяння як необхідний елемент. Іншою причиною не включати тему вини в проект статей Комісією міжнародного права ООН (далі – КМП) є суперечливість судової практики в галузі відповідальності держав. Як констатує О. Діджельман (O. Diggelmann), судова практика з цього питання завжди була різною, і міжнародні та арбітражні суди

здебільшого не бажали, або, принаймні, не були спроможні вирішувати це питання принципово [1, с. 298].

Водночас справедливо зауважив Ю. Ю. Блажевич, що вина у будь-якому разі повинна вважатися фактором, що впливає на відповідальність [2, с. 90]. У зв'язку з цим, безсумнівно, актуальним є дослідження сутності категорії «вина» у міжнародному праві та пов'язаних із нею проблем.

Стан дослідження. Питання відповідальності за вчинення міжнародно-протиправних діянь, зокрема проблема вини в міжнародному праві, розглядалися такими зарубіжними вченими, як Я. Броунлі, В. А. Василенко, Дж. Кроуфорд, Ю. М. Колосов, П. М. Куріс, Д. Б. Левін, В. А. Мазов, Л. Ф. Оппенгейм, Г. І. Тункін та ін.

Серед вітчизняних науковців, які присвятили свої праці окремим питанням міжнародної відповідальності, можна назвати В. Ф. Антипенка, Ю. Ю. Блажевича, М. В. Буроменського, В. Г. Буткевича, А. І. Дмитрієва, Н. А. Зелінську, І. І. Лукашука, В. В. Мицика, С. Л. Стрельцова та ін.

У дослідженнях авторитетних учених, що є значним внеском у теорію та практику реалізації міжнародної відповідальності, не приділяється належна увага низці проблем, пов'язаних із виною держав, зокрема таким: тлумаченню первинних норм у ракурсі проблеми вини; ролі вини у розмежуванні міжнародної відповідальності за протиправні діяння і відповідальності за дії, не заборонені міжнародним правом; співвідношенню вини органів держави і вини держави; ролі вини у встановленні тяжкості і наслідків міжнародно-протиправного діяння.

Мета статті полягає у дослідженні впливу вини на тяжкість і наслідки міжнародно-протиправного діяння, зокрема на форми відповідальності, розміри відшкодування.

Мета обумовила постановку таких завдань: визначити сутність поняття «вина» у міжнародному праві; встановити значення вини у встановленні тяжкості міжнародно-протиправного діяння; охарактеризувати роль вини під час визначення форм відповідальності, розміру відшкодування.

Виклад основних положень. У доктрині міжнародного права відсутня загальна позиція щодо сутності і поняття вини. На думку авторів підручника з міжнародного права за загальною редакцією В. А. Ліпкана, «...вина є складним поняттям, яке навряд чи взагалі може застосовуватися до держави, але доведення вини держави для

несення нею відповідальності за міжнародно-протиправні діяння є не обов'язковим, але це не означає відсутності такої вини, оскільки вина держави презюмується» [3, с. 249].

Дотепним є приклад, наведений А. Гаттіні (A. Gattini) у статті, присвяченій питанню про місце вини в Статтях КМП про відповідальність держав, «Курити чи не курити: Деякі зауваження про дійсне місце вини в Статтях КМП про відповідальність держав» (1999): «Джагота (Jagota), колишній член КМП, посилаючись на місце вини в Проекті статей про відповідальність держав, зауважив: «Це як коли заходиш в кімнату, і можеш сказати, що хтось тільки що викурив сигарету. Ви не можете бачити курця, але ви знаєте, що він там» [4, с. 397–398].

Водночас зауважимо, що всі вчені незалежно від того, чи визнають вони вину як умову міжнародної відповідальності держави, вказують на неприпустимість розуміння вини держави як психологічної категорії [5, с. 73].

Одним із перших із критичною характеристикою концепції вини держави, яка вчинила правопорушення, виступив Д. Анцилотті. На його думку, вина, будучи проявом волі як психологічного акту індивіда, не властива природі держави [6, с. 421]. Ю. М. Колосов зазначав, що в міжнародному праві вина – це факт учинення суб'єктом протиправної дії, і для уникнення змішування понять у міжнародному праві слід говорити не про ставлення у вину вини, а про ставлення у вину вчинення дії [7, с. 41].

І. І. Лукашук зазначав, що часто термін «вина» вживається як синонім правопорушення чи відповідальності, наприклад «винна у вчиненні правопорушення держава». В інших випадках використовується вираз «ставлення у вину» [8, с. 92].

О. М. Жеребцов указує, що вину, як ознаку міжнародного правопорушення, необхідно розуміти як оцінку характеру поведінки держави-правопорушниці з боку міжнародного співтовариства [9, с. 104].

Ю. Ю. Блажевич зазначає про те, що «категорія вини держави застосовується для оцінки протиправної поведінки держави» [2, с. 89].

Отож, застосовуючи поняття «вина держави», потрібно мати на увазі факт учинення протиправного діяння, а не психічне ставлення до вчиненого.

Окремим аспектом вини у сфері міжнародної відповідальності держав є її здатність впливати на тяжкість і наслідки міжнародно-протиправного діяння, зокрема на форми відповідальності, розміри відшкодування.

Наявність умислу (*wilful intent*) виконує вирішальну роль у визначенні тяжкості міжнародно-протиправного діяння. По-перше, умисел (*wilful intent*), злочинний намір (*malice*) і намір заподіяти шкоду (*intention to harm*) є обтяжуючими обставинами вчинення будь-якого якого міжнародно-протиправного діяння. По-друге, умисел (*wilful intent*) має значення за якісного розмежування між різними видами порушень міжнародного права, а саме: звичайними (*ordinary*) порушеннями – або міжнародними деліктами – з одного боку, і серйозними порушеннями зобов'язань, що очевидні з імперативних норм загально-го міжнародного права (*ius cogens*), – з іншого. Зокрема, елемент обдумування і намір заподіяти шкоду необхідно розглядати, на думку КМП і частини представників доктрини, як один із основних факторів, що визначають «серйозність» у порушенні зобов'язання, що захищає основоположні інтереси міжнародного співтовариства (див. Коментар ст. 40 Проекту статей). У зв'язку з цим навряд чи необхідно зазначати про важливість установлення умислу або наміру завдати шкоди з боку держави як суб'єкта міжнародного права, а не індивідуального психологічного ставлення до діянь низки державних службовців або посадових осіб *per se* [10, с. 1133].

З впливом вини на тяжкість міжнародно-протиправного діяння невіддільно пов'язано питання *впливу вини на форми відповідальності, розмір відшкодування*.

Навіть прихильники точки зору, згідно з якою не вимагається наявність *mens rea* як обов'язкового елементу міжнародного протиправного діяння, визнають роль вини, відповідно до її ступеня, в оцінці наслідків такого діяння [11, с. 354]. Ця позиція є незаперечною, оскільки міжнародна практика з очевидністю це доводить. За наявності умислу існує тенденція до присудження компенсації, навіть за віддалені наслідки [4, с. 403]. Так, зокрема, М. О. Ушаков зазначає: «Як і у випадку шкоди, особливо матеріальної, наявність умислу або недбалості може, мабуть, братися до уваги при визначенні характеру та обсягу міжнародної відповідальності держави, зокрема як обтяжуюча або пом'якшуюча таку відповідальність обставина» [12, с. 54].

Як указує Дж. Палмізано (G. Palmisano), «передусім, вина може мати вплив на розмір відшкодування шкоди, особливо у випадку вчинення міжнародно-протиправне діяння з наміром заподіяти шкоду. Це підтверджується судовою практикою, рішенням органів держав. За наявності такого умислу відповідальна держава зобов'язана відшкодувати навіть «віддалені» (*remote*) збитки, що є відступом

від загального принципу, згідно з яким держава зобов'язана забезпечити відшкодування лише за збитки, які не є занадто віддаленими або непрямыми щодо протиправного діяння» [10, с. 1133].

Зазначимо, що використання концепції вини в міжнародному праві має особливу специфіку, а саме – її ступінь не завжди впливає на обсяг подальшої відповідальності. У разі порушення норм, що спричинили виключно або насамперед матеріальні збитки, ступінь відповідальності, як і у внутрішньодержавному праві, особливо цивільному, залежить найперше від розмірів завданих збитків. У випадку інших видів порушень, і особливо агресії та інших міжнародних злочинів, ступінь вини держави може виконувати важливу роль у визначенні її відповідальності.

Наприклад, у мирних договорах 1947 р. із Болгарією, Угорщиною, Італією та Румунією ступінь їх відповідальності було визначено з урахуванням того, що вони в підсумку розірвали всі відносини з нацистською Німеччиною і приєдналися у війні до союзників. Мирний договір 1947 р. з Фінляндією також розглядався з урахуванням того, що вона розірвала відносини з нацистською Німеччиною [13, с. 224].

Розглядаючи питання про значення вини для наслідків міжнародного протиправного діяння, треба проаналізувати проблему наявності вини з боку потерпілого суб'єкта. Так, зустрічна вина потерпілої держави також може призвести до зменшення розміру компенсації за шкоду, заподіяну внаслідок міжнародно-протиправного діяння. Як влучно зазначила КМП, «не всяка дія або бездіяльність, яка посилює заподіяну шкоду, грає тут свою роль... тільки ті дії чи бездіяльність, які можна вважати навмисними або недбалими, тобто які характеризуються відсутністю належної обережності з боку потерпілого щодо його власного майна або прав (Коментар до ст. 39 Проекту статей), повинні бути взяті до уваги» [14, с. 110].

Як указує А. Гаттіні, «Тільки в одній статті, а саме проєкті статті 42, Комісія відступила від своєї обережності щодо питання вини; і як не дивно вона робить це для того, щоб розширити сферу «зустрічної недбалості» зі сторони потерпілої держави (або громадян цієї держави, від імені яких пред'являється скарга) до всіх видів відшкодування, на відміну від пропозиції Аранджіо-Руїза, яка зводиться до питань грошової компенсації. Проєкт статті 42 прямо зазначає про недбалість, так само як про умисні дії або бездіяльність. «Порушення» Комісії пояснюється тими ж судженнями, що призвели до розробки проєкту

статті 31: держава-правопорушник, яка має зацікавленість, і, отже, на неї покладається тягар доведення недбалості або злочинного наміру з боку потерпілої держави або її громадян, для того, щоб домогтися зниження розміру відшкодування» [4, с. 404].

Окрім такої матеріальної форми відповідальності, як компенсація, вина впливає і на форму нематеріальної відповідальності – сатисфакцію, зокрема таку форму сатисфакції, як присудження штрафних збитків. Практика держав і міжнародних судів свідчить про тенденцію призначення штрафних збитків тільки у випадках вчинення міжнародно-протиправного діяння свідомо і навмисно. Проте зазначимо, що ні в тексті, ні в коментарі Проекту статей КМП немає посилань стосовно впливу вини на сатисфакцію, і штрафні збитки як форму сатисфакції, незважаючи на повторні пропозиції, представлені спеціальними доповідачами Аранджіо-Руїс і Кроуфорд [10, с. 1133].

Так, зокрема, спеціальний доповідач Аранджіо-Руїс, який порушив питання про актуальність вини як такої у Проекті статей ще 10 років тому, з незрозумілих причин відступив від чіткої позиції з питання, чи повинна братися до уваги наявність і ступінь вини під час прийняття рішення про розмір відшкодування в порядку компенсації. Натомість він зосередився на дещо іншому питанні – про вплив вини на сатисфакцію. Він зробив висновок, що вина стосується «як точки зору настання сатисфакції, так і якості та кількості форм сатисфакції» [15, с. 185–188].

Висновки. У доктрині міжнародного права відсутня загальна позиція щодо сутності і поняття вини. Водночас можна стверджувати про існування незаперечної позиції про неприпустимість розуміння вини держави як психологічної категорії з метою уникнення проведення аналогії з національним правом. Поняття «вина держави» означає факт учинення протиправного діяння, а не психічне ставлення до вчиненого.

Одним із ключових аспектів вини у сфері міжнародної відповідальності держав є її здатність впливати на тяжкість і наслідки міжнародно-протиправного діяння.

Так, зокрема, вина виконує важливу роль у розмежуванні звичайних (*ordinary*) і серйозних порушень зобов'язань, що очевидні з імперативних норм загального міжнародного права. Вина береться також до уваги під час визначення характеру та обсягу міжнародної відповідальності держави, зокрема як обтяжуюча або пом'якшуюча таку відповідальність обставина. Вина впливає на форми міжнародної

відповідальності – і матеріальні, і нематеріальні. Вина може впливати на розмір відшкодування, особливо у випадку вчинення міжнародно-протиправного діяння з наміром заподіяти шкоду.

1. Diggelmann O. Fault in the Law of State Responsibility: Pragmatism *ad infinitum*? / O. Diggelmann // German Yearbook of International Law. – 2006. – Vol. 49. – P. 293–305.
2. Блажевич Ю. Ю. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Юрій Юрійович Блажевич. – К., 2006. – 205 с.
3. Міжнародне право: підручник / В. А. Ліпкан, В. Ф. Антипенко, С. О. Акулов та ін. / заг. ред. В. А. Ліпкана. – К.: КНТ, 2009. – 752 с.
4. Gattini A. Smoking/No Smoking: Some Remarks on the Current Place of Fault in the ILC Draft Articles on State Responsibility / A. Gattini // European Journal of International Law. – 1999. – Vol. 10. – P. 397–404.
5. Хачатуров Р. Л. Вопросы международно-правовой ответственности / Р. Л. Хачатуров // Вектор науки ТГУ. – 2009. – № 1(4). – С. 69–75.
6. Анцилотти Д. Курс международного права: Введение. Общая часть / Д. Анцилотти; пер. с итал.; под ред. Д. Б. Левин (предисл.); пер.: А. Л. Сакетти, Э. М. Фабриков. – М.: Иностр. лит., 1961. – Т. 1. – 447 с.
7. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве / Ю. М. Колосов. – М.: Юридическая литература, 1975. – 255 с.
8. Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 405 с.
9. Международное право: учебник для вузов / А. Н. Жеребцов. – Р/на Дону: Феникс, 2001. – 224 с.
10. Palmisano G. Fault / G. Palmisano // Max Planck Encyclopedia of Public International Law. – Vol. III. – P. 1128–1136.
11. Oppenheim L. International Law / L. Oppenheim, H. Lauterpacht. – 8th ed. – Vol. I. – Longmans, 1955. – 1072 p.
12. Ушаков Н. А. Основания международной ответственности государств / Н. А. Ушаков. – М.: Междунар. отн-ия, 1983. – 181 с.
13. Tunkin G. I. International Law / G. I. Tunkin. – М.: Progress Publishers, 1986. – 546 p.
14. Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001) // Yearbook of the International Law Commission. – 2001. – vol. II, Part Two. Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session. – P. 31–143.
15. Second report on State responsibility by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz. A/CN.4/425 & Corr. 1 and Add. 1 & Corr. 1 // Extract from the Yearbook of the International Law Commission. – 1989. – Vol. II(1). – P. 1–59.

Андрейченко С. С. Влияние вины на тяжесть и последствия международно-противоправного деяния

Исследовано один из ключевых аспектов вины в сфере международной ответственности государств, а именно – способность влиять на тяжесть и последствия международно-противоправного деяния. Установлено, что вина имеет значение в разграничении обычных (ordinary) и серьезных нарушений обязательств, вытекающих из императивных норм общего международного права; вина учитывается при определении объема международной ответственности; вина оказывает влияние на формы международной ответственности, а также на размер возмещения.

Ключевые слова: международная ответственность, вина государства, международно-противоправное деяние, Комиссия международного права ООН.

Andreichenko S. S. Impact of fault upon gravity and consequences of international wrongful act

The article investigates one of the key aspects of fault in scope of international responsibility of states, namely impact of fault upon the gravity and consequences of an international wrongful act.

Presence of state fault plays an important role. Wilful intent is an aggravating factor with respect to the commission of any international wrongful act. Besides, wilful intent plays a role in connection with the qualitative distinction between different types of breaches of international law, namely, ordinary breaches on the one side, and serious breaches of obligations under peremptory norms of general international law, on the other. The element of deliberation and intention to harm should be considered as one of the main factors determining the «seriousness» of the infringement of an obligation protecting fundamental interests of the international community.

It is established in the article that state fault also plays a role with regard to the determination of the consequences of an international wrongful act. Fault may have an effect on reparation by compensation, especially when the international wrongful act is deliberately committed with intention harm. This intent determines an obligation to afford reparation even for «remote» damages – in derogation from the general principle that the state has an obligation to provide reparation only for damages which are not too remote or indirect with respect to the wrongful act in question. Conversely, the so-called contributory fault of the injured state may result in the reduction of the amount of compensation due to the injury caused by the international wrongful act. Fault has an impact upon satisfaction, since the punitive and the compensatory functions are inextricably present in that form of reparation for moral damage.

Key words: international responsibility, state fault, international wrongful act, UNO International Law Commission.

Стаття надійшла 5 червня 2014 року

ЄВРОПЕЙСЬКЕ МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО: PRO ET CONTRA

Становлення і функціонування європейської системи місцевого самоврядування, як і процеси зближення національних правових систем, їх галузей права і законодавства, зумовлюють виокремлення нового для сучасної науки явища – європейського муніципального права. Ця галузь характеризується власним предметом, суб'єктами, джерелами, принципами, методами та інститутами. Вона одночасно характеризується рисами і міжнародного, наднаціонального права, і внутрішньодержавного, що зумовлює відповідне значення і роль у сучасному європейському правовому просторі, у контексті глобалізації та євроінтеграції. Проаналізовано особливості природи, підходи щодо визначення, предмета і структури, перспективи розвитку європейського муніципального права як самостійної галузі європейського права, галузі науки комплексного характеру і водночас як навчальної дисципліни.

Ключові слова: *європейське муніципальне право, місцеве самоврядування, територіальні громади, Рада Європи, ЄС.*

Постановка проблеми. Тенденцією європейського розвитку із ХХ ст. є посилення інтеграційних процесів, створення і реалізація інструментів європейської регіональної політики, зміцнення інститутів місцевої й регіональної демократії. Останні відображаються в умовах становлення європейської системи місцевого самоврядування, європейської системи захисту прав людини тощо. Досвід демократичних реформ європейських країн дозволяє виокремити шляхи оптимізації їх територіальної організації влади, активізації правосуб'єктності територіальних громад, децентралізації влади, що покладає особливі завдання на так звані «регіональні та місцеві структури» в Німеччині, Іспанії, Італії, Франції і т. д.

Галузь муніципального права відповідної держави, її правової системи розвивається не відокремлено, автономно чи абстрактно, як і інші галузі права, а в контексті та з урахуванням тенденцій глобалізації, європейського регіоналізму, міжнародно-правових зобов'язань конкретної держави, правотворчої і правозастосовної діяльності міжнародних організацій, їх держав-членів тощо.

Стан дослідження. Питання розвитку муніципального права, його окремих аспектів є предметом досліджень і вітчизняних учених

(М. Баймуратов, О. Батанов, А. Колодій, В. Кравченко, О. Копиленко, В. Погорілко, О. Скрипнюк, В. Шаповал та ін.), і зарубіжних (Т. Вюртенбергер, М. Кітінг, О. Кутафін, О. Кокотов, В. Маркуц, С. Ліпсет, М. Пешин, М. Портер, В. Роккан, Е. Томпсон і т. д.). Однак практично немає наукових робіт, присвячених саме Європейському муніципальному праву (СМП), обґрунтуванню його концептуальних засад, поняттєвих категорій і т. д.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати процес становлення і розвитку європейського муніципального права, визначити його поняття, особливості природи і структури.

Виклад основних положень. Як відомо, у більшості національних правових систем виокремлюється самостійна галузь – муніципальне право. Його визначають як сукупність правових норм та інститутів, які регулюють суспільні відносини у сфері місцевого самоврядування. Причому у країнах континентально-європейської традиції – на підставі конституцій, законів та інших нормативно-правових актів, а в країнах англо-саксонської муніципальної традиції – відповідно до створених у межах правової системи легітимних форм права: прецедентів, угод, звичаїв і доктрин [2, с. 50–59].

В об'єктивному розумінні муніципальне право виступає як сукупність правових актів, які покликані забезпечувати функціонування органів і посадових осіб місцевого самоврядування. У суб'єктивному – сутність цієї галузі права полягає у тому, що це засіб забезпечення насамперед прав і свобод людини у сфері місцевого самоврядування. Іншими словами, якщо не існує прав і свобод у цій сфері, відповідно не існує муніципального права. І суб'єктивне значення цієї галузі перекликається з положеннями теорії вільної громади, де природні права і свободи людини та громадянина виконали ключову роль.

Муніципальне право у системі права будь-якої країни ґрунтується на існуючій системі місцевого самоврядування, моделі місцевого самоврядування. Різноманітними є і підходи щодо назви цієї галузі. Поряд із муніципальним правом для позначення цього явища використовують також й інші назви: «комунальне право», «муніципальне статутне право», «локальне (місцеве) право», «право місцевого самоврядування» тощо.

Зазначимо, що існують різні методологічні підходи до визначення поняття «муніципальне право» і його предмета у інших країнах. Його розглядають як комплексну галузь [10–11], як підгалузь конституційного права, як конституційне локальне (місцеве) право.

Сучасні європейські дослідження, які здійснюються і окремими вченими, і в межах міжнародних регіональних організацій, підкреслюють зв'язок комунального права з найменшими територіальними утвореннями – комунами, які є суб'єктами широкого спектру відносин внутрішньодержавного та міжнародного масштабу. Муніципальне право вживається у ширшому контексті і пов'язано не лише з комунами, а й з іншими територіальними утвореннями, які визначаються суб'єктами чи об'єктами певного кола відносин, пов'язані з реалізацією владних повноважень з метою задоволення місцевих, іноді регіональних потреб, реалізацією державних функцій на локальному, субрегіональному рівнях.

Останнім часом з'являються спроби учених розглядати процес розвитку галузей права в контексті розвитку глобалізаційних, євроінтеграційних процесів, в умовах взаємодії національних правових систем і т. д. [4; 15]. Тому можна погодитись, що феномен місцевого самоврядування є продуктом синергії національного і міжнародного правопорядків [1, с. 24–25]. Такий висновок може стосуватись і згаданої європейської системи місцевого самоврядування, що становить об'єкт регулювання означеної галузі.

На нашу думку, можна погодитись із дослідниками щодо потреби виокремлення європейського конституційного права. Але різняться підходи стосовно визначення його сутності. Р. Колишко аналізує місце і регіональне самоврядування лише як принцип європейського конституційного права. Незаперечна його теза про розвиток загальноєвропейського конституційно-правового законодавства про організацію держави, взаємовідносини їх органів влади у контексті співвідношення національного та європейського законодавства. При цьому істотними суб'єктами подібної уніфікації на основі принципу субсидіарності є РЄ та ЄС [8, с. 113–115]. Інші дослідники використовують це поняття тільки щодо Євросоюзу, виокремлюють європейське конституційне процесуальне право (європейський конституційний процес), щоправда, у контексті права ЄС, після підписання Лісабонського договору [9, с. 52–53].

Загалом поглиблення інтеграційних процесів може призвести до суттєвих змін державного устрою, організації та функціонування основних інститутів влади, правових систем держав-членів ЄС, як наслідок – потребує розробки нових правових формул, які закріплюють таку співпрацю. Означена позиція може існувати, проте можна трактувати поняття ЄМП у ширшому ракурсі, не обмежуючись ЄС.

Це стосується й однорідного явища – європейського права, відзначається різноманітність підходів щодо визначення його сутності і змісту.

Так, європейське право розглядають як регіональне право, відмінне від міжнародного тим, що створює спеціальний регіонально-правовий режим правового регулювання, імплементується у правові системи країн-членів ЄС [3; 12–14]. Однак можна не цілком погоджуватись із тим, що дія його поширюється виключно на території країн-членів ЄС. Тут воно практично ототожнюється з правом ЄС. Європейське право є ширшим поняттям. Вважається доцільним заперечити ототожнення європейського права з європейським («комунальним») правом. Йдеться про особливий нормативно-юридичний комплекс, покликаний урегулювати відносини в рамках ЄС [5].

Аналогічно є підстави для дискусій щодо структури європейського (комунального) права, яка охоплює: 1) право Європейських Співтовариств; 2) право Європейського Союзу; 3) положення Конвенції про захист прав людини і основних свобод, прийнятої в рамках РЄ [4; 7]. Аргументами заперечення цього підходу є його обмеженість і неточність, поширена плутанина щодо визначення низки джерел права РЄ як джерел права ЄС чи інших структур. Можна навести також приклади, коли європейське право розглядається у контексті виключно держав-членів РЄ.

Незалежно від згаданих підходів, актуальним є дослідження процесу становлення ЄМП, визначення його природи і сутності, предмету, джерел і функцій, а також суб'єктів і структурних елементів.

Обґрунтовуючи авторську концепцію *європейського муніципального права*, спробуємо його визначити як самостійну галузь комплексного полісистемного характеру, завданням якої є регулювання організації та функціонування європейської системи місцевого самоврядування (ЄСМРС). У широкому значенні останню можна трактувати як сукупність основних структурних елементів, суб'єктів і форм здійснення місцевого та регіонального самоврядування, через які сучасні європейські країни, їх територіальні громади і населення, а також відповідні місцеві та регіональні органи влади забезпечують реалізацію права на самоврядування, надані їм функції, повноваження і несуть за їх невиконання або неналежне виконання встановлену відповідальність. У вузькому значенні ЄСМРС становить сукупність міжнародно-правових стандартів, інструментів співробітництва, що створюються і реалізуються за участю РЄ, ЄС, ОБСЄ, ОЧЕС і т. д. у сфері місцевого та регіонального самоврядування.

ЄМП є відображенням, відповідним правовим оформленням існування ЄСМРС, одночасно характеризується рисами і міжнародного права, наднаціонального права, і внутрішньодержавного права, що зумовлює відповідне значення і роль у сучасному європейському правовому просторі.

Її можна розглядати як самостійну галузь європейського права, галузь науки комплексного характеру і водночас як навчальну дисципліну. Визначаючи ЄМП як галузь європейського права, слід підкреслити, що це сукупність відповідних міжнародно-правових норм, які виражають волю й інтереси європейської спільноти, держав європейського континенту, їх територіальних громад, АТО, населення, а також наднаціональних утворень і міжнародних організацій, діяльність яких спрямована на врегулювання суспільних відносин у сфері місцевого та регіонального самоврядування, забезпечення та реалізації ЄСМРС.

З огляду на це, розглянемо предмет ЄМП. У його межах можна виокремити широке коло суспільних відносин у європейському громадянському просторі, а саме – між державами, міжнародними організаціями міжурядового і неурядового характеру, юридичними і фізичними особами, територіальними громадами. Згадані відносини виникають на багатосторонньому, міждержавному та інших міжнародних рівнях. Визначимо серед основних функцій ЄМП, з огляду на природу цієї галузі, регулятивну, охоронну, інформаційну, інтегративну й інші функції.

Відтак розглянемо систему цієї галузі як сукупності взаємопов'язаних структурних елементів – норм, інститутів, підгалузей. Наприклад, серед інститутів європейського муніципального права варто виділити: інститут виборчого права; інститут референдного права; інститут регіонального/просторового планування; інститут прикордонного співробітництва; інститут міжрегіонального співробітництва; інститут транскордонного співробітництва; інститут демократичного врядування; інститут побратимства; інститут муніципальних прав та обов'язків людини і громадянина; інститут муніципальної відповідальності і т. д. Ймовірно, є підстави виокремлювати не як інститути, а підгалузі європейського муніципального права виборче право, референдне право, право транскордонного співробітництва, європейське муніципальне процесуальне право.

Важливо підкреслити ту особливість ЄМП, що дозволяє в його системі поєднувати і водночас розмежувати:

– інституційне право (норми, які закріплюють політичну, адміністративну і юридичну організацію, стосуються статусу, функцій

і повноважень різних органів та інститутів організацій (зокрема ЄС, Ради Європи, відповідних національних і наднаціональних органів);

– матеріальне право (норми, які регулюють поведінку і діяльність індивідів, об'єднань, спільнот, організацій, держав у різних сферах, які входять у сферу застосування європейських угод, договорів двостороннього характеру, національне законодавство, зокрема локальні і статутні норми).

Як галузь науки ЄМП становить систему наукових ідей, концепцій і теорій, знань, які розкривають закономірності становлення, еволюції цієї галузі, стандарти місцевого та регіонального самоврядування, муніципальної влади, муніципальних прав особи, порядок їх реалізації, загальні положення про статус територіальних громад, діяльність їх органів і посадових осіб, міжмуніципальне співробітництво, а також особливості ЄМП як галузі права. Вона певною мірою може бути визначена як міждисциплінарна наука, що вивчає інститути, принципи і норми ЄМП, його місце і роль у системі права, механізми реалізації норм та інститутів окресленої галузі, її еволюцію.

Звісно, ЄМП має власні методи, принципи, історію розвитку, однак їх аналіз може бути предметом окремої наукової праці.

Доцільно запровадити і вивчення навчальної дисципліни комплексного характеру – ЄМП. Йдеться про систему знань, отриманих наукою ЄМП та вироблених практикою становлення, організації і функціонування місцевого та регіонального самоврядування, ЄСМРС, що враховує узагальнену практику введення відповідних навчальних дисциплін у вищих навчальних закладах європейських країн. Предмет її вивчення становить та частина знань, яка необхідна для підготовки майбутніх правознавців, юристів-міжнародників тощо.

У будь-якому випадку становлення і розвиток ЄМП, ЄСМРС дозволяють розширити форми співпраці існуючих суб'єктів національного права і міжнародного права, європейського права, права ЄС тощо. Йдеться, наприклад, про прикордонну і транскордонну діяльність у формі еврорегіонів та інших об'єднань якісного, нового правового порядку і статусу, порівняно з попередніми історичними періодами. Відомий раніше інститут побратимства набуває принципово нових суб'єктно-предметних ознак, як і інститут правосуб'єктності територіальних громад, інших суб'єктів муніципально-правових відносин, статус їх органів влади і посадових осіб.

Висновки. Якщо стверджувати про особливості галузі муніципального права у європейських країнах, то, безумовно, вони мають

і багато спільного, і характеризуються відмінностями. Однак процес міжнародно-правового співробітництва, зокрема європейський рівень, зближення національних правових систем, гармонізація муніципального права і законодавства окремих країн з існуючими європейськими стандартами у цій сфері зумовили становлення європейського муніципального права. Проте, з огляду на те, що природа муніципального права у внутрішньодержавному праві має певною мірою суперечливий характер, існують різноманітні моделі, системи і концепції місцевого і регіонального самоврядування, можна натрапити на протилежні точки зору – від підтримки до заперечення європейського муніципального права. Сподіваємось, що у перспективі ця проблема стане об'єктом наукових дискусій і сприятиме виникненню нових прогресивних ідей, концепцій і теорій у цьому напрямі.

-
1. Баймуратов М. О. Феноменологія місцевого самоврядування: синергізм національного та міжнародного правопорядків / М. О. Баймуратов // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2009. – № 2 (11). – С. 24–29.
 2. Батанов О. В. Муніципальне право зарубіжних країн: навч. посібник: у 2 ч. / О. В. Батанов, В. М. Кампо; за заг. ред. П. Ф. Мартиненка. – Ч. 1. – К.: Знання України, 2005. – 148 с.
 3. Гелрігел М. Європейське право: пер. з нім / М. Гелрігел. – К.: К.І.С., 2008. – С. 29.
 4. Европейский Союз: сборник международных терминов из области права и управления. (Europäische Union). – Т. 3. – Мюнхен, 1998. – 384 с.
 5. Европейское («коммунальное») право. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru>
 6. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение прав человека: уч. для вузов / под ред. Л. М. Энтина. – М.: Норма, 2007.
 7. Европейское правовое пространство. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru>
 8. Колишко Р. А. Місцеве та регіональне самоврядування як принцип європейського конституційного права / Р. А. Колишко // Вісник Київ. ун-ту. Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 36 (ч. II). – С. 113–117.
 9. Кондратович Н. М. Некоторые аспекты европейского конституционного процесса / Н. М. Кондратович // Национальная государственность и европейские интеграционные процессы. В 2 т. Т. 2: Проблемы унификации законодательства в Содружестве Независимых Государств и Европейском Союзе: сб. науч. тр. / ред.: С. А. Балашенко и др. – Мн.: Изд. центр БГУ, 2008. – С. 52–53.
 10. Муніципальне право зарубіжних стран (сравнительно-правовой анализ): учебное пособие для вузов. – М.: Мир, 2006. – 752 с.

11. Муниципальное право Российской Федерации: учебник / под ред. Ю. А. Дмитриева. – 2-е изд. – М.: Профобразование, 2000. – С. 385.

12. Право Европейского Союза: учебник для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. – М.: Юристъ, 2002. – 925 с.

13. Право Европейского Союза: учеб. пособие. – Изд. третье, перераб. и доп. / А. О. Четвериков, С. Ю. Кашкин, П. А. Калинин, Е. А. Чегрин, А. В. Жупанов, А. В. Кондратьев. – М.: Проспект, 2011.

14. Право Европейского Союза: навч. посібник / за ред. В. М. Бешчастного, В. П. Філонова, І. Я. Тодорова та ін. – Донецьк, 2011.

15. Урсул А. Д. Глобализация права и глобальное право: концептуально-методологические проблемы / А. Д. Урсул // Право и политика. – 2012. – № 8.

Каминская Н. В. Европейское муниципальное право: pro et contra

Становление и функционирование европейской системы местного самоуправления, как и процессы сближения национальных правовых систем, их отраслей права и законодательства, обуславливают выделение нового для науки явления – европейского муниципального права. Эта отрасль характеризуется собственным предметом, субъектами, источниками, принципами, методами и институтами. Она одновременно характеризуется чертами международного права, наднационального права, так и внутригосударственного права, что обосновывает соответствующее значение и роль в современном европейском правовом пространстве, в контексте глобализации и евроинтеграции. Проанализированы особенности сущности, подходы к определению предмета и структуры, перспективы развития европейского муниципального права как самостоятельной отрасли европейского права, отрасли науки комплексного характера и учебной дисциплины.

Ключевые слова: европейское муниципальное право, местное самоуправление, территориальные общины, Совет Европы, ЕС.

Kaminska N. V. European municipal law: pro et contra

In our opinion, contemporary issues in law science explore new methodological terms, based on the principles of formation and functioning of the European system of local self-government, as well as the processes of convergence of national legal systems, their branches of law and legislation that determine the emphasis of the new phenomenon for the modern science which is European municipal law. It is characterized by traits of international law, supranational law and national law that determine the appropriate value and role in modern European legal space, as well as in the context of globalization and European integration. The article defines the subjects, sources, principles, methods and institutions of European municipal law, the features of its nature, approaches to definition, subject and structure, prospects of development as an independent area of European law, the science of complex nature and an academic discipline.

Key words: European municipal law, local self-government, territorial communities, Council of Europe, EU.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК [347.948.2](477)

О. Б. Верба-Сидор,
В. І. Крупко

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЕКСПЕРТА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Розглянуто правовий статус експерта у цивільному судочинстві. Досліджено правове регулювання повноважень експерта, виявлено прогалини та недоліки в ньому. Законодавчі положення проілюстровано прикладами з судової практики. Сформульовано зміни до ЦПК України, які б зміцнили гарантії учасників процесу щодо реального захисту (поновлення) їхніх прав.

Ключові слова: *судовий експерт, правовий статус експерта, висновок експерта, призначення та проведення експертизи у цивільному судочинстві.*

Постановка проблеми. Серед інших учасників, які сприяють здійсненню цивільного процесу, особливе місце посідає експерт. Саме його висновки можуть виступати важливим засобом установлення фактичних даних, які мають значення для вирішення конкретної справи. А це, своєю чергою, сприяє ухваленню правосудного судового рішення.

Висновок експерта є кінцевим результатом його діяльності. Ще до складання висновку експерта виникають проблеми через недосконалість законодавчого регулювання правового статусу названого суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Аналіз цих питань допоможе законодавцеві у вдосконаленні окресленого інституту, а також практикам у процесі правозастосування.

Стан дослідження. З'ясуванню правового статусу експерта присвячено праці таких учених, як С. М. Абрамов, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, В. Є. Бергер, С. С. Бичкова, Ж. В. Васильєва-Шаламова, В. Г. Гончаренко, В. Р. Ілейко, Т. М. Кучер, Р. Я. Лемик, В. І. Тertiшніков, М. К. Треушніков, М. Й. Штефан, К. С. Юдельсон та ін. Проте на практиці виникає багато питань, пов'язаних із відсутністю теоретичних розробок окремих аспектів участі експерта у цивільному

процесі, із прогалинами у правовому регулюванні, що й зумовлює необхідність розробки цих питань.

Мета статті – виявити і проаналізувати проблеми, що виникають у випадках залучення судового експерта на практиці, та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основних положень. Вважаємо доцільним на початку дослідження здійснити розмежування змісту понять «експерт» і «судовий експерт», оскільки через їх ототожнення виникають помилки у правозастосуванні. Так, особи, які братимуть участь у справі, можуть користуватися послугами експерта ще задовго до початку судового розгляду. І такий експертний висновок згодом надають під час самого процесу, вважаючи це судовою експертизою (але така думка є помилковою). На цьому наголошує Верховний Суд України у п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12.06.2009 р. № 5 [6]. Наведемо критеріальну таблицю, що ілюструє відмінності у змісті понять «експерт» і «судовий експерт».

Критерії розмежування	Експерт	Судовий експерт
Підстава діяльності	Укладений договір	Ухвала суду
Повноваження	У межах договору	У межах процесуального закону
Мета проведення експертизи	Виконання замовлення клієнта	Для правильного вирішення справи. Отримання нового судового доказу
Час проведення	Поза судовим процесом – до відкриття провадження у справі або після його закінчення	Тільки під час судового процесу

Таке розмежування має практичне значення. Адже стає зрозуміло, що під час судового розгляду справи експертизу проводить судовий експерт, і що лише висновок судового експерта може мати доказову силу (ч. 2 ст. 57 Цивільного процесуального кодексу України від 18.04.2004 р. [19] (далі – ЦПК)).

Знання цих відмінностей зекономить кошти, час позивача чи відповідача, які мають на меті отримати такий засіб доказування, як висновок експерта.

Необхідно також відрізнити участь у справі судового експерта від участі спеціаліста, яких може бути залучено у розгляд справи. Ці суб'єкти наділені різним правовим статусом і виконують неоднакові функції.

Відповідно до п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997 р. № 8 [9], акти чи інші документи, зокрема відомчі, де зазначаються обставини, встановлені із застосуванням спеціальних знань (наприклад, про причини аварії, вартість ремонту, розмір нестачі матеріальних цінностей), не можуть розглядатися як висновок експерта та бути підставою для відмови в призначенні експертизи, навіть якщо вони одержані на запит суду або адвоката.

Слушні позиції, які можна за аналогією застосовувати і в цивільному процесі, знаходимо у практиці господарського судочинства. Так, Вищий господарський суд України у Постанові Пленуму «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» від 23.03.2012 р. № 4 [5] у п. 2 роз'яснює, що не може розглядатись як судова експертиза надане вченими тлумачення законодавчих актів, пов'язане з наявністю у цих актах незрозумілостей, неузгодженостей, суперечностей чи інших недоліків. Документ, виданий за результатами тлумачення вченими правової норми, доказового значення не має, і посилається на нього в обґрунтування рішення не можна. Не може вважатися актом судової експертизи висновок спеціаліста, наданий заявником (юридичній чи фізичній особі) на підставі його заяви, – навіть якщо відповідний документ має назву «висновок судового експерта» або подібну до неї, оскільки особа набуває прав і виконує обов'язки судового експерта тільки після одержання нею ухвали про призначення експертизи.

Згідно з п. 22 вказаної Постанови, аудиторський висновок також не є висновком судової експертизи, яку може бути призначено лише судом і тільки після порушення провадження у справі.

Важливим процесуальним аспектом, що розмежовує процесуальні статуси експерта і спеціаліста, наведеним Вищим господарським судом у Постанові «Про деякі питання практики призначення судової експертизи», і який, на нашу думку, можна застосовувати і щодо цивільного судочинства, є попередження про відповідальність. Так, відповідно до п. 16 Постанови, якщо, призначаючи судову експертизу, господарський суд не попередив особу чи осіб, які проводитимуть судову експертизу, про відповідальність, передбачену ст.ст. 384 і 385 Кримінального кодексу України, за дачу завідомо неправдивого

висновку або відмову дати висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на них обов'язків, то поданий суду висновок може вважатися висновком спеціаліста, але не висновком судового експерта. Особа набуває права та виконує обов'язки експерта після оголошення (вручення) їй ухвали про призначення експертизи та попередження про відповідальність. Тільки за цих умов висновок експерта набуває доказової сили.

Невиконання цих вимог робить неможливим використання висновку експерта як доказу у справі. Тому не можуть розглядатись як висновок експерта і бути підставою для відмови у призначенні експертизи акти ревізії, калькуляції, інші висновки спеціалістів, навіть якщо вони надані на запит суду, адвоката, сторони. За необхідності з'ясування зазначених у таких документах обставин судом може бути призначена експертиза, яка буде вважатись первинною.

Як бачимо, роль спеціаліста за цивільним процесуальним законодавством зводиться до надання допомоги технічного характеру. Проте в літературі є пропозиції перелік засобів доказування у ч. 2 ст. 57 ЦПК доповнити висновком спеціаліста [3, с. 34].

Унаочнює наведені твердження критеріальна таблиця:

Критерії розмежування	Судовий експерт	Спеціаліст
Передбачені вимоги до суб'єкта	Відповідно до ч. 2 ст. 53 ЦПК як експерт може залучатися особа, яка відповідає вимогам, встановленим Законом України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ [8], і внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів. Закон України «Про судову експертизу» передбачає такі вимоги: - наявність відповідної вищої освіти з освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче спеціаліста; - проходження відповідної підготовки та отримання кваліфікації судового експерта з певної спеціальності; - внесення особи до Державного реєстру атестованих судових експертів.	За ч. 1 ст. 54 ЦПК спеціалістом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час вчинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Критерії розмежування	Судовий експерт	Спеціаліст
Зміст участі	За допомогою спеціальних знань отримує відомості про факти, які мають значення для справи.	Допомагає суду в проведенні окремих дій, спрямованих на виявлення, вилучення і закріплення доказів (допомагає у застосуванні технічних засобів, фотографує, складає схеми, плани, креслення, відбирає зразки для проведення експертизи тощо).
Документ, який складає	Експертний висновок.	Довідка, письмові роз'яснення (висновки) спеціаліста, які приєднуються до справи (ст. 190 ЦПК).
Юридична сила складеного документу	Є доказом.	Не є доказом.

Інколи виникає необхідність залучення, окрім судового експерта, ще й фахівця, котрий має ґрунтовні знання у вузькій сфері. Наведено приклад. Жодна людина об'єктивно не може досконало знати особливості усіх результатів творчої діяльності – драматичних і хореографічних творів, архітектури, скульптури, графіки і географічних карт тощо. Водночас доручати експертизу тільки фахівцю, що компетентний лише у специфіці досліджуваного процесу або явища матеріального світу, проте не має бачення його як об'єкта права інтелектуальної власності, не є корисним для вирішення питань, що входять до предмета доказування. Залучення для проведення судової експертизи з вузькопрофільної галузі, окрім судового експерта, ще й іншого фахівця, забезпечує підготовку якісного висновку, що сприяє ухваленню об'єктивного рішення суду.

Відповідно до ч.ч. 1, 3 ст. 53 ЦПК, ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» обов'язками судового експерта, якому доручено провести дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок із питань,

які виникають під час розгляду справи і стосуються сфери його спеціальних знань, є: з'явитися за викликом суду, здійснити повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на задані йому питання, а у разі необхідності – роз'яснити його, заявити самовідвід за наявності відповідних підстав. Експерт виконує ці обов'язки шляхом реалізації своїх повноважень.

На практиці часто можна натрапити на зловживання експертом своїми правами. Так, однією із таких сфер є оплата за проведення експертизи.

Експерт має право на оплату виконаної роботи відповідно до ч. 11 ст. 53 ЦПК. Згідно з п. 5 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» та п. 4 Інструкції про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 01.07.1996 р. № 710 [2], судовий експерт має право одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням.

Експерти трактують норму щодо винагороди по-іншому, вимагаючи проведення попередньої оплати експертизи. У такому випадку особа, яка ініціює експертизу, оплачує не фактично виконану роботу, а аванс за її проведення в майбутньому. Це дозволяє експертам зловживати зі строками проведення судових експертиз. Отримавши попередню оплату за проведення експертизи, експерти, посилаючись на значне навантаження, вказують на те, що експертизу буде проведено через кілька місяців, а часто й у межах року [15]. На практиці частими є випадки, коли експерти відмовляються від проведення експертного дослідження на тій підставі, що в них велике навантаження чи попередньо не оплачено експертизу [11; 16; 13]. Слід зважити на те, що у ч. 2 ст. 86 ЦПК йдеться про оплату виконаної роботи, а не висновку експерта як остаточного результату його роботи. Це означає, що у разі припинення експертного дослідження без ухвалення висновку, експерту потрібно оплатити роботу.

У п. 2 ч. 10 ст. 53 ЦПК закріплене право експерта заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків, а у ч. 12 цієї ж статті – право відмови від надання висновку, якщо наданих йому

матеріалів недостатньо для проведення експертизи (за надання лише зразків у експерта немає процесуального права відмовитися від давання висновку). Наприклад, у справі за позовом Д.Н.О. до У.Є.В. та У.О.Л. про стягнення боргу відповідач У.О.Л. заявила клопотання про призначення судової почеркознавчої експертизи, яке було задоволено Дніпровським районним судом м. Києва. На розгляд експерта було винесено лише одне питання: чи виконано рукопис у розписці відповідачкою У.О.Л., на яку позивач посилається як на доказ, що підтверджує наявність боргу. Оскільки в розпорядження експерта було надано тільки матеріали цивільної справи, яких було недостатньо для проведення експертизи, експерт двічі заявляла перед судом клопотання про надання додаткових матеріалів, зокрема вільних зразків почерку та підпису відповідачки У.О.Л. Через те, що вказані клопотання не були задоволені впродовж чотирьох місяців, проведення експертизи за наявними матеріалами виявилось неможливим, й експерт скористалась своїм правом на відмову від проведення експертизи [12]. Подібні ситуації виникають і в інших цивільних справах [10; 14]. Однак суд у такому випадку може скористатися положенням ч. 1 ст. 146 ЦПК: «У разі ухилення особи, яка бере участь у справі, від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні».

Іноді вимоги експертів не можуть бути виконані. В одній справі для проведення експертизи документа щодо дати його написання експерт просив від автора розписки надати кулькову ручку, якою був написаний документ. Документ десятирічної давності, тому надати кулькову ручку, а точніше – стержень з цієї ручки, було неможливо [18]. Нераціональний підхід експерта до застосування його права вимоги матеріалів, зразків призводить до затягування розгляду справи або до непроведення експертизи, результат якої міг би бути доказом у справі, який би допоміг установити істину.

В цьому контексті варто згадати, що затягування розгляду справи або непроведення експертизи можливе і через неправильне формулювання судом питань експерту, тому доцільно було б закріпити право експерта пропонувати змінити питання чи формулювання питань, що виносяться на експертизу, подаючи варіанти такої зміни. Процесуальний закон надає експерту право (хоча слід передбачити обов'язок)

викладати у висновку судової експертизи виявлені під час її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були задані питання (ч. 5 ст. 147 ЦПК). Пропнуємо розширити це повноваження, дозволивши експерту узгоджувати поставлені йому питання відповідно до вимог того чи іншого виду судової експертизи.

Навіть коли експерт не зловживає правами, про які йшлося, то може зловжити правом проводити експертизу з питань, з яких не має права її проводити. Наприклад, із правових. Експерт не може проводити експертизу з правових питань, бо для цього використовує спеціальні знання. М. Й. Штефан зазначає, що спеціальними знаннями треба вважати такі знання, які знаходяться за межами правових знань, загальновідомих узагальнень, які випливають з досвіду людей, тобто тих, якими володіє вузьке коло фахівців [20, с. 270]. У ЦПК про це немає згадки, однак на цьому наголошує Верховний Суд України (п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» [6], п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» [9]). Такої ж позиції послідовно дотримується і Вищий господарський суд України (п. 2 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» [5]).

Перший крок у протилежному напрямі зробило Міністерство юстиції України, яке своїм Наказом від 17.01.2002 р. № 4/5 [4] ввело новий вид експертизи, – експертиза, пов'язана з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Здійснений аналіз судової практики довів, що відоме правило «не ставити перед судовими експертами правові питання» часто порушується. Характерним прикладом цієї типової помилки є справа № 16/430-06 (Харківська область), в якій розглядався позов про стягнення з відповідача за порушення авторських прав та завдану матеріальну шкоду [17]. Так, перед судовими експертами Харківського Науково-дослідного інституту судових експертиз імені засл. проф. Н. С. Бокаріуса судом були поставлені такі питання: 1) Чи можна розглядати використання умов задач із підручників з хімії для 8–11 класів автора Н. М. Буриської у збірниках відповідача як цитування/ілюстрації? 2) Чи потребувало використання умов задач із підручників з хімії для 8–11 класів автора Н. М. Буриської у збірниках відповідача дозволу особи, що мала майнові права? 3) Чи має місце

порушення авторських прав позивача при використанні умов задач із підручників з хімії для 8–11 класів автора Н. М. Буриської (Київ, Ірпінь, ВТФ «Перун» у збірниках «Всі Готові Домашні Завдання»), виданих відповідачем? 4) Чи є умови задач із підручників Н. М. Буриської, використані відповідачем, об'єктами авторського права, охоронювані Законом України «Про авторські та суміжні права»?

Не можна погодитися і з висновком судової експертизи у справі № 16/430-06 № 1377 від 29 квітня 2004 р. Харківського Науково-дослідного інституту судових експертиз імені засл. проф. Н. С. Бокаріуса тому, що він ґрунтується на помилковому посиланні. Експерти зважали на те, що відповідно до зі ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права», умови задач є об'єктом авторського права.

Суд, який ставив правові питання, судові експерти, які на них відповідали, не додержувалися фундаментальних, аксіоматичних положень, відповідно до яких: по-перше, авторське право не охороняє зміст твору, а тільки забороняє копіювати форму твору (а умови задач є змістом твору, зокрема в галузі хімії), по-друге, не можна ставити правові питання перед експертами, а якщо вони і поставлені судом, то відповідати на них судовий експерт не має права, оскільки, як правило, він не є фахівцем у галузі права.

Експерт, здійснивши експертизу з питань, з яких має право її проводити, завершує її складанням висновку. Незважаючи на результат експертизи, експерт через людський чинник може допустити типові помилки у висновку [1, с. 105–108]. Вони, своєю чергою, впливають на оцінку суду, який, оперуючи помилковим висновком, може неправильно вирішити судову справу.

Типові помилки судового експерта у висновку	
Назва помилки	Роз'яснення змісту помилки судового експерта
«Мотивування без мотивування»	Експерт викладає інформацію суцільним текстом. Наприкінці формулює відповіді на запитання і на їх підтвердження наводить кілька фактів, викладених вище за текстом акта. Або виділяє мотивувальну частину. Після слів «таким чином» перелічує у стислому вигляді, вибірково, окремі факти, викладені вище.
«Ігнорування протиріч»	В кінці акта наводить тільки дані, що свідчать на користь позивача (відповідача). Вибір експертом варіанта залежить від кількості свідчень на користь тієї чи іншої сторони. Але є випадки, коли і ця логіка не діє, даючи підставу вважати висновки наслідком впливу позаекспертних сил.

Типові помилки судового експерта у висновку	
«Бажане за дійсне»	Ця помилка притаманна експертам, які мають певний досвід. У мотивувальній частині наводиться низка фактів, які в принципі можуть бути. Але такі факти відсутні в досліджених матеріалах і не викладаються в дослідницькій частині акта.
«Зайве доведення»	Експерт наводить багато різних аргументів, які не стосуються висновку або не обов'язково доводять його. Якість аргументів підміняється їх кількістю.
«Повна бездоказовість»	Аргументи на користь висновків не наводяться зовсім. Після досліджувальної частини одразу викладаються висновки. Цим експерт намагається обумовити враження, що зв'язок між фактами й висновками настільки очевидний і зрозумілий, що будь-яке обґрунтування його є зайвим.
«Неповний доказ»	Підміна змісту понять.
«Можливе за дійсне»	Експерт тлумачить виявлене тільки в одному із можливих майбутніх варіантів цього значення.

Зацікавлена сторона, ознайомившись зі змістом висновку експерта, може бути не згідна з ним. На практиці трапляються випадки, коли така особа подає позовну заяву до суду про скасування висновку експерта чи визнання його недійсним, зазначаючи відповідачем судового експерта чи установу, у якій працює експерт. Зміст позовних заяв громадян, які не згодні з висновком експерта, такий: оскарження неправомірних дій експерта; скасування висновку експерта; визнання висновку експерта завідомо неправдивим або недійсним; спростування інформації, що не відповідає дійсності. Проте, чи може експерт бути у цивільній справі одночасно і експертом, і однією зі сторін?

Судовий експерт як процесуальна фігура не може вступати в контакти з будь-якими особами, якщо останні прямо чи непрямо пов'язані з експертизою (ст. 4 Закону України «Про судову експертизу», п. 11.4 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. [7]). Окрім того, експерт як незалежна процесуальна фігура підписує свій висновок особисто та несе за нього особисту відповідальність. Це означає, що претензії до роботи експерта у зв'язку із проведенням ним експертизи та підписанням висновку можна висловити йому як експертові, а не відповідачеві.

За наявності обставин, що можуть засвідчити упередженість експерта, законодавство передбачає підстави для його відводу (самовідводу). Так, експерти не можуть брати участь у справі, якщо вони прямо чи непрямо зацікавлені в результаті розгляду справи або якщо виявлено інші обставини, які викликають сумнів щодо їхньої безсторонності (ст. 18 ЦПК). Отже, особа, яка зацікавлена в результатах експертизи та сумнівається в неупередженості експерта, має законне право заявити відвід експерту і в такий спосіб попередити підписання неправдивого висновку.

Дотримуючись принципу процесуального несуміщення, особа, яку призначено судовим експертом, може брати участь у розгляді цивільної справи лише як експерт, або ж її участь у розгляді справи виключається. Отож, залучення експерта до справи як відповідача, від якого вимагають пояснень щодо висновку, який він надав як експерт, є юридичним нонсенсом.

Згідно з нормами чинного законодавства України, експерт може нести кримінальну, адміністративну, дисциплінарну чи майнову відповідальність. Зокрема, за дачу завідомо неправдивого висновку або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків, відповідно до ст.ст. 384 та 385 Кримінального кодексу України. За злісне ухиляння від явки до суду експерт несе відповідальність за ч. 2 ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Відповідно до ст. 14 Закону України «Про судову експертизу», судовий експерт на підставах і в порядку, передбачених законодавством, може бути притягнутий до відповідальності: дисциплінарної (за порушення трудової діяльності); матеріальної (за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків); адміністративної чи кримінальної.

Зазначимо, що за наявності достатніх обставин зацікавлена сторона може звернутись до правоохоронних органів або до суду із заявою про скоєння злочину – надання експертом завідомо неправдивого висновку – для вирішення питання про порушення кримінальної справи щодо експерта. Отже, чинне законодавство передбачає відповідальність експерта як власне експерта (фахівця, спеціаліста) і не передбачає можливість притягнення його до відповідальності в порядку цивільного судочинства у зв'язку із претензіями до висновку судового експерта. Крім того, оскільки експерт несе самостійну відповідальність за свої дії, установи, у яких працюють судові експерти, не можуть бути відповідальними за діяння експерта.

Установи, у яких працюють судові експерти, як правило, є спеціалізованими науково-дослідними установами та не реалізують надані державою функції та повноваження у сфері управління, а відтак не мають передбачених законом ознак тих органів, рішення, дії чи бездіяльність яких можуть оскаржуватись у суді. Наприклад, Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України є державною спеціалізованою науково-дослідною установою, яка належить до сфери управління Міністерства юстиції України, державний Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Академії правових наук України є державною науковою установою, підпорядкованою Академії правових наук України, тощо. Що ж до рішень, дій чи бездіяльності посадових і службових осіб, то в суді можуть бути оскаржені лише ті з них, які належать до сфери управлінської діяльності, а також походять від службових осіб, які виконують організаційно-розпорядчі, адміністративно-господарські обов'язки або мають спеціальні повноваження.

Зрозуміло, що робота експертів є далекою від виконання обов'язків, які покладені на керівників галузі промисловості, завідувачами складами, магазинами, ательє тощо. Отже, очевидно, що судові експерти, здійснюючи експертизи та готуючи висновки, не виконують організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки. Висновок судового експерта не призводить до змін правового статусу сторін, не породжує для сторін права та обов'язки, не порушує існуючі права сторін, а є лише висновком спеціаліста (фахівця) у певній галузі знань. Отже, діяльність експерта під час проведення експертизи та підготовки висновків за її результатами не є управлінською діяльністю, а висновок, відповідно, актом управлінської діяльності, а відтак не може оскаржуватись у суді за такими ознаками. Отож, цивільні справи за позовами громадян до експертів про скасування висновків експертів, визнання їх недійсними чи неправильними, скарги на неправомірні дії експертів не повинні розглядатись судами.

Незгода з висновком експерта може мати наслідком клопотання про призначення додаткової чи іншої експертизи або ж наведення додаткових доказів, що спростують висновок експерта. Окрім того, невідомо, що в подальшому робити із процесуальним документом – висновком експерта – коли його було б скасовано чи визнано недійсним за такими позовами?

Заінтересовані особи можуть вносити клопотання визнати висновок експерта неповним (якщо досліджено не всі надані експертові

об'єкти, не дано вичерпні відповіді на всі поставлені йому запитання) або незрозумілим (якщо висновок містить нечіткі формулювання або має непевний, неконкретний характер). Наслідком визнання висновку експерта неповним чи незрозумілим є призначення додаткової експертизи. Тобто, якщо зацікавлена сторона вважає, що експерт не приділив достатньо уваги матеріалам, що їх віддали на експертизу, не відповів на всі запитання, поставлені судом під час призначення експертизи, чи виклав свій висновок у такий спосіб, що взагалі незрозуміло, що він хотів сказати, можна просити суд призначити додаткову чи повторну експертизу. Або ж, скажімо, коли зацікавлена сторона вважає, що висновок експерта суперечить іншим матеріалам справи, існує сумнів щодо його правильності, є розбіжності у висновках кількох експертів і їх неможливо усунути шляхом одержання додаткових пояснень експертів під час судового засідання, також доцільно просити суд призначити повторну експертизу, здійснення якої слід доручити іншому експерту (експертам).

Цивільні справи за позовами громадян до експертів щодо скасування висновків експертизи, визнання їх недійсними чи неправильними не можуть розглядатись судами, оскільки чинне законодавство України не встановило підстав для розгляду таких позовів. Про неможливість оскарження висновку експерта у суді передбачено й п. 20 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики призначення судової експертизи»[5].

З огляду на це, пропонуємо змінити і подати в такій редакції відповідні законодавчі норми:

ч. 5 ст. 147 ЦПК: *«...має обов'язок свої міркування про ці обставини включити до свого висновку»* (виключити п. 3 ч. 10 ст. 53 ЦПК);

ч. 11 ст. 53 ЦПК: *«Експерт має право на оплату складеного висновку»*.

Також доповнити у такій редакції ч. 14 ст. 53 ЦПК: *«Експерт зобов'язаний приводити поставлені йому питання у відповідність до вимог залежно від виду судової експертизи шляхом пропонування суду змінити питання, що виносяться на експертизу, подаючи варіанти такої зміни»*;

ч. 5 ст. 53 ЦПК: *«Експерт не має права проводити експертизу і давати висновок з правового (правових) питання (питань)»*;

ч. 2 ст. 66 ЦПК: *«Висновок експерта з правового (правових) питання (питань) не може бути доказом у справі»*.

Висновки. Підсумовуючи, робимо такі висновки:

- 1) для того, щоб експертний висновок міг бути використаний як доказ, до експерта варто звертатися у часі судового процесу;
- 2) за проведення судової експертизи з вузькопрофільної галузі слід звертатися ще й до іншого фахівця, який має ґрунтовні знання щодо визначених об'єктів;
- 3) наперед оплачена експертиза не гарантує, як доводить практика, вчасне проведення експертизи;
- 4) роботу експерта потрібно оплатити і в тому випадку, коли не буде складено висновок;
- 5) вимога авансової оплати експертної роботи суперечить нормі ч. 11 ст. 53 ЦПК;
- 6) за надання лише зразків у експерта немає процесуального права відмовитися від надавання висновку;
- 7) іноді вимоги експертів не можуть бути виконані, що призводить до затягування розгляду справи або до непроведення експертизи;
- 8) робота експерта ускладнюється через неправильне формулювання судом йому питань;
- 9) експерт не має права здійснювати експертизу з правових питань, зокрема у сфері інтелектуальної власності;
- 10) експерт у висновку може допустити типові помилки (мотивування без мотивування, ігнорування протиріч, подання бажаного за дійсне, зайве доведення, повна бездоказовість, неповна доведеність, подання можливого за дійсне), які впливають на правильне вирішення справи.

1. Лейко В. Р. Обґрунтування експертних висновків в акті судово-психіатричної експертизи / В. Р. Лейко, В. Б. Первомайський // Український медичний часопис. – 2003. – № 4. – С. 105–108.

2. Інструкція про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 01.07.1996 р. № 710. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/710-96-%D0%BF>.

3. Кучер Т. М. Співвідношення висновків експерта та спеціаліста як засобів доказування в цивільному процесі: питання теорії та практики /

Тетяна Миколаївна Кучер // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 2 (10). – С. 31–40. – С. 34.

4. Про внесення змін до наказу Міністра юстиції України від 15.07.97 № 285/7-А «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»: Наказ Міністерства юстиції України від 17.01.2002 р. № 4/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0037-02>.

5. Про деякі питання практики призначення судової експертизи: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12>.

6. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09>.

7. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. 53/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

8. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

9. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

10. Справа № 2-121/06 // Архів Дніпровського районного суду м. Києва.

11. Справа № 2-1886/05 // Архів Дніпровського районного суду м. Києва.

12. Справа № 2-197/06 // Архів Дніпровського районного суду м. Києва.

13. Справа № 2-2583/05 // Архів Дніпровського районного суду м. Києва.

14. Справа № 2-36/07 // Архів Шевченківського районного суду м. Києва.

15. Справа № 2-41/07 // Архів Дніпровського районного суду м. Києва.

16. Справа № 2-50/06 // Архів Дніпровського районного суду м. Києва.

17. Справа № 16/430-06.

18. Теория и практика судебной экспертизы в гражданском и арбитражном процессе: науч.-практ. пособие / под ред. Е. Р. Россинской. – М.: Викор-Медиа, 2006. – 431 с.

19. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1618-15>.

20. Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник / М. Й. Штефан. – К.: Ін Юре. – 1997. – 595 с.

Верба-Сидор О. Б., Крупко В. И. Предложения по совершенствованию правового статуса эксперта в гражданском судопроизводстве

Рассмотрено правовой статус эксперта в гражданском судопроизводстве.

Исследовано правовое регулирование полномочий эксперта, выявлены пробелы и недостатки в нем. Законодательные положения проиллюстрированы примерами из судебной практики. Сформулированы изменения в ГПК Украины, которые укрепили бы гарантии участников процесса относительно реальной защиты их прав.

Ключевые слова: *судебный эксперт, правовой статус эксперта, заключение эксперта, назначение и проведение экспертизы в гражданском судопроизводстве.*

Verba-Sydor O. B., Krupko V. I. Proposals concerning improvement of the legal status of an expert in civil proceedings

The article considers the legal status of an expert in civil proceedings. Under the Civil Procedural Code of Ukraine an expert is a person entrusted to conduct study of tangible objects, phenomena and processes that contain information about the circumstances of the case and give opinion on issues that arise during the proceedings and related to areas of special knowledge. A person who meets the requirements established by the Law of Ukraine «On legal expertise» and is included in the State Register of certified court experts may be involved in case as an expert.

The authors investigate the legal regulation of expert's powers (the expert is entitled to get acquainted with case materials related to the subject of research, to appeal a petition on submission of additional materials and specimens to him/her, to develop in the conclusion of legal expertise the facts relevant to the case and revealed during its implementation, he had not been posed question of, to be present during the commitment of proceedings relating to the subject and object of examination, to pose questions to the persons involved in the case and witnesses, to use other rights established by the Law of Ukraine «On legal expertise», to be paid for the work and get reimbursement of expenses related with the examination and summon to court; an expert may refuse to give opinion, if he was submitted materials insufficient to carry out its duties), and detect gaps and faults in it.

Legislative provisions are illustrated by examples from judicial practice. Amendments to the Civil Procedural Code of Ukraine, which would strengthen guarantees for participants of civil process in practicable protection (rehabilitation) of their rights, are formulated.

Key words: *legal expert, legal expert status, expert opinion, the appointment and examination in civil proceedings.*

Стаття надійшла 25 липня 2014 року

НОТАРІАТ І НОТАРІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ АВСТРО-УГОРЩИНИ

(на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1871 р.)

Розглянуто актуальні питання правового регулювання нотаріальної діяльності, органів нотаріату на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.

Охарактеризовано Закон від 25 липня 1871 року «Про обов'язковість нотаріального посвідчення деяких угод».

Здійснено аналіз нормативного акта Австрійської імперії «Закону від 25 липня 1871 про запровадження нового Нотаріального порядку».

Стверджено, що більшість норм Австрійського Нотаріального порядку досі актуальні.

Ключові слова: *нотаріальний порядок, нотаріус, нотаріальний архів, заповіт.*

Постановка проблеми. Західноукраїнські землі, які знаходилися майже у центрі Європи, завжди приваблювали іноземців.

У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. українські землі Східної Галичини та Північної Буковини входили до складу Австрії, а Закарпаття – до складу Угорщини. Це й відобразилося у правовій системі, що функціонувала у Галичині, Буковині й Закарпатті.

1867 р. австрійський парламент затвердив угоду про унію двох держав – Австрії й Угорщини, кожна із яких увійшла до складу Австро-Угорської дуалістичної монархії та проіснувала до кінця Першої світової війни.

Суспільно-політичний устрій і правове становище населення західноукраїнських земель визначали функціонування адміністративно-управлінських структур і застосування законодавства Австрійської, а згодом – Австро-Угорської монархії [1, с. 101].

Одразу ж після приєднання, зокрема українських земель, австрійським і угорським урядами було вжито заходів щодо уніфікації права, що, своєю чергою, сприяло централізації управління підвладними територіями [2, с. 269].

Нотаріат розвивався разом зі змінами суспільного устрою та зазнавав постійного впливу з боку держави.

Після першого поділу Польщі і переходу Галичини під владу Австрії у 1772 році тут ще упродовж певного періоду (до 1784 р.) діяв давній устрій судовий польський, а з ним і земські та гродські канцелярії. Австрійський уряд залишив на своїх посадах і усіх урядників канцелярських. Однак судова реформа 1783 р. реорганізувала земські і гродські суди і запровадила станові шляхетські суди [3, с. 139].

Аналіз історико-правових аспектів розвитку нотаріального законодавства України, зокрема на західноукраїнських землях за часів Австрії та Австро-Угорщини, буде корисним у контексті реформування інституту нотаріату та нотаріального законодавства.

Стан дослідження. Питання історії нотаріату в Україні досліджували чимало вітчизняних учених, зокрема: В. В. Баранкова, М. М. Дякович, Л. В. Єфіменко, В. В. Комаров, О. І. Нелін, М. В. Никифорак, В. Д. Степаненко, В. М. Черниш, Л. Є. Ясінська та ін.

Вагомий внесок у дослідження права, зокрема нотаріату Західної України, здійснили відомі українські науковці: М. В. Никифорак, О. І. Нелін і Л. Є. Ясінська, а також В. С. Кульчицький, Б. Й. Тишик, І. Й. Бойко, І. Я. Терлюк, С. Дністрянянський. У працях цих науковців висвітлювалися в основному загальні питання нотаріальної діяльності та мало приділено уваги законодавству щодо особливостей вчинення нотаріальних дій.

Мета статті – аналіз норм Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1871 року, висвітлення накопичення історико-правових знань щодо порядку вчинення окремих нотаріальних дій.

Виклад основних положень. До вступу в дію на території західноукраїнських земель Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1871 р. нотаріальні функції на цих землях виконували канцелярії судів, які вели так звані актові книги (уведені ще Литовським статутом 1529 р.). Вписаний писарем суду (а його часто називали нотаріус, тобто секретар суду) в актові книги документ (заповіт, договір, закладна, відступна та ін.), набував юридичної сили, і на випадок виникнення в подальшому спору був головним доказом [4, с. 43].

Як інститут попереднього судочинства нотаріат був запроваджений у коронних австрійських землях цісарським патентом від 29 вересня 1850 року і розглядався, за словами тодішнього Міністра юстиції, як необхідний елемент нового судового порядку [5, с. 61]. До введення нотаріату спричинився загальний ріст культури, виникла

потреба звернути увагу на важливість формальностей при укладенні правових угод, гарантувати правильність висновків, полегшити дотримання і правових вимог, і інтересів сторін [2, с. 237].

Як зауважує М. Б. Кальницький, австрійська система нотаріату вважалася однією з найдосконаліших у Європі. Йому відводилася роль важливого інституту попереднього судочинства [6, с. 68].

Із 1850 р. упродовж 20 років в Австрії тричі здійснювалося законодавче регулювання нотаріату [5, с. 61].

11 жовтня 1854 року вийшла постанова Міністерства юстиції про практику та професійні іспити кандидатів у нотаріуси, а 21 травня 1855 року – цісарський патент затвердив новий нотаріальний порядок [2, с. 237]. Відповідно до цього патенту, нотаріусів використовували ще й як судових комісарів: вони засвідчували випадки смерті, спадкування, сирітські справи, давали судові оцінки у спірних справах про рухоме і нерухоме майно та ін.

Відповідно до цісарського патенту від 7 лютого 1858 р., нотаріальне Положення 1855 р. з 1 листопада 1859 р. уводилося і на територію Галичини. Саме з цієї дати розпочинається історія галицького нотаріату як відокремленого від судової влади і незалежного правового інституту, який спирався на широке професійне самоврядування [7, с. 118].

Нотаріальний порядок 1855 року виявився недосконалим, оскільки чітко не окреслив виняткову компетенцію нотаріусів, що на практиці призвело до змішування функцій нотаріусів і адвокатів [8, с. 49], тому виникла потреба у подальшому реформуванні інституту нотаріату.

Дискусії припинив 1871 року законодавець, прийнявши 25 липня 1871 р. відповідний Закон, який був виданий та розісланий 1 серпня 1871 року вісьмома мовами, зокрема українською: «Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно заведенія нового нотаріатского порядка». Тобто вказаним законом запроваджувався новий «Нотаріатскій порядокъ» (Нотаріальний порядок або, як його ще називають деякі вчені, – Нотаріальне положення) [9].

У Галичині закон 1871 року реально почав діяти вже з перших днів листопада, а на Буковині – з 1 жовтня 1888 року.

Також 25 липня 1871 року імператором Францом Йосифом був підписаний закон «Про обов'язковість нотаріального посвідчення деяких угод» («Законъ зъ дня 25 Липця 1871, дотычно вымаганія абы некоторін правнін дела нотаріально были составлени») [10], який

вступив у силу одночасно із Нотаріальним порядком, тобто з 1 листопада 1871 року.

Згідно з параграфом першим закону, обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягали: шлюбні договори; укладені між подружжям договори про купівлю, міну, ренту, позику, а також боргові зобов'язання між ними; підтвердження про отримання приданого віна, навіть якщо мали б бути видані не дружині, а іншим особам; договори дарування без дійсної передачі; усі правові угоди, що укладаються неграмотними та особами з певними вадами (сліпі, глухі, німі). При цьому Закон не змінював інші постанови щодо судового чи нотаріального засвідчення правових угод.

Нове нотаріальне Положення 1871 року розпочало важливий етап розвитку нотаріату на західноукраїнських землях. Згідно зі свідченням сучасників, цей закон мав таку цілісність і внутрішню гармонію усіх окремих його положень, що міг би слугувати зразком для будь-якої цивілізованої держави [11, с. 11–12].

На думку М. В. Никифорак, лише із запровадженням нотаріального порядку 1871 р. нотаріат розпочав діяти як самостійна, незалежна від судів, установа. На відміну від судів, нотаріат був поставлений всередину народу, хоча й розглядався як необхідна умова досконалого судового порядку [5, с. 61]. Нотаріальний порядок складався з одинадцяти розділів, 184 параграфів і додатків. Розділи перший та другий порядку регулювали порядок призначення на посаду нотаріуса та припинення його повноважень.

Нотаріуси призначалися державою в особі Міністерства юстиції й публічно уповноважувалися нею на підставі та відповідно до закону укладати і посвідчувати факти чи документи, що мають юридичне значення, видавати копії документів; приймати на зберігання цінні папери і гроші для передачі третім особам.

Рішенням Міністерства юстиції визначалися кількість нотаріусів у кожному окрузі та офіційні місця його розміщення, за поданням нотаріальної палати. Розгляд питання щодо збільшення або зменшення кількості нотаріальних посад в окрузі, а також щодо перенесення офіційного місця знаходження в інше місце, погоджувалося із нотаріальною палатою.

Параграфом 6 Закону встановлені підвищені вимоги до особи, яка прагнула здобути посаду нотаріуса, а саме: підданим монархії, досяг 24 років; мав бездоганну поведінкою і був наділений правом вільно розпоряджатися своїм майном; закінчив правничі та політичні науки

і склав теоретичні іспити чи здобув ступінь доктора права; мав стаж не менше як чотири роки практичної діяльності, із яких, принаймні, два роки нотаріальної практики, а інші два роки практикувався у суді, адвоката чи фінансовій прокуратурі; володів, крім німецької, мовою тієї місцевості, де він прагнув здобути посаду нотаріуса; не був кримінально караним.

Міністрові юстиції надавалось право призначати на посаду особу, яка не мала чотирьох років практики, проте лише у тому випадку, коли не було претендента із потрібним стажем роботи. Крім того, закон дозволяв Міністру на час трьох років від початку дії закону призначати нотаріусами тих осіб, які, маючи стаж практичної роботи чотири роки, не мали можливості відбути два роки нотаріальної практики. Це положення широко застосовувалось у тих краях Австрійської імперії, де нотаріат був уведений законом 1871 р., оскільки неможливість проходження нотаріальної практики зумовлювалась браком достатньої кількості нотаріальних контор [7, с. 122].

Діяльність нотаріуса поширювалася на округ суду першої інстанції, до якого він був призначений. Нотаріусам заборонялося нотаріусам вчиняти будь-які дії, вести справи, які суперечили честі й гідності звання чи в результаті яких могла б постраждати чи бути підірваною довіра в його неупередженість чи в достовірність посвідчених ним документів.

Заповнення вакантної посади нотаріуса відбувалося на конкурсній основі, який проводила нотаріальна палата. Порядок проведення такого конкурсу був детально регламентований в циркулярі Міністерства юстиції від 31 жовтня 1887 р. Відповідно до нього, конкурс оголошувався шляхом триразової публікації в декількох періодичних виданнях і різними, поширеними в Австрії, мовами. Після двох тижнів від дня останньої публікації кандидати подавали відповідні документи (заяву і докази їхньої відповідності формальним вимогам закону) до нотаріальної палати. Формуючи з цього питання власну думку, нотаріальна контора передавала їх до суду першої інстанції, в окрузі якого була вакантна посада. Суд, своєю чергою, висловлюючи власну позицію щодо кандидата, передавав документи у вищу судову інстанцію, яка разом із своїм висновком надсилала їх до міністра юстиції. Після ознайомлення із всіма документами він або призначав нотаріуса, або відмовляв у призначенні [7, с. 122].

Новопризначений нотаріус, за погодженням із нотаріальною палатою, виготовляв свою печатку, яка містила: австрійський герб

(орел), ім'я та прізвище нотаря, його звання, назву краю і місця знаходження. Лише після затвердження застави та печатки, майбутній нотаріус звертався з клопотанням до Вищого крайового суду про допуск до присяги, одночасно подаючи належну кількість відтисків печатки та екземплярів свого підпису. Він складав присягу перед Вищим крайовим судом чи перед делегованим ним судом першої інстанції та отримував декрет про дозвіл на початок діяльності. Новопризначений нотаріус, або переведений до нового місця знаходження, зобов'язаний упродовж трьох місяців від дня вручення декрету про призначення або переведення, або впродовж терміну продовженого на його прохання Вищим крайовим судом розпочати виконання своїх обов'язків, оскільки в іншому випадку вважатиметься, що він відмовився від своєї посади.

Важливе значення в нормативному акті приділено мовному питанню. Так, якщо в нотаріальному окрузі використовується декілька мов, то Вищий крайовий суд мав право надати нотаріусові підтвердження, якою мовою він повинен складати нотаріальні акти, або уповноважити нотаріуса вчиняти нотаріальні дії кожною з мов, будь-коли, якщо він доведе знання цих мов, а також відібрати це повноваження, якщо він не достатньо володіє тими мовами (допускав помилки у вчиненні нотаріальних дій).

Для забезпечення своєї діяльності, а також для відшкодування збитків, які могли бути заподіяні нотаріусом, унаслідок здійснення ним професійних функцій, він уносив заставу готівкою чи цінними паперами.

Розділ III Нотаріального порядку «Застави нотаріусів» регулював не лише порядок унесення, поповнення застави, але й повернення внесених під заставу грошей-облігацій та іпотечних документів. Сума застави залежала від кількості населення того міста, де знаходилась контора нотаріуса. Наприклад, у містах із населенням 30 000 мешканців (Львові) вона становила 5000 золотих, в інших містах, в яких знаходився суд першої інстанції, – 2000 золотих, у всіх інших місцях – 1000 золотих. Нагляд за поповненням застави здійснювали нотаріальні палати, які у випадках її зменшення з тих чи інших причин або несвоечасного поповнення повідомляли про це суд першої інстанції. А у випадку виконавчого провадження застав суди були зобов'язані негайно повідомити про це нотаріальну палату. Нотаріальна палата у випадку зменшення суми застави та її невнесення упродовж тривалого періоду була уповноважена звернутися з поданням до Вищого крайового суду про прийняття рішення щодо припинення повноважень нотаріуса.

Істотне значення для розвитку інституту нотаріату в Галичині мало те, що в Австрії нотаріат утворював своєрідну корпорацію, яка управлялася нотаріальною палатою (Notariatskammer). Нотаріуси при суді I інстанції утворювали нотаріальну колегію, а якщо в окрузі їх було не менше як п'ятнадцять – нотаріальну палату. За згодою Міністра юстиції, в тих округах, де не було п'ятнадцяти нотаріусів, дозволялось утворювати одну палату на декілька округів суду I інстанції.

Нотаріальна палата складалася із голови і чотирьох, шести або восьми членів, залежно від кількості нотаріусів. Вони обирались більшістю голосів усіх нотаріусів округу шляхом таємного голосування картками терміном на три роки з правом повторного обрання.

Контроль за діяльністю нотаріусів і порядок притягнення їх до відповідальності регулював розділ X Нотаріального порядку «Нагляд над нотаріусами та способи покарання в дисциплінарному порядку».

Особливістю нотаріату в Австрії було те, що він, з одного боку, підлягав корпоративному управлінню, а з іншого, – не відділявся від загальної судової системи і перебував у суворій залежності і від Міністра юстиції, і від місцевих судових установ. Унаслідок цього в дисциплінарному розумінні нотаріуси підпорядковувалися і нотаріальній палаті, і судовим органам I і II інстанцій. Вищий же нагляд за діяльністю нотаріату в імперії належав Міністру юстиції, який призначав і звільняв нотаріусів [12, с. 116].

Учинення нотаріусом проступків, які ганьбили честь і гідність його звання, передбачало накладення нотаріальною палатою, а в місцевостях, де вона не була створена, судом I інстанції, відповідних стягнень, а саме: зауваження, попередження чи письмова догана із занесенням їх в особову справу. Лише після трьох років бездоганної праці нотаріус набував права порушити клопотання про погашення цих дисциплінарних стягнень. Якщо ж нотаріус порушив положення законів, що регламентували його діяльність, не виконав обов'язки, покладені на нього цими ж законами, чи вчинив проступок, несумісний з честю і гідністю його посади, судом II інстанції проти нього порушувалось дисциплінарне провадження (§ 157 Закону).

До нотаріусів могли застосовуватися такі види дисциплінарного стягнення: письмова догана; штраф до 500 золотих; призупинення повноважень на строк не більше одного року; заборона займатися нотаріальною діяльністю загалом. Штраф і тимчасове відсторонення від посади могли бути накладені одночасно. Дисциплінарні стягнення встановлював Вищий крайовий суд за місцем знаходження нотаріуса.

Згідно з параграфом 19 Нотаріального порядку, повноваження нотаріуса припиняються: внаслідок добровільної відмови, затвердженої Міністром юстиції; переходу нотаріуса в адвокатуру або переходу на платну державну посаду, яка, відповідно до §. 7 пункту 1 Нотаріального порядку, не може поєднуватися з посадою нотаріуса; через втрату громадянства; через втрату права вільно розпоряджатися своїм майном (§ 6 літ. а Порядку); за непоповнення зменшеної застави у випадку, передбаченому в § 27 Нотаріального порядку; у випадках, згаданих у загальних карних законах, за судово-карним вироком; унаслідок тривалої неможливості виконання обов'язків нотаріуса у результаті фізичного чи психічного захворювання, або карного вироку про усунення від виконання функцій нотаріуса. Нотаріус, який добровільно відмовлявся від своєї посади, або переводився на іншу посаду, зобов'язаний був виконувати свої попередні функції до моменту винесення рішення Вищим крайовим судом про його звільнення.

Кожен нотаріус міг приймати у свою канцелярію як помічника осіб, які відповідали всім формальним вимогам закону стосовно права бути нотаріусом і готувати їх під своїм керівництвом до нотаріальної діяльності. Нотаріальна палата вела списки всіх кандидатів свого округу. Нотаріус відповідав за проходження практики кандидата та видавав Свідоцтва про проходження нотаріальної практики, а нотаріальна палата підтверджувала їх.

Порядок заміщення нотаріуса встановлено параграфами 119–123 Нотаріального порядку. У випадку відпустки, недуги, відсутності, призупинення повноважень, усунення від обов'язків, смерті або припинення діяльності нотаріуса або ж з інших причин потрібно його замінити, тоді суд першої інстанції, який діяв у місці знаходження нотаріальної палати, призначав за її поданням заступника. Заступником міг бути призначений лише нотаріус того ж судового округу, до якого належить вільна посада, або нотаріальний кандидат, який відповідав усім вимогам, необхідним для отримання нотаріальної посади.

Нотаріус не міг діяти за межами округу під загрозою невизнання дійсності вчинюваних правочинів. Місце проживання нотаріуса не було місцем учинення нотаріальних дій.

У своїй практичній діяльності нотаріуси зобов'язувалися чітко дотримуватись вимог не лише Нотаріального порядку, але й інших нормативних актів.

Декретом імператора Йосифа II від 13 лютого 1797 року був запроваджений Галицький цивільний кодекс у Західній Галичині,

а декретом від 8 вересня 1797 р. – у Східній Галичині, яким припинено дію старого польського права. Але лише після перероблень був прийнятий Австрійський цивільний кодекс 1811 року. Із деякими змінами, внесеними в роки Першої світової війни, кодекс продовжував діяти на території Галичини й після її включення за Ризьким мирним договором 1921 р. до складу Польщі. У 1933 р. був затверджений розширений за обсягом польський кодекс зобов'язань, який припинив дію значної частини австрійського Цивільного кодексу [13, с. 143].

Згідно з вимогами § 33 Нотаріального порядку, нотаріус не має права вчиняти нотаріальні дії від свого імені, а також від імені своєї дружини та осіб, які є його прямими родичами, свояками, або усиновленими, або осіб, які є його родичами по бічній лінії аж до четвертого коліна, або свояками до другого коліна. Також не нотаріус не мав права вчиняти нотаріальні дії на свою користь або на користь однієї з зазначених осіб. Законодавцем наголошено, що нотаріальний документ, вчинений з порушенням вказаних вимог, не має сили офіційного документа.

До обов'язків нотаріуса входило не лише збереження ним таємниці вчинення нотаріальних дій перед сторонами, але й нагляд за дотриманням таємниці його помічниками (§ 37).

Вимоги до порядку складання та зберігання нотаріальних документів установлені у параграфах 43–51 Порядку.

Найбільшим за обсягом і найважливішим для діяльності нотаріусів того періоду був розділ п'ятий нормативного акта «Особливості правила діяльності нотаріусів», який охоплював §§ 52–109 та регулював: порядок вчинення нотаріальних актів, посвідчення заповітів, фактів, правильності копій, перекладів, підписів, засвідчення постанов на загальних зборах акціонерних та інших товариств, посвідчення дійсних подій (аукціони, лотереї, виставки предметів), часу надання документів, свідоцтв про знаходження живими, передача заяв, часу надання документів, вчинення протестів векселів, видача виписок, копій, витягів і свідоцтв, прийняття документів на зберігання, а грошей та цінних паперів для передачі третім особам або для пред'явлення їх органам влади. Тобто нотаріуси вчиняли в основному такі ж види нотаріальних дій, як і теперішні нотаріуси України.

Частина I згаданого розділу Нотаріального порядку регулювала вчинення нотаріальних документів, що стосуються правових декларацій і дій (нотаріальних актів).

За вчинення нотаріального акту, нотаріус був зобов'язаний, за можливості, переконатися в особистій спроможності та уповноваженні кожної зі сторін для вирішення справи, ознайомити сторони з її значенням і наслідками, як і переконатися в їхній дійсній та правдивій волі; вчинити письмово їхнє засвідчення чітко і конкретно, і після прочитання акта переконатись, запитавши особисто сторони, чи він відповідає їхньому бажанню.

Щодо встановлення осіб, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій, то, відповідно до § 55 Нотаріального порядку, нотаріус повинен особисто і за іменем знати сторони, або ж їхню особу мають підтвердити два знані йому свідки, або інший запрошений нотаріус. Свідки особи можуть перебувати зі стороною, або з нотаріусом у відносинах, зазначених у § 33, але повинні відповідати іншим вимогам уповноважених свідків акта.

Свідками акта могли бути лише особи чоловічої статі, від 20 років, особисто знайомі з нотаріусом, або ж їхня особа повинна бути підтверджена в порядку, встановленому в § 55. Свідки акта, за винятком випадку, згаданого у § 65, повинні розуміти мову, якою має бути вчинений акт, і, принаймні, один із них повинен уміти читати і писати.

Законодавець установив, що свідками не можуть бути: особи, котрі через свій фізичний або психічний стан не можуть давати свідчення; канцелярійні службовці нотаріуса і його прислуга; особи, які зацікавлені в результаті акту, беруть участь в акті, або в ньому згадані, або ж з нотаріусом знаходяться у стосунках, згаданих у § 33.

Без участі двох свідків нотаріус не мав права посвідчити такі нотаріальні акти, як нотаріальний акт про спадкову угоду або заповідальне розпорядження; коли одна зі сторін не вміє писати або не знає мови, якою вчиняється акт, або якщо сторона сліпа, глуха або німа. Замість двох свідків можна було запросити іншого нотаріуса. Тобто вказані акти можна було посвідчити лише за участю двох нотаріусів. Однак сторонам не заборонялося залучати свідків до вчинення інших нотаріальних актів. У випадку недотримання особливого порядку вчинення нотаріальних дій за участю сліпих, глухих, німих, неписьмених, осіб, які не володіють мовою або однієї сторони, або тією, якою має бути вчинений акт (§§ 54–65), то такий нотаріальний акт не має сили публічного документу.

Учинення нотаріального акта стосовно спадкової угоди або іншого заповідального розпорядження нотаріусом здійснювалося за участю трьох свідків, згідно з особливими вимогами загальної книги

цивільних законів. Якщо ж до складання заповіту залучені два нотаріуси, що відповідають вимогам, які є обов'язковими для свідків, тоді такий акт міг бути посвідченим без участі третього свідка.

Відповідно до Цивільного кодексу, не могли бути свідками під час складання заповіту: ченці, жінки, божевільні, німі, такі, що не володіли мовою заповідача (§ 591); у православного – католик.

Нотаріальні документи (нотаріальні акти, записки, посвідчення) визнавались публічними актами і мали повну доказову силу, якщо під час їх укладання і видачі були дотримані всі формальності.

Відповідно до § 68, кожний нотаріальний акт, під загрозою втрати сили офіційного документу, повинен містити: місце, а також рік, місяць і день вчинення нотаріальної дії; ім'я та прізвище нотаріуса, місце його офіційного знаходження, а якщо був присутній і інший нотаріус (§ 56, другий абзац), то ім'я та прізвище останнього; імена та прізвища сторін, а також свідків акта та тотожності особи, як і довірених осіб і перекладачів, у випадку їх присутності; підтвердження нотаріусом особи сторін і свідків; зміст справи, з посиланням до доручень та інших додатків (у випадку необхідності); примітка про прочитання акта сторонами або перелік формальностей, якими відповідно до постанови цього закону, було заміщено прочитання, як і примітку, про ознайомлення (прийняття) акта; підписи сторін, а у випадку необхідності присутності свідків, довірених осіб або перекладачів, і їхні підписи. Свідки тотожності особи проставляли свої підписи або вкінці документу, або після згадки про підтвердження тотожності – підпис нотаріуса і його офіційна печатка. Якщо ж складання та посвідчення нотаріального акта відбувалося за участю двох нотаріусів, тоді ставилися обидва відбитки печаток.

Згідно з § 112 Нотаріального порядку, нотаріус зобов'язаний вести загальний офіційний реєстр, в якому повинні міститися такі відомості: поточний номер справи; дата акта; ім'я і прізвище, звання і місця проживання сторін; предмет договору або справи із зазначенням вартості, якщо вона зазначена в документі, і штамп, використаного в документі; зазначення оплати, яку бажає нотаріус; різні можливі примітки (уваги).

Також кожний нотаріус повинен був вести такі книги: алфавітний перелік усіх сторін, справи яких записані в офіційному реєстрі, з додаванням усіх офіційних чисел реєстру, які стосуються цієї сторони; окремий алфавітний перелік усіх заповідальних розпоряджень; перелік прийнятих сум у грошах і цінних паперах; реєстр протестів векселів;

складений з вісників коронного краю перелік осіб, котрі в тому коронному краї через божевілья або розумову недостатність, або з приводу марнотравства були передані під опіку, над якими опіку продовжено після повноліття, і на масток яких оголошено конкурс. Зауважено, що цей перелік завжди мусив висіти в канцелярії, а після смерті, або завершення повноважень нотаріуса – відданий його наступникові у тому ж місці знаходження.

У кожному судовому окрузі створювали нотаріальний архів, де зберігалися справи, книги, печатки померлих, звільнених чи відставних нотаріусів. Структура і діяльність цих архівів визначалися нотаріальною палатою з подальшим затвердженням Міністра юстиції. Фінансування архівів відбувалося через державний бюджет. Лише директор архіву мав право з актів, які знаходяться в нотаріальному архіві, видавати витяги, копії або свідоцтва, і дозволу на їхній перегляд або повернення документу, взятого нотаріусом на збереження, який перебуває в актах. У тих округах судів першої інстанції, для яких не було призначено нотаріального архіву, суди виконували обов'язки архіву.

За вчинення нотаріальних дій нотаріуси стягували платежі за встановленими тарифами, зокрема, які перелічені в додатку до Нотаріального порядку «Нотаріальна тарифна ставка».

Як справедливо стверджує Л. Е. Ясінська, підсумовуючи розгляд питань щодо організації нотаріату на західноукраїнських землях за Положенням 1871 року, важливо зауважити, що високе значення цієї установи зумовлювалось і тим, що, з одного боку, підтримувався корпоративний дух цього органу, а з іншого – нотаріат не відокремлювався від судових органів. Це вивищувало його в очах громадськості загалом і юридичної спільноти зокрема [7, с. 129].

Висновки. Нотаріуси на західноукраїнських землях за часів перебування у складі Австро-Угорщини керувалися у своїй діяльності австрійським Цивільним кодексом, Нотаріальним порядком та іншими нормативними актами.

Затверджений законом від 25 липня 1871 року Нотаріальний порядок підняв на новий рівень не лише нотаріат Австро-Угорщини, але й Західної України.

Вимоги законодавця до претендента на посаду нотаріуса свідчать про те, яке важливе значення австрійський уряд приділяв проблемі підбору кадрів у нотаріаті.

Особливу увагу законодавець приділив принципу неупередженості нотаріусів, яка виявлялася у встановленні, згідно з параграфом

33 Нотаріального порядку, обмеження у праві вчинення нотаріальних дій на своє ім'я і від свого імені, на ім'я чи від імені своєї дружини, її та своїх прямих родичів чи побічних родичів до 4-го ступеня спорідненості.

Нотаріальний порядок за змістом виконував не лише функції інструкції з учинення нотаріальних дій, але й правил ведення нотаріального діловодства.

Отже, діяльність західноукраїнських нотаріусів за часів Австро-Угорщини сягнула доволі високого рівня поряд із діяльністю інших правоохоронних органів.

Більшість норм Австрійського нотаріального порядку залишаються актуальними досі. Норми щодо участі нотаріуса як свідка під час укладення певних правочинів можуть бути враховані законодавцем у внесенні змін у чинне цивільне та нотаріальне законодавство.

Перспективи подальших розвідок полягають у більш детальному дослідженні вчинюваних галицькими нотаріусами нотаріальних дій у складі Австро-Угорщини.

1. Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія / О. І. Нелін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 130 с.

2. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія / М. В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 384.

3. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навчальний посібник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.

4. Левіцкий О. И. Обь актовых книгахъ относящихся къ исторіи Юго-западного Края и Малороссіи / О. И. Левіцкий. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – 40 с.

5. Никифорак М. В. Нотаріат на Буковині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Вип. 62. Правознавство. – С. 61–63.

6. Кальницький Михайло. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – 144 с.

7. Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. Е. Ясінська. – Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 210.

8. Malec D. Notariat Drugiej Rzeczypospolitej / D. Malec. – Krakow: wydawnictwo uniwersytetu Jagiellonskiego, 2002. – 468 s.

9. Австрійське нотаріальне Положення від 25 липня 1871 р. // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступлених. – XXXII. – Ч. 75. – С. 161–204.

10. Закон про необхідність вчинення нотаріальних актів в деяких угодах від 25 липня 1871 р. // Вісник Законів Державних для Королівств и Країв в Державной Думе заступлених. – XXXII. – Ч. 76. – С. 205.

11. Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 4. – 52 с.

12. Ясінська Л. Е. Нотариат в Галичині за Австрійським положенням 1871 р. / Л. Е. Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 112–118.

13. Нелін О. І. До питання успадкування в українських землях у складі Австро-Угорської імперії / О. І. Нелін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 45. – С. 141–146.

Долинская М. С. Нотариат и нотариальное законодательство на западноукраинских землях во времена Австро-Венгрии (на примере Австрийского нотариального порядка от 25 июля 1871)

Рассмотрено актуальные вопросы правового регулирования нотариальной деятельности, органов нотариата на украинских землях в составе Австро-Венгерской империи.

Охарактеризовано Закон от 25 июля 1871 «Об обязательности нотариального удостоверения некоторых сделок».

Осуществлен анализ нормативного акта Австрийской империи «Закон от 25 июля 1871 о введении нового нотариального порядка».

Утверждено, что большинство норм Австрийского нотариального порядка остаются до сих пор актуальными.

Ключевые слова: *нотариальный порядок, нотариус, нотариальный архив, завещание.*

Dolynska Notary and Notary Law in Western Ukraine during the Austro-Hungarian Empire (on an Example of the Austrian Notary Order of July 25, 1871)

The study focuses on topical issues of legal regulation of notary activity, bodies of notary in Ukrainian lands within the Austro-Hungarian Empire.

The author characterizes the law of 25 July 1871 «On mandatory notary certification of certain agreements».

This paper analyzes the regulation of the Austrian Empire «Law of July 25, 1871 on the Introduction of New Notary Order». It is proved that the majority of the regulations of Austrian notary order still remains actual. The article deals with the order of access to the profession of notary, including requirements for candidates for the post of notary. The process of entering the notary office involves the possession of a seal, bringing the oath and bail.

The role of the Chamber of Notaries in the activities of notaries is considered. Attention is paid to monitoring the activities of notaries and methods of punishment in the disciplinary procedure. Features of notaries in Austria were on the one hand, the subject of corporate governance; on the other hand they were not separated from the general judicial system and were in strict dependence from both the Minister of Justice and the local judiciary.

Special attention is paid to the order of substitution notary.

Attention is paid to the restriction of the rights of notary acts in its name and on its behalf, in the name of or on behalf of his wife, her family and their direct or indirect relatives to the 4th degree of kinship.

The duties of a notary are applied not only to preserve the secrets of his notary acts to the parties, but also oversee the secrecy of his assistants.

The cases of termination of employment of the notaries are also observed.

Particular attention is paid to the creation and functioning of notary archives. The analysis procedure of notary acts involves witnesses, including witnesses' wills. In this case, it is noted that the notary, besides performing the duties, has the right to act as a witness. The procedure for registration of notary acts committed by a notary is examined. The author concludes that most of the rules of the procedure of Austrian Notaries remain relevant nowadays.

Key words: *notary procedure, notary, notary archives, will.*

Стаття надійшла 4 вересня 2014 року

УДК 347.611

**А. О. Дутко,
С. Р. Мних**

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СІМ'Ї ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Здійснено науково-теоретичний аналіз поняття, ознак, підстав створення сім'ї, правового регулювання права на сім'ю за законодавством України. Охарактеризовано істотні ознаки сім'ї, сформульовано визначення поняття «сім'я» і запропоновано закріпити чіткий перелік підстав створення сім'ї. Проаналізовано види сімей та законодавство, яке їх закріплює. Виокремлено елементи права на сім'ю як природного (загальносоціального) права особи. Зазначено, що у структурі права особи на сім'ю наявні статичні та динамічні аспекти.

Ключові слова: *сім'я, ознаки сім'ї, право на сім'ю, право на створення сім'ї, право на проживання в сім'ї, право на повагу до свого сімейного життя, право на державну охорону сім'ї.*

Постановка проблеми. Сім'я – загально визнана соціальна цінність, невіддільний елемент структури суспільства. Велике значення інституту сім'ї робить її предметом уваги багатьох наукових досліджень – соціологічних, педагогічних, правових. Згідно зі ст. 51 Конституції України, «сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою» [1]. Правові норми регламентують лише окремі, визначені в сімейному законодавстві, питання діяльності сім'ї, її створення і припинення як об'єктивно існуючого явища.

Стан дослідження. Окремі питання сімейних правовідносин, зокрема поняття, ознаки, правосуб'єктність та підстави створення сім'ї, досліджували такі вітчизняні вчені, як В. К. Антошкіна, І. В. Апопій, Т. О. Ариванюк, О. І. Бондарчук, Ю. В. Білоусов, В. А. Ватрас, А. М. Гришук, І. В. Жилінкова, Г. О. Лозова, С. Лепех, В. Мироненко, З. В. Ромовська та ін.

Метою статті є науково-теоретичний аналіз поняття, ознак сім'ї, підстав створення, правового регулювання права на сім'ю за законодавством України.

Виклад основних положень. Сім'я – категорія соціальна, юридична, біологічна, економічна, тому думки вчених в її визначенні розділяються. З. В. Ромовська зазначає, що «сім'я – це багатогранна структура. На неї не можна дивитися лише з однієї точки зору, бо це неодмінно дасть змогу побачити лише один із її спектрів» [2, с. 7].

Конституційний Суд України 3 червня 1999 р. прийняв рішення про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» [3]. В ньому, зокрема, було сказано, що стосовно поняття «член сім'ї» Конституційний Суд України зважає на об'єктивну відмінність його змісту залежно від галузі законодавства (п. 6).

Як наголосив Конституційний Суд, визначити єдине поняття «член сім'ї», яке б мало застосовуватися в праві, неможливо, бо кожна галузь права тлумачить це поняття по-різному, підкреслюючи ті чи інші ознаки сім'ї, які набувають певного значення для тих чи інших відносин. Зрозуміло, що різне тлумачення поняття «член сім'ї» не надає підстав для розробки єдиного поняття сім'ї в праві.

Як зазначає Є. Ворожейкін, «не може існувати декілька визначень поняття «сім'я» у різних галузях права. Воно має бути єдиним, незважаючи на те, що поняття «член сім'ї» у кожній галузі відображає властиву їй специфіку» [4, с. 123].

У ст. 3 СК України [5] вперше зроблена спроба надати легальне визначення сім'ї, згідно з яким це первинний та основний осередок

суспільства. Щодо юридичного визначення сім'ї, то існує доволі багато понять, які закріплюються у юридичній літературі, і охоплюють такі риси сім'ї: це союз (об'єднання) осіб, що природно формується в реальному житті; заснований на вільному і рівноправному шлюбі, близькій родинності, усиновленні чи інших формах відносин між особами; характеризується спільністю духовного, матеріального життя та інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей; це союз осіб, наділених відповідними правами і обов'язками.

Як і будь-яке явище, сім'я характеризується через низку властивих їй ознак, які у сукупності дають загальне уявлення про її сутність. Свого часу Г. Матвеев пропонував для кращого засвоєння поняття сім'ї звести його до таких ознак: сім'я – це об'єднання осіб, пов'язаних між собою шлюбом або спорідненістю; взаємною матеріальною та моральною підтримкою; народженням і вихованням дітей; взаємними особистими, майновими правами та обов'язками; спільним проживанням учасників сімейно-побутового об'єднання та веденням ними спільного господарства [6, с. 41].

Стаття 3 СК України визначає сутність поняття «сім'я» через три її ознаки, котрі впливають із розуміння сім'ї як союзу двох чи більше осіб, а саме: спільне проживання; спільний побут; взаємні права та обов'язки.

Спільність проживання є однією з основних ознак сім'ї. Проте ця ознака не є обов'язковою для подружжя. У статті 3 СК України вказано, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Отже, роздільне проживання подружжя можливе лише з поважних причин. Однак, у ст. 33 Конституції України закріплено, що кожній особі на території України гарантується свобода пересування та вільний вибір місця проживання, також ст. 56 СК України зазначає право дружини і чоловіка на вільний вибір місця свого проживання. Ст. 119 СК України передбачає можливість установаження режиму окремого проживання подружжя. Ми погоджуємось з А. М. Гришук, що це свідчить про те, що стаття 3 СК України у частині 2 має бути змінена так: сім'ю утворюють особи, які спільно проживають... та мають право на вільний вибір місця проживання сім'ї та його зміну [7, с. 6].

Дитина також може не проживати разом зі своїми батьками. В абз. 3 ч. 2 ст. 3 СК України зазначено, що дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Однак, якщо

батьки між собою проживають окремо, то дитина може проживати з одним з них і за таких обставин вважатиметься членом сім'ї саме того з батьків, з ким проживає. Відтак погоджуємось із думкою А. М. Гришук, яка вважає за необхідне ст. 3 СК України доповнити ще одним правилом: у разі роздільного проживання батьків дитина належить до сім'ї того з них, з яким вона проживає, і не належить до сім'ї другого з батьків [7, с. 6].

Ще однією ознакою сім'ї є спільний побут її членів. Ця ознака може мати різноманітні вияви: спільне ведення господарства, влаштування відпочинку, набуття певних речей, затримання певних сімейних традицій тощо.

Ознакою сім'ї є наявність взаємних прав та обов'язків між її членами. Це не означає, що права та обов'язки виникають одночасно, як у цивільних правочинах (наприклад, купівля-продаж, будівельний підряд та ін.). Навпаки, ці обов'язки можуть виникати після виконання, наприклад, обов'язків батьків перед дітьми, і в цьому випадку у дітей виникатиме «зворотний» обов'язок щодо своїх батьків. Такі права і обов'язки виникають автоматично в результаті реєстрації шлюбу, народження дитини, усиновлення, тому наявність зазначених юридичних фактів сама собою свідчить про виникнення юридичного зв'язку чоловіка і дружини, батьків і дітей, усиновителів й усиновлених, незалежно від характеру їхніх особистих відносин та інших факторів. Деякі науковці вважають наявність взаємних прав та обов'язків більше наслідком сімейних відносин, ніж їх ознакою. Але саме за цією ознакою не можна вважати сім'єю спільне проживання кількох студентів в одній кімнаті в гуртожитку.

В. Рясенцев зазначив, що сімейні права та обов'язки можуть існувати не лише між членами однієї сім'ї, а й між окремими членами різних сімей. Так, дорослі діти, які створили власні сім'ї, мають певні обов'язки перед своїми батьками, неповнолітніми братами та сестрами, які проживають в інших сім'ях [8, с. 40].

За невиконання або неналежне виконання сімейних обов'язків встановлюється юридична відповідальність, наявність якої є також ознакою сім'ї. Сімейні обов'язки є такими, які тісно пов'язані між собою і не можуть бути перекладені на іншу особу. Треба враховувати, що характерною рисою сім'ї є добровільне, без тиску зовні, виконання її членами сімейних обов'язків. Окрім того, на сім'ю покладає обов'язки і суспільство, яке зацікавлене у тому, щоб у сім'ї були створені умови, які б забезпечували одержання дітьми освіти, опанування

моральності поведінки в сім'ї, суспільстві і найперше підготовка дітей до праці.

У літературі зазначена така ознака сім'ї, як «спільність духовного, матеріального життя й інтересів», «моральна й матеріальна спільність і взаємодопомога», «моральна й матеріальна допомога і підтримка» тощо. Отже, взаємна моральна та матеріальна підтримка – також ознака сім'ї. Зокрема, у ст. 55 СК України зазначено, що дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про формування сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги; іншими нормами СК України передбачено обов'язки учасників сімейних правовідносин матеріально утримувати один одного.

Відтак ознаками сім'ї є такі: спільне проживання як мінімум двох осіб; наявність спільного побуту; взаємні права та обов'язки; передбачена відповідальність у випадку невиконання встановлених сімейних обов'язків; моральна та матеріальна допомога і підтримка членів сім'ї. Обов'язкові ознаки – це пов'язаність спільним побутом і наявність взаємних прав та обов'язків, моральна підтримка членів сім'ї, а факультативні – спільне проживання, юридична відповідальність за невиконання сімейних обов'язків та матеріальна допомога членів сім'ї. Викликає зауваження ч. 3 ст. 3 СК України: «права члена сім'ї має одинока особа». Відсутність членів сім'ї у одинокої особи унеможливає виникнення сім'ї в сімейно-правовому розумінні, адже у одинокої особи не виникає спільності проживання та побуту, немає сімейних прав та обов'язків, бо немає другої сторони правовідносин. У зв'язку з цим вважаємо необхідним виключити цю ч. 3 зі ст. 3 СК України як таку, що не відповідає суті сімейно-правових відносин.

Зважаючи на істотні ознаки сім'ї, пропонуємо закріпити у ст. 3 СК України таке визначення: «Сім'я – це союз осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, наділені відповідними правами та обов'язками, несуть відповідальність за невиконання чи неналежне виконання сімейних обов'язків, поєднані моральною та матеріальною допомогою і підтримкою».

У частині 4 ст. 3 СК України як підстави створення сім'ї вказано: шлюб (він становить серцевину сім'ї); кровне споріднення; усиновлення; інші підстави, якщо вони не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Є. О. Харитонов зазначає, що перелік підстав створення сім'ї за новим СК України «не є вичерпним, а має орієнтовний характер» [9, с. 67].

Кровне споріднення як підстава створення сім'ї набуває юридичного значення лише у випадках, прямо передбачених законом. До кровного споріднення як біологічного (генетичного) батьківства законодавець прирівнює і соціальне (юридичне) батьківство (наприклад, народження дитини в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ст. 123 СК України)). Проте, на нашу думку, соціальне батьківство є окремою підставою для створення сім'ї, яка об'єднує, крім зазначеного випадку, відносини усиновлення.

СК України передбачає права та обов'язки неповнолітніх батьків. Слід зазначити, що при народженні до досягнення повноліття дитиною-сиротою або дитиною, позбавленою батьківського піклування, власної дитини, можна вважати, що вона створила окрему сім'ю, а у випадку, якщо така дитина є членом однієї сім'ї разом зі своїми батьками, то «дитина дитини» автоматично включається до її складу. Якщо дитину народила повнолітня жінка, яка не перебуває у шлюбі чи фактичних шлюбних відносинах, вважається, що вона у будь-якому випадку створила сім'ю.

Інші підстави створення сім'ї, такі, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, визначаються у кожному конкретному випадку, враховуючи усі обставини. Це може бути проживання жінки і чоловіка в незареєстрованому шлюбі. Такий «фактичний шлюб» відрізняється від «законного» лише актом державної реєстрації. Крім того, оскільки спільне проживання в «законному» шлюбі не є конститутивною вимогою, а у фактичному шлюбі є його сутністю, можна стверджувати, що не тільки у житті, а *de jure* «законний» шлюб є «менший» шлюб, ніж фактичний, у ньому «менше сім'ї».

До «інших» підстав для створення сім'ї належить також прийняття особою у свою сім'ю дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування (ст. 261 СК України).

Отже, підставами створення сім'ї, на нашу думку, є: шлюб; кровне споріднення; фактичні шлюбні відносини; прийняття дитини на виховання; соціальне батьківство. Чіткий перелік цих підстав пропонуємо закрити в ст. 3 СК України.

Для повного усвідомлення сім'ї як явища правового життя варто проаналізувати види та форми сім'ї. Класифікацію сімей за видами здійснила, зокрема, А. М. Гришук [10, с. 39–40]. Аналізуючи види сімей та сімейне законодавство стосовно цього питання, вважаємо, що сім'ї можна поділити так:

1) за тривалістю спільного проживання: менше десяти років, більше десяти років (що впливає з ч. 3 ст. 76 СК України);

2) за кількістю дітей: бездітні, малодітні, багатодітні (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [11]; багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік і жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, зокрема кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї входять також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, – до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років); 3) за рівнем соціального забезпечення: малозабезпечені сім'ї (ст. 1 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [12]; малозабезпечена – це сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї); та забезпечені сім'ї; 4) за професійною приналежністю: наприклад, сім'ї військовослужбовців (Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [13]; 5) за віком: сім'ї повнолітніх осіб та сім'ї неповнолітніх (яким виповнилось 14 років та яким не виповнилось 14 років) (ч. 1, 2 ст. 156 СК); 6) за станом здоров'я: наприклад, члени сім'ї осіб, які живуть з ВІЛ (Розділ 3 Закону України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ») [14]; 7) замінні сім'ї: прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу; 8) за складом: повна сім'я та неповна (одна мати, один батько (ч. 2 ст. 143 СК)).

За формою створення, вважаємо, сім'ї поділяються на традиційні (до них входять сім'ї, які проживають у зареєстрованому шлюбі; фактичні шлюби; особи, пов'язані кровним спорідненням; соціальне батьківство); та договірні – прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу, які мають ззовні деякі ознаки сім'ї, але створюються на підставі договору про виховання дітей, у якому строк їхнього спільного проживання визначається наперед установленим договором і у прийнятій дитині у майбутньому не виникатимуть юридичні обов'язки щодо своїх вихователів.

Право на сім'ю є природним (загальносоціальним) правом людини. Відповідно до ст. 4 СК України, елементами цього права є: право на створення сім'ї; право на проживання у сім'ї; право на повагу до свого сімейного життя, що є складовою права на повагу до свого особистого (приватного) життя; право на державну охорону своєї сім'ї, закріплене у ст. 5 СК України. У літературі як елемент права на сім'ю

ззначається ще право на захист своєї сім'ї, проте, оскільки сім'я як така не є суб'єктом правовідносин, можна говорити лише про охорону своєї сім'ї, право ж на захист має лише член сім'ї, а не сім'я.

У структурі права особи на сім'ю наявні статичні та динамічні аспекти: статичні елементи утворюють змістовне ядро права на сім'ю (це право на повагу до свого сімейного життя та право на державну охорону своєї сім'ї), динамічні – є рухомими складовими, утворюють рухомий механізм права на сім'ю, поступово розширюються, змінюються та збагачують зміст права на сім'ю (право на створення сім'ї та право на проживання у сім'ї).

Висновки. Людина, її життя та здоров'я є найвищими цінностями держави, а сім'я – основою, найважливішою складовою, первинним та основним осередком суспільства. Не кожна особа є учасником цивільних, кримінальних, трудових чи інших правовідносин, проте кожна особа є учасником сімейних правовідносин, оскільки у кожного є сім'я. Закріплення поняття, ознак, підстав створення сім'ї, права на сім'ю в цілому та окремих його складових у сімейному законодавстві України відкриває перспективи вирішення проблем здійснення цього особистого немайнового права у сфері приватного життя людини.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (з наступними змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник для студ. вищ. навч. закл. / З. В. Ромовська. – К.: Правова єдність, 2009. – 500 с.

3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 03.06.1999 р. № 5-рп/1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ccu.gov.ua

4. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР / Е. М. Ворожейкин. – М.: Юрид. лит., 1972. – 336 с.

5. Сімейний Кодекс України від 10.01.2002 року (з наступними змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

6. Матвеев Г. К. Советское семейное право: учебник / Г. К. Матвеев. – М.: Юрид. лит., 1978. – 239 с.
7. Гришук А. М. Детермінація сім'ї та її ознаки / А. М. Гришук // Митна справа. – 2011. – № 4. – Ч. 2. – С. 3–8.
8. Рясенцев В. Л. Советское семейное право / В. Л. Рясенцев. – М.: Юрид. лит., 1982. – 256 с.
9. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитоновна. – Х.: Одиссей, 2008. – 592 с.
10. Гришук А. М. Природа функцій сім'ї / А. М. Гришук // Митна справа. – 2011. – № 3. – Ч. 2. – С. 41–44.
11. Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III від 26.04.2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
12. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України № 1768-III від 01.06.2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 290.
13. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України № 2011-XII від 20.12.1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 190.
14. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ: Закон України № 1972-XII від 12.12.1991 року. В редакції Закону № 2861-VI від 23.12.2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 30. – Ст. 274.

Дутко А. А., Мных С. Р. Понятия и признаки семьи в законодательстве Украины

Проведен научно-теоретический анализ понятия, признаков, оснований создания семьи, правового регулирования права на семью по законодательству Украины. Охарактеризованы существенные признаки семьи, сформулировано определение понятия «семья» и предложено закрепить четкий перечень оснований создания семьи. Проанализировано виды семей и законодательство, их закрепляющее. Выделены элементы права на семью как природного (общесоциального) права человека. Отмечено, что в структуре права человека на семью имеются статические и динамические аспекты.

Ключевые слова: *семья, признаки семьи, право на семью, право на создание семьи, право на проживание в семье, право на уважение своей семейной жизни, право на государственную охрану семьи.*

Dutko A. O., Mnykh S. R. The Concept and the Features of the Family under the Legislation of Ukraine

The article deals with the scientific and theoretical analysis of the concept, features, grounds of a family, legal regulation of the right to the family under the legislation of Ukraine. It is noted that the mandatory features of the family are

connectedness with common way of life and the availability of mutual rights and duties, the moral support of family members, and facultative features are common residence, legal responsibility for the failure of family duties and financial aid of family members.

Taking into consideration the essential features of the family it is suggested to fix in the legislation the following definition: «Family – is a union of persons who live together, are linked by common life, are endowed the relevant rights and duties, are responsible for non-fulfillment or improper fulfillment of family duties and combined with moral and material assistance and support».

It is suggested to set up a clear list of family grounds which are: – marriage; – kindred; – de facto marital relations; – the adoption of the child; – social parenthood.

This author analyses the types of families and the legislation that establishes them.

The authors consider the elements of the right to family as the natural (general social) right: – the right to family; – the right to reside in the family; – the right to respect for his/her family life, which is a component of the right to respect to his/her personal (private) life; – the right to state protection of the family.

The authors note that the structure of the right to family has existing static and dynamic aspects: static elements form the core of the right to family (a right to respect to his/her family life and the right to state protection of the family), dynamic ones are – movable components which form a moving mechanism of the right to family gradually expand, change and enrich the content of the right to family (right to marry and the right to reside in the family).

Key words: *family, family features, right to a family, right to marry, right to reside in a family, right to respect to his/her family life, right to state protection of the family.*

Стаття надійшла 23 травня 2014 року

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.951:353.09

В. А. Бондаренко

ЕФЕКТИВНІСТЬ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА У КОНТЕКСТІ МОТИВАЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано теоретичні підходи до визначення ефективності застосування норм адміністративного права. Підкреслено необхідність здійснення дослідження з огляду на адаптацію законодавства Європейського Союзу до правової системи України з позицій теорії держави та права, адміністративного права, соціології права. Розглянуто правову інформацію, яка закладена у правовій нормі, як основу підвищення соціально-правової активності особистості. Досліджено вплив ефективності норм на мотивацію дії людини.

Ключові слова: *норма права, адміністративне право, ефективність застосування, мотивація, правова інформація.*

Постановка проблеми. У вітчизняній юриспруденції ефективність норм традиційно виступає вихідною ознакою права як регулятивно-охоронної системи. Зазначається, що право не регулює варіанти поведінки (поведінка зумовлена чинниками надприродного чи випадкового характеру), які не укладаються у правові стандарти. Однак посилення тенденції розрізнення права і закону зумовлює ситуацію, коли розглядають як правові варіанти поведінки, які не отримали формально-юридичного закріплення у законодавстві, що видається від імені держави. Навіть більше, у межах природно-правової концепції обґрунтовується положення, відповідно до якого законодавчо закріплений поведінковий стереотип у разі його суперечності з основоположними принципами природного права (насамперед принципом невід’ємності прав і свобод особистості, які розглядаються як первинні цінності і тому є пріоритетними стосовно публічних інтересів держави і суспільства) втрачає свою правову сутність. Подібна ситуація дає змогу деяким ученим стверджувати, що останнім часом ефективність як ознака права дещо втрачає своє значення. На нашу думку, ця проблема

у контексті адміністративного права вимагає подальшого опрацювання та вирішення, особливо у зв'язку з прагненням вступу України до Європейського Союзу.

Стан дослідження. Різні аспекти інформаційного законодавства тією чи іншою мірою висвітлювались у роботах українських і зарубіжних учених-адміністративістів: В. Б. Авер'янова, С. С. Алексєєва, Г. Л. Аكوпова, І. Л. Бачило, В. М. Брижка, О. А. Банчука, С. Ф. Гуцу, В. І. Гурковського, А. М. Гулеміна, Н. В. Паршиної, О. В. Кузьменко, О. І. Остапенка, В. Ф. Опришка та інших.

Однак недостатність наукових досліджень у цій сфері є основною перешкодою для створення ефективної системи державного регулювання легальних способів вирішення конфліктів, спірних ситуацій та забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян у сфері державного управління. Ці обставини зумовлюють необхідність пошуку і вибору комплексних підходів у наукових дослідженнях, присвячених ефективності застосування норм адміністративного права, з огляду на адаптацію законодавства Європейського Союзу до правової системи України.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до визначення ефективності застосування норм адміністративного права.

Виклад основних положень. Реалії останніх десятиліть, що характеризуються деякою суперечливістю державної політики в галузі реформування правової системи, сприяли зміні поглядів на проблему упорядкування суспільних відносин за допомогою такого найважливішого соціального регулятора, як право. Право, безумовно, значно впливає на процес мотивації людської поведінки [1].

Позиція держави «закладається» в юридичні норми, які стають для особистості головним джерелом правової інформації. Безпосередньо сприймаючи приписи юридичних норм, індивід утверджується в думці, що їх виконання є необхідністю, що забезпечується за допомогою такої ознаки права, як загальнообов'язковість. Однак формування належної поведінки є підсумком комплексного впливу різних чинників унаслідок зіставлення сприйнятої правової інформації, тобто усвідомленої необхідності виконання розпоряджень юридичних норм, з одного боку, і внутрішньоособистісних особливостей, індивідуального досвіду, сформованої системи цінностей і установок, – з іншого, що значною мірою зумовлені ефективністю норм права. За організації механізму впливу права на особистість слід одночасно враховувати два стратегічно важливі моменти: по-перше, право повинно не обмежувати

прояви активності, а, навпаки, стимулювати ініціативу особистості, давати їй належний «простір» свободи; по-друге, необхідно, щоб особистість була готова до цієї свободи, вміла раціонально і сумлінно її використовувати – не тільки у своїх приватних, іноді вузькогоспичних інтересах, а й на загальне благо [2, с. 14–15].

В основу соціального регулювання покладені суспільні відносини, які пов'язані з різноманітною людською діяльністю і підкоряються виробленим у процесі соціальної взаємодії правилам можливої та належної поведінки. Ці правила формуються під впливом двох зустрічних тенденцій, поєднаних відповідно з об'єктивними та суб'єктивними детермінантами функціонування соціуму. У першому випадку суспільні відносини формуються переважно стихійно, під впливом об'єктивних закономірностей соціального розвитку, у іншому – під контролем людей, залежно від їх суб'єктивної волі.

Механізм впливу права на особистість – це комплексна, узгоджена система факторів-регуляторів і факторів-умов, яка діє поряд з іншими позитивними та негативними факторами і явищами, в інформаційно-конкретному та ціннісно-настановному напрямках, що сприяє переведенню правових приписів, закріплених у юридичних нормах, за допомогою проходження через свідомість індивіда в правову (юридично значущу) поведінку.

Юридичні норми переводяться в реальну правову поведінку особистості за такою формулою: $I + Ц = П$, де:

I – інформація, що міститься в конкретних правових нормах;

Ц – сформована система правових цінностей (установок);

П – правова (юридично значуща) поведінка особистості.

Водночас такий підхід не охоплює коефіцієнт ефективності норм права.

Право як складна регулятивна система, безумовно, має нормативну основу. Але при цьому нормативність не є єдиною сутнісною ознакою права, яка безпосередньо впливає на ефективність дії норми права, тому що поряд з правом існує безліч інших регулятивних систем, які також мають нормативний характер і, відповідно, впливають на ефективність дії норм права. Отож, ефективність як властивість не відокремлює право від інших соціальних регуляторів, а навпаки, вказує на його зв'язок із цими регуляторами.

Правова інформація, що міститься в юридичних нормах, – це офіційні, нормативні відомості про чинні в суспільстві правила поведінки (про надані можливості, встановлені обов'язки та заборони),

а також наслідки їх порушення, що відповідають вимогам достовірності, відкритості для загального доступу, зрозумілості для сприйняття і достатності для здійснення їх одержувачами юридично значущих дій.

Тому слід розрізняти ознаки правової інформації (характеристики, якими вона в будь-якому разі володіє) та вимоги, що встановлюються щодо неї (певні умови, що сприяють ефективності реалізації закладених у ній положень). До перших належать: «первинний» інформативний характер; нормативність (можливість багаторазового використання); офіційність; варіативність юридичного висловлювання (позитивний і негативний способи викладу); кількість і якість як основні показники; наявність часових меж її використання. До других належать: достовірність; доступність отримання (відкритість); доступність для сприйняття (зрозумілість); достатність для здійснення юридично значущих дій. Зазначені чинники впливають на ефективність застосування норм адміністративного права.

Водночас соціально-правове регулювання поведінки в суспільстві здійснюється на трьох рівнях, які можуть бути визначені за загальнофілософським критерієм як «загальне – особливе – одиничне». Відповідно до цих рівнів слід здійснювати і градацію правових норм, що утворюють правову систему, на загальні вихідні норми (цілі, принципи, дефініції), норми-правила, локальні норми, які різняться рівнем ефективного застосування.

Ціннісно-інсталяційний аспект впливу права на особистість відповідає за формування найбільш глибокого і стійкого рівня ставлення індивіда до права в цілому, внутрішнього правового фундаменту, на основі якого формується надалі вся його діяльність у сфері права. Інформація, що міститься в окремій юридичній нормі, спрямованій на регулювання конкретної життєвої ситуації, проходить «крізь» пласт правової свідомості, правових установок, цінностей, в результаті чого її зміст і значення для індивіда може істотно видозмінитися порівняно з тим, який у неї спочатку закладав законодавець. Правосвідомість особистості може і сприяти, і перешкоджати реалізації юридичних норм – залежно від ступеня деформації (правовий інфантилізм, ідеалізм, нігілізм, егоцентризм). У зв'язку з цим надзвичайно важливо орієнтуватися не тільки на негайну дію юридичної норми, вкладаючи в неї актуальну на той момент правову інформацію, але і на більш віддалені перспективи, планомірно створюючи міцну систему правових цінностей на майбутнє. Отже, можна зробити висновок, що ефективність застосування норм адміністративного права прямо залежить

від загальносоціальних умов, які сформувалися в суспільстві, та терміна, за яким досліджується ефективність норм адміністративно права [3, с. 189–190]. Доцільно зауважити, що ефективність норм права у теоретичному аспекті розглядається як єдина нормативно упорядкована система.

Правові норми-начала адміністративного права, а це в основному техніко-юридичні норми, мають вихідний характер і становлять юридичну форму закріплення основоположних принципів правотворчості і правореалізації. Ці норми одержують логічний розвиток і конкретизацію в нормах-правилах, що не виключає їх прямої дії (наприклад, у сфері стандартизації). У нормах-засадах містяться положення, на які можна посилатися за вирішення конкретної юридичної справи, якщо треба обґрунтувати правозастосовний акт тим чи іншим принципом права або підтвердити непорушність законодавчого положення, або підсилити авторитетність прийнятого рішення, що характерно для регулювання організаційно-управлінських відносин у різних сферах соціальної діяльності.

Норми-правила становлять більшу частину правових норм і виконують роль інструментальної підстави системи права. За допомогою цих норм закріплюються типові стандарти нормальної, з точки зору офіційної юридичної оцінки, поведінки людини (групи людей) в суспільстві. За допомогою норм-правил фіксуються і типові стандарти правомірної (допустимої), і протиправної (неприпустимої) поведінки. При цьому норма викладається у відповідному формально-юридичному джерелі права (юридичному звичаї, прецеденті, нормативно-правовому акті, нормативно-правовому договорі). Таке закріплення дає можливість уникнути двозначності, підміни правового припису суб'єктивними інтерпретаціями [4].

Отже, шляхи до визначення ефективності норм адміністративного права повинні мати різні, з позиції правової соціології та правової статистики, підходи. Але за нашого підходу до визначення ефективності норм адміністративного права, з позиції інформатики, отримуємо масив статистичних даних, який не охоплюється класичним підходом правової статистики, оскільки основний соціальний зміст зазначених норм є різний, а критерій упорядкування відповідно до єдиного статистичного параметру юридична наука ще не виробила [5, с. 37–38].

Адміністративне право має значний масив локальних норм. Локальні норми містять приписи у межах відомчої юрисдикції. Ці норми не мають рівня спільності, властивого вихідним нормам або нормам-

правилам, і відрізняються більш конкретним змістом. Тому ефективність їх застосування у математичному визначенні буде значно відрізнятися від зазначених норм адміністративного права.

Виконуючи роль первинного елемента системи права, норма права, своєю чергою, становить структуроване утворення, що охоплює три елементи: гіпотезу (умова), диспозицію (варіант поведінки), санкцію (юридично значущі наслідки), які об'єднуються логічною взаємозумовленістю. При цьому лише триєдність перелічених елементів утворює норму права. Відсутність хоча б одного з них означає, що логічна чи словесна конструкція, яка видається за норму права, втрачає юридичне значення і, отже, припиняє бути правовою нормою. Однак, це характерно для норм кримінального права або норм інших галузей права. Але техніко-юридичні норми адміністративного права (регламенти, інструкції, положення) не мають класичної структури, тому шляхи до визначення ефективності застосування норм адміністративного права вимагають створення окремого методологічного підходу, який повинен ґрунтуватися на інформаційних технологіях. Безперечно, це окремий напрям наукових досліджень, який досі не отримав наукове визначення.

Дія конкретно-інформаційного аспекту впливу права на особистість заснована на тому, що правова інформація, яка міститься в юридичних нормах, покликана своєчасно, чітко та повно відображати потреби та інтереси особистості, які є передумовою будь-якої поведінки. Потреба – це певна нужда суб'єкта в деякій сукупності зовнішніх умов його буття, невід'ємна властивість всього живого, внутрішній стимул поведінки особистості, при цьому задоволення доволі великої кількості потреб неможливо без їх формально-юридичного визнання і правового опосередкування цього механізму. У випадках, коли потреби особистості знаходяться в конкуруючому відношенні, чинниками, які здатні надати вирішальний вплив на перевагу одній з можливих альтернатив, виступають юридичні норми, оскільки вони доводять до індивіда позицію держави. Вказана теза відображає теоретичні погляди автора, однак не висвітлює особливості визначення ефективності права та ефективності інших видів соціальної регуляції, тому що стимули належної поведінки можуть мати різний характер, а методи порівняння ефективності в соціології та правовій статистиці є різними не стільки в математичному апараті, скільки у виборі критеріїв оцінки та групування у статистичні ряди. Водночас зазначений підхід, який ми взяли за основу наших міркувань, у 1996 р. запропонували В. Б. Авер'янов,

С. В. Бобровник, В. В. Головченко, В. Н. Денисова, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко [6].

Завдяки інтересу, закріпленому в юридичних нормах, і його впливу на свідомість і поведінку особистості, держава може стимулювати одні потреби і блокувати інші. Зв'язок інтересів та правового регулювання проявляється двояко. З одного боку, аналіз об'єктивних і суб'єктивних причин, які зумовлюють формування інтересів як якогось готового, «заданого» стану, а також їх конкретний зміст, багатозначність, взаємодія, зокрема і протиріччя різних видів інтересів, надзвичайно важливий для розуміння процесу утворення правової поведінки особистості.

З іншого боку, юридичні норми виступають найважливішою ланкою узгодження різних інтересів. Зазначене доводить, що за оцінки ефективності застосування норм адміністративного права необхідно враховувати аспекти юридичної психології. Хоча, з точки зору правової статистики та аналітичних методів загальної психології, марематичний апарат не описано (у російськомовних та національних наукових виданнях).

Вплив юридичних норм на мотивацію має два аспекти, пов'язані один із одним: оцінний (полягає в тому, щоб відзначити позитивні або негативні акти поведінки, що відхиляються в кращий або гірший бік від якогось стандартного рівня) і власне стимулювальний (виконує завдання безпосереднього спрямування поведінки в бажаному напрямі і «пригальмовування» небажаних тенденцій). У разі полімотивації («боротьби мотивів») юридичні норми, передбачаючи якийсь заохочення за досягнення суспільно бажаного або необхідного результату або встановлюючи відповідальність за порушення деяких приписів, виступають стимулами, які можуть виконати роль за інших рівних умов. Це тільки підтверджує, що процес визначення ефективності застосування норм адміністративного права не доцільно розглядати виключно з позиції аналітичної юриспруденції.

За змістом мотиви поділяються на ті, що утворюють зміст (спонукають до діяльності, одночасно надаючи їй особистісний зміст), і мотиви-стимули (виступають як спонукальні чинники, але функції утворення змісту позбавлені).

У праві існує певна кількість юридичних норм, які формують зміст, що утворює мотиви поведінки людини (наприклад, норми Конституції України, що закріплюють соціальні цінності). Більшість же правових норм виступають як мотиви-стимули.

Дослідження ефективності норм адміністративного права як основа підвищення соціально-правової активності повинні здійснюватися одночасно за трьома напрямками: підвищення рівня правової обізнаності громадян (забезпечує можливість прояву правової активності), максимально повне відображення в юридичних нормах потреб та інтересів особистості (формує безпосереднє спонукання до активної реалізації правових приписів) і посилення ролі правового виховання в суспільстві, підвищення рівня правової культури, розвиток правосвідомості (створює внутрішню готовність до прояву активності).

Перший напрям реалізується шляхом розвитку системи інформаційних ресурсів, що забезпечує просте і доступне отримання відомостей про право з усіх існуючих джерел (Інтернет, періодична преса, телебачення, радіо і т. д.) у різних формах, адаптованих до відповідних груп населення.

Другий напрям охоплює комплекс заходів, що відповідають таким умовам: уникнення в регуляції поведінки, з одного боку, тотального втручання і жорсткого контролю, з іншого – надмірної стихійності; пошук оптимального балансу між позитивними і негативними стимулами (за умови перевищення потужності позитивних стимулів антистимулів), а також «усередині» кожного з них; установлення «зворотного зв'язку» з адресатами юридичних норм, організація громадських слухань законопроектів з метою уникнення прийняття нормативних правових актів, які порушують інтереси громадян, як наслідок – сприяють формуванню негативного ставлення до права в цілому; постановка і найближчих, безпосередніх, і більш віддалених, стратегічних цілей для формування передумов для майбутньої правової активності.

Третій напрям передбачає планомірну і наполегливу роботу щодо створення нового «образу права» як соціальної цінності, який детермінує зміст, що утворює мотиви поведінки особистості.

Висновки. Вміле поєднання в юридичних нормах заохочень і покарань, дозволів і заборон, надання прав і покладання обов'язків – основа ефективності правового регулювання. Закон може забороняти лише діяння, шкідливі для суспільства; все, що не заборонено законом, то дозволено. Якщо вимоги правової норми сформульовані так, що відповідають безпосереднім інтересам суб'єкта, якщо вони не наказують, а дозволяють, то відсоток їх реалізації суттєво підвищується. Надання прав покликане зацікавити індивіда, спонукати його зайняти активну правову позицію.

Слід пам'ятати, що критерієм ефективності правової норми, крім іншого, є ступінь надання нею юридичної можливості розвитку соціально-правової активності особистості.

Важливість стимулювання правомірної активності за допомогою правильної «подачі» правової інформації складно переоцінити – вона безпосередньо пов'язана і з ефективним функціонуванням політичної системи, і з економічним процвітанням, і з культурним розвитком країни.

Саме в таких умовах право стає дієвим засобом гармонізації інтересів і окремих індивідів, і суспільства в цілому.

1. Біленчук П. Д. Філософія права: навч. посібник / П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка; за ред. П. Д. Біленчука. – К.: Атіка, 1999. – 208 с.

2. Рабінович П. М. Норма права / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія: у 6 т. / голов. редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4. – С. 189–190.

3. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=311>

4. Скакун О. Ф. Теорія права та держави: підручник / О. Ф. Скакун. – 3-тє вид. – К.: Алерта, 2012. – 524 с.

5. Тимченко Г. В. Мета ефективного законодавства / Г. В. Тимченко // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. – Херсон, ХДУ. – 2013. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 36–38.

6. Законодавство: проблеми ефективності / В. Б. Авер'янов, С. В. Бобровник, В. В. Головченко та ін.; під ред. В. Б. Авер'янова, В. Н. Денисова, В. Ф. Сіренка, Я. М. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1995. – 231 с.

Бондаренко В. А. Эффективность норм административного права в контексте мотивации поведения личности

Проанализированы теоретические подходы к определению эффективности применения норм административного права.

Подчеркнута необходимость проведения исследования с точки зрения адаптации законодательства Европейского Союза к правовой системе Украины с позиций теории государства и права, административного права, социологии права.

Рассмотрена правовая информация, которая заложена в правовой норме, как основа повышения социально-правовой активности лич-

ности. Исследовано влияние эффективности норм на мотивацию действий человека.

Ключевые слова: норма права, административное право, эффективность применения, мотивация, правовая информация.

Bondarenko V. A. The efficiency of administrative law standards in the context of the motivation of individual behavior

In domestic law the efficiency of standards is traditionally regarded as the initial feature of law. Law does not regulate different types of behavior which are not available for legal standards.

However, the growing tendency of distinguishing right and law causes a situation where we consider some types of behavior as legal ones though they have not received their formal legal confirmation. Ways to determining the efficiency of administrative law standards should have different approaches in the light of sociology and legal statistics. But applying the approach from the standpoint of informatics we get a lot of statistic data that are not covered by the classical approach of legal statistics, as the basic social content of administrative law standards is different, and jurisprudence has not developed a single criterion for statistical parameter.

Moreover, in the framework of natural-legal concept the statutory behavioral stereotype can lose its legal identity if it conflicts with the fundamental principles of natural law (especially the principle of inalienability of rights and freedoms which are considered as primary values and therefore they are priority in relation to the public interests of the state and society).

Skillful combination of rewards and penalties, prohibitions and permissions, rights and duties in legal norms is the basis of the efficiency of legal regulation. The law can only prohibit actions which are harmful for society; everything that is not prohibited by law, it is permitted. If the requirements of the legal standard meet the direct interests of the entity, if they do not punish, but permit, the percentage of their implementation significantly increases.

Concession of rights is intended to interest an individual, to induce him to take a proactive legal position.

It should be remembered that the criterion of effectiveness of legal norms among other things is the degree granting legal possibilities of socio-legal activities of the individual. The incentives of proper lawful activity are directly connected with the effective functioning of the political system, economic prosperity and cultural development. Under such circumstances law becomes an effective means of harmonizing interests of individuals and society.

Key words: rule of law, administrative law, efficiency of application, motivation, legal information.

Стаття надійшла 24 червня 2014 року

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ НА ЗАЛІЗНИЧНИХ ВОКЗАЛАХ ВЕЛИКИХ МІСТ УКРАЇНИ (на прикладі міста Львова)

Розглянуто теоретичні аспекти попередження правопорушень на об'єктах інфраструктури залізничного транспорту України відповідно до Технічного регламенту безпеки залізничного транспорту України, прийнятого у контексті адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу. Підкреслено необхідність застосування новітніх інформаційних технологій для реалізації прогнозування профілактичної діяльності та підвищення ефективності взаємодії транспортної міліції та органів залізничного транспорту.

Ключові слова: безпека, органи внутрішніх справ, залізничний транспорт, взаємодія, попередження правопорушень.

Постановка проблеми. В Україні функціонує одна з найбільших у Європі систем залізничного транспорту, яка найкоротшим наземним шляхом з'єднує Євроатлантичний та Азіатсько-Тихоокеанський регіони. Першорядне значення для нормальної і безпечної роботи залізниць має найсуворіше дотримання встановленого порядку, порушення якого не тільки дезорганізує управління рухом транспорту, але може спричиняти людські жертви і заподіяння величезної матеріальної шкоди. Необхідність адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу сприяє прийняттю Кабінетом Міністрів України нормативно-правових документів у сфері забезпечення безпеки діяльності транспорту. Це зумовлює потребу у детальному науковому аналізі ефективності застосування норм права щодо забезпечення належного рівня безпеки громадян на залізничному транспорті, зокрема на об'єктах пасажирської інфраструктури.

Стан дослідження. Проблеми протидії правопорушенням на вокзалах великих міст частково висвітлювалися в роботах, у цілому присвячених корисливим і корисливо-насильницьким правопорушенням, що вчиняються на об'єктах залізничного транспорту, а також проблемам незаконної міграції. Серед авторів зазначених праць виокремимо: А. М. Волощука, В. К. Гіжевського, В. Л. Грохольського,

В. В. Коваленка, Л. В. Ковалюк, М. В. Коваліва, В. П. Межевого, В. Л. Ортинського, О. І. Остапенка, Є. В. Полякова, С. В. Продайка, В. Й. Развадовського, Ю. І. Римаренка, І. Ф. Хараберюша, М. Л. Шелухіна, С. В. Якимову, П. Х. Ярмачі та ін.

У роботах перелічених учених є важливі теоретичні та практичні висновки, що є істотним внеском у вивчення проблеми, але, на жаль, вони не охоплювали проблему протидії правопорушенням на об'єктах пасажирської інфраструктури в контексті Технічного регламенту безпеки інфраструктури залізничного транспорту [1].

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до попередження правопорушень, учинених на залізничних вокзалах великих міст.

Виклад основних положень. На думку французького дослідника проблем урбанізації П. Мерлена, «мобільність і транспорт – це фактори, які виконують у структурі міста роль костяка» [2, с. 23]. Сфера вивчення адміністративної деліктності на залізничних вокзалах у науці кримінології отримала назву «регіональні особливості правопорушень». Залізничні вокзали, як місця масового скупчення людей, приваблюють велику кількість правопорушників, у зв'язку з чим вимагають невинного спостереження з боку правоохоронних органів.

Особливої уваги заслуговують вокзали великих міст, на кожен із яких щодня прибуває кілька десятків тисяч пасажирів поїздами далекого прямування і пасажирів на поїздах приміського сполучення з області та прилеглих міст.

Актуальність адміністративно-деліктного дослідження правопорушень, скоєних на залізничних вокзалах, зумовлена також постійним їх зростанням. В умовах, коли фіксується зменшення загальної кількості правопорушень, скоєних на транспорті (у 2013 – 7,6%), об'єкти пасажирської інфраструктури, що в оперативному розумінні обслуговуються УМВС України на Львівській залізниці, двічі за останні шість років уходили до об'єктів із найбільшими темпами приросту зареєстрованих правопорушень. 2008 року показник цього приросту становив 12,6%, а 2010 р. – 11,3% [3].

Динаміка зареєстрованих правопорушень, скоєних на залізничних вокзалах упродовж останніх п'яти років, характеризується динамікою у бік їх збільшення з невеликим уповільненням темпів приросту, які в середньому перевищують 8,5%. Ця тенденція порівняльна з динамікою загальної протиправної діяльності проти власності, що обґрунто-

ується переважанням корисливих правопорушень у системі проти-правних діянь, що відбуваються на залізничних вокзалах.

На нашу думку, через низку причин адміністративно-деліктна характеристика правопорушень, скоєних на залізничних вокзалах, володіє специфікою, яка повинна враховуватися під час розробки заходів щодо їх попередження.

По-перше, більшість розглянутих правопорушень характеризуються унікальністю і в низці випадків не охоплюються однозначною правовою оцінкою. Такі правопорушення часто можуть учинитися правопорушниками тільки на залізничних вокзалах і винятково у великих містах.

По-друге, більшість означених правопорушень скоюються щодо приїжджих громадян, які через різні причини надають перевагу не звертатися по допомогу до правоохоронних органів або виявляють вчинене щодо них правопорушення далеко від місця скоєння.

По-третє, ці правопорушення нерідко вчиняються правопорушниками-гастролерами, які періодично приїжджають для здійснення окремих видів правопорушень, орудують переважно на залізничних вокзалах. Серед них слід виокремити шахраїв, які спеціалізуються на одноманітних видах шахрайства і практично відкрито діють упродовж тривалого часу.

По-четверте, наслідки правопорушень, скоєних на залізничних вокзалах, не можна вимірювати лише матеріальними або фізичними критеріями. Заподіяна шкода має також психологічний характер, адже пасажери, щодо яких вчиняються правопорушення, часто не потрапляють у свої поїзди і залишаються в чужому місті без будь-яких засобів для прожиття.

Структура правопорушень великих залізничних вокзалів (Київ, Львів, Дніпропетровськ, Харків, Одеса) складається з великої кількості правопорушень, чимало із яких не характерні для інших вокзалів, зокрема обласних центрів. Наприклад, окремі види розкрадань можуть бути реалізовані тільки на вокзалах великих міст або міст, через які прямує велика кількість транзитних пасажирів. Такі пасажири, як правило, мають із собою значні грошові суми і змушені переходити на інший залізничний вокзал, або взагалі пересідати на інший вид транспорту.

Крім цього, вокзали вже давно перетворені на великі об'єкти не завжди законної роздрібною торгівлі та надання різних видів побутових послуг.

Сукупність правопорушень, скоєних на залізничних вокзалах великих міст, зокрема Львова, визначається різноманітністю протиправних посягань, які стосуються різнорідних груп об'єктів адміністративно- та кримінально-правової охорони, що володіють неповторною адміністративно-деліктною, кримінально-правовою та кримінологічною характеристикою, у зв'язку з чим можуть претендувати на самостійний вид правопорушень, що вимагає не тільки наукового осмислення, а й постійного спостереження.

Структура дослідженої адміністративної деліктності складається із правопорушень проти здоров'я, конституційних прав громадян, власності, громадської безпеки та громадського порядку, здоров'я населення і суспільної моралі, правопорушень у сфері економічної діяльності. Основний характер структури визначають правопорушення проти власності, адже вони суттєво переважають над іншими правопорушеннями.

Насильницькі правопорушення проти життя, здоров'я та хуліганства на залізничних вокзалах найчастіше відбуваються під час сварок між пасажирами або особами, які ведуть паразитний спосіб життя і перебувають на вокзалах.

Правопорушення у сфері економічної діяльності найчастіше виражаються в незаконному підприємстві, пов'язаному з несанкціонованою торгівлею на території вокзалів, збутом немаркованих товарів, а також придбанням чи збутом майна, здобутого злочинним шляхом.

Правопорушення проти здоров'я населення в структурі розглянутої адміністративної деліктності проявляються у перевезенні залізничним транспортом наркотиків або їх збуті на залізничних вокзалах.

Правопорушення проти власності, вчинені на залізничних вокзалах, як правило, орієнтовані на вилучення (шляхом розкрадання або вимагання) грошових коштів та особистих речей пасажирів. На вокзалах відбуваються кишенькові крадіжки, яких у більшості випадків зазнають пасажирів приміських електричок біля пропускних турнікетів. Корисливо-насильницькі правопорушення, навпаки, скоюються стосовно пасажирів далекого прямування і в основному за межами територій вокзалів, але жертва вибирається безпосередньо на вокзалі [4].

У системі правопорушень, що вчиняються на залізничних вокзалах, особливе місце посідають шахрайства, способи яких у низці випадків слід визнати унікальними, що не охоплюються однозначною правовою оцінкою.

Значна частина правопорушень, які скоюються на залізничних вокзалах, характеризується високим рівнем латентності, що обумовлює суттєві труднощі в боротьбі з ними. Деякі види шахрайств і такі правопорушення, як порушення авторських і суміжних прав, заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, придбання або збут майна, звідомо здобутого протиправним шляхом, організація заняття проституцією, незаконне розповсюдження порнографічних матеріалів, практично взагалі не реєструються у зв'язку з залежністю методів їх учинення з факторами (часовими та просторовими), притаманними транспорту, та організаційно-структурними – характерними для органів внутрішніх справ.

Серед позначених груп правопорушень деякі види, незважаючи на свою поширеність і відкритий характер скоєння, часто взагалі не реєструються та, відповідно, не зазнають кримінального переслідування з боку правоохоронних органів. До них можна віднести:

- шахрайства: щодо незаконного стягнення плати за паркування, засновані на інсценуванні зйомок телепрограм, під час яких громадянам вручаються різні призи, за які необхідно сплатити податок у розмірі 35% від їх вартості;

- реалізація відеоматеріалів порнографічного характеру, а також контрафактних примірників творів і фонограм з рук або через торговельні кіоски, розташовані в межах інфраструктури вокзалу;

- перевезення безквиткових пасажирів на поїздах далекого прямування за 50–70% від вартості квитка, а також отримання незаконної винагороди із безквиткових пасажирів за пропуск до поїздів приміського сполучення.

Найчастіше так діють шахраї, особи, які організують безквиткові поїздки на залізничному транспорті, та особи, причетні до несанкціонованої торгівлі і легальним товаром, і порнографічною продукцією.

Така ситуація зумовлена не тільки збоями в роботі правоохоронних органів, але і труднощами правової оцінки перелічених діянь, а також щодо доведення провини суб'єктів зазначених правопорушень.

Причинний комплекс правопорушень, що скоюються на залізничних вокзалах, визначається широким колом факторів, які впливають не тільки на розглянуту групу правопорушень, а й на правопорушення взагалі. Крім типових причин корисливої та насильницької деліктності, в основі факторів, що детермінують учинення правопорушень на залізничних вокзалах, істотна роль відводиться організацій-

ним недолікам у діяльності міліції та адміністрацій вокзалів. Заходи, спрямовані на попередження правопорушень, що вживаються органами внутрішніх справ, як правило, не характеризуються чіткою узгодженістю, масштабністю та наступальністю [5].

Скоєнню правопорушень на залізничних вокзалах сприяє широке коло причин і умов, які більшою мірою збігаються з причинами та умовами, що сприяють учиненню корисливих, економічних і насильницьких правопорушень.

Однак, крім типових причин існування зазначених видів правопорушень, в основі факторів, що визначають учинення правопорушень на залізничних вокзалах, – організаційні недоліки у діяльності органів внутрішніх справ. Найчастіше працівники підрозділів лінійних відділів добре обізнані про місце та способи вчинення низки правопорушень, але для запобігання їм не вживають жодних заходів. У зв'язку з цим виникає думка, по-перше, про наявність корупційної складової, по-друге, працівники органів внутрішніх справ не вміють, відповідно до вимог КУпАП, документувати вказані види адміністративних правопорушень. Соціально-демографічна характеристика правопорушників, що діють на залізничних вокзалах, не дозволяє робити висновок про криміногенну активність конкретних категорій громадян. У скоєнні розглянутих правопорушень беруть участь і особи зрілого віку, і неповнолітні (зокрема ті, які не досягли віку адміністративної відповідальності). Приблизно чверть правопорушень, найчастіше дрібні крадіжки, шахрайства та грабежі, вчиняються жінками або за участю жінок, які в більшості випадків використовуються для відволікання уваги потерпілих або для входження до них у довіру. Освітній рівень указаних осіб доволі низький (в основному середня й неповна середня освіта). Більш високий рівень освіти характерний для осіб, які вчиняють правопорушення у сфері економічної діяльності, та осіб, причетних до скоєння правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів.

Значна частина розглянутих правопорушників характеризується істотною соціально-правовою та морально-психологічною деформацією. До найбільш характерних властивостей їх особистості належать: незацікавленість суспільно корисною діяльністю; стійкість антигромадської поведінки; прояв стійких відхилень у вигляді емоційної збудливості, агресивності поведінки, конфліктності, нестриманості, а також жорстокості, егоїзму та індивідуалізму, озлобленості, надмірної грубості і зухвалості.

Правопорушення, вчинені на залізничних вокзалах міста Львова, стосуються майже всіх категорій громадян, які користуються залізничним транспортом. Літні люди через свою довірливість найчастіше зазнають шахрайства, а неповнолітні – пограбувань і розбійних нападів, причому, як правило, з боку своїх однолітків. Громадяни, які ведуть асоціальний спосіб життя, частіше, ніж інші, страждають від насильницьких правопорушень, а добropорядні громадяни, навпаки, в основному зазнають таємних розкрадань майна, і рідше потерпають від корисливо-насильницьких правопорушень, які в основному скоюються в нічний час щодо осіб, які прибувають на залізничні вокзали на електропоїздах.

Шахрайств у вигляді незаконного стягування плати за паркування автомобіля зазнають майже всі громадяни, які залишають свої автомобілі біля вокзалів, тому що не підозрюють про те, що їх обманюють.

Підвищення рівня ефективності протидії правопорушенням, учиненим на залізничних вокзалах міста Львова, має здійснюватися за допомогою удосконалення реалізації з цією метою організаційно-правових заходів, до яких можна віднести: їх своєчасне виявлення та припинення; тіснішу внутрішньовідомчу взаємодію лінійних підрозділів органів внутрішніх справ, підрозділів територіальної міліції, в оперативному обслуговуванні яких знаходяться ділянки, які межують із територіями залізничних вокзалів; інформування громадян про найбільш поширені способи вчинення правопорушень на залізничних вокзалах, найперше шахрайств; взаємний обмін кримінологічною інформацією між транспортною та територіальною міліцією; створення спеціалізованих оперативно-пошукових груп; залучення до такої роботи недержавних охоронних структур тощо.

Правопорушення на залізничних вокзалах переважно скоюють особи чоловічої статі (81%). Жінки в основному беруть участь у скоєнні правопорушень проти власності шляхом шахрайств і крадіжок. Багато способів названих видів правопорушень передбачають участь саме жінок, адже вони легше, ніж чоловіки, входять у довіру до потенційних жертв розкрадань. У момент скоєння правопорушень вони дуже часто тримають на руках дитину і зображають транзитних пасажирок.

У скоєнні корисливо-насильницьких і насильницьких правопорушень жінки беруть участь спільно з чоловіками і нерідко виконують роль співвиконавців.

Вікова характеристика вивчених осіб правопорушників дозволяє зробити висновок про криміногенну активність різних вікових груп, але найбільшою мірою такий вид правопорушень характерний для осіб, що знаходяться в молодому і працездатному віці, причому найбільшу деліктність проявляють особи віком від 21 до 35 років, питома вага яких становить 49%. Насильницькі і корисливо-насильницькі правопорушення в більшості вчиняються особами у віці 14–25 років. Крадіжки і шахрайства найбільш часто скоюються особами у віці від 26 до 35 років [6]. У вчиненні розкрадань шляхом обману часто беруть участь неповнолітні та люди похилого віку. У такому випадку неповноліття і літній вік використовується правопорушниками для входження в довіру до потенційних потерпілих. У більшості неповнолітніх існують стійкі відхилення морального спрямування, що виражаються у відсутності позитивних мотивів.

Близько 53% осіб, що скоюють правопорушення на залізничних вокзалах, мають судимості, причому половина з них мають дві і більше судимостей: за корисливі та корисливо-насильницькі правопорушення (53%), хуліганство (21%) і заподіяння шкоди здоров'ю (15%).

У механізмі вчинення досліджених правопорушень у багатьох випадках важливе, а часом визначальне, місце належить поведінці жертви, яка в ситуації, що передувала правопорушенню, і безпосередньо в ситуації правопорушення може бути позитивною, негативною і нейтральною. Залежно від поведінки жертв, постраждалих від правопорушень на залізничних вокзалах, можна класифікувати на нейтральні і некритичні.

Правопорушень на залізничних вокзалах зазнають в основному чоловіки (69%), які частіше і легше, ніж жінки, зав'язують випадкові й сумнівні знайомства, що призводять іноді до скоєння щодо них правопорушень. Жінки найчастіше ставали жертвами шахрайств, грабежів і розбійних нападів, крадіжок. Така тенденція пояснюється тим, що під час здійснення шахрайств, грабежів і розбійних нападів суб'єкти правопорушень, як правило, орієнтуються на розкрадання ювелірних виробів (сережок, ланцюжків тощо) і дамських сумочок. Розглянуті правопорушення переважно скоюються стосовно неповнолітніх чи осіб зрілого віку (36–50 років). Найбільш віктимною є вікова група 36–40 років, представники якої зазнають правопорушень майже в кожному п'ятому випадку (19,1%). Підвищеною віктимністю також володіють вікові групи 41–45 років і 46–50 років, на частку яких серед усіх обстежених жертв правопорушень припадає, відповідно, 17,2% і 13,7%.

Правопорушення, вчинені на залізничних вокзалах, становлять близько 35–40% від усіх правопорушень на об'єктах залізничного транспорту в регіоні. В сукупності ці правопорушення можуть претендувати на новий вид із позиції адміністративної деліктології, який вимагає постійного кримінологічного спостереження та характеризується довготривалим рухом у бік збільшення їх кількості. Останнім часом щорічний приріст розглянутих правопорушень становить приблизно 8,5%. Відтак у попередженні правопорушень на залізничних вокзалах на перший план необхідно висунути спеціальні кримінологічні заходи.

Особливе місце серед цих заходів має посісти своєчасне виявлення правопорушень у сфері громадської безпеки. Основний зміст попереджувальних заходів повинен зводитися до вдосконалення діяльності правоохоронних органів [7]. Саме через збої в роботі транспортної міліції та адміністрації відбувається значна кількість правопорушень на залізничних вокзалах, велике скупчення людей на яких і привертає увагу різних правопорушників.

Висновки. Підвищення рівня ефективності протидії правопорушенням, що вчиняються на залізничних вокзалах, повинно здійснюватися за допомогою вдосконалення організаційно-правових заходів, до яких уходить: більш тісна внутрішньовідомча взаємодія лінійних органів і територіальних відділів міліції, в оперативному обслуговуванні яких знаходяться ділянки, які межують з територіями залізничних вокзалів; інформування громадян про найбільш поширені способи вчинення правопорушень на залізничних вокзалах, найперше шахрайств; взаємний обмін кримінологічною інформацією між транспортною та територіальною міліцією; створення спеціалізованих оперативно-пошукових груп; залучення до цієї роботи недержавних охоронних структур. Удосконалення адміністративно-правових заходів, як один із ефективних засобів попередження правопорушень, повинно виражатися в постійному вивченні характеру та специфіці вчинення аналізованих деліктів, результати якого необхідно використовувати для розробки рекомендацій щодо кваліфікації протиправних діянь адміністративного характеру.

1. Про затвердження Технічного регламенту безпеки інфраструктури залізничного транспорту: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 № 494. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/494-2013-п>

2. Мерлен П. Город. Количественные методы изучения: пер. с франц. / П. Мерлен. – М.: Прогресс, 1977. – 260 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/273981/>

3. Результати діяльності органів внутрішніх справ України // Експрес-аналіз: статистичний збірник; ДІАЗ МВС України (з 2008 по 2013 рр.).

4. Якимова С. В. Кримінологічна характеристика та попередження корисливих правопорушень на залізничному транспорті / С. В. Якимова. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 324 с.

5. Кримінологія: навч. посібник / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джужа. – К.: Вид. Паливода А. В., 2006. – 264 с.

6. Адміністративно-правові заходи протидії правопорушенням, що вчиняються на залізничному транспорті: наук.-практ. посібник / уклад. А. М. Волощук, А. А. Анасенков та ін. – Одеса: ОДУВС, 2010. – 190 с.

7. Організаційно-тактичні засади діяльності органів внутрішніх справ на залізничному транспорті щодо протидії злочинності / В. П. Межевой, І. Ф. Харабержуш, М. Л. Шелухін. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС, 2011. – 260 с.

Дытюк В. З. Предупреждение правонарушений, совершенных на железнодорожных вокзалах крупных городов Украины (на примере города Львова)

Рассмотрено теоретические аспекты предупреждения правонарушений на объектах железнодорожного транспорта Украины согласно Техническому регламенту безопасности железнодорожного транспорта Украины, принятого в контексте адаптации национального законодательства к требованиям Европейского Союза. Подчеркнута необходимость применения новейших информационных технологий для реализации прогнозирования профилактической деятельности и повышения эффективности взаимодействия транспортной милиции и органов железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: *безопасность, органы внутренних дел, железнодорожный транспорт, взаимодействие, предупреждение правонарушений.*

Dytiuk V. Z. Prevention of offences committed at railway stations in large cities of Ukraine (for example, in Lviv).

The necessity to adapt the national legislation to the requirements of the European Union promotes the adoption of normative-legal documents in the field of transport safety by the Cabinet of Ministers of Ukraine. This causes the need for the detailed scientific analysis of the efficiency of the application of norms of the law to ensure the proper level of personal security on the railway, including the objects of passenger infrastructure.

The causal complex of offences committed at railway stations is defined with a wide range of factors that affect not only this group of offences but offenses in general. Apart from the typical reasons of lucrative and violent delinquency, there are a lot organizational faults in the work of militia and administrations of stations

that determine the committal of crimes at railway stations. Measures aimed at the prevention of offences are carried out by bodies of internal affairs, but they are not usually characterized with clear consistency, large scale and activity.

Increasing the efficiency of prevention of offences committed at railway stations should be fulfilled due to improving the organizational and legal measures which may include: closer internal departmental interaction between linear bodies and territorial divisions of the militia that patrol areas bordering on the territories of railway stations; informing citizens about the most common ways of committing crimes at railway stations, especially fraud; mutual exchange of criminological information between transport militia and territorial militia; creation of specialized operational-search groups; involvement of non-state security agencies.

Improving administrative and legal measures as one of the most effective means of preventing offences should be expressed in the regular study of the nature and peculiarities of committing torts, and the results of such investigation should be used to develop recommendations for the qualification of wrongful acts of an administrative nature.

Key words: *security, bodies of internal affairs, railway transport, interaction, prevention of offenses.*

Стаття надійшла 23 червня 2014 року

УДК 342.951:343.021

С. С. Єсімов

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ ПРОГНОЗУВАННЯ ОПЕРАТИВНОЇ ОБСТАНОВКИ У КОНТЕКСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Порушено питання теоретичних підходів до аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки у контексті адміністративної діяльності органів внутрішніх справ України. Підкреслено необхідність застосування новітніх інформаційних технологій для реалізації аналітичної функції прогнозування у контексті забезпечення повноти, достовірності та точності вихідної інформації про об'єкти і елементи оперативної обстановки з метою ефективного застосування законодавства у сфері охорони громадського порядку.

Ключові слова: *аналітична функція, адміністративна діяльність, прогноз оперативної обстановки, органи внутрішніх справ, громадський порядок.*

Постановка проблеми. Нині прогнозування оперативної обстановки у контексті адміністративної діяльності органів внутрішніх справ отримало нормативне закріплення та спрямоване на вдосконалення правоохоронної діяльності. Ефективне і однакове здійснення цього виду діяльності органами внутрішніх справ можливо тільки за умови чіткого розуміння безпосередніми виконавцями прогнозних досліджень функціонального призначення окресленого інституту, а також повноцінного правового, матеріального, організаційного та методичного забезпечення реалізації його функцій. У зв'язку із цим функціональний аспект правового моніторингу набуває особливої актуальності і з теоретичної, і з практичної точок зору. Аналіз нормативної основи прогнозування оперативної обстановки у контексті адміністративної діяльності органів внутрішніх справ, а також наукових розробок у цій сфері засвідчив, що означений інститут є поліфункціональним. Аналітична функція – одна з визначальних. Вона більшою мірою виражає сутність і призначення цього інституту. Саме за її реалізації вирішується головне завдання, суб'єкта прогнозування, яке полягає в оцінці ефективності правового регулювання тих чи інших суспільних відносин і визначенні конкретних правових, організаційних та інших заходів для її забезпечення.

Стан дослідження. З'ясуванню різних аспектів інформаційного забезпечення охорони громадського порядку присвячені роботи низки українських учених, зокрема: В. Б. Авер'янова, А. В. Войцеховського, Є. В. Додіна, В. К. Колпакова, Р. А. Калюжного, Л. В. Коваля, М. В. Корнієнка, А. В. Мілашевича, В. І. Олефіра, О. І. Остапенка, І. М. Пахомова, С. В. Петкова, Ю. І. Римаренка, В. Д. Суценка та ін.

Однак повноцінне здійснення аналітичної функції створює необхідні умови для реалізації інших функцій прогнозування, що забезпечують його вплив на процес правового регулювання.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до визначення аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки у контексті адміністративної діяльності органів внутрішніх справ.

Виклад основних положень. В адміністративній діяльності органів внутрішніх справ комп'ютерні засоби та методи через об'єктивні причини отримують дедалі ширше застосування. Пошуки якісно нових шляхів удосконалення інформаційного забезпечення адміністративної діяльності органів внутрішніх справ тривають у нашій країні і за кордоном з початку 60-х років. Накопичений досвід доводить необхідність створення єдиної технології збору, обробки, аналізу та

застосування інформації в контексті адміністративної діяльності органів внутрішніх справ із використанням передових інформаційних технологій.

Реалізація їх на практиці розширить можливості підрозділів щодо адміністративної діяльності на основі дослідження, моніторингу та прогнозування стану оперативної обстановки. Сучасні інформаційні технології, засновані на засобах обчислювальної техніки та математичних методах, стосовно теорії та практики адміністративної діяльності органів внутрішніх справ (далі – адміністративної діяльності) сприяли формуванню такого напрямку в діяльності органів внутрішніх справ, як прогноз оперативної обстановки. Термін «прогноз оперативної обстановки» вперше зафіксовано в нормативних документах МВС України в 1992 р. для позначення особливої форми перспективного планування діяльності підрозділів.

У прогноз оперативної обстановки входив аналіз оперативної установки, аналіз повідомлень, публікацій та виступів у засобах масової інформації, статистичних даних, відомостей автоматизованих банків даних.

З 1999 р., коли в нормативних документах МВС України поняття прогнозу оперативної обстановки істотно розширилося, під прогнозом розпочали розуміти отримання нових (невдомих раніше) даних на основі комплексного аналізу наявної інформації, тобто вирішення завдання класифікації [1]. Широке використання інформаційних технологій у діяльності міліції сприяло вдосконаленню засобів і методів аналітичної роботи та розширенню правової бази інформатизації прогнозування діяльності. Застосування інформаційних технологій у прогнозній діяльності, будучи суміжним з аналітичною діяльністю штабних підрозділів, розширює можливості методів аналізу інформації та незамінно в тих випадках, коли традиційні засоби і методи адміністративної діяльності або не можуть бути застосовані чи неефективні, або вимагають під час реалізації надмірно великих зусиль або витрат [2, с. 155].

Ефективність застосування у прогнозі оперативної обстановки щодо адміністративної діяльності, наприклад, у моделюванні охорони громадського порядку під час масових заходів, сучасних науково-технічних досягнень, полягає в розробці та реалізації на практиці методології добування, обробки; аналізу, зберігання, пошуку та використання необхідної інформації. Ключовою проблемою є забезпечення повноти, достовірності та точності вихідної інформації про об'єкти

досліджень (у вигляді інформаційних слідів діяльності) і в організації використання в процесі організації адміністративної діяльності.

Комп'ютеризація вимірювань кількісних параметрів інформаційних слідів діяльності у сфері адміністративної діяльності (далі – інформаційних слідів), а також ідентифікації та діагностики повинна забезпечити підвищення значущості висновків співробітників підрозділів, сприяти поліпшенню ефективності використання сил і засобів (для прикладу, у контексті концепції «безпечне місто»).

Це може бути досягнуто шляхом більш широкого застосування сучасних математичних методів і більш повного використання можливостей комп'ютерного, технічного та програмного забезпечення для розробки принципово нових методик в аналітичній діяльності [3, с. 11].

Якщо ухвалюється рішення, яке ґрунтується на інструментальному методі (наприклад, комп'ютерна ідентифікація), то переконаність аналітика в достовірності значною мірою залежить від технічних можливостей і характеристик методів та обробки інформації щодо адміністративної діяльності (далі – адміністративної інформації). У деяких випадках, наприклад, коли такі характеристики джерел адміністративної інформації, як систематична і випадкова похибка, не відповідають необхідному рівню, аналітик буде змушений відмовитися від вирішення поставленого завдання або дати ймовірний висновок. У гіршому випадку це може призвести до помилкового результату.

Так, наприклад, у дослідженні адміністративної інформації дуже часто через її недостовірність і (або) ненадійність джерела виявляється неможливим вирішення завдання ототожнення, ідентифікації та діагностики, а в деяких випадках це призводить до помилкових висновків і неправильних організаційних рішень.

На практиці для перевірки надійності джерела та достовірності адміністративної інформації вона може запитуватися через деякий час повторно (багаторазово) або використовуватися відомості, отримані з одного або кількох інших джерел (і через інші канали зв'язку), які підтверджують чи спростовують інформацію, яка перевіряється, якщо інформація підтверджується і відомі її загальні та приватні класифікуючі ознаки, то вона може бути використана для вирішення завдань ідентифікації, діагностики та прийняття рішення в адміністративній діяльності. Зазначений підхід відображено у нормативних актах МВС України [4].

У разі, якщо класифікуючі ознаки відсутні, то виникає необхідність в аналітичному дослідженні для отримання додаткової інформації, що міститься в ній і дозволяє віднести таку інформацію до одного з відомих класів або відкрити новий, невідомий раніше, інформаційний клас.

Однак не виключено, що перевірка джерела адміністративної інформації призведе до отримання суперечливих даних, що спотворює інформаційні сліди і ускладнює ухвалення рішення. Наприклад, прибуття непередбаченої групи уболівальників команди, які не беруть участь у матчі. Вирішення завдань адміністративної ідентифікації та діагностики осіб, предметів і подій за суперечливими даними виявляється неможливим, бо відомі в адміністративній діяльності критерії ототожнення стають непридатними.

Такий же результат і в тому випадку, якщо неможливо перевірити отримані від джерела дані, і вони виявляються помилковими. Отже, однією з основних проблем виявлення інформаційних слідів за спотвореними даними є створення ефективних методів обробки інформації (редукції), тобто відновлення «істинної» інформації математичними методами і розробка критеріїв ідентифікації та діагностики осіб, предметів і подій (далі – діагностики) щодо адміністративної діяльності.

Ці завдання вирішуються з використанням математичних методів редукції, комп'ютерних, технічних і програмних засобів, статистичних критеріїв адміністративної ідентифікації та діагностики методами прикладної ітерації [5, с. 8–9].

Зі спектра інформаційних технологій пріоритетним напрямом є вивчення методів аналізу, синтезу та редукції адміністративної інформації як основних складових забезпечення управління інформаційними ресурсами в адміністративній діяльності.

Прогнозування оперативної обстановки щодо адміністративної діяльності органів внутрішніх справ становить обґрунтовану, комплексну, систематичну аналітико-оціночну діяльність уповноважених суб'єктів, що охоплює спостереження, аналіз, узагальнення, оцінку інформації про якість прийнятих і чинних нормативних правових актів, практику застосування останніх, а також розроблення пропозицій про усунення виявлених недоліків нормотворчості і правозастосування, прогнозування напрямів розвитку правового регулювання у цій сфері правовідносин, що відображається у нормативних актах МВС України, для прикладу, в наказі № 50-2014 р. [6].

Функція прогнозування оперативної обстановки – це обумовлений метою та завданнями основний напрям його впливу на процес правового регулювання суспільних відносин. У сукупності функції прогнозування оперативної обстановки утворюють сутнісну характеристику інституту.

Аналіз наукової літератури дозволив виявити і розкрити такі функції прогнозування оперативної обстановки: спостереження, інформаційну, аналітичну, контрольну, прогностичну, конструктивну (правоорганізувальну), забезпечення зворотного зв'язку між суб'єктами нормотворчої діяльності, органом внутрішніх справ і суспільством, системно-комунікативну. Системний характер прогнозування оперативної обстановки обумовлює їх взаємодію та взаємне доповнення [6].

Аналітична є однією з визначальних функцій прогнозування оперативної обстановки. Її зміст полягає у визначенні ступеня ефективності дії правових норм на практиці, а також у розробленні пропозицій щодо підвищення ефективності реалізації нормативних приписів у подальшому. Реалізація розглянутої функції ґрунтується на певній методології аналізу та оцінки об'єкта дослідження. Оскільки об'єкти прогнозування оперативної обстановки знаходяться в правовій сфері, основу такої методології становить науковий інструментарій аналізу та оцінки дії правових норм.

У вітчизняній правовій науці накопичений доволі обсяжний досвід розробки теоретико-методологічних проблем вивчення ефективності законодавства, який може бути використаний для реалізації аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки. Ключовим питанням методології вивчення ефективності законодавства досі є зміст поняття «ефективність правових норм» (ефективність права).

Комплексний аналіз існуючих позицій з цього питання дозволив виокремити основні напрями розвитку наукової думки у вітчизняній правовій науці. Під ефективністю правових норм запропоновано розуміти результатуючу характеристику їх дії, що свідчить про ступінь забезпечення в процесі реалізації відповідних норм тих прав і свобод, на гарантування яких вони (норми) спочатку були спрямовані.

Функції прогнозування оперативної обстановки, зокрема аналітична, здійснюються певними суб'єктами. Практика діяльності органів внутрішніх справ доводить, що немає достатніх підстав розділяти суб'єктів за функціями цього інституту. Отже, суб'єкти прогнозування оперативної обстановки та суб'єкти, що реалізують його аналітичну функцію, збігаються. Окреслений висновок ґрунтується на визнанні

системного характеру прогнозування оперативної обстановки, обумовлює взаємодію та взаємне доповнення його функцій. Ці суб'єкти можуть бути класифіковані за різними підставами. З огляду на здійснений аналіз існуючих у правовій літературі класифікацій суб'єктів прогнозування оперативної обстановки, доцільно виділяти уповноважених та ініціативних суб'єктів зазначеної діяльності.

В основі цієї класифікації – критерій обов'язковості здійснення та обліку результатів прогнозу. До уповноважених суб'єктів прогнозування оперативної обстановки входять органи, нормативно включені в систему прогнозування та наділені відповідними повноваженнями з його проведення на постійній основі. Як ініціативні суб'єкти прогнозування оперативної обстановки виступають органи, для яких діяльність із реалізації прогнозування оперативної обстановки не є обов'язковою і проводиться ними за ініціативи. Передумови та умови реалізації аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки створюються за допомогою послідовного та якісного виконання технологічних дій та операцій на кожному з етапів діяльності.

Системний характер діяльності щодо здійснення прогнозування оперативної обстановки передбачає певну технологію його проведення. Прогнозування оперативної обстановки є різновидом юридичної діяльності, володіє всіма основними ознаками останньої, підпорядкований загальним закономірностям її функціонування. Це особливе духовно-матеріальне виробництво, яке необхідно відповідно організувати.

Технологія прогнозування оперативної обстановки є різновидом юридичної технології. Вона передбачає використання сукупності юридичних і інших засобів, будучи відображенням або конструюванням їх системної взаємодії у вигляді технологічних принципів, правил, прийомів, способів, методів, які застосовуються суб'єктами права для отримання юридично значущих результатів.

Технологія прогнозування оперативної обстановки є системним утворенням, структурні елементи якої підпорядковані та знаходяться в різноваріантному функціональному взаємозв'язку. Цей зв'язок утворює відносини такої залежності, за якої використання одного елемента структури технології неможливо без залучення інших її елементів, зміна одного її структурного елемента взаємно обумовлена зміною іншого. Аналіз концепції аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки, а також існуючої практики впровадження зазначеного інституту в діяльність органів внутрішніх справ дозволив виокремити такі стадії в його технологічному циклі: підготовчу; збору

інформації; моніторингової експертизи нормативних правових актів; оцінки ефективності дії нормативних правових актів (правових норм); прогнозування потреби у правовому регулюванні; заключну.

Розкриваючи зміст перелічених етапів, доцільно підкреслити одну важливу обставину: стадії прогнозування оперативної обстановки та його функції – поняття, які не збігаються. Аналітична функція (як і інші, за винятком спостереження) реалізується за допомогою здійснення повного технологічного циклу, а не його окремого етапу.

Реалізація аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки передбачає розробку і застосування спеціальних юридичних засобів-критеріїв і показників оцінки ефективності нормативних правових актів та їх дії, використання логічних прийомів, способів і методів юридичної науки, а також соціологічних, загальнонаукових, статистичних та інших методів. Сукупність засобів, прийомів і способів планування аналітичної діяльності, отримання необхідної інформації, її фіксації, узагальнення, аналізу та оцінки, оформлення та оприлюднення результатів становить юридичну техніку прогнозування оперативної обстановки. Принципова відмінність її складових від методів і принципів наукового пізнання характеризується сферою, цілями, завданнями та результатами застосування. Відповідно до осмислення цього явища і спостереження процесу інституалізації прогнозування оперативної обстановки як виду службової діяльності структура цієї техніки стає більш складною, а її елементи – більш різноманітними, яскраво проявляються риси техніко-юридичних прийомів, засобів і способів. Юридичні засоби, прийоми, способи і методи реалізації аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки є частиною (елементом) цієї техніки, тому повинні досліджуватися в контексті проблематики останньої.

Критерії ефективності нормативних правових актів (правових норм) і засновані на них показники, що дозволяють вимірювати ефективність під час емпіричного дослідження, є найважливішими юридичними засобами, що забезпечують реалізацію аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки. Ці засоби підлягають формалізації у правових нормах з метою забезпечення єдиних підходів і параметрів оцінки ефективності правових норм усіма суб'єктами аналітичної діяльності. Зважаючи на цю обставину, їх можна позиціонувати у системі юридичних засобів як засоби-інструменти.

Методичне забезпечення оцінки ефективності правових норм у процесі реалізації аналітичної функції прогнозування оперативної

обстановки повинно ґрунтуватися на використанні загальних і спеціальних показників, що відображають параметри реалізації нормативних приписів. Підтримуємо точку зору правознавців, які вважають, що загальнотеоретичним критерієм оцінки ефективності дії правових норм виступає ступінь забезпечення в процесі правозастосування тих прав і свобод людини та громадянина, на гарантію яких вони були спрямовані. Найбільш ефективними можуть бути визнані ті нормативно-правові приписи, які більшою мірою забезпечують реалізацію цих прав і свободи, що повинно слугувати основною оцінкою, на отримання якої спрямована аналітична функція прогнозу оперативної обстановки в контексті адміністративної діяльності органів внутрішніх справ.

Висновки. Зміст аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки у контексті адміністративної діяльності органів внутрішніх справ полягає не тільки у визначенні ступеня ефективності дії правових норм на практиці, а й у розробленні пропозицій щодо підвищення ефективності реалізації нормативних приписів у подальшому. З доктринальної точки зору, важливе значення має вирішення завдання практичної реалізації відповідних пропозицій.

1. Адміністративна діяльність: навч. посібник / М. В. Ковалів, З. Р. Кісіль, Н. П. Тиндик та ін. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.

2. Павлиш В. А. Основи інформаційних технологій і систем / В. А. Павлиш, П. К. Гліненко. – Львів: Львівська політехніка, 2013. – 500 с.

3. Про затвердження Регламенту аналітичної роботи в центральному апараті Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 30.06.2004 № 740.1. Про затвердження Настанови з організації роботи органу внутрішніх справ: Наказ МВС України від 15.06.1999 № 495.

4. Хейгеман Л. Прикладные итерационные методы; пер. с англ. / Л. Хейгеман, Д. Янг. – М.: Мир, 1986. – 448 с.

5. Організація управління міськрайліноорганами внутрішніх справ: методичні рекомендації. – К.: Інспекторське управління Головного штабу МВС України, 2006. – 155 с.

6. Про внесення змін до переліку показників та індикаторів для визначення ефективності та законності службової діяльності підрозділів органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 23.01.2014 № 50.

Есимов С. С. Теоретические подходы к аналитической функции прогнозирования оперативной обстановки в контексте административной деятельности органов внутренних дел.

Затрагиваются вопросы теоретических подходов к аналитической функции прогнозирования оперативной обстановки в контексте админист-

ративной деятельности органов внутренних дел Украины. Подчеркнута необхідність застосування найновіших інформаційних технологій для реалізації аналітичної функції прогнозування в аспекті забезпечення повноти, достовірності та точності вихідної інформації об'єктах та елементи оперативної обстановки з метою ефективного застосування законодавства в сфері охорони публічного порядку.

Ключевые слова: аналітична функція, адміністративна діяльність, прогноз оперативної обстановки, органи внутрішніх дел, публічний порядок.

Yesimov S. S. Theoretical approaches to the analytic function of the prediction of operational conditions in the context of the administrative activities of internal affairs bodies.

The prediction of operational conditions in the context of the administrative activities of internal affairs bodies is aimed at improving law enforcement. Effective and uniform implementation of this type of the work of internal affairs bodies can be done to provide a clear understanding of the direct implementers of predictive studies of the functional purpose of the institution, along with comprehensive legal, financial, organizational and methodological support of the implementation of its functions. The functional aspect of the legal monitoring of particular relevance from theoretical and practical points of view is regarded. Analysis of the basis of forecasting the operational situation in the context of the administrative activities of the Interior, as well as the research in this area has shown that this institution is multifunctional.

Analytic function is one of the main functions which expresses the essence and purpose of the institution. The main task of determining the subject of prediction is solved during its implementation; it gives the opportunity to assess the effectiveness of legal regulation of certain social relations and study specific legal, institutional and other measures to ensure it. Efficacy in predicting operative conditions for administrative activities such as modeling of public order during mass events, modern science and technology contributes to developing and putting into practice the methodology of obtaining, processing, analysis, preservation, retrieval and use of information. The basic issue is to ensure the completeness, reliability and accuracy of the initial points of the research (in the form of information features) and the use of the process of administration.

Methodological support for evaluating the effectiveness of legal norms in the implementation of an analytic function of prediction of operational conditions should be based on the use of general and specific indicators that reflect the parameters of implementing regulatory requirements.

Key words: analytic function, administrative activity, prediction of operational conditions, internal affairs bodies, public order.

Стаття надійшла 17 червня 2014 року

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Порушено питання щодо інформаційного забезпечення діяльності органів виконавчої влади. Розкрито сутність соціальної інформації, яка полягає в отриманні у процесі мислення знань, повідомлень, відомостей про соціальну та інші форми руху матерії, які використовуються суспільством. Розглянуто ознаки інформації, які поділяються за юридичними властивостями; строками; місцем виникнення; змістом; характером впливу.

Ключові слова: інформація, інформаційні системи, об'єкт, суб'єкт, повідомлення, аналіз.

Постановка проблеми. Інформаційно-аналітична робота є невіддільною складовою управлінської діяльності на усіх рівнях функціонування органів виконавчої влади.

Не знаючи реальної ситуації на місцях, не можна попередити негативні тенденції, оперативного керувати силами та засобами, вчасно надавати підпорядкованим органам і підрозділам необхідну допомогу, впливати на організацію та результати їх роботи. І щоскладніша у місті чи районі оперативна обстановка і динамічніші соціально-економічні та демографічні процеси, масштабніша діяльність органів виконавчої влади і вищі вимоги до них, то, відповідно, і вищі вимоги до інформації та її аналізу.

Без достовірної та повної інформації, всебічного та ґрунтовного аналізу не може нормально функціонувати жоден управлінський апарат. Обґрунтованість та ефективність його рішень залежить від стану інформаційно-аналітичної роботи.

Стан дослідження. Теоретичною основою для вивчення питань підготовки та прийняття управлінських рішень в органах виконавчої влади стали публікації таких провідних науковців: В. Б. Авер'янова, І. П. Голосніченка, Є. В. Додіна, А. Т. Комзюка, О. І. Остапенка, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, В. І. Олефіра, В. М. Плішкіна, Ю. С. Шемшученка, Х. П. Ярмачі та інших учених.

Метою статті є висвітлення питань інформаційного забезпечення діяльності органів виконавчої влади.

Виклад основних положень. Управління, незалежно від характеру систем, у яких воно триває, може бути успішно здійснене лише на базі інформаційних процесів. Інформація, за твердженням учених, становить одну зі сторін процесу відображення, це – форма відображення реального світу. Інформація властива лише керованим, самоорганізованим системам.

Об'єктивна інформація, без перебільшення, є одним із найважливіших елементів процесу керування. У цьому контексті особливої гостроти набуває питання розвитку існуючого інформаційного забезпечення апаратів виконавчої влади, а також конкретних заходів щодо його подальшого вдосконалення.

В усіх ланках і на всіх рівнях управління циркулюють численні потоки інформації, різноманітної за способом отримання, формою та носіями. Щоб виконувати відведену їй функцію, вона повинна якомога повніше відображати реальність, що дає змогу керівникові органу чи підрозділу виконавчої влади ухвалювати правильне управлінське рішення. Тому сьогодні пріоритетними визнано такі завдання, як удосконалення системи збирання максимально повних даних про ситуацію в державі, аналіз тенденцій і перспектив її розвитку, підготовку рішень щодо оперативного реагування на негативні процеси та надзвичайні події.

Вищим типом інформації є соціальна, оскільки вона – продукт мислення. Отже, це вищий тип відображення. Соціальна інформація – це отримані в процесі мислення знання, повідомлення, відомості про соціальний та інші форми руху матерії, які використовуються суспільством [1].

Природу соціальної інформації можна визначити, з огляду на такі положення:

- життєдіяльність суспільства – це процес постійного обміну між природою і суспільством, основними факторами якого є речовина, енергія й інформація;

- взаємодія та взаємозв'язок усіх сфер суспільного життя (економічної, соціально-політичної, духовної, сімейно-побутової) реалізуються через інформаційні процеси;

- виробник і споживач соціальної інформації – людина. Рівень «виробництва» і «споживання» соціальної інформації тим вищий, що вищий рівень розвитку людини;

- соціальну інформацію людина отримує або безпосередньо із суспільної практики, або через різні джерела, у яких сконцентровані результати суспільної практики, отриманої іншими людьми;

– соціальна інформація виконує в суспільстві комунікативну функцію, тобто є засобом комунікації між людьми, окремою людиною і природою; крім того, вона виконує науково-пізнавальну функцію, а також, що найважливіше, – функцію соціального регулювання.

Інформацію, в її життєво-практичному розумінні, можна трактувати як відомості, що передаються людьми усно, письмово чи іншим способом, а також як знання про ті чи інші явища, процеси, об'єкти тощо. Наукове визначення поняття інформації через поняття «дані» («відомості»), «знання» вимагає з'ясування цих понять та їх співвідношення [2, с. 75].

Дані (відомості) – це зареєстровані за допомогою будь-яких носіїв факти, події (незалежно від того, чи потрібні вони комусь, чи повідомлені адресату). Ці ж дані, але вже співвіднесені з певною галуззю їх використання, становлять знання, які слугують для вирішення будь-якого завдання, є інформацією.

Отже, інформація є необхідним атрибутом, основною умовою та засобом реалізації управління. Інформація – це знання про стан об'єкта і суб'єкта управління, навколишнього середовища та про результати керуючих впливів.

Під інформацією слід розуміти відомості про будь-які події, чиясь діяльність, повідомлення про щось, що цікавить нас, з метою ефективного вирішення поставлених завдань.

Вимоги, які встановлюються щодо інформації: безперервність; вірогідність; повнота; своєчасність; оновлюваність; систематичність; вибір оптимального рівня; доступність для машинної обробки.

За змістом прийнято розрізняти такі види інформації:

1) соціально-політична, що стосується питань внутрішньої і зовнішньої політики держави, ідеологічної та політико-виховної роботи;

2) планово-економічна, яка висвітлює складні й різноманітні господарські, трудові та фінансові процеси у народному господарстві;

3) наукова, зокрема науково-технічна, яка забезпечує всі ланки управління відомостями про досягнення науки і техніки, кращий досвід у сферах виробництва, техніки, управління тощо;

4) організаційна, що охоплює всі питання структурної побудови і функціонування соціальних систем (органів, ланок управління);

5) нормативно-правова, яка містить регламенти, вимоги, заборони. Найважливішими кількісними і якісними характеристиками інформації є її повнота і цінність [2, с. 76].

Повнота інформації – це конкретна вимога, зміст якої визначається залежно від характеру та умов вирішених завдань і, відповідно, від інформаційних запитів споживачів.

Суб'єкт управління, виконуючи те чи інше завдання, в кожному випадку визначає межі необхідної йому інформації. Отримання повної, потрібної інформації і є реалізацією зазначеної вимоги. Ступінь повноти інформації визначається як відношення наявної інформації до тієї, яка вважається необхідною. Якщо отримана інформація відповідає необхідній, – вона є повною; у іншому випадку можна говорити про її неповноту або надлишок.

Зміст поняття «цінність інформації» залежить від низки факторів.

По-перше, щобільший обсяг інформації міститься у тому чи іншому повідомленні, сприяючи уникненню невизначеності, то вона цінніша.

По-друге, цінність обумовлена тим, наскільки часто чи постійно вирішуються на її основі завдання. Інформація, необхідна для вирішення найактуальніших, основних і таких завдань, що часто виникають, є ціннішою від відомостей, що використовуються у вирішенні поодиноких питань.

По-третє, цінність інформації безпосередньо залежить від її достовірності, тобто об'єктивності відображення нею досліджуваних явищ.

Система інформації того чи іншого апарату управління визначається: сукупністю всіх видів інформації, яка використовується у процесі управління такою системою та функціонування; характером інформаційних зв'язків, тобто рухом потоків інформації в системі управління, засобами і формами організації інформаційного процесу.

Інформацію, яка використовується в органах виконавчої влади, поділяють за такими ознаками:

- 1) за юридичними властивостями: має юридичне значення; не має юридичного значення;
- 2) за строками: щоденна; декадна; місячна; квартальна; піврічна; річна;
- 3) за місцем виникнення: внутрішня; зовнішня;
- 4) за змістом: звітно-статистична; оперативно-службова; оперативно-довідкова;
- 5) за методом отримання: гласна; негласна;

б) за ступенем таємності: таємна (обмеженого користування); нетаємна (відкритого користування);

7) за характером впливу: керуюча; повідомлююча.

Одна із суттєвих особливостей управління в органах виконавчої влади полягає в тому, що звичайні, загальноприйняті способи отримання та передавання інформації тут не завжди виявляються достатніми.

Рух основних потоків інформації здійснюється каналами прямого (від суб'єкта до об'єкта управління) та зворотного (від об'єкта до суб'єкта) зв'язку, а також по горизонталі – між компонентами системи управління та зовнішнім середовищем. Каналом прямого зв'язку передається керуюча інформація (канали управління). Каналами зворотного зв'язку спрямовується інформація про стан об'єкта управління, результати реагування на команди управління.

Для управлінського процесу необхідна організація безперервного обміну і між компонентами системи, і між системою та зовнішнім середовищем.

Для організації нормального функціонування системи необхідно:

- зібрати інформацію про стан системи і навколишнього її середовища, передати цю інформацію каналами зв'язку для її переробки;
- переробити її з метою підготовки команд управління;
- передати інформацію, яка містить команди управління, до виконавців;
- забезпечити її виконання та контроль.

Розглядаючи питання організації інформаційних процесів, інформаційного забезпечення управління, слід проаналізувати інформаційні системи. Інформаційні системи – це організовані людиною системи збирання, зберігання, обробки та видачі інформації.

Завдання інформаційних систем полягає у тому, щоб у потрібний момент із певних джерел отримати заздалегідь систематизовану і відповідно оброблену необхідну інформацію.

Компонентами інформаційної системи є: інформація, необхідна для виконання однієї або кількох функцій управління, персонал, який забезпечує функціонування інформаційної системи, технічні засоби збирання, обробки і передачі інформації, якщо інформаційна система механізована чи автоматизована; методи і процедури збирання й переробки інформації.

За метою функціонування та складністю вирішуваних завдань інформаційні системи класифікують на облікові (статистичні, довід-

кові); аналітичні (дорадчі, прогнозуючі); вирішувальні (планувальні, керуючі).

За способом реалізації можливостей інформаційні системи поділяють на розрахункові; аналітико-статистичні; інформаційно-пошукові.

Розрахункові інформаційні системи характеризуються невеликим обсягом вхідної та вихідної інформації і значною кількістю обчислювальних операцій під час її обробки. Наприклад, нарахування зарплати, облік праці, облік матеріальних цінностей та ін.

Аналітико-статистичні інформаційні системи призначені для збору та обробки великих масивів первинної інформації, отриманої в результаті статистичних підрахунків.

Інформаційно-пошукові системи оперативного призначення слугують для постійного нагромадження і коригування великих масивів інформації про осіб, факти і предмети, які становлять оперативний інтерес.

Отже, інформаційні системи, будучи підсистемами загальної інформації, виділяються за певними критеріями: за видами інформації, функціями управління, призначенням та ін.

Найважливішими характеристиками інформації є її повнота і цінність.

Система інформації визначається сукупністю всіх її видів, що використовуються, характером інформаційних зв'язків, засобами і формами організації інформаційного процесу.

Інформацію в органах виконавчої влади поділяють за юридичними властивостями, термінами, змістом, методом отримання, ступенем таємності, місцем виникнення, характером впливу тощо.

Інформація сьогодні перетворилася в найважливіший ресурс соціально-економічного, технічного, технологічного розвитку будь-якої установи. В таких умовах володіння інформацією – означає володіння реальною владою, тому особи, причетні до неї, часто прагнуть її приховувати, щоб згодом тісно спекулювати, адже нестача інформації дезорієнтує будь-яку діяльність. Щоправда, так же її дезорієнтує і надлишок інформації, тому завжди необхідно вміти відмежувати потрібну інформацію від непотрібної.

Рух інформації від відправника до одержувача утворюється з декількох етапів.

На першому триває її відбір, що може бути випадковим або цілеспрямованим, вибіркоким або суцільним і т. д.

На другому етапі відібрана інформація кодується, тобто вливається в ту форму, в якій вона буде доступна і зрозуміла одержувачу (наприклад, письмову, графічну, звукову, символічну тощо), підбирається подібний засіб її передачі (усний, письмовий) за допомогою різноманітних штучних сигналів, умовних знаків. Вважається, що під час передачі особливо важливої інформації не варто обмежуватися одним каналом – повідомлення за можливості краще дублювати, не зловживаючи укладанням документів з кожного приводу, в іншому разі потік паперів може «захлеснути».

На третьому етапі відбувається передача інформації, а на верхньому рівні її отримання – сприймання одержувачем, декодування, тобто розшифрування, і осмислення [3, с. 83].

Відправник будь-якої інформації завжди чекає, що одержувач на неї відреагує і донесе до нього цю реакцію. Іншими словами, встановить із ним зворотний зв'язок. Отож, зворотний зв'язок – це сигнал, спрямований одержувачем інформації відправнику, в якому підтверджується факт отримання повідомлення і характеризується ступінь розуміння (або нерозуміння) в ньому інформації, що міститься.

В ідеалі зворотний зв'язок повинен бути свідомим, а тому плануватися заздалегідь, перетворюючись в оптимальну форму, яка відповідає ситуації, можливості сприймання партнером (а не власній вигоді), встановлюватися без зволікання, у відповідь на конкретний сигнал (особливо, якщо про нього просять) і характеризуватися доброзичливістю. Сигналами свідомого зворотного зв'язку за усної передачі інформації можуть бути: уточнення, перефразування, узагальнення, вираження почуття. Оскільки такі сигнали можуть бути достатньо слабкими, то за реакцією партнерів потрібно уважно спостерігати.

Тривкий зворотний зв'язок дозволяє істотно підвищити надійність обміну інформацією і хоча б частково уникнути її втрат і перешкод, що її спотворюють.

До таких перешкод найперше належать стереотипи, тобто сталі думки щодо певних людей і ситуацій, що дозволять робити висновок про них асоціативно. Пристрастями до стереотипів може страждати і відправник інформації, і її одержувач, тому у здійсненні комунікацій необхідно переконатися в реальному розумінні партнерами суті проблеми, а не обмежуватися традиційним питанням «як зрозуміли?», на що в будь-якому випадку відповідають [3, с. 84].

Зазвичай інформація спотворюється внаслідок того, що відправник і одержувач мають різний статус, становище, упереджено

ставляться один до одного або до того, про що або про кого йдеться. Подібний підхід потрібно рішуче долати, проте повідомлення може не сприйматися через відсутність інтересу до нього, незрозуміння його важливості. Цей інтерес слід доводити до відома партнера шляхом пояснення вигоди, яку він може отримати, поставившись до інформації належним чином, а також щодо втрат, пов'язаних з її ігноруванням.

Перешкодою обміну інформацією можуть слугувати і технічні збої. До них належить неоднакове розуміння символів, за допомогою яких передається інформація, що зумовлено відмінностями в утворенні, спеціальності та кваліфікації працівника, національними особливостями або неналежним знанням мови.

Нарешті, спотворення або втрата інформації відбувається під впливом фізіологічних і психологічних причин: втоми, слабкої пам'яті, забудькуватості, розгубленості партнерів, їхніх лінощів або, навпаки, імпульсивності, що не дозволяють зосереджуватися, зайвої емоційності, нетерплячості, що виявляється у перебиванні партнера, забіганні вперед, недослуховуванні до кінця, постійному коментуванні почутого. Це не дасть можливості одному з учасників обміну інформацією донести її до іншого в повному обсязі, а іншому – відповідно її сприйняти, що в підсумку відображається на якості управлінських рішень.

Певною мірою процес обміну інформацією полегшує стилість, лаконічність, зрозумілість і недвозначність повідомлень, в якій би формі вони не передавалися, постійний контроль за їх змістом і засобами передачі й прийому, використання паралельних і перехресних інформаційних каналів, дублювання усної інформації письмовою.

Висновки. Для організації нормального функціонування системи органів виконавчої влади слід зібрати всю необхідну інформацію, переробити її і на цій основі ухвалити управлінське рішення, організувати його виконання і забезпечити контроль за ним. Ці стадії процесу управління передбачають рух інформації. Без інформації неможливий і процес управління, і існування системи.

1. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4050-17/page3>.

2. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навч.-практ. посібник / М. В. Ковалів. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 340 с.

3. Ортинський В. Л. Управління в органах виконавчої влади України: навчальний посібник / В. Л. Ортинський, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів. – К.: Центр навч. л-ри, 2008. – 296 с.

Ковалив М. В., Яремко В. Я. Информационное обеспечение деятельности органов исполнительной власти

Затронут вопрос информационного обеспечения деятельности органов исполнительной власти. Раскрыта сущность социальной информации, которая заключается в получении в процессе мышления знаний, сообщений, сведений о социальной и другие формы движения материи, которые используются обществом.

Рассмотрено признаки информации, которые распределяются по юридическим свойствам; сроками; месту возникновения; содержанием; характером воздействия.

Ключевые слова: информация, информационные системы, объект, субъект, анализ.

Kovaliv M. V., Yaremko V. J. Information support of executive bodies activity

The article raises questions of information support of the executive bodies activity. It reveals the essence of social information that is obtained in the process of thinking knowledge, messages, information about social and other forms of motion used by society. The characteristics of information which are divided by legal properties, terms, place of origin, content, method of obtaining, a degree of secrecy, nature of impact are considered.

A business management, performing a particular task, in each case, determines the limits of necessary information. Get full, just what you need, and is an implementation of that requirement. The degree of completeness is defined as the ratio of the available information to that which is considered necessary. If the information received meets the required – so it is complete, otherwise we can talk about its incompleteness or excess. The problems of information processes, information management. Information systems is an organized system of human harvesting, storage, processing and delivery of information.

The task of information systems is the fact that at the right time from certain sources in advance to obtain systematic and properly processed information.

The components of the system are: information needed to perform one or more functions of management, staff ensures the functioning of the information system, means for collecting, processing and transmitting information if the information system of mechanized or automated, methods and procedures for collecting and processing information. System information is determined by the totality of all of the species that are used, the nature of information and communication means and forms of information process. The most important characteristics of information are its completeness and value.

Key words: information, information systems, object, subject, message, analysis.

Стаття надійшла 4 липня 2014 року

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ НОРМАТИВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ КОРУПЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТА ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ У КОНТЕКСТІ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Викладено узагальнення щодо адміністративно-правової оцінки сутності корупції, її тенденцій, що є характерними для сучасного етапу процесів право- та державотворення, розглянуто питання значення оптимізації публічно-правового апарату як методу запобігання та протидії корупції. За результатами компаративістичного аналізу екстраговано комплекс факторів, що детермінують інтенсифікацію негативних проявів корупціалізації функціонування ланок публічного апарату, та виокремлено практичні методи нейтралізації їх активності. На основі узагальнень правової доктрини запропоновано інноваційний концепт інтерпретації феномена корупційної пастки та показника соціальної ціни корупції у контексті розбудови різних типів державності.

Ключові слова: корупція, прояви, протидія, адміністративно-правовий аспект, профілактика.

Постановка проблеми. Інтегративність корупції та динамізм формо-змістовних проявів, яких це явище набуває в умовах складноорганізованої соціально-політичної структури, зважаючи на імперативність спеціалізації нормативно-правової оцінки девіаційних феноменів, об'єктивно формують основу для виокремлення варіативних за юридичною природою підсистем корупційних правопорушень.

Стан дослідження. Безпосередньому осмисленню корупції як соціального, економічного, політичного, правового явища присвячені роботи таких відомих учених: В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурки, Ю. Бауліна, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, Є. В. Курінного, Д. М. Лук'янця, О. Г. Кальмана, Є. В. Немержицького, М. І. Мельника, В. В. Сташиса, А. О. Селіванова, С. Г. Стеценко, О. В. Ткаченко, С. А. Шалгунової, які є помітним внеском у вирішення зазначеної проблематики.

Метою статті є висвітлення проблемних питань визначення адміністративно-правового аспекту нормативної регламентації корупції

як об'єкта заходів запобігання і протидії у контексті антикорупційної політики України.

Виклад основних положень. Міжнародна нормотворча практика, узагальнюючи спеціалізовані наукові дослідження та розробки у сфері проблематики сутності та проявів корупції, офіційно виокремлює 3 галузеві форми (кримінальну, адміністративну, дисциплінарну) та 2 інституційні сфери (публічна, побутова) відображення корупційної активності [1].

Як слушно зазначає О. В. Синьов, «адміністративно-правова підсистема проявів певного антисоціального явища, невиправдано, набуває методологічного значення лише в якості критерію відмежування кримінально-правових підструктур від співмірних юридичних проявів досліджуваного явища» [2, с. 169]. Наведена дослідником теза є ключовою і у сфері нормативного відображення феномена корупції. Виокремлення адміністративних правопорушень, наділених ознаками корупційності, не здійснено у жодному спеціалізованому нормативному акті, предметом правового регулювання якого виступають антикорупційна діяльність держави, міждержавного об'єднання чи міжнародних організацій. Фундаментальні норми міжнародного права у сфері протидії корупції наводять лише декларативні приписи, констатуючи існування адміністративних деліктів, які національним законодавством країн-партисипаторів угоди можуть бути віднесені до категорії корупційних, однак чому жоден із критеріїв такої екстракції не наводиться.

Ускладненню ситуації на національному рівні сприяє також те, що соціальна інтерпретація корупції як явища характеризується безсистемністю та відсутністю чіткого розуміння не лише методів боротьби, але й сутності проявів феномена. Як засвідчило здійснене соціологічне дослідження стану соціального сприйняття корупції, у свідомості громадян це явище постає не у формі правових проявів, а утворюється зі спектру «побутових», або ж «ситуативних» форм взаємодії з носіями владних повноважень, вид яких обумовлений вказівкою корупціонера на форму чи підставу неправомірної винагороди.

На нашу думку, результати дослідження демонструють низький рівень соціальної перцепції сутності корупції соціальним середовищем, що, своєю чергою, призводить до низької ефективності участі інститутів громадянського суспільства у ідентифікації та протидії її проявам. Поза увагою громадськості такі аспекти корупційної проблематики, як «непотизм», «кругова порука», а також конкретні галузеві індикатори корупційності публічної діяльності.

Усвідомлення методики протидії цьому явищу, за результатами статистичних досліджень, теж має вузькогалузевий характер. Так, основні заходи у боротьбі з корупцією населення вбачає у посиленні каральних заходів: 56% – у звільненні з роботи без права обіймати посаду в органах влади, 50% – у посиленні кримінальної відповідальності чиновників. Ще до дієвих заходів населення відносить удосконалення законодавства в цілях мінімізації факторів, що сприяють виникненню корупції (23%), громадський контроль за діяльністю органів влади (18%), прозорість і відкритість у діяльності усіх органів влади (16%), правове виховання громадян, щоб вони знали свої права (16%), викриття фактів корупції через засоби масової інформації (11%). Підприємці, окрім звільнення з роботи (60%) та посилення кримінальної відповідальності (45%), окреслюють значно ширший арсенал дієвих засобів боротьби з корупцією: удосконалення законодавства (52%), прозорість і відкритість органів влади (48%), правове виховання громадян (46%), запровадження єдиних офісів для надання адміністративних послуг (46%), ширше використання Інтернету (38%), спрощення доступу до суду (35%), мінімізація особистого спілкування з чиновниками під час отримання послуг (34%), викриття фактів корупції через ЗМІ (32%), посилення вимог перед призначенням на посади (29%), встановлення у законодавстві правила «мовчазної згоди» (28%), створення додаткових можливостей для оскарження дій чиновників (27%), створення громадських органів із розгляду скарг на рішення органів влади (25%).

Найменш популярними заходами і серед населення, і серед підприємців, як з'ясувалося, є підвищення заробітної плати чиновникам (підтримали 8% населення та 18% підприємців), передача окремих повноважень влади приватним і громадським організаціям (3% і 17%), передача більшості владних повноважень органам місцевого самоврядування (2% і 10%). Водночас і песимістичну думку, що жодні засоби не є дієвими у боротьбі з корупцією, поділяють лише 7% населення і 5% підприємців» [3].

Відтак актуальною, в умовах сучасного стану розвитку національної правової системи, є комплексна ідентифікація сутності корупції не лише як загальнокримінологічного, але й як конкретно-галузевого явища, у контексті чого, на основі виокремлених прерогатив кожної з підсистем, здійснюється експлікація практичних критеріїв виявлення та формалізованих положень законодавства, які закріплюють правопорушення корупційного типу.

Національне законодавство України у сфері запобігання і протидії корупції містить лише декларативні вказівки про приналежність адміністративної компоненти у системі правопорушень, які становлять зміст формального виміру існування корупції. Однак, ні у нормативних актах, ні у сучасній правовій доктрині не визначено конкретний перелік складів адміністративних правопорушень, наділених ознаками корупції, як і не наводиться методика відокремлення останніх від інших галузевих проявів цього явища. На нашу думку, така ситуація істотно ускладнює процес практичної реалізації антикорупційних заходів правоохоронними органами, зумовлюючи подальшу експансію та поглиблення негативних форм впливу корупції на публічний апарат держави. Зважаючи на наведене, вважаємо за доцільне відобразити систему виявлених недоліків стану нормативно-правової регламентації адміністративної компоненти національної антикорупційної системи України, синхронно наводячи практичні шляхи вирішення окреслених проблем.

Нормативною основою визначення засад державної політики у сфері адміністративно-правових заходів запобігання і протидії корупції в Україні є: Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції», КУпАП та в окремих положеннях Закони України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [4], «Про оперативно-розшукову діяльність» [5], «Про державну службу» [6]. Зокрема, у ст. 1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» законодавець, визначаючи основні поняття та категорії, зазначив, що корупція – «використання особою, зазначеною в частині першій статті 4 цього Закону, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній в частині першій статті 4 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей» [7].

Своєю чергою, корупційне правопорушення – «умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у частині першій статті 4 цього Закону, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність» [7]. Відтак законодавчо було закріплено дві основні засади визначення правової сутності цього явища: 1) корупція – система право-

порушень, безпосередньо пов'язаних з фактом надання/одержання чи пропонування/прийняття неправомірної вигоди (корисливі правопорушення); 2) корупція як комплексне соціально-правове явище на субструктурному рівні охоплює кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та цивільно-правову підсистеми офіційного реагування, а відтак національним законодавством повинні визначатись спеціальні юридичні підстави притягнення особи до відповідальності за корупційне правопорушення, особливості яких обумовлені предметами правового регулювання кожної з галузей права.

Змушені констатувати, що на цьому етапі розвитку законодавство України про адміністративні правопорушення містить лише незначну, і, як довела практика, невдалу спробу консолідації адміністративних деліктів корупційного типу. Глава 13-А КУпАП під назвою «Адміністративні корупційні правопорушення» містить ст.ст. 172-4 «Порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності», 172-5 «Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання дарунка (пожертви)», 172-6 «Порушення вимог фінансового контролю», 172-7 «Порушення вимог щодо повідомлення про конфлікт інтересів», 172-8 «Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень», 172-9 «Невжиття заходів щодо протидії корупції». Аналіз юридичних конструкцій змісту названих статей демонструє відсутність чіткого уявлення в укладачів цих приписів про сутність корупції, оскільки корупція та її передумови – різні правові конструкти, відтак і реагування на їх прояви повинно відрізнятись. Очевидно, що порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення, порушення вимог щодо повідомлення про конфлікт інтересів і невжиття заходів щодо протидії корупції не є проявами останньої, а лише формують основу для її виникнення. Отже, положення КУпАП суперечать дефініціям, визначеним положеннями Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» стосовно розкриття сутності досліджуваного явища. Неповнота переліку та порушення методики нормотворчості у сфері адміністративно-правових заходів запобігання і протидії корупції призводять до неспроможності уповноважених суб'єктів здійснювати ефективне реагування на зазначені прояви, що лише посилює деструктивне значення корупційного впливу у державі.

Задля підвищення ефективності спеціальних адміністративно-правових заходів щодо запобігання і протидії корупції та з метою структуризації подальших методик антикорупційної діяльності спеці-

ально уповноваженого органу у такій сфері, пропонуємо положення Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» доповнити ст. 1-1 «Корупційні правопорушення», у якій визначити вичерпний перелік адміністративних правопорушень корупційного характеру, передбачених КУпАП, а саме: 184-1 (неправомірне використання державного майна), 185-2 (створення умов для організації і проведення з порушенням встановленого порядку зборів, мітингів, вуличних походів або демонстрацій), 185-5 (перешкоджання явці до суду народного засідателя), 185-6 (невжиття заходів щодо окремої ухвали суду чи окремої постанови судді, подання органу дізнання, слідчого або протесту, припису чи подання прокурора), 185-8 (ухилення від виконання законних вимог прокурора), 185-11 (розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист), 186 (самоуправство), 186-1 (незаконні дії щодо державних нагород), 188 (незаконна передача заборонених предметів особам, яких тримають у слідчих ізоляторах, установах виконання покарань), ч. 2 ст. 188-1 (невиконання розпорядження державного або іншого органу про працевлаштування), 189 (порушення правил відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень), 189-1 (порушення порядку видобутку, виробництва використання та реалізації дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напівдорогоцінного каміння), 195-2 (порушення порядку придбання, зберігання, реєстрації або обліку газових пістолетів і револьверів та патронів до них), 199 (допущення проживання без паспорта), 200 (прийняття на роботу без паспорта), 201 (незаконне вилучення паспортів і прийняття їх у заставу), 202 (порушення прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України), 204 (порушення порядку працевлаштування, прийняття на навчання, надання житла, реєстрації іноземців та осіб без громадянства та оформлення для них документів), 212-2 (порушення законодавства про державну таємницю), 212-3 (порушення права на інформацію), 212-4 (порушення законодавства в галузі державного експортного контролю), 212-5 (порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави), обумовивши їх взаємозв'язок із кримінально караними діяннями, які автором пропонується відносити до категорії корупційно-ініціюючих кримінальних правопорушень.

Необхідним у процесі удосконалення адміністративно-правового виміру запобігання і протидії корупції, на нашу думку, заходом

є чітке визначення повноважень спеціалізованого антикорупційного органу, методики його діяльності та детальна регламентація професійно-кваліфікаційного відбору співробітників цієї установи. Практичний досвід іноземних держав, аналіз антикорупційних механізмів котрих здійснено автором, продемонстрував прямопропорційну тенденцію щодо пониження ефективності протидії корупції внаслідок нормативної інституціоналізації імунітетів окремих категорій державних службовців, на яких не поширюється юрисдикція правоохоронної системи держави.

Незважаючи на обґрунтоване у правовій доктрині практичне значення інститутів імунітету та індемнітету як ланок механізму превенції адміністративного та політичного тиску на вищих посадових осіб держави та парламентарів, очевидно є неправомірність експлуатації наданих законом преференцій з метою уникнення відповідальності за вчинені правопорушення, зокрема корупційного типу. На нашу думку, антикорупційна діяльність у політико-правовому просторі України безпосередньо залежить від поширення юрисдикції спеціалізованого антикорупційного органу на усіх без винятку службовців та осіб, наділених публічними повноваженнями, незалежно від займаної ними посади.

Регламентація правового статусу та компетенції спеціалізованого антикорупційного органу повинна також стосуватись питання забезпечення ефективних заходів, спрямованих на недопущення зловживань співробітниками підрозділів цього органу, наданими їм широкими оперативно-слідчими та правозастосовними повноваженнями.

На нашу думку, досягнення цієї мети можливе шляхом здійснення таких організаційно-функціональних та адміністративно-правових заходів:

– запровадження реального забезпечення реалізації принципу гласності та участі громадян у діяльності підрозділів антикорупційної системи. На думку російського дослідника корупції Е. В. Охотського, участь інститутів суспільства у діяльності антикорупційних органів досягає апогею під час процедур комбінованого укомплектування штатів при наданні квот на заміщення посад для співробітників провідних наукових і дослідницьких установ [8]. Вважаємо за необхідне запровадити механізм прелімінаційного визначення кандидатів на участь у конкурсі на заміщення посад у локальних установах по боротьбі з корупцією за участю регіональних органів місцевого самоврядування;

– інтеграція механізму внутрішнього контролю за професійністю та правомірністю службової діяльності співробітників через засади внутрішньоінституційної конкуренції. Система службових стимулів (підвищення по службі, преференційне заміщення звільненої за результатами службової перевірки та розатестації попереднього співробітника посади тощо) дозволить підтримувати високий рівень ефективності діяльності підрозділів і превентуватиме прояви «кругової поруки»;

– посилення значення заходів судового контролю у провадженні у справах про адміністративні правопорушення, що містять ознаки корупції, а також в окремих оперативних і слідчих заходах у межах досудових процедур у справах про корупційні правопорушення. Як зазначалось, чинне законодавство про адміністративні правопорушення, зокрема КУпАП, визначає розгалужену систему органів, наділених повноваженнями щодо розгляду та вирішення справ про адміністративні делікти. На нашу думку, зважаючи на синалагматичність адміністративно-корупційних деліктів із кримінальними правопорушеннями корупційного характеру, слід переглянути положення ст. 213 КУпАП, визначивши виключну компетенцію судових органів у цій категорії справ, що дозволить усунути існуючу правову колізію. Зміцненню законності у діяльності підрозділів антикорупційної системи, в межах інших галузевих форм провадження у справах про корупційні правопорушення, сприятиме також формальне закріплення участі судових органів у процесі здійснення ОРЗ. Нині законодавством не передбачені роль і форми участі судових органів, зокрема на стадіях відкриття оперативно-розшукової справи, проведення ОРЗ, що створює базис для зловживань співробітниками відомчих органів наданими їм повноваженнями.

Актуальним у контексті забезпечення ефективного адміністративно-правового регулювання заходів щодо запобігання і протидії корупції є також спрощення процедур управління, які виникають у взаємоз'язках приватноправового та публічного сегментів правовідносин. Методом ефективного подолання бюрократичних ускладнень перебігу таких процесів взаємодії є запровадження єдиних дозвільних центрів, які б забезпечували повний спектр послуг щодо документального, дозвільного та реєстраційного забезпечення правових питань, які становлять зміст правовідносин за участю фізичних та юридичних осіб.

Висновок. За результатами здійсненого аналізу адміністративно-правового рівня регламентації заходів запобігання і протидії

корупції за законодавством України виявлено низку факторів організаційного, правового та функціонального характеру, які мінімізують загальну ефективність антикорупційної діяльності, становлячи запоруку подальшої інтеграції проявів цього явища у площину публічної діяльності державного механізму управління. Запропоновані автором заходи системно відображають методику щодо врегулювання існуючих прогалин і вирішення ключових завдань на шляху розбудови ефективного адміністративно-правового механізму нейтралізації корупції як соціально-правового явища.

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України від 18.10.2006 р. № 251-V // Голос України. – 2006. – № 50. – Ст. 496.

2. Синьов О. В. Проблеми систематизації законодавства України про адміністративні правопорушення / О. В. Синьов // Матеріали Міжнар. науково-практ. конф.: у 2 ч. Сімферополь (7–8 груд. 2006 р.). – Ч. 2. – С. 167–172.

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/archive/press_releases_archive/dvopirjjkdfopolsjks.htm

4. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358

5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

6. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

7. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.

8. Охотский Е. В. Социально-правовая сущность и основные признаки коррупции / Е. В. Охотский // Государственный аудит. Право. Экономика. – 2009. – № 3. – 108–113.

Коровяк О. Я. Адміністративно-правовий аспект нормативної регламентації корупції як об'єкта мер запобігання і протидії в контексті антикорупційної політики України.

Изложены обобщения относительно административно-правовой оценки сущности коррупции, ее актуальных тенденций, которые проявляются на данном этапе государственного строения, рассмотрен вопрос значения оптимизации публично-правового аппарата как метода предупреждения и противодействия коррупции.

По результатам компаративистического анализа экстрагировано комплекс факторов, детерминирующих интенсификацию негативных результатов, связанных с коррупциализацией функционирования звеньев публичного аппарата и выделены практические методы нейтрализации их активности. На основе обобщений правовой доктрины предложено инновационный концепт интерпретации феномена «коррупционной ловушки» и показателя «социальной цены» коррупции в контексте развития различных типов государственности.

Ключевые слова: коррупция, проявления коррупции, противодействие, административно-правовой аспект, профилактика.

Korovjak O. Y. Administrative and legal aspect of the normative regulation of corruption as an object of measures for prevention and countermeasures in the context of anti-corruption policy in Ukraine.

The author sets generalization concerning the administrative and legal entity assessment of corruption, its trends that are characteristic for the contemporary stage of the law and nation-building, the question of the value of optimizing public-legal apparatus as a method of preventing and combating corruption is considered. A set of factors that determine the intensification of negative effects of corruption in functioning parts of the public system have been extracted according to the results of comparative analysis and practical methods of neutralising their activity have been outlined. On the basis of legal doctrine generalizations an innovative concept of interpretation of the corruption trap phenomenon and the social cost of corruption score in the context of the development of different types of state are proposed. Corruption is stated to be something negative. This phenomenon should be in a level inversely proportional to the degree of efficiency of government. High level of corruption indicates the practical inability of the state to ensure the implementation of its policy vector and indicates the lack of control of social and economic processes. Corruption represents the domination of unofficial economy in the certain state. Summarizing these facts, it can be stated that corruption is a key factor of state destabilization in international political realm, a kind of precondition for economic separation and determining the cause of most diplomatic collapse, which in its unity lead to state's permanent economic and political stagnation. In the article following segments of corruption effects were been underlined: 1) Domestic – degradation processes are endogenous to the specific political and territorial organization of public authority of the certain state with absent or minimal affect on transnational political, economic and other social processes; 2) Transnational – corruption consequences that significantly influence the foreign policy of states, causing a negative transformation of attribute specifications.

Key words: corruption, the appearance, counteraction, administrative-legal aspect, prophylaxis.

Стаття надійшла 18 вересня 2014 року

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Наголошено на необхідності аналізу норм Податкового кодексу України, якими визначається фінансова відповідальність, а також виявляються недоліки її правового регулювання. Розглянуто особливості нормативної конструкції фінансової відповідальності за Податковим кодексом України, запропоновано шляхи їх удосконалення.

Ключові слова: фінансова відповідальність, Податковий кодекс, юридична відповідальність, порушення податкового законодавства, фінансово-правові санкції.

Постановка проблеми. Фінансове право впливає на суспільні відносини шляхом установлення прав і обов'язків між їхніми учасниками, забезпечуючи реалізацію прав і обов'язків державним примусом. Особливості і галузей права, і властивих їм примусових заходів визначаються регульованими відносинами, тобто предметом регулювання. Галузі права відрізняються одна від одної характером і змістом їх приписів. У кожній правовій системі формується система юридичної відповідальності, що забезпечує найбільш ефективну реалізацію правових приписів держави.

Класифікація видів юридичної відповідальності здійснюється за різними критеріями: видами санкцій; галузями права; суб'єктами; органами державної влади, що реалізують цей вид відповідальності; функціями, що виконуються відповідальністю. Проте найбільшого поширення набув поділ видів юридичної відповідальності за галузевою ознакою. За цим критерієм розрізняють конституційну, кримінальну, цивільно-правову, адміністративну, фінансову, дисциплінарну, господарську, земельну, екологічну, а також матеріальну відповідальність.

Стан дослідження. Фінансово-правові питання вивчають відомі фахівці, тому теоретичною основою дослідження для написання статті були праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі фінансового права: К. С. Бельського, В. М. Вишновецького, Л. К. Воронової, О. М. Горбунової, О. Ю. Грачової, А. В. Гурвича, Т. С. Єрмакової, Б. М. Іванова, М. Ф. Івлевої, М. В. Карасьової, О. М. Козиріна,

Ю. О. Крохіної, М. П. Кучерявенка, В. О. Лебедева, А. О. Монаєнка, П. С. Пацурківського та ін.

Метою статті є вивчення нормативної регламентації фінансової відповідальності в Податковому кодексі України (далі – ПКУ).

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- вивчення нормативної регламентації фінансової відповідальності;
- характеристика особливостей нормативної регламентації фінансової відповідальності;
- розроблення пропозицій щодо покращення законодавства в цьому напрямі.

Виклад основних положень. Теоретичним і практичним аспектам фінансової відповідальності у науковій літературі присвячено чимало уваги. Варто нагадати, що тривала дискусія стосовно того, чи можна вважати фінансову відповідальність окремим видом юридичної відповідальності, чи вона є окремим видом адміністративної відповідальності, які функції притаманні фінансовій відповідальності та що становить її підстави. Наприклад, І. Хаменушко вважає, що «про поняття «фінансова відповідальність» можна говорити тільки з достатнім ступенем умовності, виділення ж її як самостійного виду юридичної відповідальності необґрунтовано» [2, с. 36].

А. Бризгалін і В. Заріпов зазначають, що «в російській правовій системі сформувалося досить чітко виражене правове явище – відповідальність за податкові правопорушення» і формулюють таке її визначення: «Податкова відповідальність – це застосування санкцій за здійснення податкового правопорушення уповноваженими державними органами до платників податків і інших осіб» [3, с. 7].

Деякі теоретики вважають виокремлення фінансової у самостійний вид відповідальності передчасним і необумовленим явищем. Так, О. Курбатов вирізняє фінансову відповідальність як різновид юридичної, «хоча ця відповідальність і виділена в законодавстві як самостійна і володіє низкою специфічних особливостей, проте за предметом і методом є адміністративною, оскільки сторони перебувають у нерівному становищі» [4, с. 64].

Інша група науковців розглядає фінансову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності. Крім того, деякі науковці вирізняють види фінансової відповідальності. Обґрунтовуючи свою позицію, вони, як правило, наводять специфічні риси, що характеризують фінансову відповідальність.

Так, наприклад, на думку М. Кучерявенка, фінансова відповідальність за порушення податкового законодавства виступає у формі: стягнення всієї суми прихованого або заниженого платежу в бюджет у формі податку; штрафу (що накладається податковим органом); пені, що стягується з платника за затримку сплати податку [5, с. 52].

Значимо, що специфіка фінансової відповідальності виявляється в особливостях фінансового правопорушення і застосування фінансово-правових санкцій за його здійснення. Виокремлення фінансової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності зумовлено особливістю правової природи фінансового правопорушення, що відрізняється від природи адміністративного проступку, кримінального злочину. Фінансове правопорушення – це протиправна винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність суб'єкта фінансових правовідносин, яка порушує приписи фінансово-правових норм і завдає шкоди суспільним інтересам, на задоволення яких спрямована публічна фінансова діяльність.

Є певна схожість між фінансовою й адміністративною відповідальністю, оскільки вони виникають у сфері публічних правовідносин. Так, адміністративна відповідальність передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення [6], а також Митним кодексом України [7] та іншими нормативно-правовими актами. Такий висновок очевидний зі ст. 2 КУпАП, у якій зазначено, що законодавство України про адміністративні правопорушення складається з цього Кодексу та інших законів України. Закони України про адміністративні правопорушення до включення їх у встановленому порядку до цього Кодексу застосовуються безпосередньо. Положення цього Кодексу поширюються і на адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена законами, ще не включеними до Кодексу.

Проблема визначення правової природи фінансової відповідальності зумовлена недосконалістю фінансового законодавства України.

Відповідно до статті 111 ПКУ, за порушення законів із питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, застосовуються такі види юридичної відповідальності: фінансова, адміністративна, кримінальна. Фінансова відповідальність за порушення законів із питань оподаткування та іншого законодавства встановлюється та застосовується згідно з ПКУ та іншими законами. Фінансова відповідальність застосовується у вигляді штрафних (фінансових) санкцій (штрафів)

та/або пені. Але порядку застосування штрафних санкцій як такого не існує [8].

Відповідно до статті 116 ПКУ, у разі застосування контролюючими органами щодо платника податків штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) за порушення законів із питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, такому платнику податків надсилаються (вручаються) податкові повідомлення – рішення.

Процедура застосування фінансових санкцій така: відповідно до статті 86 ПКУ, результати перевірок оформлюються у вигляді акта або довідки, які підписуються посадовими особами органу Державної податкової служби та платниками податків або їх законними представниками. У разі встановлення під час перевірки порушень складається акт.

Якщо такі порушення відсутні, складається довідка. У разі незгоди платника податків або його законних представників із висновками перевірки чи фактами та даними, викладеними в акті (довідці) перевірки, вони мають право подати свої заперечення упродовж п'яти робочих днів з дня отримання акта (довідки). Такі заперечення розглядаються органом Державної податкової служби впродовж п'яти робочих днів, що настають за днем їх отримання (днем завершення перевірки, здійсненої у зв'язку з необхідністю з'ясування обставин, що не були досліджені під час перевірки та зазначені у зауваженнях), і платнику податків надсилається відповідь у порядку, визначеному статтею 58 цього Кодексу, для надсилання (вручення) податкових повідомлень-рішень. Платник податку (його уповноважена особа та/або представник) має право брати участь у розгляді заперечень, про що такий платник податку зазначає у запереченнях.

Якщо платник податку виявив бажання взяти участь у розгляді його заперечень до акта перевірки, орган Державної податкової служби зобов'язаний повідомити такого платника податків про місце і час здійснення такого розгляду. Таке повідомлення надсилається платнику податків не пізніше наступного робочого дня з дня отримання від нього заперечень, але не пізніше ніж за два робочі дні до дня їх розгляду.

Участь керівника відповідного органу Державної фіскальної служби (або уповноваженого ним представника) у розгляді заперечень платника податків до акта перевірки обов'язкова. Такі заперечення є невіддільною частиною акта (довідки) перевірки.

Рішення про визначення грошових зобов'язань ухвалюється керівником органу Державної податкової служби (або його заступником)

з урахуванням результатів розгляду заперечень платника податків (за їх наявності). Платник податків або його законний представник може бути присутнім під час ухвалення такого рішення.

Пунктом 14.1.39 статті 14 ПКУ встановлено, що грошове зобов'язання платника податків – це сума коштів, яку платник податків повинен сплатити до відповідного бюджету як податкове зобов'язання та/або штрафну (фінансову) санкцію, що справляється з платника податків у зв'язку з порушенням ним вимог податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, а також санкції за порушення законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Отож, рішення про застосування фінансових санкцій, яке за нормами ПКУ має назву «рішення про визначення грошових зобов'язань», ухвалюється керівником органу Державної податкової служби на підставі акта перевірки, а за наявності заперечень – за результатами розгляду заперечень.

Аналіз наведених норм дає змогу стверджувати, що провадження щодо притягнення до фінансової відповідальності як такого не існує, тобто фінансова відповідальність реалізується поза процесуальною формою. Крім того, у ПКУ фактично не описано процедуру розгляду заперечень платника податків. Якими правами користується платник податків у процесі розгляду його заперечень, ПКУ також не визначає. Тобто у платника податків у цьому сенсі немає жодних процесуальних прав.

Відсутність окремо визначеного провадження щодо притягнення до фінансової відповідальності обумовлює й відсутність принципів провадження, притаманних іншим видам юридичної відповідальності.

Конкретні склади правопорушень, які є підставами фінансової відповідальності, викладені у статтях 117–128 ПКУ. Причому зауважимо, що всі фінансові санкції у вигляді штрафу є абсолютно визначеними. Розмір штрафів встановлено або у конкретній сумі (статті 117–121, 128), або у відсотках до сум відповідних податкових зобов'язань. Такий спосіб визначення розміру фінансових санкцій у вигляді штрафу обумовлений повною відсутністю у ПКУ обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність.

Іншою особливістю правового регулювання підстав фінансової відповідальності є повна відсутність норм, які стосуються визначення традиційних елементів суб'єктивної сторони правопорушення, а саме – вини, мотиву і цілей протиправного діяння. Якщо мотив і ціль є факультативними елементами суб'єктивної сторони правопорушен-

ня, то вина є її ключовим елементом. Жодного положення про вину особи, що притягується до фінансової відповідальності, у ПКУ немає, як і згадки про це навіть у визначенні поняття «податкове правопорушення», наведеному у статті 109 ПКУ.

Окреслене надає всі підстави стверджувати, що притягнення до фінансової відповідальності здійснюється на засадах об'єктивного ставлення у вину, без урахування обставин учинення правопорушення, а також причин та умов, що призвели до вчинення такого правопорушення.

Відповідно до статті 111 ПКУ, за порушення законів із питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, застосовуються такі види юридичної відповідальності: фінансова, адміністративна, кримінальна. І в цьому випадку незрозуміло, чому фінансова відповідальність реалізується на принципах, відмінних від принципів адміністративної чи кримінальної відповідальності?

Відомо, що саме принципи юридичної відповідальності визначають її функції. Стосовно фінансової відповідальності можна виділити лише одну її функцію – каральну, точніше – фіскальну. Враження, що головною метою застосування фінансової відповідальності є додаткове наповнення бюджету за рахунок протиправної поведінки платників податків.

Якщо на фінансову відповідальність покласти превентивні та виховні функції, її нормативна конструкція повинна виглядати по-іншому. По-перше, фінансові санкції у вигляді штрафу повинні застосовуватися лише в тому випадку, коли правопорушення, яке є підставою фінансової відповідальності, вчинене умисно. У такому випадку стає зрозумілою каральна спрямованість санкцій. Якщо ж правопорушення скоєно з причин, що не залежали від волі та свідомості платника податків, або осіб, уповноважених нараховувати чи сплачувати податки, то це повинно виключати застосування будь-яких санкцій.

Принцип презумпції невинуватості, який є ключовим для всіх видів юридичної відповідальності, повинен бути властивий і фінансовій відповідальності повною мірою.

Відповідно до статті 61 Конституції України, юридична відповідальність особи має індивідуальний характер [1]. Зміст цієї норми полягає в тому, що під час призначення покарання, стягнення, застосування інших заходів, пов'язаних із притягненням особи до юридичної відповідальності того чи іншого виду, повинні враховуватися дані про

особу винного, зокрема такі, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, або такі, які є кваліфікуючими ознаками правопорушення, дані про спосіб життя особи, її майновий стан, ступінь її вини, мету і мотиви вчинення правопорушення тощо, і з урахуванням цих даних повинно остаточно вирішуватись питання про вид і міру покарання (стягнення), про можливість звільнення особи від відповідальності чи покарання (стягнення тощо). Зазначений конституційний принцип індивідуалізації юридичної відповідальності реалізований у правовому регулюванні кримінальної та адміністративної відповідальності, але стосовно фінансової відповідальності за ПКУ його повністю проігноровано. Це можна вважати суттєвою прогалиною у правовому регулюванні податкових відносин.

Якщо проаналізувати склади правопорушень, що є підставами фінансової відповідальності, нескладно зауважити, що майже у всіх складах правопорушень, передбачених статтями 117–122 ПКУ, відсутні ознаки податкового правопорушення. Так, наприклад, статтею 120 ПКУ передбачена відповідальність за неподання або несвоєчасне подання податкової звітності платником податків або іншими особами, зобов'язаними нараховувати та сплачувати податки, збори податкових декларацій (розрахунків) у вигляді штрафу за кожне неподання або несвоєчасне подання. Неподання декларації само собою є протиправним діянням, але воно не тягне невиконання або неналежне виконання вимог, установлених цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами. В інших статтях із наведеного переліку спостерігається таке ж становище: об'єктивна сторона правопорушення складається лише з одного елемента. Крім того, варто зважити на те, що у подальшому термін «податкове правопорушення» у тексті ПКУ майже не вживається. Тоді стає незрозуміло, навіщо було вводити у ПКУ відповідну дефініцію.

Висновки. Нормативна конструкція фінансової відповідальності за ПКУ потребує суттєвого удосконалення. Подальші наукові дослідження в цьому напрямі повинні бути спрямовані на створення такої моделі фінансової відповідальності, яка б повністю відповідала конституційним принципам юридичної відповідальності.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Хаменушко И. В. О правовой природе финансовых санкций / И. В. Хаменушко // Юридический мир. – 1997. – № 1. – С. 35–39.

3. Брызгалин А. В. Комментарий основных положений Налогового кодекса РФ (часть 1) / А. В. Брызгалин, В. М. Зарипов // Хозяйство и право. – 1999. – № 9. – С. 5–9.

4. Курбатов А. Я. Вопросы применения финансовой ответственности за нарушения налогового законодательства / А. Я. Курбатов // Хозяйство и право. – 1995. – № 1. – С. 63–66.

5. Кучерявенко Н. П. Налоговое право: учебник / Н. П. Кучерявенко. – Х., 2001. – 584 с.

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-Х (з наступними змінами) // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nregp80731-10>.

7. Митний кодекс від 13 березня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 32. – Стор. 9. – Ст. 1175.

8. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

Куслий В. А. Нормативно-правовая регламентация финансовой ответственности.

Подчеркивается необходимость анализа норм Налогового кодекса Украины, которыми определяется финансовая ответственность, а также исследуются недостатки ее правовой регуляции. Рассмотрено особенности нормативной конструкции финансовой ответственности за Налоговым кодексом Украины, предложено пути их совершенствования.

Ключевые слова: финансовая ответственность, Налоговый кодекс, юридическая ответственность, нарушение налогового законодательства, финансово-правовые санкции.

Kusliy V. O. Normatively legal regulation of financial responsibility.

The scientific paper is devoted to the need to study the issue of violation of tax law and financial responsibility that is relevant and regularly is emphasized by people of the legal profession. Changes in the tax area in need of comprehensive research of theoretical, legal and applied problems of financial responsibility for violation of tax legislation of Ukraine, development and implement recommendations to improve the efficiency of the State Fiscal Service of Ukraine in the field of prosecution. We consider the types and characteristics of financial responsibility for tax violations Ukraine, forms and methods of work of such decision violators of tax laws. The purpose of this paper is to determine the features of the financial responsibility for violation of tax legislation of Ukraine.

Proved that today in the science of law, despite a sufficient number of research problems offenses and responsibility, there is a need in the disclosure of objective and subjective factors of these phenomena, including financial responsibility for tax violations in Ukraine crisis. Relevance of research is caused by the need to address scientific and practical problems in the relationship of the State Fiscal Service of Ukraine taxpayers inconsistency regulations, availability

of disputes in this area raises a number of problems whose solution requires finding ways to improve and legislation in this area. To solve this problem, we turn to use the experience of other countries to adopt a positive experience and find solutions to problems. Implementation of financial responsibility is based on the application by the competent authorities of its activities - financial and legal sanctions. One of the reasons of occurrence of financial responsibility is the availability of a decision of a body that is a fact of conviction of the person who committed financial offenses.

The article also carried out an analysis of the legal literature on research activities of the State Fiscal Service on bringing to the financial responsibility for tax violations. It is proved that Ukrainian legislation regulating the activities of State Fiscal Service on bringing to the financial responsibility of perpetrators of tax legislation, does not have a complex character, and the presence of a significant number of sub-legal acts in the field of regulation of relations that require improvement and harmonization with international law.

Analyzes the provisions of the Tax Code of Ukraine, which is regulated by the financial responsibility, and identifies weaknesses of its legal regulation.

Key words: *financial responsibility, Tax Code of Ukraine, legal liability, violation of tax laws, financial and legal sanctions.*

Стаття надійшла 19 вересня 2014 року

УДК 342.95

І. Б. Стахура

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ ПІД ЧАС ВИБОРІВ І РЕФЕРЕНДУМУ

Розглянуто питання щодо забезпечення охорони громадського порядку правоохоронними органами під час виборів і референдуму. Проаналізовано правоохоронний правовий режим забезпечення громадського порядку під час виборів і референдуму як особливий порядок законодавчого врегулювання діяльності, дій або поведінки фізичних та юридичних осіб у різних сферах суспільних відносин або на певних об'єктах (наприклад, на виборчих дільницях), що охоплює встановлення механізму забезпечення фактичної реалізації системи дозволів, стимулів, нормативів, гарантій, заборон, обмежень, зобов'язань. Розкрито особливості механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони громадського порядку.

Ключові слова: *вибори, виборче право, референдум, охорона громадського порядку, правоохоронні органи.*

Постановка проблеми. Вибори – найважливіший інститут сучасної демократії, одна з головних форм вираження волі народу і його участі в політичному процесі, одночасно спосіб формування представницьких органів, заміщення вищих державних посад. Конституція України декларує, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в державі є народ України, який здійснює свою владу і безпосередньо, і через виборні органи державної влади та місцевого самоврядування. Необхідною умовою для реалізації цього положення є забезпечення належного громадського порядку, що потребує його надійної охорони.

Стан дослідження. Загальним теоретичним аспектам забезпечення охорони громадського порядку під час виборів і референдуму присвячено дослідження чимало відомих в Україні науковців, зокрема: В. Авер'янова, І. Бородіна, О. Бандурки, Ю. Битяка, І. Голосніченка, С. Гончарука, Є. Додіна, М. Качинської, Р. Калюжного, В. Колпакова, Т. Коломоєць, О. Кузьменко, М. Лошицького, В. Нагребельного, О. Остапенка, В. Ортинського, Р. Опацького, А. Подоляки, М. Тищенко, В. Цикалевича та інших.

Метою статті є дослідження забезпечення охорони громадського порядку під час виборів і референдуму правоохоронними органами.

Виклад основних положень. Найбільш важливим і ефективним способом вираження та формування волі народу є вільні вибори, право на які можна вважати основним політичним правом громадян, а виборче право – пріоритетним, тобто виборче право важливо не само собою, а як засіб реалізації політичних інтересів громадян і їх громадських об'єднань.

Суттєвим кроком у розвитку виборчого права, зокрема щодо забезпечення охорони громадського порядку під час виборів і референдуму, став документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ [1]. У цьому документі зазначено параметри суспільства, в яких можлива реалізація закріплених прав і свобод, встановлено базові виборчі права громадян, принципи їх реалізації, зобов'язання держав щодо забезпечення захисту даних прав. Закріплені в універсальних і регіональних міжнародних договорах, які уклала Україна, вони набули характеру обов'язкових вимог для національного законодавця.

Важливість вирішення цієї проблеми зумовлена, з одного боку, теоретичною та практичною значущістю адміністративно-правового аналізу питань, що стосуються визначення місця та ролі охорони громадського порядку під час виборів і референдуму у системі цінностей правової держави, а з іншого, – відсутністю в правовій науці

та державній практиці єдиних підходів до розуміння сутності виборчого права та ролі охорони громадського порядку під час виборів та референдуму як юридичного феномена.

Аналіз змісту суспільних відносин не тільки визначає специфіку правового регулювання, адже суспільні відносини у сфері охорони громадського порядку під час виборів і референдуму виникають і розвиваються здебільшого у результаті гуманного протиборства – впливу на фізичних та юридичних осіб, групові та міжособистісні відносини в зазначеній сфері.

Суспільні відносини спрямовані на забезпечення громадського порядку, особистої та громадської безпеки, створення сприятливих умов для нормальної діяльності суб'єктів виборчого права. Водночас вони виникають за реалізації заходів адміністративного примусу та іншої правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ, інших компетентних органів, виборчих комісій, а також громадських об'єднань і громадян, що беруть участь в охороні громадського порядку, створюючи певний правоохоронний правовий режим забезпечення громадського порядку під час виборів і референдуму.

Правовий режим визначається як особливий порядок законодавчого врегулювання діяльності, дій або поведінки фізичних та юридичних осіб у різних сферах суспільних відносин або на певних об'єктах (наприклад, на виборчих дільницях), що охоплює встановлення механізму забезпечення фактичної реалізації системи дозволів, стимулів, нормативів, гарантій, заборон, обмежень, зобов'язань, а також їх компетентне виконання та застосування заходів примусу, притягнення винних до відповідальності.

Водночас правовий режим – це закріплене у нормах права особливе поєднання юридичного інструментарію (юридичних засобів), що характеризується наявністю певних умов, визначеністю суспільних відносин, приналежністю до певного об'єкта та має сприятливу, корисну для суспільства та держави мету [2, с. 44].

Будучи юридичною за своєю природою, категорія «правовий режим», з точки зору змісту, ґрунтується на принципах права (законності, доцільності, науковості; принципі пріоритету прав і свобод людини, принципі поєднання переконання та примусу тощо), встановлюється тільки за певних умов і завжди має сприятливу мету. З точки зору сутності, в основі «правового режиму» – поєднання способів правового регулювання (найчастіше це загальний дозвіл і заборона або загальна заборона та дозвіл). Це обов'язково комбінація юридичних

засобів, але завжди з визначальною домінантою. У такому стані юридичні засоби здатні взаємно забезпечувати один одного в правовому регулюванні та позначати у своїй сукупності специфічний необхідний баланс.

Правовий режим є узагальнювальною категорією, яка вбирає основні юридичні засоби у сфері дії права. Законодавець, установлюючи той чи інший правовий режим, використовує лише ті юридичні засоби, які відповідають цілям, завданням, характеру регульованих відносин.

В умовах виборчого процесу зростає роль правових режимів, що відповідає потребам сучасної виборчої практики, де, з одного боку, з'являються такі об'єкти та суб'єкти, діяльність яких вимагає встановлення певного режиму щодо себе для подальшого функціонування, а з іншого, – він стверджує багатоаспектне бачення виборчого права, його дієву природу та нерозривний генетичний зв'язок із соціальним суб'єктом, пріоритетами та цінностями особистості; дозволяє комплексно оцінити все, що спричиняє чи може спричинити вплив на стан громадського порядку, його сприйняття масовою й індивідуальною свідомістю та здійснення в практичних діях правоохоронних органів і державних структур, які задіяні у виборчому процесі.

Теоретичні дослідження правового режиму забезпечення охорони громадського порядку під час виборів і референдуму на рівні системної розробки організаційних та управлінських засад діяльності правоохоронних органів щодо попередження окремих видів або груп правопорушень з боку різних державних інституцій, а також вжиття заходів впливу щодо причин та умов учинення правопорушень з метою поступової їх нейтралізації та блокування не обмежується аналізом організаційно-функціональними засад відповідної діяльності.

У юридичній літературі за розгляду питань охорони громадського порядку під час виборів і референдуму здебільшого аналізуються адміністративно-юрисдикційні та соціальні напрями правоохоронної діяльності, які утворюють змінювані поєднання прямих і зворотних зв'язків між елементами правоохоронної системи на основі інтеграції різних видів впливу на криміногенні та деліктні фактори, що охоплюються суб'єктно-функціональним, предметно-об'єктним, цільовим призначенням, правовим, організаційним напрямами правоохоронної діяльності, об'єкти впливу і, відповідно, – форми та засоби діяльності [3, с. 65].

Розглядаючи діяльність з охорони громадського порядку під час виборів і референдуму як систему певного рівня узагальнення, доцільно застосувати методологічні підходи, запропоновані О. М. Литвиновим, щодо проблеми структуризації рівнів протидії злочинам [3, с. 65].

У цьому випадку охорона громадського порядку під час виборів і референдуму розглядається як специфічний вид соціального управління діяльністю різних суб'єктів, який має і об'єктивні (соціальні), і суб'єктивні (психологічні) чинники.

Стан забезпечення охорони громадського порядку під час виборів і референдуму визначають проблеми організації відповідної діяльності. При цьому зміст останньої розкривається у таких її рисах:

– системний характер діяльності як спільної соціально корисної сукупності дій та операцій, під час якої виникають соціальні за характером зв'язки;

– усвідомлення кожним суб'єктом виборчої діяльності (індивідом, соціальною групою, суспільством у цілому) необхідності об'єднання зусиль;

– комплексності, яку утворюють інваріантні поєднання прямих і зворотних зв'язків між елементами системи забезпечення громадського порядку на основі інтеграції різних чинників впливу.

Суспільні відносини, що виникають у результаті використання (застосування) форм і методів, прийомів і способів охорони громадського порядку під час виборів, класифікуються за різними підставами:

– суб'єктами, що здійснюють охорону громадського порядку, маючи різну компетенцію у зазначеній сфері;

– юридичними фактами (подіями, діями),

– адміністративним примусом щодо попередження, припинення, реалізації заходів адміністративно-процесуального забезпечення фіксації правопорушень тощо.

Водночас суспільні відносини у згаданій сфері визначають склад і особливості механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони громадського порядку.

До основних елементів зазначеного механізму доцільно віднести:

а) комплекс норм права, що регулюють правовідносини у сфері охорони громадського порядку;

б) правові принципи тактики охорони громадського порядку;

в) адміністративний розсуд;

г) правовідносини у сфері забезпечення громадського порядку;

г) акти реалізації обов'язків і прав (на основі компетенційних норм);

д) правозастосовні дії (підбір відповідної норми права для конкретного юридичного факту та реалізація на її основі акта застосування права);

е) відповідальність суб'єктів забезпечення охорони громадського порядку за протиправні дії або за бездіяльність.

Елементи механізму адміністративно-правового регулювання охорони громадського порядку під час виборів і референдуму взаємозв'язані. Доцільно погодитися з С. А. Резановим, що у цьому зв'язку адміністративний розсуд у прийнятті рішень у сфері охорони громадського порядку є одним із центральних елементів, необхідною умовою існування тактики охорони громадського порядку, бо діалектично містить дві основи – правову й адміністративну (владну, вольову) [4, с. 9]. Це визначений межами права ступінь свободи посадової особи, що дає можливість на його розсуд оцінювати юридичний факт і на цій основі ухвалювати рішення про застосування відповідних заходів, які повинні ґрунтуватися:

– по-перше, на закономірностях, принципах, рекомендаціях і механізмі застосування найбільш ефективних засобів, форм, методів, прийомів і способів безпосередньої охорони громадського порядку в різних умовах об'єктивної реальності;

– по-друге, на теоретичних знаннях, практичному досвіді та навичках, у межах адміністративного розсуду, вибирати та реалізовувати найбільш доцільні варіанти практичного здійснення охорони громадського порядку в умовах конкретної оперативної обстановки на виборчій дільниці.

Функції щодо підтримання громадського порядку і те, як це здійснюється, безпосередньо впливають на виборчий процес на конкретній виборчій дільниці, а також на виборчу компанію у межах усього суспільства. Посадові особи з підтримання правопорядку постійно виконують обов'язки, покладені на них законом, слугуючи суспільству, захищаючи його від протиправних актів. Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 17 грудня 1979 р., визначив, що термін «посадові особи з підтримання правопорядку» охоплює всіх призначених осіб, які наділені поліцейськими повноваженнями, зокрема представників військової влади, які мають особливі повноваження щодо затримання правопорушників [5].

Актуальним є питання про роль і місце відомчих нормативних актів у системі юридичних форм забезпечення охорони громадського порядку під час виборів і референдуму в Україні. Необхідність відомчої нормотворчості обумовлена двома обставинами. По-перше, правоохоронні органи, що входять у структуру виконавчої влади, здійснюють у межах своїх повноважень державне управління у «сегментах» сфери забезпечення громадського порядку. По-друге, усі функціональні правоохоронні структури є соціальними організаціями, які регулюють власну життєдіяльність.

Саме через це відомча нормотворчість впливає на юридичні форми забезпечення охорони громадського порядку під час виборів і референдуму в Україні, визначаючи форми та методи в організаційно-правовому механізмі забезпечення правопорядку.

Проблеми співвідношення різних методів правового регулювання відносин, пов'язаних із охороною громадського порядку під час виборів і референдуму, застосуванням міліцією заходів адміністративного припинення, відображені у тактиці охорони громадського порядку, яка базується на соціально-правових, організаційно-тактичних та спеціальних принципах.

Дослідник адміністративно-правових і організаційних засад тактики охорони громадського порядку В. О. Цупко до спеціальних принципів відносить: комплексне використання та тісну взаємодію сил і засобів; зосередження зусиль, сил і засобів на найважливіших напрямках і у вирішальний момент; маневр силами та засобами; активність; безперервність охорони громадського порядку; гнучкість тактики охорони громадського порядку; раптовість дій; профілактичну спрямованість правоохоронної діяльності; наявність резерву сил і засобів [6, с. 78].

Тільки за використання принципу централізованого управління й єдності керівництва можливі узгоджені тактичні дії різних нарядів, підрозділів, служб органів внутрішніх справ і внутрішніх військ, а також інших суб'єктів, які здійснюють охорону громадського порядку, що, своєю чергою, є однією з умов ефективності всієї діяльності з охорони громадського порядку.

Попри те, це не виключає ініціативи, творчості в прийнятті тактичних рішень, тобто можливості їх деталізації в конкретних умовах оперативної обстановки. Суть принципу делегування повноважень і деталізації тактичних рішень полягає в тому, що виконання тактичних рішень неможливе без постановки завдань виконавцям на різних

рівнях (крім індивідуального), водночас неможливо вказати до найдрібніших подробиць порядок дій виконавців у швидкозмінних умовах [6, с. 83].

Будь-які правоохоронні дії, зокрема тактична діяльність, у певних масштабах вимагають планування, що має свої особливості. Наприклад, неможливо передбачити та спланувати всі можливі практичні варіанти тактичних дій, які певною мірою окреслені рамками (правовими).

Планування в тактиці охорони громадського порядку більшою мірою становить вироблення алгоритмів (планів) тактичних дій для різних, але типових умов оперативної обстановки, а також розробку планів ужиття різних заходів, що передбачають варіанти тактичних дій з охорони громадського порядку.

Висновки. Формування концептуальних поглядів щодо громадського порядку під час виборів і референдуму, способів його забезпечення зазнало тривалої еволюції з характерним домінуванням упродовж тривалого часу державної відповідальності за порядок у суспільстві, підтримуваний міліцейським контролем, із переглядом його ролі за переходу до сучасності на примат права, законності, громадянської солідарності та взаємодії з інститутами правової держави. У цьому розумінні зближення уявлень про сутність громадського порядку під час виборів і референдуму, очевидно, повинно ґрунтуватися на необхідності колективної солідарності нормативно-правових обмежень протиправної і стимулів правомірної поведінки суб'єктів виборчого процесу, що забезпечують його цілісність і поєднання особистісно-суспільних інтересів.

1. Итоговый документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 5-29 июня 1990 г. // Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ 5-29 июня 1990 года. – М., 1990. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_082/page

2. Шемшученко Ю. С. Правовий режим / Ю. С. Шемшученко. Юридична енциклопедія: в 6 т.; редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 44.

3. Литвинов О. В. Проблеми структуризації рівнів протидії злочинності / О. В. Литвинов // Проблеми розвитку транспортної галузі та транспортного законодавства: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 червня 2007 р.);

Одес. держ. ун-т внутр. справ. – Одеса: Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 65–67.

4. Резанов С. А. Адміністративний розсуд в діяльності органів внутрішніх справ: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С. А. Резанов. – Херсон, 2011. – 20 с.

5. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Тридцать четвертая сессия. – Дополнение № 46 (A/34/46). – Ст. 238–240. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

6. Цупко В. А. Административно-правовые и организационные основы тактики охраны общественного порядка: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Виктор Алексеевич Цупко. – М., 2003. – 180 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/>

Стахура И. Б. Обеспечение охраны общественного порядка правоохранительными органами во время выборов и референдума.

Рассмотрен вопрос по обеспечению охраны общественного порядка правоохранительными органами во время выборов и референдума. Проанализирован правоохранительный правовой режим обеспечения общественного порядка во время выборов и референдума как особый порядок законодательного регулирования деятельности, действий или поведения физических и юридических лиц в различных сферах общественных отношений или на определенных объектах (например, на избирательных участках), охватывающий установление механизма обеспечения фактической реализации системы разрешений, стимулов, нормативов, гарантий, запретов, ограничений, обязательств. Раскрыто особенности механизма административно-правового регулирования общественных отношений в сфере охраны общественного порядка.

Ключевые слова: выборы, избирательное право, референдум, охрана общественного порядка, правоохранительные органы.

Stakhura I. Maintenance of public order by law enforcement agencies during the elections and referendum.

The most important and effective way of expressing and raising the will of the nation is the right to free elections, which can be considered as a basic political right of citizens and general suffrage is a priority, that is – suffrage is important not in itself but as a means of implementing the political interests of the citizens and their public associations.

Ensuring free elections in the State authorities determines the state of development of all structural elements of the electoral process, first and foremost is the maintenance of public order. The maintenance of public order during the elections in Ukraine is aimed at preventing the dangers where law enforcement agencies operate as a system of various organizational and structural units that respond

to specific and reasonable situations, carry out point measures of interference, giving prescriptions, prohibitions and providing control actions in the areas, which are developing in the conformity with a law. The maintenance of public order during the elections in Ukraine is aimed not only at preventing the hazards, but considers also suspicion regarding hazards and manages to prevent risks.

The article is devoted to the consideration of issues concerning the maintenance of public order by enforcement agencies during the elections and referendum. Law enforcement legal regulations of the maintenance of public order during the elections and the referendum as a special procedure of legislative settlement of activity, actions or behavior of individuals and legal entities in different spheres of public relations or on certain objects (for example, at polling stations), which includes the constitution of a mechanism to ensure the actual implementation of the system of authorizations, incentives, standards, warranties, exclusions, limitations, obligations are examined in the article. The basic features of the mechanism of administrative and legal regulation of social relations in the field of public order maintenance are disclosed.

Key words: elections, suffrage, referendum, maintenance of public order, law enforcement agencies.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

УДК 342.95(477)

Р. Є. Строчкый

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Розглянуто проблеми адміністративної відповідальності за проступки. Насамперед проаналізовано питання щодо ефективності виконання постанов (прийнятих рішень) у справах про адміністративні правопорушення компетентними органами (посадовими особами), що на цей час набуває особливого значення та актуальності. Проаналізовано нормативні акти, які регулюють відповідні заходи, і запропоновано поняття провадження щодо виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення, а також сформульовано визначення провадження у справах про адміністративні правопорушення. Крім того, запропоновано класифікувати за різних умов та обставин провадження щодо виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: адміністративне стягнення, правопорушення, проступок, провадження, арешт, провадження щодо виконання постанов.

Постановка проблеми. У сучасних умовах формування в Україні правової, демократичної держави інститут адміністративного провадження в особі уповноважених органів і судової, і виконавчої влади покликаний забезпечити виконання одного із найважливіших завдань держави – гарантувати можливість належної реалізації прав та законних інтересів особи і громадянина, здійснювати їх захист.

Питання сутності адміністративного провадження досліджували С. Ю. Беньковський, Є. Ф. Демський, Г. Б. Супрун та інші науковці. Численні дослідження цього питання зумовлені насамперед різноманітністю видів адміністративного провадження [4, с. 202]. Кожне із цих проваджень має особливості, характерні риси, які залежать від виду справи, правового статусу суб'єктів, які беруть участь у процесі, тощо.

Стан дослідження. Окремі аспекти адміністративно-правових проблем адміністративної відповідальності за проступки, насамперед питання щодо ефективності виконання постанов (прийнятих рішень) у справах про адміністративні правопорушення компетентними органами (посадовими особами), вивчені у працях В. Б. Авер'янова, Т. Г. Андрусяка, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, І. Л. Бородіна, А. С. Васильєва, В. Н. Гаращука, І. П. Голосніченка, Г. В. Джагупова, Є. В. Додіна, М. І. Єропкина, Р. А. Калюжного, С. В. Ківалова, О. П. Ключниченка, Л. В. Ковалюк, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, Ю. О. Тихомирова, М. М. Тищенко, В. В. Цветкова, Ю. С. Шемшученка, В. К. Шкарупи, Х. П. Ярмакі та ін.

Мета статті – визначення поняття, принципів, стадій та гарантій виконавчого провадження у справах про адміністративні правопорушення, адже накладення адміністративного стягнення має на меті забезпечення виконання (додержання) правових норм, покарання правопорушників, виховання громадян у дусі поваги до законів держави, припинення правопорушень та їх профілактику.

Виклад основних положень. Виконання постанови про накладення адміністративного стягнення є завершальною стадією провадження у справах про адміністративні правопорушення. Її сутність полягає у практичній реалізації адміністративного стягнення, призначеного правопорушнику постановою.

Наукові суперечки про те, чи є виконання постанов щодо накладення адміністративних стягнень стадією провадження, чи окремим видом провадження, тривають постійно. Деякі вчені-адміністративісти

вважають, що таке виконання є стадією провадження. Такої точки зору, наприклад, дотримуються Ю. Н. Старілов [1, с. 241] і О. К. Застрожна [2, с. 92]. Інші науковці стверджують, що воно є окремим видом провадження. Так, М. Я. Масленіков вважає, що аналогічно до цивільного і кримінального процесів адміністративний процес є сукупністю проваджень, кожне з яких має функціональне призначення, визначену відособленість і завершеність. Розгляд справ, оскарження постанов (і опротестування їх), а також виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення, вважає вчений, за значущістю і функціями сягають за вузькі межі стадії і становлять різновиди провадження адміністративно-юрисдикційного процесу [3, с. 16]. У структурі адміністративно-юрисдикційного процесу виконання постанов (прийнятих рішень) у справах про адміністративні правопорушення окремим видом провадження визнає О. В. Фазикош [4, с. 202]. Це твердження науковців, на наш погляд, правильне, підтвердженням його є позиція законодавця. У Кодексі України про адміністративні правопорушення виконання постанов про накладення адміністративних стягнень виокремлено в самостійний розділ (Розділ V) [5].

Відтак закон указав на особливості провадження щодо виконання цих постанов у справах про адміністративні правопорушення.

Крім того, деякі процесуальні дії в процесі провадження щодо виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення регулюються не тільки нормами адміністративного, але і нормами цивільного процесуального права. На це провадження розповсюджується дія відомчого нормативного регулювання, яким регламентуються в основному матеріально-технічні дії, що здійснюються суб'єктами такого провадження.

Вважаючи провадження щодо виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення видом провадження у структурі адміністративно-юрисдикційного процесу, необхідно враховувати, що за виконання цих постанов здійснюються не тільки організаційно-технічні дії (пересилання виконавчих документів і т. д.), але і триває правозастосовний процес. Наприклад, у випадках вирішення питання про відстрочку виконання постанови (ст. 301 КУпАП), про стягнення штрафу з батьків або осіб, що їх замінюють, за неможливості стягнути його з осіб у віці від 16 до 18 років (ч. 2 ст. 307 КУпАП), про скорочення терміну позбавлення спеціального права (ст. 320 КУпАП), про заміну невідбутих виправних робіт штрафом або адміністративним арештом (ст. 325 КУпАП), про припинення виконання при скасуванні

постанови про накладення адміністративного стягнення за реабілітаційних обставин (ст. 302 КУпАП) та ін [5].

Такі особливості правового регулювання провадження щодо виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення вказують на самостійний характер провадження, специфіку його завдань, процесуальних відносин між його учасниками, обсяг їх процесуальних повноважень і умови виконання адміністративних стягнень.

Стадія виконання постанови про накладання адміністративного стягнення має уособлену нормативну регламентацію, вона передбачає виконання певних дій компетентними органами, установами та їх посадовими особами, що ґрунтуються і на нормативних приписах, і на постановах про накладення адміністративного стягнення.

Якщо накладення адміністративного стягнення є юридичним фактом, що тягне виникнення правових відносин між юрисдикційним органом і особою, щодо якої ухвалено рішення про застосування заходів адміністративного стягнення, то виконання постанови є аналогічним фактом, який тягне виникнення відносин між органом або посадовою особою, уповноваженими виконувати постанову про накладення стягнення, та особою, щодо якої вона виконується.

Необхідною умовою виконання постанови про накладення адміністративного стягнення вважається набуття нею законної сили. Це означає, що постанова набула значення закону, є обов'язковою і підлягає реалізації. У випадках оскарження або опротестування постанови її виконання зупиняється, а згодом відновлюється, якщо скарга або протест залишилися без задоволення [6, с. 322].

Відповідно до ст. 299 КУпАП, постанова підлягає виконанню з моменту її винесення, адже постанови про накладення адміністративних стягнень набувають сили негайно.

За оскарження або опротестування постанови про накладення адміністративного стягнення постанова підлягає виконанню після закінчення скарги або протесту без задоволення, за винятком постанов про застосування заходів стягнення у вигляді попередження, а також у випадках накладення штрафу, який стягується на місці скоєння адміністративного правопорушення (ст. 258 КУпАП).

Ст. 301 КУпАП передбачає відстрочку виконання постанов у вигляді штрафу, адміністративного арешту і виправних робіт, якщо негайне її виконання є неможливим. Орган (посадова особа), який виніс постанову про накладення адміністративного стягнення, може відстрочити її виконання на строк до одного місяця [5].

Відстрочка виконання постанови є винятком із загальних правил. Вона можлива, наприклад, із приводу тяжкої хвороби особи, яку притягнуто до відповідальності, якщо це підтверджено документом лікувальної установи; у зв'язку зі складними сімейними обставинами або іншими важливими причинами, які справді перешкоджають невідкладній реалізації постанови. Характерно, що відстрочка поширюється лише на постанови про накладення адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту, виправних робіт або штрафу (за винятком стягнення штрафу на місці скоєння адміністративного правопорушення).

Отже, якщо постановою накладено адміністративне стягнення – попередження, оплатне вилучення або конфіскація предметів, позбавлення спеціального права – відстрочка виконання заборонена.

У ст. 303 КУпАП йдеться про те, що не підлягає виконанню постанова про накладення адміністративного стягнення, якщо її не було звернуто до виконання упродовж 3-х місяців із дня винесення. До цього строку не входить час, на який виконання зупиняється у зв'язку з відстрочкою. З цього очевидно, що постанова повинна бути звернута для виконання упродовж 3-х місяців із дня винесення. Якщо провадження розпочинається після цього строку, це вважається порушенням законності. Але, якщо виконання розпочато до закінчення строку давності накладення стягнення (ст. 38 КУпАП), його можна продовжувати стільки, як передбачено законодавством.

Установлення 3-місячного терміну виконавчого провадження дисциплінує органи, уповноважені виконувати постанови, підвищує їх відповідальність за правильну, своєчасну та повну реалізацію цього акта.

Постанова про винесення попередження виконується у письмовій формі (ст. 306 КУпАП) і приймається до виконання органом (посадовою особою), який ухвалив постанову шляхом її оголошення правопорушнику.

Наприклад, якщо стягнення у вигляді попередження накладається адміністративною комісією, то вона і виконує її, оголошуючи про вжиті заходи на засіданні.

На практиці існує чимало випадків, коли постанова про накладення адміністративного стягнення у вигляді попередження виносить за відсутності порушника. Тоді вона виконується за допомогою вручення йому копії постанови упродовж трьох днів, про що робиться відповідна позначка у справі (ст. 285 КУпАП).

Якщо ж попередження як захід адміністративного стягнення виноситься на місці вчинення правопорушення, то воно оформляється способом, установленим органом виконавчої влади, посадові особи якого уповноважені виносити попередження (ОВС, органи Міністерства транспорту тощо). Законодавством не врегульовано процедуру виконання постанов про винесення попередження на місці скоєння правопорушень, за винятком тих обставин, які передбачені ст. 258 КУпАП (складання протоколу про адміністративне правопорушення є обов'язковим, якщо порушник оспорує накладене на нього стягнення). Сутність провадження щодо виконання постанови про накладення штрафу (гл. 27 КУпАП) полягає в практичній реалізації цього стягнення. Від того, наскільки своєчасно і повно виконується постанова, значною мірою залежить ефективність зазначеного провадження й всього інституту адміністративної відповідальності [5].

Виконання постанови про застосування адміністративного штрафу є однією з основних і важливих стадій провадження. Лише за умови реального стягнення накладеного штрафу спрацьовує механізм впливу адміністративного стягнення на свідомість правопорушника, практично забезпечується дотримання одного з найважливіших принципів адміністративної відповідальності – невідворотності покарання за вчинене протиправне діяння, досягається мета запобігання вчиненню нових правопорушень.

Чинне законодавство не встановлює єдиного порядку виконання цього адміністративного стягнення, процедура і терміни його виконання залежать від низки факторів – добровільності сплатення правопорушником штрафної суми, наявності скарги або протесту на постанову, наявності чи відсутності постійного заробітку, місця накладення штрафу.

Відповідно до ст. 307 КУпАП, правопорушнику надається можливість сплатити накладений на нього штраф. Така сплата повинна бути виконана не пізніше 15-ти днів із дня вручення порушнику постанови про накладення штрафу. Закон передбачає призупинення виконання постанови у зв'язку з поданням скарги або винесення протесту. В цих випадках 15-денний термін сплати штрафу відраховується з дня повідомлення про залишення скарги або протесту без задоволення. Штраф, як і будь-яке інше адміністративне стягнення, має публічний характер, тобто сплачується порушником. З цього правила закон передбачає виняток лише для осіб у віці від 16 до 18 років у випадку вчинення ними адміністративного правопорушення. За відсутності

у них самостійного заробітку штраф стягується з батьків або осіб, які їх замінюють (ч. 2 ст. 307 КУпАП).

Загальне правило діє і щодо посадових осіб: штраф повинен стягуватись з їх особистого заробітку. Забороняється віднесення накладених на посадових осіб штрафів на рахунок підприємств, установ і організацій.

Добровільна сплата порушником накладеного штрафу є вичерпною вимогою у виконанні цього стягнення і не потребує застосування додаткових примусових дій компетентних державних органів, установ, організацій та їх посадових осіб. Цьому сприяє роз'яснення юрисдикційним органом порядку сплати накладеного штрафу під час винесення постанови. На необхідність такого роз'яснення вказують і відповідні відомчі нормативні акти. Добровільна сплата накладеного штрафу не повинна залишатись безконтрольною. Належна організація контролю за процесом виконання стягнення – одна з умов повного стягнення накладеного штрафу.

У випадку несплати штрафу у 15-денний термін закон передбачає примусовий порядок його стягнення (ст. 308 КУпАП). Установлення такого порядку обумовлено зазначеними реаліями виконавчої практики (коли штраф сплачують не всі правопорушники) і такий порядок спрямований на забезпечення повного виконання постанов.

Керуючись ст. 308 КУпАП, орган адміністративної юрисдикції, який уповноважений розглядати справи у випадку несплати порушником штрафу у зазначений в ст. 307 КУпАП термін, надсилає постанову про накладення штрафу для відрахування суми в примусовому порядку з його заробітної плати чи іншого заробітку, пенсії або стипендії. Подальший порядок виконання постанови регламентується Цивільним процесуальним кодексом України.

Бухгалтерія за місцем роботи (навчання) порушника зобов'язана стягнути із заробітної плати (пенсії, стипендії) вказану в постанові суму. Сама ж постанова про накладення штрафу, за якою стягнення штрафу здійснено повністю, з позначкою про виконання повертається до органу (посадової особи), який її виніс. Тобто стадія виконання постанови про адміністративний проступок у цьому випадку завершується поверненням до органу адміністративної юрисдикції документа (постанови, квитанції) з позначкою про сплату вказаної в постанові суми.

Якщо особа, яка зазнала стягнення у вигляді штрафу, не працює або стягнення штрафу із заробітної плати чи іншого заробітку, пенсії чи стипендії порушника неможливе з інших причин, то виконання

здійснюється на підставі постанови органу (посадової особи) про накладення штрафу державним виконавцем шляхом звернення стягнення на особисте майно порушника, а також на його частку в загальній власності (ч. 2 ст. 308 КУпАП).

Постанова про конфіскацію предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, підлягає обов'язковому виконанню упродовж загального терміну, встановленого для реалізації постанов про адміністративні стягнення. Конфіскація здійснюється шляхом вилучення предметів і примусової безоплатної його передачі у розпорядження відповідного державного органу, підприємства, організації, тобто у власність держави. Залежно від особливостей і цільового призначення конфіскований предмет реалізується через спеціалізовану торговельну мережу.

Конфіскований предмет, що є знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, підлягає обов'язковій реалізації. Уповноважений орган враховує його стан і можливості подальшого використання. Предмети, придатні для реалізації, спрямовуються до місцевої торговельної мережі, непридатні ж за своїми якість для реалізації направляються для знищення. Перед реалізацією продовольчих товарів здійснюється сертифікація якості продуктів [7, с. 241].

Про реалізацію конфіскованого предмета або його знищення обов'язково складається акт, в якому вказуються особливості предмета, форма реалізації або знищення та інші реквізити, що підтверджують факт реалізації або знищення. Акт підписується представниками відповідних органів, уповноважених передавати на реалізацію предмети, їх реалізовувати або знищувати.

Провадження з виконання постанови про конфіскацію завершується поверненням постанови з позначкою про виконання органу (посадової особи), який виніс постанову (ст. 316 КУпАП). Тільки після виконання цих вимог стадія виконання завершується.

З точки зору виконавчого провадження, оплатне вилучення та конфіскація достатньо схожі. Характерною рисою цих видів адміністративних стягнень є те, що вони не можуть бути звернуті на державне та громадське майно. Особливістю таких стягнень є те, що особа, стосовно якої застосована конфіскація й оплатне вилучення, втрачає всі права на вилучене майно. Тому конфіскації й оплатному вилученню підлягає лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законодавством України (ч. 1 ст. 29 КУпАП).

Рішення про позбавлення права власності на певну річ (предмет) повинен ухвалювати кваліфікований орган, яким у цьому випадку може бути тільки суд. Згідно зі ст. 311 КУпАП, постанова про оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, виконується державним виконавцем.

Постанови про позбавлення спеціального права виконуються: 1) про позбавлення права керування транспортними засобами – посадовими особами ОВС, вказаними в п. 2 ст. 222 КУпАП; 2) про позбавлення права керування річковими та маломірними судами – начальником Головної державної інспекції України з безпеки судноплавства та його заступниками, капітаном річкового порту; 3) про позбавлення права полювання – указаними в ч. 2 ст. 242 КУпАП посадовими особами органів мисливського господарства.

Існування такого права передбачає наявність низки обов'язкових умов, пов'язаних зі складанням іспитів і певним станом здоров'я. Право керувати транспортними засобами надається на заздалегідь визначений строк, опісля якого здійснюється додатковий огляд стану здоров'я. У зв'язку з цим не є адміністративним стягненням позбавлення водія права керування (вилучення посвідчення та усунення водія від керування транспортним засобом) за виявлення у нього фізичних, психічних та інших медичних вад, на які встановлено медичні заборони, що перешкоджають допущенню особи до здійснення функцій водія. Вони можуть бути позбавлені права керування будь-якими видами технічних транспортних засобів, що підтверджується відповідним посвідченням.

Слід ураховувати ту обставину, що для позбавлення права керування встановлені терміни позбавлення цього права, які диференціюються залежно від виду адміністративного проступку. Законодавець у більшості норм установлює лише верхню межу строку позбавлення – не більше 3-х років. Нижня межа такого строку безпосередньо не встановлюється (ст. 30 КУпАП) і тому визначається в межах мінімальної санкції, яка передбачена ст. 124 КУпАП, – три місяці.

Позбавлення громадянина права керування транспортним засобом, річковим, маломірним судном або права полювання застосовується на строк до трьох років. Однак якщо особа, позбавлена на визначений строк такого права, добросовісно ставиться до роботи, зразково поводить, то орган (посадова особа), який наклав стягнення, має право скоротити встановлений постановою строк позбавлення права.

Уповноважений орган (посадова особа) може ухвалити таке рішення за умов, якщо минуло не менше половини вказаного строку. Отже, якщо водій був позбавлений права керування транспортним засобом на 2 роки, то для вирішення питання про скорочення необхідно, щоб минуло не менше одного року з моменту позбавлення цього права.

Клопотання про скорочення строку направляється (подається) громадською організацією або трудовим колективом, в якому працює особа, що позбавлена спеціального права (ст. 320 КУпАП).

Після закінчення строку позбавлення, а також у випадку його скорочення особі, щодо якої застосовано такий захід стягнення, посвідчення водія повертається. Вилучення посвідчення водія ще не означає, що особа, яка позбавлена права управління, справді упродовж терміну позбавлення не керуватиме транспортним засобом.

У ст. 321 КУпАП законодавець урегулює обчислення строків позбавлення права керування транспортними засобами, річковими або маломірними судами, а також права мисливства. Загальне правило обчислення строків позбавлення права складається з того, що водії транспортних засобів, судноводії та особи, які порушили правила мисливства, визнаються позбавленими цього права з визначеного законодавством моменту, яким є винесення з цього приводу постанови уповноваженого органу або посадової особи. Винятком вважаються обставини, коли правопорушники, які позбавлені спеціального права, ухиляються від надання документу, що посвідчує це право. В цьому випадку термін позбавлення їх права відраховується з дня здачі або вилучення такого документу. Подання скарги або винесення протесту призупиняє термін позбавлення права. У випадку залишення скарги або протесту без задоволення термін відповідно подовжується.

За вирішення питання про позбавлення права керування транспортним засобом у водія вилучається посвідчення водія на термін до винесення постанови у справі, а замість нього видається тимчасовий дозвіл на право керування, який дійсний до закінчення терміну, встановленого для подання скарги, а якщо вона подана – до прийняття у ній рішення. Про видачу такого дозволу робиться позначка в протоколі про адміністративне правопорушення.

Якщо порушник не скористався наданим йому правом оскаржити винесену постанову про позбавлення права керування транспортним засобом опісля 10-денного терміну, відведеного на оскарження (ст. 289 КУпАП), тимчасовий дозвіл вважається недійсним і підлягає вилученню. Аналогічно діють і у випадку, коли особа, щодо якої

винесено постанову, не звернувшись до органу, який виніс цю постанову, з проханням про поновлення терміну оскарження, який було пропущено з поважної причини.

Постанова про застосування виправних робіт реалізується в такому порядку: 1) районний (міський) суд (суддя) надсилає постанову про застосування виправних робіт до Державного департаменту України з питань виконання покарань на виконання не пізніше наступного дня після її винесення; 2) Державний департамент України з питань виконання покарань, одержавши постанову, направляє її в інспекцію з виправних робіт за місцем проживання порушника; 3) інспектор з виправних робіт направляє отриману постанову адміністрації підприємства (установи, організації) за місцем постійної роботи порушника, тобто туди, де відбуватиме стягнення правопорушник.

Організація залучення цих осіб до праці покладена на місцеві органи влади, які визначають перелік підприємств, організацій, де ті мають працювати. Кошти, що надходять від підприємств і організацій за роботи, виконані цими особами, зараховуються в бюджет відповідних місцевих рад.

Висновки. Отже, стадія провадження у справах про адміністративні правопорушення – це порівняно самостійна частина адміністративно-деліктної діяльності, уповноваженої на те публічної адміністрації та судді, що має притаманні їй специфічні цілі й особливості.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення, як правило, охоплює такі стадії: 1) порушення адміністративного провадження й адміністративне розслідування; 2) розгляд справи про адміністративне правопорушення та винесення у ній постанови; 3) перегляд справи у зв'язку з оскарженням або опротестуванням постанови у справі; 4) виконання постанови про накладення адміністративного стягнення.

Проаналізувавши стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення, не виникає сумнівів у складності цього явища. Провадження охоплює декілька стадій, які утворюють систему обсяжних процесуальних дій. Це явище – провадження у справах про адміністративні правопорушення – необхідно досліджувати у зв'язках і між стадіями, і між адміністративними провадженнями в цілому [4, с. 202].

Провадження у справах про адміністративні правопорушення становить систему процесуальних дій, що здійснюються уповноваженими на те органами та посадовими особами у зв'язку з вчиненням особою адміністративного правопорушення та спрямовані на притяг-

нення такої особи до відповідальності у вигляді правообмежень. Провадження у справах про адміністративні правопорушення можна розглядати у декількох значеннях: як самостійний інститут правозастосовної діяльності органів державної влади; як інструмент регулювання суспільних відносин шляхом застосування адміністративних санкцій.

1. Административное право: развитие теоретических основ и модернизация законодательства. – Серия: Юбилей, конференции, форумы / под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2013. – 262 с.

2. Застрожная О. К. Советский административный процесс / О. К. Застрожная. – Воронеж, 1985. – 100 с.

3. Масленников М. Я. Применение административных взысканий / М. Я. Масленников. – Калинин, 1986. – 75 с.

4. Фазикош О. В. Поняття та сутність провадження у справах про адміністративні правопорушення / О. В. Фазикош // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 1. – С. 202–207.

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). – 1984, додаток до № 51, ст. 1122. (Із змінами, внесеними згідно із Законами від 29.05.2014 № 1283-VII. – ВВР. – 2014. – № 29. – Ст. 943).

6. Алфьоров С. М. Адміністративне право. Загальна частина: навч. посібник / С. М. Алфьоров, С. В. Ващенко, М. М. Долгополова, А. П. Купін. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 216 с.

7. Адміністративне право України / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. – К.: Істина, 2011. – 480 с.

8. Про судоустрій та статус суддів: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 41–45. – Ст. 529) (Із змінами, внесеними згідно із Законами № 1188-VII ВІД 08.04.2014, ВВР, 2014, № 23, ст. 870).

9. Про державну виконавчу службу: Закон України від 24.03.1998 № 202/98-ВР: за станом на 1 травня 2011 р.

10. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. (Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2389-VI (2389-17) від 01.07.2010, ВВР, 2010, № 37, ст. 497 № 2592-VI (2592-17) від 07.10.2010, ВВР, 2011, № 10, ст. 63 № 2852-VI (2852-17) від 22.12.2010, ВВР, 2011, № 28, ст. 253 № 3334-VI (3334-17) від 12.05.2011 № 3383-VI (3383-17) від 19.05.2011 № 3455-VI (3455-17) від 02.06.2011; № 3565-VI (3565-17) від 05.07.2014 р.).

Строцкий Р. Е. Понятие и особенности производства по исполнению постановлений по делам об административных правонарушениях

Рассмотрены проблемы административной ответственности за проступки. В первую очередь проанализировано вопросы относительно эффек-

тивности выполнения постановлений (принятых решений) по делам об административных правонарушениях компетентными органами (должностными лицами), что в данное время приобретает особое значение и актуальность. Проанализированы нормативные акты, которые регулируют соответствующие мероприятия, и предложено понятие осуществления относительно выполнения постановлений по делам об административных правонарушениях, а также сформулировано определение осуществления по делам об административных правонарушениях. Кроме того, предложено классифицировать в разных условиях и обстоятельствах осуществления относительно выполнения постановлений по делам об административных правонарушениях.

Ключевые слова: административное взыскание, правонарушение, проступок, осуществление, арест, осуществление относительно выполнения постановлений.

Strotsky R. Ye. The concept and features of proceedings in respect of regulations on administrative offences

This paper deals with the problems of administrative responsibility for offenses, and, above all, the effectiveness of the resolutions (decisions made) for an administrative offense by the competent authorities (officials), which is currently of particular importance and relevance. The regulations governing appropriate measures are analyzed, and the concept of proceedings in respect of regulations on administrative offenses is proposed. Besides, the definition of the cases of administrative offenses is given.

In addition, it is proposed to classify the different conditions and circumstances of proceedings in respect of regulations on administrative offenses. Implementation of the imposition of an administrative penalty is the final stage of the proceedings on administrative violations. Its essence is the realization of an administrative penalty, the offender intended manner. Thus, the stage of the proceedings on administrative violations is relatively independent from the administrative tort activities of the authorized public administration and the judges, which has inherent specific objectives and features.

Proceedings in cases of administrative offenses usually are held in the following steps: 1) violation of administrative proceedings and administrative proceedings; 2) consideration of the administrative case and passing on its resolution; 3) to review the case in connection with the appeal or protest resolution of the case; 4) implementation of the imposition of an administrative penalty. Proceedings comprise several stages, which is a system Volumetric proceedings. This phenomenon of proceedings on administrative violations should be investigated in relations between same stages as well as between the administrative proceedings in general.

Key words: administrative penalty, offense, offense proceedings, arrest, proceedings in respect of regulations.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.237:343.36

А. С. Беніцький

ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗАЗДАЛЕГІДЬ НЕОБІЦЯНОГО ПРИХОВУВАННЯ ЗЛОЧИНУ

Розглянуто проблеми розмежування приховування злочину і суміжних складів злочинів, а також питання кваліфікації приховування злочину за сукупністю з іншими злочинами. На основі аналізу національного, зарубіжного та міжнародного законодавства, а також практики застосування правових положень про причетність до злочину сформульовано рекомендації щодо кваліфікації заздалегідь необіцяненого приховування злочину.

Ключові слова: причетність до злочину, заздалегідь необіцяненого приховування злочину, співучасть у злочині.

Постановка проблеми. У правозастосовних органів доволі часто виникають труднощі у співвідношенні ст. 396 КК України з нормами, де приховування є частиною іншого злочину. Заздалегідь необіцяненого приховування злочину має схожі ознаки з такими видами причетності, як заздалегідь необіцяненого придбання або отримання, зберігання чи збут майна, завідомо одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК України), легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України), заздалегідь необіцяненого сприяння учасникам злочинної організованої організації та приховування їх злочинної діяльності (ст. 256 КК України) та ін. Тому виникає необхідність встановлення критеріїв, за допомогою яких можливо здійснення відмежування злочину, передбаченого ст. 396 КК України, від суміжних злочинів, а також кваліфікації заздалегідь необіцяненого приховування злочину за сукупністю з іншими злочинами.

Стан дослідження. Вивченню ознак заздалегідь необіцяненого приховування злочину та суміжних із ним складів злочинів, які є проявом причетності до злочину, приділяли увагу у своїх наукових працях такі вчені, як Г. І. Баймурзін, І. А. Бушуєв, А. А. Васильєв, К. О. Волотова, А. В. Зарубін, Н. С. Косякова, Н. І. Мазур,

А. Д. Макаров, А. С. Омаров, Є. В. Пономаренко, Е. Х. Раал, Б. Т. Разгільдєєв, К. М. Серьожкіна, В. Г. Смирнов, М. Х. Хабібулін та ін. Однак комплексне дослідження проблем розмежування приховування злочину та суміжних складів злочинів, а також питань кваліфікації приховування злочину за сукупністю з іншими злочинами не здійснювалося.

Метою статті є визначення юридично значущих ознак, за допомогою яких можливо розмежувати заздалегідь необіцяне приховування злочину і суміжні склади злочинів, а також визначення, у яких випадках приховування злочину необхідно кваліфікувати за правилом ідеальної сукупності з іншими злочинами.

Виклад основних положень. У юридичній літературі триває дискусія щодо можливості притягнення до відповідальності за приховування злочину потерпілу від цього злочину особу [12, с. 17; 6, с. 205]. Потерпіла особа, наприклад, може приховати одяг, на якому могли зберегтися сліди вчинення злочину, або приховати сліди насильницького злочину, залишені на її тілі. Навряд чи можна погодитися з думками тих дослідників, які вважають допустимим потерпілу від злочину особу розглядати як суб'єкта приховування злочину. Мотиви, якими керується жертва вчинення злочину, приховуючи сліди злочину, можуть бути різні.

Так, у випадках скоєння сексуального або іншого насильницького злочину потерпіла особа, не бажаючи розголошення інформації ганебного характеру, не розповідає про злочинця правоохоронним органам. Потерпіла особа також може боятися помсти з боку кривдника тощо. Може виникнути ситуація, коли потерпіла особа повертає належне їй майно в обхід кримінально-процесуальної процедури. Коли законний власник майна, не чекаючи рішення суду в кримінальній справі, забирає з незаконного володіння злочинця майно, яке належить йому на праві власності, то в його діях формально містяться ознаки деяких злочинів. Оскільки майно є предметом предикатного злочину, тобто здобуто злочинним шляхом, то його придбання та зберігання є ознакою злочину, передбаченого ст. 198 КК України. Крім того, дії власника майна, який без дотримання законного способу вилучення у злочинця майна повертає собі майно, містять ознаки приховування злочину, передбаченого ч. 1 ст. 396 КК України. Це зумовлено тим, що законний власник майна приховує предмет викрадення. Таке майно є предметом, який повинен бути визнаний судом доказом у кримінальній справі. Отже, якщо законний власник приховує від органів

правосуддя належне йому майно, відібране у злочинця, то фактично своїми діями він приховує злочинця.

Як уважає М. М. Лапунін, теоретично є можливим установлення кримінальної відповідальності й за приховування власного злочину. Він зазначає: «...наприклад, сьогодні як кваліфікований склад виступає вбивство з метою приховати інший злочин – п. «к» ч. 2 ст. 105 КК РФ» [9, с. 58–59]. На думку дослідника, тут ідеться не про криміноутворюючу ознаку, а про кваліфікуючу, але за цього специфічного виду приховування підвищену відповідальність буде нести й особа, яка вчинила основний злочин. У такому випадку, на думку М. М. Лапуніна, виникне вторинний делікт, а причетності до злочину, у якому ця особа брала участь сама, вже бути не може [9, с. 59].

Необхідно відмежовувати заздалегідь необіцяне приховування злочину від умисного вбивства з метою приховання іншого злочину, відповідальність за яке настає за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України. Так, наприклад, суб'єкт предикатного тяжкого злочину може звернутися після скоєння ним злочину до іншої особи з проханням убити свідка злочину, потерпілу особу або співучасника злочину. Такий суб'єкт несе відповідальність за предикатний злочин, а також за підбурювання або організацію умисного вбивства з метою приховати інший злочин. Такою є позиція судової практики. Так, відповідно до абз. 2 п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи», для кваліфікації умисного вбивства як такого, що вчинене з метою приховати інший злочин, не має значення, чи був винний причетним до злочину, який приховується. Якщо така особа вчинила умисне вбивство з метою приховати раніше вчинений нею злочин, її дії кваліфікуються за правилом сукупності правових норм: за тією статтею кримінального законодавства України, якою передбачено відповідальність за приховуваний злочин, та за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України [11].

У діях особи, яка на прохання учасника предикатного злочину вчинила вбивство з метою приховати злочин, містяться ознаки двох складів злочинів: умисного вбивства з метою приховати інший злочин (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України) та заздалегідь необіцяне приховання тяжкого злочину (ст. 396 КК України). У цьому випадку виникає конкуренція правових норм. Оскільки умисне вбивство вчиняється з метою приховати предикатний злочин, то склад приховування злочину поглинається. Тому причетна до предикатного злочину особа нестиме

відповідальність за спеціальною правовою нормою – п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України.

У юридичній літературі триває дискусія щодо проблем кваліфікації ст. 396 КК України за правилами ідеальної сукупності з кримінально-правовими нормами, у яких приховування є конститутивною ознакою об'єктивної сторони злочину, які не є різновидами причетності. Наприклад, у ст. 149 КК України передбачено відповідальність за переховування людини, яка є об'єктом торгівлі або здійснення іншої незаконної угоди. Згідно зі змістом ст. 149 КК України, переховування людини вчиняється з метою її подальшої експлуатації. Під експлуатацією людини, відповідно до примітки 1 цієї статті, слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо. Ознаки торгівлі людьми виникають незалежно від того, чи бажає потерпіла особа, щоб стосовно неї було вчинено незаконну угоду. Якщо винна особа насильно переховує людину, яка була очевидцем злочину, вчиненого іншим суб'єктом, для того, щоб продати її в рабство за кордон, маючи на меті приховати таким шляхом свідка злочину, то такі дії слід кваліфікувати за правилом ідеальної сукупності злочинів, тобто за ст. 396 та ст. 149 КК України.

Якщо особу переховують без мети подальшої експлуатації, а для того, щоб така особа не повідомила у правоохоронні органи про злочин, який стосовно неї було вчинено, то ознаки торгівлі людьми відсутні. Дії суб'єкта, який, заздалегідь не обіцяючи, переховує таку особу, містять ознаки незаконного позбавлення волі (ст. 146 КК України) та приховування злочину ст. 396 КК України. Кваліфікувати ці дії необхідно за правилом сукупності правових норм: ст. 146 та ст. 396 КК України. Може виникнути ситуація, коли учасники основного злочину звернуться до особи з проханням викрасти потерпілу або свідка скоєння ними злочину.

Якщо особа, заздалегідь не обіцяючи, незаконно позбавить волі або викраде потерпілу особу чи очевидця вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину без мети подальшої експлуатації, то її діяння міститимуть ознаки незаконного позбавлення волі або викрадення людини, відповідальність за яке передбачено ст. 146 КК України, а також

ознаки приховування злочину. У такому випадку буде ідеальна сукупність двох злочинів – за ст.ст. 146 та 396 КК України.

Кваліфікація діянь за правилом сукупності можлива у випадку неповідомлення особою належної установи про небезпечний для життя стан людини, який виник унаслідок вчинення іншою особою злочину, а також приховування злочину, у результаті якого потерпіла особа опинилася в небезпечному для життя становищі.

Так, наприклад, Ленінський районний суд м. Севастополя встановив, що К. був очевидцем завдання Т. безлічі ударів у життєво важливих органи С. Усвідомлюючи, що С. перебував у небезпечному стані, К. не повідомив медичні установи про необхідність екстреної медичної допомоги потерпілому. Не отримавши медичної допомоги, С. через кілька годин помер. К., маючи намір допомогти Т. уникнути кримінальної відповідальності за завдання тяжкого тілесного ушкодження, яке заподіяло смерть потерпілому, переніс труп С. за межі місця вчинення злочину, а також приховав сліди злочину. Ленінський районний суд м. Севастополя правильно кваліфікував діяння К. як неповідомлення про небезпечний для життя стан особи, а також як приховування злочину за ч. 3 ст. 136 та ч. 1 ст. 396 КК України [3].

У правозастосовних органів можуть виникати питання щодо правової оцінки знищення трупа потерпілого з метою приховування слідів злочину. У діях винної особи містяться ознаки наруги над тілом (останками, прахом) померлого, відповідальність за яке передбачено ст. 297 КК України, а також ознаки приховування злочину. Треба зазначити, що санкція ч. 1 ст. 297 КК України передбачає такі види покарання за наругу над тілом померлого, як штраф до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той же строк. Статтею 396 КК України за приховування злочину встановлено покарання у виді арешту на строк до трьох місяців, або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той же строк. Оскільки ч. 1 ст. 297 КК України передбачено як один із основних видів покарання штраф, то наруга над тілом померлого є менш тяжким злочином щодо приховування злочину. Наруга над тілом (останками, прахом) померлого не охоплює ознаки приховування злочину, тому слід застосовувати обидві норми – ст. 297 та 396 КК України.

Суди України припускаються помилок, кваліфікуючи зазначені діяння. Так, вироком Конотопського міськрайонного суду Сумської

області було визнано А. винним у тому, що він, заздалегідь не обіцяючи, приховав особливо тяжкий злочин. Суд установив, що А. дізнався від Б. про те, що останній вчинив умисне вбивство. Достовірно знаючи, що Б. вчинив особливо тяжкий злочин, А. допоміг убиці розчленувати труп потерпілого С. Після цього А. разом із Б. фрагменти тіла вбитого приховали. Котопський міськрайонний суд Сумської області кваліфікував дії А. як заздалегідь необіцяне приховування особливо тяжкого злочину за ч. 1 ст. 396 КК України [2].

Однак суд не врахував те, що А. брав участь як співвиконавець у нарузі над тілом померлого. Дії А. необхідно було кваліфікувати за правилом ідеальної сукупності злочинів за ч. 1 ст. 396 та ст. 297 КК України. Виконавець умисного вбивства несе відповідальність лише за основний злочин. Дії Б. не можуть бути кваліфіковані за ст. 297 КК України, оскільки ним було вчинено приховування свого злочину.

Якщо предметами приховування є: офіційний документ, який видається чи посвідчується підприємством, установою, організацією, громадянином-підприємцем, приватним нотаріусом, аудитором чи іншою особою, яка має право видавати чи посвідчувати такі документи, і який надає права або звільняє від обов'язків; приватний документ, що знаходиться на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності; печатки або штампи, які були предметами тяжкого або особливо тяжкого предикатного злочину, то в діях приховувача містяться ознаки злочинів, передбачених ст. 396 та ст. 357 (вкрадення, привласнення, вимагання документів, штамтів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження) КК України. У ч. 1 ст. 357 КК України передбачено відповідальність за умисне приховування офіційних документів, приватних документів, штамтів та печаток, вчинене з корисливих мотивів або в інших особистих інтересах. У цьому випадку виникає конкуренція двох правових норм – ст. 396 та ст. 357 КК України. Із них ст. 357 КК України буде спеціальною стосовно ст. 396 КК України. Якщо приховування офіційних документів, приватних документів, штамтів та печаток, які були предметом тяжкого або особливо тяжкого предикатного злочину, вчинено без корисливої мотивації або без особистих інтересів, то застосовуватися повинна загальна норма – ст. 396 КК України.

Необхідно зазначити, що, відповідно до ст. 358 КК України, передбачено відповідальність за підроблення посвідчення або іншого офіційного документа, який видається чи посвідчується підприємст-

вом, установою, організацією, громадянином-підприємцем, приватним нотаріусом, аудитором чи іншою особою, яка має право видавати чи посвідчувати такі документи, і який надає права або звільняє від обов'язків, з метою використання його підроблювачем чи іншою особою або збут такого документа, а також виготовлення підроблених печаток, штампів чи бланків підприємств, установ чи організацій незалежно від форми власності, інших офіційних печаток, штампів чи бланків з тією ж метою або їх збут. Може виникнути ситуація, коли особа приховує підроблене посвідчення, офіційний документ, печатку, штампи або бланки. Якщо вона чинить це, щоби приховати злочин, передбачений ст. 358 КК України, то відповідальність за ст. 396 КК України відсутня, оскільки підроблення посвідчення або іншого офіційного документа, а також виготовлення підроблених печаток, штампів чи бланків не є тяжкими чи особливо тяжкими злочинами. Такий же підхід слід застосовувати за приховування підроблення офіційних документів службовою особою, оскільки злочин, передбачений ст. 366 КК України, не належить до категорії тяжких чи особливо тяжких злочинів. Але якщо особа підробила посвідчення або інший офіційний документ, а також виготовила підроблені печатки, штампи чи бланки, щоби приховати тяжкий чи особливо тяжкий злочин, то виникає сукупність двох злочинів – за ст. 358 або ст. 366 КК України зі ст. 396 КК України.

Треба зазначити, що в ст. 298-1 КК України передбачено відповідальність за знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду. Може виникнути ситуація, коли винний, маючи на меті приховання викрадення іншою особою цих документів, знищить або пошкодить їх. Дії такої особи містять ознаки двох злочинів – приховування предикатного злочину та злочину, передбаченого ст. 298-1 КК України за ознакою знищення або пошкодження документів чи унікальних документів Національного архівного фонду. Якщо винна особа приховує документи Національного архівного фонду з метою приховання їх викрадення, вчиненого іншою особою, то ці діяння також утворюють сукупність двох злочинів – приховування предикатного злочину (ст. 396 КК України), а також приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду (ст. 298-1 КК України).

Коли особа, прагнучи приховати незаконне заволодіння транспортним засобом з боку іншої особи, знищує, підробляє або замінює ідентифікаційний номер, номери двигуна, шасі або кузова викраденого

транспортного засобу, то в її діях є ознаки злочинів, передбачених ст. 396 та ст. 290 (знищення, підробка або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу) КК України. Указані дії необхідно кваліфікувати за сукупністю двох норм – ст. 396 і ст. 290 КК України. Такою є позиція судової практики України. *Вироком Деражнянського районного суду Хмельницької області С. було визнано винним у тому, що він, завідомо знаючи, що А., Б. та Д. за попередньою змовою вчинили незаконне заволодіння мотоциклом, знищив на ньому ідентифікаційні номери двигуна та рами. Дії А. судом було кваліфіковано як заздалегідь необіцяне приховування слідів злочину за ст.ст. 290 та 396 КК України [1].*

Для полегшення приховування злочину винна особа може вчинити, наприклад, незаконне заволодіння транспортним засобом. У такому випадку дії приховувача також утворюватимуть сукупність двох злочинів – за ст. 396 і ст. 289 КК України. Таким же чином суди України кваліфікують дії приховувача. *Так, наприклад, Шосткинський міськрайсуд Сумської області визнав К. винним у тому, що він, заздалегідь не обіцяючи, допоміг Б. приховати вчинене останнім умисне вбивство С. Суд установив, що К. разом із Б. незаконно заволоділи транспортним засобом для приховання трупа С. Вони поклали труп С. у викрадений автомобіль, після чого заїхали на автомобілі в гараж, де облили транспортний засіб бензином та підпалили його. Суд правильно кваліфікував дії К. як незаконне заволодіння транспортним засобом за попередньою змовою групою осіб за ч. 2 ст. 289 КК України як умисне знищення майна шляхом підпалу за ч. 2 ст. 194 КК України, а також як приховування особливо тяжкого злочину за ч. 1 ст. 396 КК України [5].*

Треба зауважити, що коли незаконне заволодіння транспортним засобом було предикатним злочином, то його придбання, отримання, зберігання або збут причетною особою слід кваліфікувати за ст. 198 КК України, навіть коли така особа мала на меті приховати злочин, унаслідок вчинення якого було здобуто транспортний засіб. У зв'язку з цим заслуговує на увагу вирок *Мукачівського міськрайсуду Закарпатської області, який визнав А. винним у приховуванні тяжкого злочину. Суд установив, що А., заздалегідь не обіцяючи, допоміг учасникам незаконного заволодіння транспортним засобом Б. та В. приховати автомобіль. А. разом із Б. та В. перегнали автомобіль в гараж, до якого А. мав право доступу. Надалі автомобіль зберігався в гаражі для подальшого продажу [4].*

Мукачівський міськрайсуд Закарпатської області помилково кваліфікував дії А. за ч. 1 ст. 396 КК України. Суд не зважив на те, що А. надав учасникам протестного злочину гараж, де перебував транспортний засіб для продажу.

Отже, у діях А. містяться ознаки зберігання та приготування до збуту майна, одержаного злочинним шляхом, тобто злочину, передбаченого ст. 198 КК України. Ознаки приховування злочину поглинаються спеціальною нормою – ст. 198 КК України. Водночас низка учених помилково вважають можливою кваліфікацію приховування злочину та придбання чи збуту майна, одержаного злочинним шляхом, за правилами ідеальної сукупності злочинів [10, с. 19–20; 7, с. 124].

Висновки. Установлення юридично значущих ознак заздалегідь необіцяного приховування злочину дало змогу виокремити його види та визначити критерії відмежування від суміжних злочинів.

Вивчення питань розмежування заздалегідь необіцяного приховування злочину і суміжних складів злочинів, а також кваліфікації заздалегідь необіцяного приховування злочину за сукупністю з іншими злочинами сприятиме правильному застосуванню органами правосуддя кримінального законодавства щодо відповідальності за причетність до злочину.

1. Архів Деражнянського районного суду Хмельницької області. Вирок від 23 квітня 2002 р. у кримінальній справі № 1-46.

2. Архів Конотопського міськрайонного суду Сумської області. Вирок від 18 жовтня 2007 р. у кримінальній справі № 1-279/2007.

3. Архів Ленінського районного суду м. Севастополь. Вирок від 17 вересня 2007 р. у кримінальній справі № 1-624/2007.

4. Архів Мукачівського міськрайсуду Закарпатської області. Вирок від 16 грудня 2008 р. у кримінальній справі № 1-21/2008.

5. Архів Шосткинського міськрайсуду Сумської області. Вирок від 1 лютого 2008 р. у кримінальній справі № 1-28/2008.

6. Горелик А. С. Преступления против правосудия / А. С. Горелик, Л. В. Лобанова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. – 491 с.

7. Зарубин А. В. Уголовно-правовое регулирование прикосновенности к преступлению: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Андрей Викторович Зарубин; Тюмен. юрид. ин-т МВД России. – Тюмень, 2004. – 212 с.

8. Кримінальне право. Особлива частина: підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Т. 2. – Луганськ: Елтон-2, 2012. – 780 с.

9. Лапунин М. М. Вторичная преступная деятельность и ее криминализация: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Михаил Михайлович Лапунин; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2006. – 239 с.

10. Пономаренко Е. В. Некоторые теоретические и законодательные проблемы прикосновенности к преступлению по уголовному праву Российской Федерации: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Елена Валерьевна Пономаренко. – Саратов: Саратовская государственная академия права, 2007. – 26 с.

11. Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>

12. Сerezжкіна К. Н. Прикосновенность к преступлению в уголовном праве России: оптимизация норм и практики их применения: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Ксения Николаевна Сerezжкіна. – Самара, 2009. – 24 с.

Беницкий А. С. Проблемы квалификации заранее не обещанного укрывательства преступления

Рассмотрены проблемы разграничения укрывательства преступления и смежных составов преступлений, а также вопросы квалификации укрывательства преступления по совокупности с иными преступлениями. На основании анализа национального, зарубежного и международного законодательства, а также практики применения правовых положений о причастности к преступлению сформулированы рекомендации квалификации заранее не обещанного укрывательства преступления.

Ключевые слова: *прикосновенность к преступлению, заранее не обещанное укрывательство преступления, соучастие в преступлении.*

Benitsky A. S. Problems of previously not promised concealment of a crime

The article discusses the problem of delimitation of concealment of a crime and related offenses, as well as problems of qualification of concealment together with other crimes.

We have formulated recommendations on qualifications of previously not promised concealment of a crime, based on the analysis of national, foreign and international legislation and practice of the legal provisions regarding to implication in a crime.

Key words: *implication in a crime, previously not promised concealment of a crime, complicity in a crime.*

Стаття надійшла 5 червня 2014 року

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА КРИМІНАЛЬНОЇ ПОГРОЗИ

На підставі результатів наукових та емпіричних досліджень встановлено ознаки суб'єктивної сторони кримінальних погроз. Обґрунтовано позицію, що такі злочини вчиняються тільки з прямим умислом, а мотив і мета мають особливості, знання яких сприяє швидкому та об'єктивному відновленню порушених суспільних відносин.

Ключові слова: злочин, склад злочину, покарання, безпека, погроза, кримінальна погроза.

Постановка проблеми. Суб'єктивна сторона складу злочину – це внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків. Її зміст характеризують певні юридичні ознаки. Такими ознаками є вина, мотив і мета вчинення злочину [1, с. 142]. Специфічна особливість суб'єктивної сторони складу злочину полягає у тому, що вона не тільки передусе виконанню злочину, формуючись у вигляді мотиву, наміру, плану злочинної поведінки, але й «супроводжує» його від початку і до кінця злочинного діяння, будучи своєрідним самоконтролем за вчинюваними діями.

Оскільки встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони складу злочину є завершальним етапом у констатації складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності [1, с. 142–143], то це вимагає їх точного формулювання у кожному конкретному випадку вчинення того чи іншого суспільно небезпечного діяння, яке передбачене кримінальним законом.

Чинний КК України в ч. 2 ст. 2 містить положення, відповідно до якого особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може зазнавати кримінального покарання, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Крім того, мета та мотив вчинення злочину в багатьох випадках прямо вказуються законодавцем у диспозиції статті Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК України). Отож, встановлення ознак, що характеризують зміст суб'єктивної сторони вчиненого

злочину, стає чи не найголовнішим завданням посадових осіб правоохоронних органів.

Наведені міркування набувають особливого значення у контексті останніх подій в країні, оскільки прояви насильства та жорстокості окремі впливові особи та держави намагаються запровадити в Україні як звичні речі. Крім того, упродовж останнього часу злочини, пов'язані із посяганнями на життя та здоров'я людей, представників влади, членів їхніх сімей, набули ознак системності [2, с. 5]

У такій ситуації надзвичайно важливим та складним завданням є встановлення ознак, що характеризують зміст суб'єктивної сторони проявів психічного насильства, найнебезпечнішими видами якого є кримінальні погрози, науково обґрунтована характеристика яких і є **метою** цієї статті.

Стан дослідження. Слід указати, що окремі аспекти кримінальної відповідальності за кримінальні погрози вивчали: С. М. Алфьоров, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Б. М. Головін, В. П. Ємельянов, В. М. Куц, Н. В. Маслак, П. С. Матишевський, М. І. Мельник, В. І. Осадчий, В. В. Сташис, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк, В. В. Шаблістий, Є. В. Фесенко, С. С. Яценко та ін.

Виклад основних положень. Відповідно до ст. 23 КК України, виною вважається психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Із наведеного законодавчого поняття вини простежується нерозривний зв'язок суб'єктивної та об'єктивної сторони складу злочину. Принцип кримінальної відповідальності лише за наявності вини, що законодавчо сформульований у ч. 1 ст. 62 Конституції України, відображений у процитованій ч. 2 ст. 2 КК України. Що стосується вини, форми вираження якої передбачені ст.ст. 24, 25 КК України, то нас цікавитиме лише умисел, оскільки склад більшості погроз законодавцем сформульовано як формальний, а отже, ці злочини можна вчинити лише з прямим умислом.

Так, розглядаючи особливості умислу у злочинах із формальним складом, В. А. Ломако зазначає, що вони визнаються закінченими з моменту вчинення самого діяння і не потребують настання і встановлення наслідків такого діяння. Як приклад, зокрема, серед деяких інших він наводить ст. 129 КК України, окреслюючи, що структура цього складу злочину така, що наслідки тут за межами необхідних ознак об'єктивної сторони, а відтак і складу злочину. Тому суб'єкт не може бажати їх настання. Проте ця обставина не виключає умислу форму

вини. Інтелектуальна ознака умислу в цих випадках охоплює лише усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння, ставлення до наслідків тут не виникає та й не може виникнути. А вольова ознака умислу обмежується бажанням вчинення конкретної дії. Відтак злочини із формальним складом можуть бути вчинені лише із прямим умислом [1, с. 167; 3, с. 149]. Очевидно, що і кримінальні погрози можуть бути вчинені лише із прямим умислом.

Деякі вчені намагаються спростувати сталість умисної форми вини і у злочинах із формальним складом, і у складі різних погроз, перенавантажуючи їх зміст не завжди обов'язковими юридичними ознаками.

Так, на думку М. В. Хабарової, розкриваючи зміст вини у складі погрози вбивством, необхідно відштовхуватися від складного характеру його юридичної конструкції. Диспозиція цієї норми дає підстави для висновку про те, що в ній ідеться про склад безпеки. Усвідомленням, передбаченням і бажанням винного повинні охоплюватися не тільки діяння, але й реальна небезпека настання суспільно небезпечних наслідків. Іншими словами, інтелектуальний момент погрози охоплює усвідомлення винним суспільно небезпечного і протиправного характеру вчинюваних ним дій з об'єктивуванням загрозової інформації зовні і передбачення дійсної реальної можливості здійснення цієї інформації, а вольовий момент – бажання залякати потерпілого, викликати у нього страх, боязнь за своє життя і здоров'я. Таким чином, вольовий елемент погрози виявляється через усвідомлюване бажання вчинити протиправні дії з об'єктивуванням погрози і створити необхідні умови її реалізації [4, с. 131].

На нашу думку, така позиція не може бути прийнята, оскільки ч. 1 ст. 24 КК України прямо вказує на те, що прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. З огляду на це, не зовсім коректно мовити про усвідомлення, передбачення і бажання лише як про діяння як у погрозі вбивством, і в будь-якому іншому складі злочину. Крім того, передбачення та бажання настання наслідків у вчиненні погрози вбивством для її суб'єкта є не стільки важливим, скільки для адресата таких дій, від реального сприйняття якого частково залежить наявність складу злочину, передбаченого ст. 129 КК України.

По-третє, обидві форми умислу характеризуються єдиним інтелектуальним елементом, що виражається в усвідомленні винним

суспільно небезпечного характеру своїх дій і передбаченні їх суспільно небезпечних наслідків, тому відмінність між формами умислу можна знайти тільки за вольовим елементом, тобто ставленням особи до шкідливих наслідків свого діяння.

Аналіз ст.ст. 24, 25 КК України дозволяє зробити висновок, що існує два види вольового ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків, які можуть настати, а у формальних складах – до самої дії:

а) бажання настання таких наслідків (у нашому випадку те ж, що й бажання вчинення погрози вбивством);

б) свідоме допущення таких наслідків або байдуже ставлення до них (у цьому випадку те ж, що і свідоме допущення особою вчинення нею дії або байдуже ставлення до вчинення такої дії).

М. А. Овчінніков справедливо, на нашу думку, порушує питання про те, чи можливо у вчиненні погрози вбивством, щоб умисел особи обмежувався лише свідомим допущенням нею своєї суспільно небезпечної дії або байдужим ставленням до неї. Вчений вважає, що неможливо, оскільки за такого варіанту відсутній необхідний послідовний взаємозв'язок чотирьох складових елементів психологічного механізму злочинної поведінки: потреби, мотиву, мети і дії. Сукупність рухів, щоб стати закінченою в часі і просторі дією, обов'язково повинна бути об'єднана єдиною свідомо обраною метою. Первинним виокремленням мети дії є мотив (бажання, спонука), що є усвідомленим переживанням потреби, яка виникла. І навпаки, такий взаємозв'язок виникає за іншого варіанту, коли вчинення дії для досягнення певної мети зумовлюється бажанням вчинення цієї дії [5, с. 146].

Оцінка змісту вольового ставлення до вчинюваної дії при погрозах дозволяє здійснити відмінність між формами умислу. Чинне кримінальне законодавство розглядає два види вольового ставлення особи до наслідків:

а) бажання залякати потерпілого;

б) бажання, або свідоме допущення, або байдуже ставлення до можливості настання суспільно небезпечного наслідку у зв'язку із дією страху.

На думку Х. Х. Абсарова, останній варіант психічного ставлення винного при погрозі до потерпілого сьогодні у складі ст. 119 КК РФ (аналог ст. 129 КК України) законодавцем не врахований, що вважається неправильним. За такого варіанту відсутній необхідний взаємозв'язок вини й мети погрози вбивством. Отже, вина враховується судом під час винесення покарання за вчинення такого злочину

(наприклад, погроза вбивством, що призвела до фізіологічних змін в організмі потерпілого) неповно. Сукупність рухів, щоб стати закінченою в часі і просторі, обов'язково повинна бути об'єднана єдиною свідомо обраною метою. А первинним виокремленням у меті є мотив – усвідомлена потреба, яка переросла у спонукання. Своєю чергою, це пов'язано з бажанням, що характеризує вину. Стосовно погрози вбивством, то це прагнення досягти залякування потерпілого, здійснення небажаних для нього дій або утримання від здійснення бажаних дій [6, с. 157].

Викладене дозволяє зробити висновок, що за вчинення кримінальних погроз психічне ставлення особи до своїх дій може характеризуватися тільки у вигляді прямого умислу за наявності злочинного мотиву і злочинної мети. Що ж стосується психічного ставлення до наслідків таких дій, то слід зазначити, що більшість кримінальних погроз сконструйовані законодавцем як злочини із формальним складом, тому, на нашу думку, вони обов'язково повинні враховуватися під час призначення покарання, принаймні, як обставини, які свідчитимуть про необхідність повного відшкодування завданої моральної шкоди. Окрім того, за вчинення будь-якої кримінальної погрози суб'єкт усвідомлює небезпечний характер свого діяння і бажає так діяти.

Встановивши, що під час вчинення кримінальних погроз вина суб'єкта характеризується тільки умисною формою вини, вид умислу – прямий, слід проаналізувати мотив і мету таких злочинів.

А. В. Савченко мотив злочину визначає як інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою [7, с. 14].

Зі змісту ст. 129 КК України, наприклад, очевидно, що для кваліфікації погрози вбивством її спрямованість (позитивна або негативна) не має значення. Отже, мотив погрози вбивством має факультативну природу. Водночас її антигромадська спрямованість зберігається й тоді, коли, погрожуючи, суб'єкт прагне досягти від потерпілого суспільно корисної поведінки (наприклад, припинити пити, вилікуватися від наркоманії, повернутися в сім'ю тощо). Цікаве питання пов'язане із ситуацією, коли погроза вбивством висловлюється з метою припинення злочину.

На нашу думку, якщо немає умов правомірності необхідної оборони, правомірності затримання особи, яка вчинила злочин, то такі дії слід кваліфікувати за ст. 129 КК України. У зв'язку із цим слушне зауваження Р. Д. Шаропова, який зазначає, що для злочинного

насильства не можна знайти і нормативно закріпити іманентні мотив і мету [8, с. 16].

Мотив учинення погрози вбивством законодавцем не конкретизовано, отже, він не впливає на її кваліфікацію. Проте встановлення мотиву вчиненого злочину входить до законодавчо визначеного предмета доказування у кримінальному провадженні.

Як зазначає В. П. Петрунев, значна частина погроз вчинюється на ґрунті сварок, особистих неприязних відносин, у нетверезому стані. У деяких випадках як чинник, що провокує вираження на адресу потерпілого погроз убивством, заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю або знищенням майна, виступає протиправна або аморальна поведінка потерпілого (образу, помилковий донос, поширення помилкових або таких, що ганьблять винного, відомостей) [9, с. 39].

Під час вивчення В. В. Шаблістим кримінальних справ отримано такі дані щодо змісту мотивів учинюваних погроз убивством:

- 1) перше місце посідають особисті неприязні відносини (84%);
- 2) друге – мотив помсти (10%);
- 3) третє – ревності (5%);
- 4) четверте – хуліганські мотиви (0,8%);
- 5) п'яте – корисливі мотиви (0,2%), лише за умови, якщо погроза вбивством не виступає як спосіб заволодіння майном у складі корисливих насильницьких злочинів, а має побутовий характер. Відомо, що майно і різні цінності є предметом найрізноманітніших відносин між людьми, зокрема конфліктного характеру [10, с. 260].

Оскільки «особиста неприязнь» – узагальнене поняття, його фактично можна віднести до оціночних, то не завжди можна вважати її мотивом учинення злочину. Тому кожен факт прояву особистої неприязні повинен мати свій мотив, який повинен установлюватися під час здійснення правосуддя.

У зв'язку із цим слід погодитися із Х. Х. Абсаровим, який вирізняє чотири групи детермінант, що породжують мотиви погроз:

- 1) егоїзм, заснований на зневажливому ставленні до вимог норм закону і моралі, до прав і законних інтересів громадян, зокрема близьких людей;
- 2) зневажливе ставлення до інших під впливом особистих невдач, заздрості, соціального дискомфорту;
- 3) міжособові конфлікти, що спричиняють неприязнь, образу, помсту, ревності;

4) агресивність, жорстокість, викривлена потреба у самостверженні, самореалізації, психічні аномалії на ґрунті політичного, націоналістичного або релігійного фанатизму [6, с. 161].

Отримані дані свідчать про те, що для кримінальних погроз характерні мотиви, зумовлені особистою неприязністю винного до потерпілого.

Такі мотиви характеризуються значною провокуючою дією на свідомість громадян, спричиняють у них глибоку стурбованість за свою безпеку і збереження благ, що їм належать; також вони виражають доволі високий ступінь індивідуалізму, проте кваліфікуючими ознаками складу погрози вбивством виступати не можуть. Ці мотиви мають чітко виражений асоціальний зміст, що поєднує егоцентризм і цинізм поведінки, а тому їх урахування у призначенні покарання є обов'язковим.

Ще однією ознакою, що характеризує зміст суб'єктивної сторони кримінальної погрози, є мета. У науці кримінального права під метою злочину розуміють уявлення про його суспільно небезпечний наслідок, про ту шкоду, яка настане для охоронюваних законом відносин і яка є бажаною для винного, тобто заради чого, на який результат спрямована суспільно небезпечна діяльність особи [1, с. 163].

Мета вчинення більшості кримінальних погроз також визначена законодавцем факультативно. Водночас Л. Д. Гаухман справедливо зазначає, що незалежно від того, якими мотивами керувався винний, він завжди має метою залякати потерпілого, зробити його поведінку більш слухняною і вигідною лише винному, не маючи метою реалізацію такої погрози [11, с. 30].

На думку Ф. Б. Гребенкіна, необхідною метою погрози є спричинити стан переляку, страху у потерпілого [12, с. 18].

Будучи факультативною ознакою, що характеризує зміст суб'єктивної сторони кримінальної погрози, мета набуває значення у відмежуванні її загальної і спеціальних норм. Так, погроза вбивством працівнику правоохоронного органу у зв'язку із його службовою діяльністю не тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 129 КК України, але утворює склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 345 КК України.

Слід визнати, що мета кримінальної погрози може мати різну спрямованість, але завжди кінцева мета особи, яка її вчиняє, буде пов'язана із прагненням порушити психічну рівновагу потерпілого, щоб підпорядкувати собі його волю.

Відтак доводиться констатувати, що мета більшості кримінальних погроз характеризується подвійним значенням. Перше полягає в тому, що її виразник, посягаючи на особисту безпеку адресата, прагне його залякати. Інше – стан страху, викликаний залякуванням, спрямований на пригнічення волі, на бажання досягти бажаної для винного поведінки.

Мета залякування характерна для кожної об'єктивованої погрози вбивством. Завдання слідчих і судових органів полягає в тому, щоб установити похідну мету, яка в кожному конкретному випадку має особливості [13, с. 173].

Висновки. Отже, кримінальні погрози вчиняються лише з прямим умислом. Особа, яка вчиняє подібні злочини, усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння та бажає так діяти.

Вивчення доктринальних джерел та слідчої і судової практики дозволило зробити висновок, що найпоширенішим мотивом кримінальної погрози є особиста неприязнь. Інші мотиви також повинні враховуватися у призначенні покарання або під час звільнення від його відбування. Мета кримінальної погрози є тим засобом, що слугує для відмежування її загальної та спеціальних норм. Вона має подвійне значення, яке полягає в обов'язковій наявності в кожній вираженій зовні погрозі мети залякування потерпілого, яка, своєю чергою, є засобом для досягнення особливої, характерної лише для окремо взятої кримінальної погрози мети.

1. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х., 2010.

2. Лосич С. В. Погроза або насильство щодо громадського або державного діяча в кримінальному праві України: наук.-практ. посібник / С. В. Лосич, С. С. Назимко, В. В. Прутула. – Х., 2014.

3. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін.; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – 5-те вид., переробл. та доп. – К., 2009.

4. Хабарова М. В. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью: уголовно-правовой и криминологический аспекты (по материалам судебной практики Краснодарского края): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Марина Владимировна Хабарова. – Краснодар, 2007.

5. Овчинников М. А. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью: уголовно-правовой и криминологический анализ: дис. ...

канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Михайл Анатольевич Овчинников. – Н. Новгород, 2007.

6. Абсаров Х. Х. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью как преступление против личности (уголовно-правовой и криминологический аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Халиль Хамидуллович Абсаров. – Уфа, 2005.

7. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія / А. В. Савченко. – К., 2002.

8. Шарапов Р. Д. Насилие в уголовном праве (понятие, квалификация, совершенствование механизма уголовно-правового предупреждения): автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 / Р. Д. Шарапов. – Екатеринбург, 2006.

9. Петрунев В. П. Борьба с уголовно наказуемыми угрозами убийством / В. П. Петрунев. – 2-е изд. – М., 1978.

10. Шаблистий В. В. Місце мети в ознаках, що характеризують зміст суб'єктивної сторони складу погрози вбивством / В. В. Шаблистий // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах: Всеукраїнська наук.-прак. конф. (30 жовтня 2009 р., м. Запоріжжя): матеріали: у 2 ч. – Запоріжжя, 2009. – Ч. II. – С. 258–260.

11. Гаухман Л. Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в РСФСР / Л. Д. Гаухман. – Саратов, 1981.

12. Гребенкин Ф. Объективные элементы состава ст. 119 УК РФ / Ф. Гребенкин // Уголовное право. – 2004. – № 4. – С. 18–19.

13. Алфьоров С. М. Кримінальна відповідальність за погрози застосуванням фізичного насильства: монографія / С. М. Алфьоров, В. В. Шаблистий. – Запоріжжя, 2011.

Обушенко А. М. Субъективная сторона криминальной угрозы

На основании результатов научных и эмпирических исследований, устанавливаются признаки субъективной стороны криминальных угроз. Обосновывается позиция, что такие преступления совершаются только с прямым умыслом, а мотив и цель имеют свои особенности, знание которых способствует быстрому и объективному восстановлению нарушенных общественных отношений.

Ключевые слова: *преступление, состав преступления, наказание, безопасность, угроза, криминальная угроза.*

Obushenko A. M. The subjective aspect of criminal threats

The signs of subjective aspect of the criminal threats are investigated in this article on the basis of the results of scientific and empirical research.

The author notes that the assessment of volitional content relations to the perfect action when threats allows to distinguish between forms of intent. Current criminal law considers two types of volitional relations of the person to the

consequences: 1) the desire to intimidate the victim; 2) desire or conscious assumption or indifferent attitude towards the possibility of the onset of socially dangerous consequences in connection with the act of fear.

In relation to criminal threats the mental attitude of the person to their actions can only be described in the form of direct intent. Mental attitude to the consequences of such actions is characterized by the fact that most criminal threats are designed by the legislator as a crime with the formal composition, therefore, in our opinion, they must be taken into account when sentencing as circumstances that indicate the need for a full compensation for moral damage. Moreover, in the commission of any criminal threat the subject is aware of the dangerous nature of the act and so is willing to act.

Criminal threats are made only with the direct intent. The person committing such offences is aware of the social danger of his actions and so wishes to act.

The most common motive for criminal threats is a personal dislike. Other motives must also be taken into account when sentencing or release from serving it.

The purpose of the criminal threat is a tool that is used for distinguishing its general and special rules. However, it has a double meaning, which is necessary in every severe threat from outside the purpose of intimidation of the victim, which, in turn, is a means to achieve a special threat inherent only for individual criminal.

Key words: *crime, punishment, security, threat, criminal threat.*

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

УДК 343.7

А. В. Семенюк-Прибатень

ПОНЯТТЯ ЗНИЩЕННЯ ТА ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Проаналізовано зміст та обсяг таких кримінально-правових понять, як «знищення майна» та «пошкодження майна». Досліджено варіанти законодавчого використання цих понять, їх співвідношення із близькими за змістом кримінально-правовими поняттями. Проаналізовано доктринальне тлумачення понять «знищення майна» та «пошкодження майна». Висловлено та аргументовано пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства України щодо застосування цих понять.

Ключові слова: *кримінальне право, злочини проти власності, знищення та пошкодження майна.*

Постановка проблеми. Для правильного розуміння й застосування норм кримінального права і для охорони та зміцнення законності актуальним є тлумачення норм права та окремих понять, які вживаються у них. Визначення (дефініції) кримінально-правових понять є важливим засобом забезпечення правильного та однакового застосування норм Кримінального кодексу України (далі – ККУ). Найважливішу роль у юриспруденції виконують дефініції, сформульовані законодавцем.

В Особливій частині чинного ККУ є чимало статей, що оперують поняттями «знищення» та «пошкодження» для вказівки на певні види суспільно небезпечних діянь. Проте на рівні кримінального закону ці поняття не визначені, а у науці кримінального права їх розуміють по-різному.

Стан дослідження. На дисертаційному рівні поняття «знищення майна» та «пошкодження майна» досліджували А. В. Сакун, І. Б. Газдайка-Василишин, С. А. Миронюк, В. А. Горбунов. Проте їхні дослідження стосувалися лише окремих складів злочинів, для законодавчого опису яких вжито поняття «знищення» та «пошкодження майна». Більшість із цих досліджень стосуються складів злочинів, передбачених ст. 194 та ст. 196 ККУ; дослідження В. А. Горбунова присвячене складу злочину, що описаний в ст. 347 ККУ. Натомість комплексного системного аналізу цих понять жодне із згаданих досліджень не містить.

Мета статті – системний аналіз таких наскрізних кримінально-правових понять, як «знищення» та «пошкодження майна».

Виклад основних положень. Найперше зауважимо, що поняття «знищення» та «пошкодження» застосовуються у ККУ не лише для позначення протиправного впливу на чуже майно (чи окремі його види), але й на інші об'єкти кримінально-правової охорони. Зокрема, поняття «знищення» вживається у таких словосполученнях, як «знищення людей» (ст. 113, 147 ККУ); «знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи», «фізичне знищення» (ст. 442 ККУ); «зброя масового знищення» (ст. 439, 440 ККУ). Оскільки предметом публікації є знищення та пошкодження майна, то на вказані випадки законодавчого застосування поняття «знищення» у межах цієї статті не зважатимемо.

Що ж до застосування понять «знищення» та «пошкодження» у ККУ для позначення протиправного впливу на чуже майно (чи окремі його види), то треба зазначити таке. З огляду на те, як часто

ці поняття вжиті у кримінальному законі (а вживаються вони, згідно з нашим аналізом, у 53 статтях, що розміщені у 14 із 20 розділів Особливої частини ККУ), їх можна віднести до так званих «наскрізних» кримінально-правових понять. У більшості цих випадків законодавець в одній нормі використовує обидва терміни («знищення» та «пошкодження») одночасно, так би мовити, паралельно. Однак, є випадки застосування у кримінально-правовій нормі лише терміна «знищення». До прикладу, «знищення релігійних святинь» (ст. 179 ККУ), «способом масового знищення» (ст. 248, 249 ККУ), «що супроводжувались ... знищенням майна» (ст. 294 ККУ) та ін.

Також є випадки, коли термін «пошкодження» вжито законодавцем без поєднання зі «знищенням». Ці випадки можна поділити на дві групи:

1) коли термін «пошкодження» вживається самостійно. Таких випадків у ККУ, згідно з нашим дослідженням, три. Це, зокрема, «внаслідок умисного пошкодження приладів обліку» (ст. 188-1 ККУ); «пошкодження ліній зв'язку» (ст. 360 ККУ); «з пошкодженням інженерно-технічних засобів охорони» (ч. 2 ст. 393 ККУ);

2) коли термін «пошкодження» поєднується із терміном «руйнування» («зруйнування»). Таких випадків у ККУ, як ми полічили, п'ять. Зокрема, «дії, спрямовані на ... зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення» (ст. 113 ККУ); «пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку» (ст. 178 ККУ); «пошкодження або руйнування об'єктів електроенергетики» (ст. 194-1 ККУ); «руйнування або пошкодження шляхів сполучення або транспортних засобів» (ст. 277 ККУ); «пошкодження або руйнування об'єктів магістральних або промислових нафто-, газо-, конденсатопроводів та нафтопродуктопроводів» (ст. 292 ККУ).

Стосовно такого терміна, як «руйнування», то, дотримуючись логічного та буквального тлумачення окремих положень ККУ, можна зробити висновок, що за змістом та обсягом він не тотожний поняттю «знищення», оскільки у ККУ є норми, в яких паралельно застосовуються обидва окреслені поняття. До прикладу, «знищення, ... або руйнування радіоактивних матеріалів» (ст. 265 ККУ), «знищення, ... або руйнування об'єктів культурної спадщини» (ст. 298 ККУ). Самостійно (без поєднання із знищенням чи пошкодженням) термін «руйнування» вжито у ККУ лише у одній нормі – ч. 2 ст. 297, і тільки у редакції, яка була прийнята 28 січня 2014 року.

Значимо, що в словниках української мови слова «знищення» та «руйнування» визнаються синонімами. Як приклад можна навести такий синонімічний ряд: «**руйнування** (дія, в процесі якої руйнують, нищать що-небудь), руйнація, руїна, розвал, нищення, **знищення**, ламання, розбивання, розвалювання, розорення» [1].

Як відомо, «синоніми (грец. *synonymos* – одноіменний) – це слова однієї частини мови, різні за звучанням і написанням, що мають дуже близьке або тотожне лексичне значення. Синоніми використовують для підвищення виразності мови, що дозволяє уникати одноманітності» [2].

Проте у нормативно-правових актах, зазвичай, не рекомендується використовувати синоніми і багатозначні слова. Адже вони не сприяють вираженню законодавчої волі, а лише порушують термінологічну єдність правових норм, позбавляють їх необхідної чіткості і призводять до суперечностей і неузгодженості в юридичній діяльності [3, с. 77].

Тому, як видається, з огляду на тотожність таких понять, як «руйнування» («зруйнування») та «знищення», враховуючи правила законотворчої техніки, з метою уніфікації термінології зі статей 265, 298 ККУ слід виключити слово «руйнування»; а у статтях 113, 178, 194-1, 277, 292, 297 ККУ слово «руйнування» («зруйнування») слід замінити на «знищення».

Повертаючись до характеристики таких понять, як «знищення» та «пошкодження майна», зазначимо, що законодавець застосовує їх у різних значеннях.

За видом ознак складу злочину, для опису яких використовуються поняття «знищення» та «пошкодження», випадки їх застосування в ККУ можна поділити на дві групи:

- 1) аналізовані поняття вжиті в кримінальному законі для конструювання основних складів злочинів;
- 2) вони застосовані для вказівки на кваліфікуючі ознаки складів злочинів.

Окремої уваги з огляду на цю класифікацію заслуговує стаття 259 ККУ, адже у назві цієї статті вжито терміни «знищення» та «пошкодження», а в диспозиції цієї ж статті вказані терміни не вживаються. Цю невідповідність між назвою та диспозицією статті, на нашу думку, також слід усунути шляхом законодавчих змін, а саме – шляхом виключення слів «знищення чи пошкодження об'єктів власності» із назви статті 259 ККУ.

За характером ознак складу злочину, для опису яких використовуються поняття «знищення» та «пошкодження», випадки їх застосування в ККУ можна поділити на три групи:

1) для опису суспільно небезпечного діяння (наприклад, ст.ст. 194, 196, 352 ККУ);

2) для позначення способу вчинення злочину (наприклад, ст.ст. 188-1, 294 ККУ);

3) для вказівки на зміст кримінально караних погроз (наприклад, ст.ст. 195, 280, 345 ККУ) чи закликів (ст. 295 ККУ).

У **першому** значенні поняття знищення та пошкодження майна найчастіше вжиті у чинному законі про кримінальну відповідальність. До цієї групи входять склади злочинів, у яких знищення та пошкодження майна за суттю є:

– основним змістом суспільно небезпечного діяння (ст.ст. 158-2, 178, 194, 194-1, 196, 245, 252, 270-1, 277, 292, ч. 2 ст.ст. 298, 298-1, 347, 352, 360, 378, 399, 411, 412 ККУ);

– однією із альтернативних форм суспільно небезпечного діяння (ч.ч. 5, 6, 7 ст.ст. 158, 179, 182, 265, 290, 357, 362, 388, 433, 441 ККУ);

– метою діяння (ст. 261 ККУ) чи спрямованістю діяння (ст. 113 ККУ).

У **другому** значенні «знищення» та «пошкодження» майна виступають одним із альтернативних способів вчинення суспільно небезпечного діяння і вживаються, як правило, у кваліфікованих складах злочинів. До цієї групи належать: ч. 2 ст. 157, ч. 2 ст. 189, ч. 2 ст. 206, ч. 2 ст. 206-2, ч. 2 ст. 248, ч. 2 ст. 249, ч. 2 ст. 355, ч. 2 ст. 393 ККУ. Винятками з цього правила є два склади злочинів, у яких знищення чи пошкодження є одним із альтернативних способів вчинення злочину, як ознаки основного складу злочину. Це склади злочинів, передбачені ст. 188-1 та ст. 294 ККУ.

У **третьому** значенні терміни «знищення» та «пошкодження», як правило, вживаються для опису одного з тих альтернативних видів шкоди, заподіянням якої винний погрожує потерпілому. До цієї групи входять: ч. 2 ст. 154, ч. 2 ст. 157, ч. 1 ст. 189, ч. 1 ст. 206, ч. 1 ст. 280, ч. 1 ст. 345, ч. 1 ст. 346, ч. 1 ст. 350, ч. 1 ст. 355, ст. 386, ч. 1 ст. 398, ч. 1 ст. 399 ККУ. Для позначення безальтернативного змісту погрози поняття «знищення» вжито у ст. 195 ККУ.

Розуміння змісту понять «знищення» та «пошкодження» у науці кримінального права характеризується певними відмінностями. В до-
радянській період розвитку науки кримінального права знищення

майна розумілось як припинення його існування в результаті злочинного впливу, а пошкодження розглядалось як доведення речі до тимчасової непридатності для використання [4, с. 301–302].

На сучасному етапі розвитку кримінально-правової доктрини здійснено спроби дати більш повне та чітке визначення цих понять. Усі ці визначення з певним ступенем умовності можна поділити на дві групи. До першої належать трактування знищення та пошкодження майна через застосування слів «доведення», «приведення». Наприклад, П. С. Матишевський і М. І. Мельник знищення майна визначають як доведення його до повної непридатності щодо його цільового призначення, внаслідок якого майно припиняє існувати або повністю втрачає свою цінність; пошкодженням майна визнають погіршення якості, зменшення цінності або доведення речі на якийсь час у непридатний за її цільовим призначенням стан [5].

А. І. Бойцов зазначає, що аналізовані поняття «...є спорідненими, вони характеризують різні ступені руйнування чи псування майна. Знищення полягає в приведенні предмета до повної непридатності, в результаті чого він повністю втрачає своє споживче чи інше цільове призначення; пошкодження проявляється в приведенні предмета до такого стану, який суттєво чи тимчасово перешкоджає його використанню, знижує його споживчі властивості, обмежує його господарське призначення, але не виключає можливості відновлення початкового стану за умови відповідних витрат праці та матеріалів» [6, с. 758].

О. М. Плютіна вважає, що знищення чужого майна – це приведення майна шляхом механічного, термічного, хімічного чи іншого впливу до стану втрати ним властивостей, що унеможливує його використання за своїм призначенням; пошкодження майна – це приведення майна шляхом механічного, термічного, хімічного чи іншого впливу до стану втрати ним властивостей, що частково чи тимчасово обмежує його використання за своїм призначенням [7, с. 70–72].

Наведені думки, безумовно, відображають низку ознак, що характерні для понять «знищення» та «пошкодження» майна. Однак, видається, що вжиття слів «доведення», «приведення» для визначення цих понять не сприяє точності й повноті зазначених дефініцій, не відображає усі їхні істотні ознаки. Адже «доводити» – означає досягати певної межі [8, с. 791]; «приводити» – доводити до якого-небудь стану, надавати якогось вигляду [8, с. 688]. Проте доведення чи приведення до будь-якого стану неможливе без конкретної дії чи бездіяльності; змінити стан речі можна лише шляхом певної поведінки.

Тому більш обґрунтованими видаються позиції учених, що входять до другої групи. Вони виявляються у трактуванні знищення та пошкодження майна через вказівку на протиправний винний вплив на це майно. Необхідність такої вказівки, на нашу думку, обумовлена не лише специфікою кримінально-правового тлумачення згаданих понять, але й недосконалістю чинного кримінального закону. Адже ч. 1 ст. 194 ККУ передбачає відповідальність за «умисне знищення або пошкодження чужого майна» і не містить вказівку на протиправність, незаконність таких дій. Тому за буквального тлумачення цього положення під ознаки злочину формально потраплятимуть і випадки законного знищення чи пошкодження майна. Для усунення цієї прогалини на рівні доктринального тлумачення низка вчених включає ознаку протиправності до характеристики понять «знищення» та «пошкодження» майна. Зокрема, М. І. Бажанов, М. І. Панов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій вважають, що знищення – це протиправний руйнуючий вплив на майно, унаслідок якого воно повністю втрачає свою споживчу або економічну цінність; пошкодження – це протиправний вплив на предмет, унаслідок якого він частково, не в повному обсязі втрачає свої споживні властивості та економічну цінність, водночас істотно обмежується можливість його використання за цільовим призначенням [9].

А. В. Сақун стверджує, що «під «знищенням» майна варто розуміти протиправне заподіяння шкоди чужому майну, що робить майно повністю непридатним стосовно його цільового призначення. Під «пошкодженням» майна варто розуміти протиправне заподіяння шкоди чужому майну, що викликає погіршення його якості, зменшення цінності або приведення на якийсь час до непридатності стосовно його цільового призначення» [10, с. 6].

В. А. Горбунов вважає, що «знищення майна – це суспільно небезпечний та протиправний руйнуючий вплив на майно, здатний припинити його фізичне існування або незворотно вивести його з господарського обігу; пошкодження такого майна – це суспільно небезпечний та протиправний руйнуючий вплив на майно, який частково або тимчасово перешкоджає можливості користуватися ним за цільовим призначенням» [11, с. 8].

К. В. Нікітіна стверджує, що знищення майна – це такий винний вплив особи на об'єкт права власності, від якого він повністю втрачає свою споживну вартість, припиняє існувати і виключається з цивільного обороту, а якщо і може бути використаний в подальшому, то тільки як вторинна сировина; пошкодження майна – це такий винний вплив

особи на об'єкт права власності, за якого він не може бути використаний за цільовим призначенням без ремонту або інших відновлювальних заходів [12, с. 49].

О. М. Шаріпов зазначає, що пошкодження майна можна визначити як протиправне, винне спричинення шкоди чужому майну, що зумовило часткове позбавлення його економічної цінності і неможливість його використання за своїм цільовим призначенням до відновлення чи виправлення; знищення майна можна визначити як протиправне, винне спричинення шкоди майну, що спричиняє його повну непридатність до використання за цільовим призначенням [13, с. 24–25].

Такі дефініції є більш вдалим з огляду на чинне формулювання диспозицій статті 194 ККУ, оскільки вказують не лише на результат (приведення майна до певного стану), але насамперед на спосіб досягнення цього результату (протиправний вплив на майно). Адже річ може втрачати свої споживні властивості та економічну цінність не лише внаслідок незаконного знищення або пошкодження, але й під час добросовісного використання в результаті зношування, амортизації. Найперше це стосується споживних речей, які «внаслідок одноразового їх використання знищуються або припиняють існувати у первісному вигляді» [14]. Окрім того, майно може бути знищене чи пошкоджене правомірно, на певних правових підставах.

Видається, що цей аспект слід урахувати під час доктринального визначення понять «пошкодження» та «знищення» майна. Адже, як зазначалось, з огляду на буквальне тлумачення чинної редакції ст. 194 ККУ, під її ознаки формально потрапляють і випадки правомірного (законного) знищення чужого майна. Врахування цього аспекту призвело навіть до пропозиції про доповнення ч. 1 ст. 194 КК словом «протиправне» після слова «умисне» [15, с. 202]. Проте умисні дії завжди протиправні (незаконні), а тому зазначена пропозиція видається сумнівною. Адже умисел як форма вини виникає, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер діяння (дії або бездіяльності) та передбачала його суспільно небезпечні наслідки (ст. 24 ККУ). Отож, неможливо знищити або пошкодити чуже майно правомірно, водночас – умисно. Хоча у ККУ зафіксовано поодинокі спільне вживання терміна «умисне» зі словами «протиправне» (ч. 1 ст. 115 ККУ) та «незаконне» (ч. 1 ст. 232-1, ч. 2 ст. 298 ККУ). Дещо частіше у КК закріплено вказівки на незаконність знищення без зазначення форми вини. До прикладу, про «незаконне» знищення йдеться в ч. 5, 6, 7 ст. 158; ч. 1 ст. 158-2 ККУ; про «протизаконне» знищення – у ч. 1 ст. 433 ККУ.

Коли ж терміни «знищення» та «пошкодження» вживаються законодавцем для вказівки способу вчинення злочину чи змісту погрози, вони, як правило, не поєднуються ані з зазначенням протиправності (незаконності, протизаконності) цих дій, ані із зазначенням форми вини, з якою вони можуть бути вчинені.

На нашу думку, вживання у ККУ слів «протиправне», «незаконне», «протизаконне» поряд із термінами «знищення» та «пошкодження» (як в інших нормах Особливої частини ККУ) є непотрібним, зайвим і таким, що невиправдано загромождає текст кримінального закону. Адже вказівка на певне діяння у Особливій частині ККУ означає, що це діяння є кримінально-протиправним, суспільно небезпечним, винним, незаконним. Тому пропонуємо виключити слово «незаконне» зі словосполучення «незаконне знищення» із ч. 5, 6, 7 ст. 158; ч. 1 ст. 158-2; ч. 2 ст. 298 ККУ; та з назви ст. 158-2; включити слово «протизаконне» зі словосполучення «протизаконне знищення» у ст. 433 ККУ.

У контексті наукового тлумачення поняття «знищення» майна неможливо оминати увагою таке визначення: «під знищенням чужого майна слід розуміти кримінально-протиправний вплив, внаслідок якого чужому майну заподіюється шкода, воно припиняє фізично існувати (наприклад, вибух у балонах газу) або продовжує своє існування зі зміненою формою, будовою, структурою чи формулою (наприклад, отруєне вино у бочках), що обумовлює подальшу неможливість відновлення (ремонту, реставрації тощо) його властивостей та якості, а цінність, мінова та споживча вартість, здатність задовольняти матеріальні та пов'язані з ними потреби людини, шляхом використання цього майна за його цільовим призначенням втрачається повністю й назавжди (повна постійна непридатність), майно втрачає здатність до відокремлення від природного середовища (вилитий в море спирт) чи відновлення (ремонту) заново шляхом вкладення праці людини, її коштів та матеріалів, власник же чи інший законний володілець позбавляється як права власності на майно, так і можливості володіти, користуватися чи розпоряджатися майном, тому воно випадає з економічного обігу, як таке» [16, с. 60]. Безперечно, ця дефініція наділена певною науковою цінністю, оскільки розлого описує не лише істотні ознаки аналізованого поняття, але й тлумачить ці ознаки, наводить приклади. Проте, з точки зору лаконічності та стислості викладу, ця дефініція обумовлює суттєві зауваження. Вона є занадто громіздкою, складною для сприйняття.

Ще один із важливих аспектів, на який варто звернути увагу, – це те, що за змістом поняття «знищення та пошкодження майна» охоплюють не лише вказівку на суспільно небезпечне діяння, але й на його суспільно небезпечний наслідок. Як, приміром, термін «убивство» вказує одночасно і на діяння, спрямоване на позбавлення життя іншої людини, і на наслідок – біологічну смерть потерпілого, так і терміни «знищення» та «пошкодження» майна вказують одночасно і на протиправний руйнівальний вплив на чуже майно, і на наслідок такого впливу – повну або часткову непридатність цього майна для використання за цільовим призначенням.

Висновки. На підставі аналізу наведених розумінь понять знищення та пошкодження майна, вважаємо, що в кримінальному праві:

– під «знищенням майна» слід розуміти протиправне заподіяння шкоди чужому майну, що робить його повністю непридатним для використання за цільовим призначенням;

– під «пошкодженням майна» слід розуміти протиправне заподіяння шкоди чужому майну, що спричиняє погіршення його якості, зменшення цінності або тимчасової непридатності для використання за цільовим призначенням.

Уживання в КК слів «протиправне», «незаконне», «протизаконне» поряд із термінами «знищення» та «пошкодження» є зайвим. Тому пропонуємо виключити слово «незаконне» зі словосполучення «незаконне знищення» із ч. 5, 6, 7 ст. 158; ч. 1 ст. 158-2; ч. 2 ст. 298 ККУ; та з назви ст. 158-2; включити слово «протизаконне» зі словосполучення «протизаконне знищення» у ст. 433 ККУ.

За характером ознак складу злочину, для опису яких вживаються поняття «знищення» та «пошкодження», випадки їх застосування в ККУ можна поділити на три групи: а) для опису суспільно небезпечного діяння; б) для позначення способу вчинення злочину; 3) для вказівки на зміст кримінально караних погроз чи закликів. У першому значенні поняття знищення та пошкодження майна найчастіше вжиті у чинному законі про кримінальну відповідальність. До цієї групи належать склади злочинів, у яких знищення та пошкодження майна за суттю є: основним змістом суспільно небезпечного діяння; однією із альтернативних форм суспільно небезпечного діяння або ж метою чи спрямованістю діяння.

У другому значенні «знищення» та «пошкодження» майна виступають одним із альтернативних способів учинення суспільно

небезпечного діяння і вживаються, як правило, у кваліфікованих складах злочинів.

Винятками з цього правила є два склади злочинів, у яких знищення чи пошкодження є одним із альтернативних способів вчинення злочину як ознаки основного складу злочину. Це склади злочинів, передбачені ст. 188-1 та ст. 294 ККУ.

У третьому значенні терміни «знищення» та «пошкодження», як правило, вживаються для опису одного з тих альтернативних видів шкоди, заподіянням якої винний погрожує потерпілому. Для позначення безальтернативного змісту погрози поняття «знищення» вжито лише у ст. 195 ККУ.

У статті 259 ККУ, а саме – у назві, вжито терміни «знищення» та «пошкодження», а в диспозиції цієї ж статті вказані терміни не вживаються. Цю невідповідність між назвою та диспозицією статті слід усунути шляхом законодавчих змін, а саме – виключенням слів «знищення чи пошкодження об'єктів власності» із назви статті 259 ККУ.

З огляду на тотожність таких понять, як «руйнування» («зруйнування») та «знищення», враховуючи правила законотворчої техніки, з метою уніфікації термінології зі статей 265, 298 ККУ слід виключити слово «руйнування»; а у ст.ст. 113, 178, 194-1, 277, 292, 297 ККУ слово «руйнування» («зруйнування») слід замінити на «знищення».

1. Словники України on-line. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

2. Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D1%E8%ED%EE%ED%B3%EC>

3. Губаева Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности / Т. В. Губаева. – М.: Норма, 2004. – С. 77.

4. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев. – СПб., 1883. – С. 246; Фойницкий И. Я. Курс уголовного права / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1900. – С. 301–302.

5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – С. 451; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2005. – С. 361.

6. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 758.

7. Плютина Е. М. Уничтожение или повреждение имущества: проблемы квалификации и соотношения со смежными составами преступлений (по материалам судебной практики Краснодарского края): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Е. М. Плютина. – Краснодар, 2005. – С. 70–72.
8. Новый тлумачний словик української мови. У 4-х т. – К.: Аконіт, 1998. – Т. 1. – С. 791.
9. Кримінальне право України. Особлива частина / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 150; Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 522.
10. Сақун А. В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження майна: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / А. В. Сақун. – К., 2010. – С. 6.
11. Горбунов В. А. Кримінальна відповідальність за знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В. А. Горбунов. – Х., 2012. – С. 8.
12. Никитина Е. В. Уголовная ответственность за умышленное уничтожение и повреждение имущества: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Е. В. Никитина. – Р/на-Дону, 2000. – С. 49.
13. Шарипов А. М. Уничтожение и повреждение имущества в Уголовном праве России: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / А. М. Шарипов. – Владимир, 2005. – С. 24–25.
14. Цивільний кодекс України. – Ч. 1. – Ст. 185.
15. Див., напр., Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України / М. І. Хавронюк. – К., 2004. – С. 202.
16. Боднарчук Р. О. Поняття, критерії та ознаки знищення чужого майна (статті 194 та 196 ККУ) / Р. О. Боднарчук // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 60.

Семенюк-Прибатень А. В. Поняття уничтоження и повреждения имущества в уголовном праве Украины

Проанализировано содержание и объем таких уголовно-правовых понятий, как «уничтожение имущества» и «повреждение имущества». Исследовано варианты законодательного использования этих понятий, их соотношение с близкими по смыслу уголовно-правовыми понятиями. Проанализировано доктринальное толкование понятий «уничтожение имущества» и «повреждение имущества». Высказано и аргументировано предложения относительно совершенствования действующего уголовного законодательства Украины относительно применения этих понятий.

Ключевые слова: уголовное право, преступления против собственности, уничтожение и повреждение имущества.

Semeniuk-Prybaten A. V. Concept of property destruction and damage in criminal law of Ukraine

The content and scope of criminal law concepts of «property destruction» and «property damage» are analysed. Legal options for the use of these concepts, and their relationships with close in meaning criminal law concepts are investigated. Analysis of doctrinal interpretation of the concepts of «property destruction» and «property damage» is carried. Proposals to improve the current criminal legislation regarding the use of these concepts are expressed and argued. In particular, based on a comparison of positive and negative effects of criminalization of destruction and damage to property, the analysis of scientists opinions on this issue, it is proved that it is expedient to criminalizing such acts as the intentional destruction of or damage to property (Article 194 of the Criminal Code of Ukraine) and the intentional destruction of or damage to special types of property or property specific victims, but seems unreasonable opposition careless destruction of or damage to property criminal law means.

Key words: criminal law, crimes against property, property destruction and damage.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

УДК 343.341(048)

**В. І. Строгий,
І. М. Рижов**

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
СОЦІАЛЬНО-ІНФОРМАЦІОЛОГІЧНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ УПЕРЕДЖЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ
СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ
(на прикладі моніторингу тероризму)**

Необхідною умовою реалізації моніторингу тероризму є усвідомлена зорієнтованість суспільства на ефективну протидію тероризму. Передумовою цього є наявність сил і засобів спеціального призначення. Виконавчий механізм моніторингових технологій тероризму, як і інших кризових явищ соціального характеру, повинен ґрунтуватися на використанні достовірних джерел, сучасних технологій передачі та збереження інформації, науково обґрунтованих методик аналізу та прогнозування активності терористичної діяльності і виконуватися фахівцями вищого рівня.

Ключові слова: тероризм, моніторинг тероризму, кризові явища соціального характеру.

Постановка проблеми. У реалізації принципу системності у загальнодержавному процесі боротьби із тероризмом особливе місце відводиться організації та забезпеченню дієвості системи превентивних заходів. Основною метою цього є відпрацювання комплексного усунення причин та умов, що сприяють виникненню злочинних проявів, зокрема терористичної спрямованості. Не викликає сумніву актуальність питання розробки та реалізації моніторингових технологій в контексті соціально-інформативної концепції упередження кризових явищ у соціальній сфері, які передбачають оперативне реагування на всі передумови соціальних конфліктів із використанням управлінських засобів коригування алгоритмів соціального управління з метою їх недопущення, або, якщо це неможливе, зменшення гостроти, зокрема шляхом певних раціональних поступок з боку влади, що, як правило, потребує оптимізації алгоритму соціального управління та корекції правового поля. Особливе місце в розбудові сталої системи протидії тероризму належить дослідженню його багаторівневої причинно-наслідкової детермінації в контексті реалій сьогодення, науковому прогнозуванню активності тероризму з урахуванням особливостей процесу соціально-економічних перетворень в окремих регіонах України та геополітичних особливостей. Як правило, процес прогнозування ґрунтується на розробці та вивченні моделі конкретної системи. Базовою складовою зовнішніх функцій системи боротьби з тероризмом як складного динамічного соціального утворення є моніторинг і прогнозування терористичної активності.

Моніторинг є узагальнюювальною назвою комплексу цілеспрямованих заходів. У цьому випадку це здобуття, накопичення, обробка та аналіз інформації щодо стану активності тероризму, прогнозування його змін і розробка науково обґрунтованих рекомендацій з метою прийняття відповідних рішень. Саме ухвалення рішення сягає за межі моніторингу і належить до компетенції керівництва органів, які здійснюють правоохоронну й правозастосовну діяльність.

Стан дослідження. Питання теорії і методики впровадження та використання моніторингу в різних сферах діяльності висвітлювали у своїх працях такі учені: І. Бестужев-Лада, А. Толстих, В. Шинкаренко, Т. Смовженко, Л. Ноздріна, В. Артеменко, В. Крупіна, І. Плікус, М. Гладій, М. Долішній, С. Писаренко, Ю. Бакаєв, С. Кравченко, З. Варналій, А. Лукашенко, М. Губіна, М. Козоріз, М. Паладій та інші. Серед зарубіжних учених теоретичні та прикладні аспекти організації здійснення моніторингу в соціальному управлінні досліджено у науко-

вих працях Н. Реймерса, С. Манніли, Л. Віліс, Р. Лахей, К. Маккей, М. Гольдштейн, А. Гоне та інші.

Водночас потребують ґрунтовного дослідження такі аспекти: визначення моніторингу тероризму, його місце в соціальному управлінні, механізму та принципів його здійснення, визначення завдань та обґрунтування концептуальних засад упровадження його в систему боротьби з тероризмом, а також інституційний механізм здійснення, що і є **метою** статті.

Виклад основних положень. Моніторинг застосовують у різних сферах і цілях, але він володіє загальними характеристиками і властивостями. Основна сфера практичного вживання моніторингу – це управління, точніше – інформаційне обслуговування управління в різних сферах діяльності. Проте різні системи моніторингу, володіючи загальними межами, існують і розвиваються доволі ізольовано у межах тієї або іншої науки або сфери управління. Можна зазначити, що ступені дослідження та інтенсивності використання його в різних сферах діяльності нерівнозначні.

У низці сфер науково-практичної діяльності моніторинг лише освоюється на теоретичному і практичному рівнях. У деяких сферах діяльності освоєння моніторингу здійснюється на прикінцевому етапі. Таке становище дає нам достатньо унікальну можливість, дослідивши теорію і практику освоєння моніторингу в різних наукових і практичних галузях, визначити шляхи підвищення ефективності використання моніторингу для реалізації обраних нами цілей. Становлять інтерес ще два тлумачення поняття «моніторинг» у соціології. Одне з них, що визначає соціально-політичний моніторинг як постійний, систематичний збір інформації засобами масової комунікації в цілях спостереження, контролю за розвитком будь-якого соціально-політичного явища або процесу і його прогнозування, становлять цінність тому, що достатньо точно описує основні характеристики моніторингу – систематичність, динамічність, спрямованість і прогноз. Моніторинг – це процес безперервного науково обґрунтованого, діагностично-прогностичного стеження за станом, розвитком тероризму як соціального процесу з метою оптимального вибору цілей протидії, завдань і засобів їх вирішення.

Цілі моніторингу тероризму:

1) здобуття оперативної, точної і об'єктивної інформації про ступінь теророгенності соціальної системи та результативності протидії тероризмові;

2) виявлення дійсних результатів стану та ефективності функціонування системи боротьби із тероризмом і можливості на цій основі коректувати генеральну стратегію протидії;

3) виявлення реального рівня кваліфікації кадрів, їх підготовленість до вирішення інноваційних завдань.

Завдання моніторингу тероризму:

– безперервне, тривале спостереження за станом соціальної системи і управління нею шляхом своєчасного інформування її керуючої підсистеми про можливе настання несприятливих, критичних ситуацій, критичного рівня теророгенності, перспектив переходу соціального конфлікту в фазу екстремального вирішення;

– аналіз і оцінювання проведених управлінських дій, а також відповідність фактичних результатів діяльності системи протидії тероризму її кінцевій меті;

– систематичне спостереження за станом процесу управління з метою його оцінки, контролю і аналізу впливу на теророгенність соціальної системи;

– надання отриманих даних для ухвалення рішень;

– зміст, якість і шляхи удосконалення системи протидії тероризму.

Стосовно соціальних систем у цілому та тероризму зокрема, то можна виокремити три види моніторингу залежно від його цілей:

а) інформаційний – передбачає структурування, накопичення та поширення інформації щодо проблеми тероризму;

б) глобальний, що передбачає дослідження загального стану теророгенності соціальної системи з метою виявлення нових проблем і небезпек до того, як вони будуть усвідомлювані на рівні управління;

в) імпактний (локальний) – спрямований на дослідження впливу окремого теророгенного фактору, або явища, наприклад у разі фіксації фактів підготовки терористичної діяльності. Це базовий моніторинг локального характеру, присвячений одному завданню або одній проблемі. Реалізація цього моніторингу не обмежена у часі. Після того, як завдання виконане, він припиняє існування. Кількість паралельно існуючих завдань може бути чималою. Його особливість – динамічність створення, коли завдання якості інструментарію і всієї системи моніторингу повинні вирішуватися в умовах ліміту часу.

Принциповою відмінністю глобального моніторингу від імпактного є специфіка предметної спрямованості. У випадку глобального моніторингу суб'єктом інтересу є вся сукупність факторів соціальної

системи з метою визначення теророгенних, у випадку імпаکتного – інтерес визначається тільки щодо об'єктивно визначених, наприклад за результатами структурно-факторного моделювання, теророгенних факторів та результатів їх впливу, або конкретної терористичної діяльності на стадіях підготовки та реалізації. Адресність моніторингу є спільною.

Види моніторингу тероризму:

- 1) моніторинг теророгенності соціальних процесів і систем;
- 2) моніторинг ефективності процесу протидії тероризму;
- 3) моніторинг результативності системи боротьби із тероризмом.

Ці види моніторингу вказують на загальну картину дії усіх чинників, що впливають на процес формування й нейтралізації теророгенності соціальних систем, функціональності системи протидії та боротьби з тероризмом, і відображає напрями, які потребують детальнішого удосконалення:

чи досягається безконфліктність як мета процесу управління;

чи існує позитивна динаміка порівняно з результатами попередніх діагностичних досліджень;

чи існують передумови для вдосконалення системи протидії тероризму.

У контексті управління соціальними системами моніторинг – складова управлінської діяльності. Кінцевою метою соціального управління є забезпечення та підтримання певного (безконфліктного) стану соціальної системи як об'єкта управління шляхом розробки та впровадження алгоритму соціального управління. Мета моніторингу – отримання інформації, що необхідна для прийняття управлінських рішень. У контексті вивчення тероризму об'єктом управління в цілому та моніторингу зокрема є та частина соціальної системи, яка стосується розроблення та реалізації алгоритму соціального управління та решта системи, яка позиціонується як споживачі цього алгоритму, динаміка взаємовідносин яких і визначає ступінь теророгенності.

Моніторинг тероризму охоплює кілька послідовних і взаємопов'язаних етапів: дослідження стану об'єкта, зокрема умови, які впливають на його стан, оцінку на відповідність установленим критеріям, і спостереження за динамікою їх девіації і прогнозування теророгенності, розробку способів приведення об'єкта в оптимальний стан. За межами моніторингу – визначення критеріїв оцінки й контролю, прийняття й впровадження рішення щодо корекції алгоритму соціального управління. Об'єктом моніторингу тероризму є соціальна систе-

ма, відповідно та її частина, яка виконує функцію управління. У цьому випадку суб'єктом моніторингу має бути надсистемний елемент, або вища система.

Завданням моніторингу тероризму є запобігання небезпекам, що обумовлені проявами тероризму, в широкому розумінні, – для ефективного функціонування соціальної системи. Причому не констатація факту підвищення ступеня теророгенності або активізації терористичної діяльності, що становлять небезпеку, а саме попередження про них до того, як ситуація може стати незворотною. Так створюється можливість запобігти або мінімізувати можливий деструктивний розвиток подій шляхом оптимізації управлінських алгоритмів та інших тактичних прийомів поза форматом проведення антитерористичної операції. Окрім цього, необхідно зазначити і про ще одну особливість, що поширюється на моніторинг тероризму в контексті цього (авторського) подання, – можливість побудови прогнозу (на підставі результатів структурно-факторного моделювання) розвитку теророгенності тієї або іншої системи в умовах порівняної стабільності функціонування соціальної системи (відсутності флуктуаційних відхилень або форс-мажорних обставин), що додає технології моніторингу тероризму особливої значущості з точки зору забезпечення безпеки соціальних систем.

Вивчення та аналіз літературних джерел дав нам змогу визначити концептуальні засади моніторингу тероризму, які ґрунтуються на принципі, що моніторинг тероризму є необхідним елементом у процесі управління теророгенністю соціальних систем, а саме:

1) моніторинг варто розглядати як щось більше ніж здійснення аналітичного заходу. Його варто представляти як сукупність послідовних і технологічно взаємообумовлювальних заходів – визначення теророгенних факторів та причин їх формування, отримання інформації, аналізу, оцінки, діагностики виявлених результатів, моделювання і прогнозування на перспективу, розробки варіантів управлінських алгоритмів і рекомендацій щодо їх запровадження;

2) моніторинг тероризму здатний функціонувати лише в тому випадку, коли в достатньому обсязі функціонуватиме інформаційна база для відображення повноти ситуації, яка виникла, будуть розроблені адекватні моделі та за наявності високих професійних здібностей фахівців усіх рівнів;

3) під час запровадження моніторингу тероризму слід зважати на те, що ця система є гнучким і визначеним інструментом для

виявлення негативних або позитивних аспектів управління, і яка, своєю чергою, здатна забезпечити необхідним обсягом інформації різні рівні управлінської ієрархії відповідно до їхніх вимог у динаміці;

4) формування механізму для здійснення функціонування моніторингу повинно реалізуватися на основі сукупності принципів: збільшення достатності аналітичної бази, підбору та класифікації груп і класів показників, погодженості нормативно-правової бази, погодженості і зіставлення фінансово-економічних показників, зниження інформаційної надмірності, виявлення і характеристики негативних впливів, виявлення циклічності появи нестандартних ситуацій, погодженості цілей з ресурсами, необхідними для їхнього застосування;

5) цілісність і продуктивність моніторингу значною мірою повинні залежати від погодженості нормативно-правової бази, тому що одержані на аналітичному етапі моніторингу дані повинні реально відображати процеси та результати, їх повноту і всебічне охоплення;

6) моніторинг тероризму необхідно адаптувати до нових умов в управлінні з урахуванням наявності, погодженості і порівняння фінансово-економічних показників, тобто систематизація та ранжування за ступенем значущості, періодичності зміни, відповідності цілям і завданням здійснених моніторингових досліджень;

7) особливість моніторингу повинна полягати у комплексному охопленні усіх процесів управління з урахуванням впливів факторів внутрішнього і зовнішнього середовища, з метою розроблення оптимальних варіантів оперативних, тактичних і стратегічних управлінських рішень;

8) моніторинг повинен бути спрямований на постійне (систематичне) відстеження управлінської та політичної інформації з метою виявлення позитивних і негативних аспектів, подальше зіставлення яких може призвести до альтернативності у виборі варіантів ухвалення управлінських рішень;

9) моніторингу повинна бути притаманна здатність визначення циклічності появи нестандартних ситуацій з метою класифікації на перспективу;

10) моніторинг повинен мати властивості забезпечення оперативності, зміст якої полягає у визначенні у будь-який час зв'язку цілей для вирішення різнобічних завдань із ресурсами, необхідними для їх досягнення.

Найближчими аналогами використання в діяльності правоохоронних органів моніторингу як технології є оперативно-розшукова

діяльність і процес кримінальної розвідки. На нашу думку, це практично є визначенням схожого технологічного процесу, а саме: пошуку, збору та вивчення даних про стан певної сфери суспільного буття. Оперативно-розшукова діяльність – це діяльність, що передбачає здобуття, обробку, накопичення інформації про конкретний факт злочинної діяльності, а процес розвідки ґрунтується на виявленні окремих ознак злочинної діяльності та послідовному збагаченні цієї первинної інформації до рівня достовірності. (Ці процеси мають симптоматичний характер, тобто передбачають у одному випадку скоєний факт, у іншому – наявність ознак злочинної діяльності.)

Висновки. Необхідною умовою реалізації моніторингу тероризму є усвідомлена зорієнтованість суспільства на ефективну протидію тероризму, насамперед із допомогою превентивних заходів. Достатньою умовою є наявність сил і засобів спеціального призначення. Виконавчий механізм моніторингових технологій тероризму, як і будь-яких інших кризових явищ соціального характеру, повинен ґрунтуватися на використанні достовірних джерел, сучасних технологій передачі та збереження інформації, науково обґрунтованих методик аналізу та прогнозування активності терористичної діяльності і, що найголовніше, виконуватися фахівцями вищого рівня. Реалізація системи моніторингу – складне та витратне завдання, тому компромісне розв'язання алгоритму «якість – вартість» можливе тільки за наявності зазначених методик.

Попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо утворюють загрозу життєво важливим інтересам України, входять до основних завдань Служби безпеки України. Моніторинг тероризму може розглядатися як інформаційна технологія, реалізація якої здійснюється в межах інформаційно-аналітичної роботи в інтересах ефективного виконання органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем та інших питань, пов'язаних із національною безпекою України.

1. Антипенко В. Ф. Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы / В. Ф. Антипенко // НАН Украины; Ин-т гос. и права им. В. М. Корецкого. – К.: ЮНОНА-М, 2002. – 723 с.

2. Боровкова Т. И. Мониторинг развития системы образования. Часть 1. Теоретические аспекты: учебное пособие / Т. И. Боровкова, И. А. Морев. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2004. – 150 с. – С. 85–88. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pedlib.ru/Books/1/0208/1_0208-85.shtml

3. Гбур З. В. Вдосконалення моніторингу в системі державного управління: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 / З. В. Гбур; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Львів, 2007. – 21 с.

4. Волтер Л. Витоки / Л. Волтер // Насильство, влада, терор. Незалежний культурологічний часопис «І». – 2002. – № 25. – С. 26–77.

5. Емельянов В. П. Террор и терроризм: вопросы отграничения / В. П. Емельянов // Право и политика. – 2000. – № 4. – С. 53–54.

6. Крутов В. В. Терроризм у міжнародних законодавчих актах та нормативно-правовій базі України / В. В. Крутов // Право України. – 1998. – № 1. – С. 19–31.

7. Ліпкан В. Терроризм і національна безпека України / В. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – 184 с.

8. Приходченко Л. Деякі аспекти застосування моніторингу розробки та запровадження стратегій / Л. Приходченко // Проблеми трансформації системи державного управління в умовах політичної реформи в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (31 травня 2006 р.): у 2-х т. / за заг. ред. О. Ю. Оболенського, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – Т. 2. – С. 69–70.

9. Рыжов И. Н. Террор и терроризм в контексте теории социального управления / И. Н. Рыжов // Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави: інформаційно-аналітичний бюллетень. – 2006. – С. 75–78.

10. Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра філос. наук: спец. 09.00.05 / В. В. Остроухов; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2001. – 36 с.

11. Daase, Christopher. «Spontaneous Institutions: Peacekeeping as an International Convention» // Haftendorn, Helga; Keohane, Robert J.; and Wallander, Celeste A. Eds. Imperfect Unions: Security Institutions over Time and Space. – New York: Oxford University Press, 1999. – P. 223–258.

Строгий В. И., Рыжов И. М. Концептуальные основы социально-информациологических технологий предупреждения кризисных явлений социального характера (на примере мониторинга терроризма)

Необходимым условием реализации мониторинга терроризма является осознанная ориентированность общества на эффективное противодействие терроризму. Достаточным условием является наличие сил и средств специального назначения.

Исполнительный механизм мониторинговых технологий терроризма, как и любых других кризисных явлений социального характера, должна основываться на использовании достоверных источников, современных технологий передачи и хранения информации, научно обоснованных методик анализа и прогнозирования активности террористической деятельности и выполняться специалистами высокого уровня.

Ключевые слова: терроризм, мониторинг терроризма, кризисные явления социального характера.

Strogyi V. I., Ryzhov I. M. Conceptual foundations of social and information technology of prejudice of social crisis issues (for example, terrorism monitoring)

A special place in the development of a sustainable system of terrorism counter is given to examination of its multi-level causal determination in the context of modern realities, scientific forecasting of terrorist activity considering the process of socio-economic transformation in some regions of Ukraine and geopolitical features.

As a rule, the process of forecasting is based on the design and studying of the model of a particular system. Monitoring and prediction of terrorist activity are a basic component of the external features of the anti-terrorism as a complex dynamic social system.

Conscious society focus on effective action against terrorism is a necessary condition for the implementation of terrorism monitoring. A sufficient condition is the existence of forces and special purpose vehicles. The actuator of terrorism monitoring technologies, like any other social crisis phenomena, should be based on the use of reliable sources, modern technology of information transfer and storage, research-based techniques of analyzing and predicting the activity of terrorist activities carried out by highly-qualified specialists.

The implementation of the monitoring system is a very difficult and expensive task, so a compromise solution of the problem 'quality – cost' is possible only in the presence of these techniques.

Prevention, revealing, suppression and detection of crimes against the peace and security of mankind, terrorism, corruption and organized crime in management and economics and other illegal activities that directly threaten the vital interests of Ukraine are the main objectives of the Security Service of Ukraine. Monitoring of terrorism can be seen as information technology, the implementation of which is carried out in the framework of information and analytical work in the interests of effective conduct of domestic and foreign activities by the Ukrainian public authorities and management, solving problems and other issues related to the national security of Ukraine.

Key words: terrorism, monitoring of terrorism, social crisis phenomena.

Стаття надійшла 18 липня 2014 року

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕФЕКТИВНОСТІ ПОКАРАННЯ І РІВНЯ РЕЦИДИВНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Вивчено складні питання покарання і вчинення рецидиву злочинів. В Україні рецидивістів щороку більше. Що значніша кількість попередніх покарань, то вища небезпека нового рецидиву. Головна психологічна особливість рецидиву у впертості, з якою повторюються злочини, незважаючи на отримані злочинцем покарання. Особа рецидивіста – визначальний чинник детермінації рецидиву злочинів.

Ключові слова: рецидив злочину, покарання, попередження рецидиву, виправна колонія.

Постановка проблеми. Рецидивна злочинність, на відміну від первинної, полягає в стійкому неодноразовому прояві кримінальної поведінки, де випадковість і збіг обставин практично виключені, а особа створює криміногенну ситуацію або з більшою ймовірністю скористається нею. Проблема рецидивної злочинності завжди була актуальна серед громадськості, оскільки її рівень свідчить про ефективність правоохоронної системи держави та про сталі тенденції розвитку всієї злочинності.

Повторне вчинення злочинів засвідчує про прагнення винного продовжувати злочинну діяльність, а вчинення злочину після відбуття покарання чи під час відбування покарання – ще й про недосконалість законодавства, судової системи, не здатних ефективно впливати на рецидивістів. Учинення рецидиву злочину засвідчує несприйняття свідомістю особи, яка вчинила злочин, комплексу кримінально-правових і психолого-педагогічних заходів, що застосовуються щодо неї в процесі відбування покарання, і відсутності стійкого позитивного результату. Рецидивна як частина загальної злочинності характеризується стійкістю, підвищеним ступенем суспільної небезпеки, високим рівнем конспірації, професіоналізмом і самовідтворенням.

Стан дослідження. Проблеми поняття рецидиву злочинів і покарання рецидивістів належать до найбільш складних, тому постійно вимагають нових, більш ґрунтовних науково-практичних досліджень. Неабиякий внесок у наукову розробку відповідної проблеми зробили такі вчені-юристи: Ю. І. Битко, В. С. Батиргараєва, В. В. Голі-

на, А. П. Закалюк, В. Г. Лихолоб та інші. Проте не всі аспекти рецидиву злочинів і покарання за нього вивчені достатньо повно. Існує необхідність їх аналізу з урахуванням сучасного рівня наукових знань.

Зрозуміло, що основне не покарання, а його невідворотність. Але триває впровадження ідей гуманізації покарання рецидивістів, що не сприймається суспільством, особливо коли особа вчиняє третій, четвертий злочин, маючи незняту чи непогашену судимість за попередні злочини.

Мета статті – вивчення невідповідності кримінальної політики характеру кримінальної ситуації в Україні, підвищення рівня безкарності злочинців.

Виклад основних положень. Рецидив – спеціальний термін, запозичений в юриспруденцію з медицини. Він походить від латинського *recidirens*, що означає «повернутись», «відновитись». За дослівним тлумаченням терміна, будь-яке повернення до кримінальної поведінки можна вважати рецидивом. Рецидивну злочинність становлять злочини, вчинені особами, які раніше притягались до кримінальної відповідальності. Рецидивна злочинність серед множинності злочинів – одна із найбільш небезпечних. Її підвищена суспільна небезпечність зумовлена найперше тим, що вчинення особою більше одного злочину свідчить про стійке бажання продовжувати злочинну поведінку, про закріплення в свідомості злочинних навичок, стійких антисуспільних поглядів і переконань. Якщо йдеться про всю злочинність, то рецидивна – її серцевина. Її небезпечність полягає у тому, що вчинення нових, повторних злочинів у межах строків збереження судимості свідчить про стійке бажання рецидивістів продовжувати злочинну діяльність, про криміналізацію їх особистості.

У правовій науці немає одностайності у питанні про ознаки загального поняття рецидиву злочину й рецидивіста. На думку професора В. Г. Лихолоба, рецидивна злочинність є підструктурою злочинності в країні або окремих її регіонах і розуміється як порівняно масове, історично мінливе, минуле, соціально-правове явище, що охоплює сукупність злочинів, учинених у певний проміжок часу на певній території особами, що раніше вчинили злочини. Рецидив злочинів – це сукупність передбачених карним законом суспільно небезпечних діянь, послідовно вчинених тією ж особою після судимості за попередній злочин [1, с. 56].

Згідно зі ст. 34 Кримінального кодексу України, «рецидивом злочинів визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка

має судимість за умисний злочин». Думається, що слід погодитись із думкою В. Г. Лихолоба, оскільки про підвищену небезпеку особи рецидивіста свідчить та обставина, що повторний злочин вчиняється винним після засудження за попередній злочин, і ці особи характеризуються, як указувалось, високим рівнем конспірації і професіоналізмом. Рецидив злочинів відображає ознаку спадковості антисуспільної поведінки, а не факт порушення норми закону. Рецидивісти психологічно «харчуються» злочинами і їх небезпечність полягає у довічній асоціальності і небажанні реалізуватися в мирному житті. Тому, на думку автора, рецидив можуть утворювати будь-які злочини, зокрема вчинені з необережності. Адже важливо встановити спадкоємність злочинів, а не їх юридичну кваліфікацію. Факт погашення (зняття) судимості свідчить про те, що в поведінці особи не можна вбачати єдину лінію злочинної поведінки. Крім цього, як аргументує О. І. Бойко, «сукупні збитки від необережної злочинності давно перевищили умисну шкоду» [2, с. 172].

Тенденції рецидивної злочинності в Україні неблагополучні. Аналіз статистичної звітності доводить її ріст і в абсолютному, і в інтенсивному значенні. Згідно з даними Департаменту інформаційних технологій МВС України, злочинів, вчинених особами, які раніше їх скоювали злочини, у 2008 р. було 72833, у 2009 р. – 73544, у 2010 р. – 96830. Динаміка становить 31,7%. У 2008 р. виявлено 46177 осіб, які раніше вчиняли злочини, у 2009 р. – 49422, у 2010 р. – 60373, а у 2011 р. – 102694. Динаміка – 70,1%. Із них засуджених, які мають незняту і непогашену судимість, у 2008 р. – 34776 осіб, у 2009 р. – 36764, у 2010 р. – 41523. Із них мали одну судимість у 2008 р. 19535 осіб, у 2009 р. – 20280, а у 2010 р. – 23152 [3]. Отже, майже половина з них мали другу, третю і т. д. судимості. Згідно з даними ДСА, у 2012 р. за вироками, що набрали законної сили, засуджено 162,9 тис. осіб, що порівняно з 2011 р. на 5,5% більше. Були раніше судимими і мали незняту або непогашену судимість 42 тис. осіб, що на 6,9% більше порівняно з 2011 р., або 25,8% (у 2011 р. 25,5%), тобто кожний четвертий від загальної кількості засуджених. Постає питання про потенціал покарання, його ефективність. Рецидив злочинів свідчить про недосконалість законодавства, діяльності судової і правоохоронної систем, їх нездатність ефективно впливати на рецидивістів. Це підтверджує також слабкість покарання та недосконалість процесів його виконання і виправлення злочинців. Негативні наслідки злочинів нейтралізуються суспільством через покарання, його можливості. Невідповідність

кримінальної політики характеру кримінальної ситуації в Україні і її динаміці – це одна з найбільш актуальних проблем. Ідеї гуманізації покарань не зовсім сприймаються громадською думкою. У суспільство проникла кримінальна культура, а необхідно виховувати антикримінальну. І якщо постає необхідність посилення суворості покарання, то це необхідно робити, скажімо, до тридцяти років позбавлення волі, так унеможлиблюється ймовірність повторення злочину. У зв'язку з цим мають неабияке практичне значення висновки вчених про те, що рівень рецидиву залежить від тривалості строків відбутого раніше покарання в місцях позбавлення волі. Найбільш високий він в осіб, у яких середній строк відбування покарання становить від 3 до 10 років. Ті, хто відбував покарання до 1 і більше 10 років, зазнали рецидиву порівняно меншою мірою [1, с. 58]. На нашу думку, необхідне посилення кримінальної репресії стосовно рецидивістів, оскільки вид і розмір покарання, відбутого (особливо за умисні тяжкі злочини) рецидивістом, впливає на вірогідність рецидиву не сам собою, а в сукупності з іншими факторами, найважливішими з яких є вік злочинця. Чим більш тривалим був строк позбавлення волі за умисний тяжкий чи особливо тяжкий злочин, то більш зрілим стає злочинець на момент звільнення його з виправної колонії. Більш зрілий вік сам собою є антикриміногенною обставиною, злочинець розпочинає завершувати свою протиправну діяльність (кар'єру), і тому буде менша вірогідність рецидиву. Це можна продемонструвати за допомогою наявності та складу засуджених в установах виконання покарань [4]:

Відбувають позбавлення волі за віком	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
<i>до 20-ти років включно</i>	7743	4690	4083	4058
<i>від 20-ти до 30-ти років включно</i>	60316	48594	47079	49249
<i>від 30-ти до 40-ка років включно</i>	40113	35010	35489	37061
<i>від 40-ка до 55-ти років включно</i>	23728	19098	19083	19982
<i>від 55-ти до 60-ти років включно</i>	2223	2238	2104	2467
<i>понад 60 років</i>	1158	1091	1091	1100

Однак необхідно врахувати особливості статистичного обліку, де фіксуються рецидивісти за їх кримінально-правовою характеристикою, а з кримінологічного погляду рецидивістами вважають осіб, які раніше вчиняли злочини, незалежно від того, чи знято або погашено у них судимість [5, с. 31]. Причини рецидивної злочинності необхідно досліджувати в контексті загальних передумов злочинності. Іншими

словами, фактори, які породжують злочинність у цілому, детермінують і рецидивну злочинність. Власне, за відсутності загальних причин злочинності не було б і рецидивів, як і інших видів злочинності [6, с. 85]. За висновком Ю. І. Битко, рецидив завжди розглядався як пробний камінь усіх кримінальних законів і пенітенціарних систем [7, с. 7]. Рецидивісти готують кадри для організованої та професійної злочинності, тому становлять значущу проблему для правоохоронних органів, зокрема для кримінально-виконавчих установ.

Існує закономірність постійного збільшення злочинності в світі. В. В. Лунєєв визначає найбільш суттєві загальні кримінологічні характеристики різних держав і світу в цілому:

- злочинність існує у всіх державах;
- її домінація всюди подібна;
- її рівень в абсолютній більшості держав неухильно підвищується;
- темпи її поширення, як правило, у декілька разів перевищують темпи приросту населення;
- в її структурі домінують корисливі посягання, які збільшують інтенсивність насильницьких посягань;
- основні суб'єкти злочинів – чоловіки, особливо молоді, водночас спостерігається процес фемінізації злочинності;
- економічний розвиток держав не супроводжується, як передбачалось, зниженням рівня злочинності;
- кримінально-правова боротьба зі злочинністю переживає глибоку кризу;
- тюрми не виховують правопорушників;
- смертна кара не стримує зростання злочинності і т. д.

Суспільство потрапляє в кримінальний капкан і за тоталітаризму, і за лібералізму [8, с. 59]. Отже, злочинець знаходиться між двома світами: з одного боку, – ліберальне законодавство, з іншого, – жорстокість у кримінальному світі. Отже, виникла криза репресії, і злочинність поглиблює кризу в Україні.

Збільшення кількості рецидивних злочинів пов'язано з ескалацією організованості й професіоналізму злочинців. Із рецидивістів у наш час активно формується нове покоління професіоналів кримінального світу. Активізується їх участь у тіньовому економічному бізнесі, легалізації злочинних доходів. Деякі статистичні дані є прямим свідченням того, як недоліки в діяльності правоохоронних органів, зокрема невиконана гуманізація ставлення до окремих злочинців, їх безкарність,

впливають на негативні тенденції в рецидивній злочинності. Так, недосконала і відомча система обліку рівня рецидиву серед осіб, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчих інспекціях. Зрозуміло, що аналіз стану рецидивної злочинності є одним із найважливіших показників оцінки ефективності конкретного виду покарання. Зважаючи на офіційні показники, середній рівень злочинності тих, хто перебуває на обліку в інспекціях, завжди наближався до нуля. Навряд чи ці дані можуть бути сприйняті беззастережно. Показники рівня рецидиву, які розраховуються за матеріалами статистичних форм звітності і широко використовуються в аналітичних матеріалах і офіційних документах, не відображають дійсну рецидивнебезпечність осіб, які відбувають альтернативні покарання. Наявність спеціальних видів статистичної звітності показників стану рецидивної злочинності і характеристики особи злочинця-рецидивіста, засудженого до альтернативних видів покарань, дозволить здійснити аналіз рецидивної злочинності осіб, засуджених без ізоляції від суспільства, всебічно і науково обгрунтовано [9, с. 68]. На жаль, низьким є рівень роботи кримінально-виконавчих інспекцій, а отже, неефективність покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, як наслідок – поширеність практики надання судами переваги покаранням у виді позбавлення волі. Вчиненню повторних злочинів значно сприяє неповне відбуття призначеного судом строку позбавлення волі, тобто умовно-дострокові звільнення, амністії, помилування. Необхідно припинити неправомірні умовно-дострокові звільнення, більш чітко вивчати засуджених, представникам адміністрації колоній безпідставно не клопотати перед судом про дострокові звільнення засуджених. Однак зрозуміло, що у час криз і реформ умовно-дострокові звільнення і амністії допомагають вижити українській пенітенціарній системі, яка поки що ізолює від суспільства і утримує засуджених, а їх ще необхідно виправляти, а також готувати до життя в умовах вільного суспільства. Так, у 2008 р. серед засуджених, що були раніше судимі і мали незняту або непогашену судимість, раніше було умовно-достроково звільнено 8,8 тис. осіб, або 25,3% (у 2007 р. 23,8%), тобто кожний четвертий засуджений. У 2012 р. були звільнені умовно-достроково 7,8 тис. осіб [10]. Це вказує на суттєві недоліки застосування цього інституту. Таке звільнення сприймається особами як успіх. Окреслена психологія безкарності призводить до збільшення кількості осіб, які знову вчиняють злочини, а це, своєю чергою, призводить до витрат державою великих коштів і збільшення кількості потерпілих від злочинів.

Висновки. Проблеми взаємодії ефективності покарання і рівня рецидивної злочинності належать до найбільш складних, тому постійно вимагають нових ґрунтовних науково-практичних досліджень. Вивчення історії вітчизняної кримінально-правової теорії рецидиву і законодавства, спрямованого на протидію відповідному явищу, переконує в тому, що причиною злочинної поведінки особи є вона ж, але це не підтверджує те, що необхідно ігнорувати важливі життєві обставини тієї чи іншої особистості. Необхідним у суспільстві є формування антикримінальної культури і покарання винних. Постановка проблеми про взаємний зв'язок рецидиву з ефективністю покарання є важливою і перспективною. Протидія рецидиву злочинів посідає одне з чільних місць у науці кримінального, кримінально-виконавчого права, кримінології, в діяльності суспільства і держави. Необхідно виявляти рецидивістів і запобігати їхню злочинній діяльності на початку їх кар'єри. З огляду на стан висвітлення та науково-практичного осмислення законодавчого визначення рецидиву злочинів, покарань за рецидив, вважаємо, що цей напрям потребує ґрунтовних наукових досліджень.

-
1. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. – К.: Національна академія управління, 2010. – 496 с.
 2. Бойко А. И. Преступное бездействие / А. И. Бойко. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 320 с.
 3. Збірник даних судової статистики щодо розгляду судами України кримінальних справ, кількості та структури засуджених осіб у 2001–2010 роках. – К., 2011.
 4. Злочинність в Україні: стат. збірник // Державна служба статистики України; відп. за вип. І. Калачова. – К., 2011.
 5. Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов, П. М. Опанасенко; під ред. О. М. Джу́жи. – К.: Прецедент, 2006. – 198 с.
 6. Анто́нян Ю. М. Криминология: избранные лекции / Ю. М. Анто́нян. – М.: Логос, 2004. – 448 с.
 7. Бытко Ю. И. Учение о рецидиве преступлений в российском уголовном праве: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.08 / Ю. И. Бытко. – Саратов, 1998. – 303 с.
 8. Курчеев В. С. Nomourbanus: Мегapolis в зеркалкекриминологии: монография / В. С. Курчеев, И. В. Свиридов, Е. А. Тюгашев. – Новосибирск: Новосибир. гос. ун-т, 2009. – 280 с.
 9. Черкасов С. В. Криминологічна концепція альтернативних мір покарання: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / С. В. Черкасов. – Одеса, 2005.
 10. Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 6 (154). – С. 28–29.

Телефанко Б. Н. Взаимосвязь эффективности наказания и уровня рецидивной преступности

Изучено сложные вопросы наказания и совершения рецидива преступлений. В Украине рецидивистов с каждым годом больше. Чем значительнее количество предыдущих наказаний, тем выше опасность нового рецидива. Главная психологическая особенность рецидива – в упрямстве, с которым повторяются преступления, несмотря на полученные преступником уроки. Личность рецидивиста – определяющий фактор детерминации рецидива преступлений.

Ключевые слова: рецидив преступления, наказание, предупреждение рецидива, исправительная колония.

Telefanko B. M. Interconnection of Efficiency of Punishment and Level of Recurrent Criminality

The article deals with the tough problem of punishment and committing crime recidivism. The number of recidivists increases with each year in Ukraine. The greater amount of previous punishments, the higher possibility of new recidivism. The main psychological feature of recidivism consists in obstinacy with which the further crimes are repeated, despite the existing negative experience. A personage of recidivist is the determinative feature of relapse of crimes.

Though punishment is aimed to create reason to prevent a relapse, but it appears powerless, because than more frequent a person tests on itself operate punishment, the it follows to expect less success from his application. Psychologically more easily to step over a few one time less severe law, than one time more severe. But courts in Ukraine are oriented on the average on the lower estimation of public danger of relapse of crimes, than legislator provides for. Less severe punishment and awareness of this circumstance promotes an offender because criminal psychology which becomes determining in relation to next criminal activity is formed. The process of setting and serving of punishment can stop persons from the feaseance of relapse of crimes.

If a person did committing crime the handicraft, justice deals with a subject to which it is necessary to apply more severe punishment. From other side, a surplus strictness in relation to recidivists is also unfair, because situation in the places of imprisonment such from which to go out not only corrected, and only not worse, than entered, very hardness. For the correction of convict-recidivist important relation him to the perfect by him crime, awareness of public danger perfect more important, than what crime is perfect. Potential of punishment can show up only in the case of repentance of offender in perfect.

Key words: repetition of a crime, punishment, prevention of a recidivism, correctional colony.

Стаття надійшла 10 червня 2014 року

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 351.745.7+343.132

М. В. Бурак

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ (КОМПЕНСАЦІЯ) ШКОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Проаналізовано роль оперативно-розшукового супроводження у забезпеченні відшкодування шкоди у кримінальному провадженні. Розглянуто дії оперативного працівника під час здійснення ним оперативно-розшукового супроводження, акцентовано на доцільності та результативності його застосування. Особливу увагу приділено особливостям оперативно-розшукового супроводження забезпечення відшкодування шкоди у кримінальному провадженні та проблемам, які виникають у практичній діяльності слідчих та оперативних підрозділів. Запропоновано на законодавчому рівні урегулювати діяльність щодо здійснення оперативно-розшукового супроводження.

Ключові слова: *оперативно-розшукове супроводження забезпечення відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, оперативно-розшукова справа, оперативно-розшукові заходи, оперативно-розшукова діяльність, оперативний працівник.*

Постановка проблеми. Швидке та повне розкриття злочинів є найважливішим напрямом діяльності ОВС. Проте останнім часом результати цієї роботи не відповідають вимогам сьогодення. Щороку зростає кількість нерозкритих резонансних злочинів, розбійних нападів, грабежів, залишаються на волі особи, які упродовж тривалого часу переховуються від слідства та суду. Таке становище значною мірою обумовлено істотними недоліками в організації роботи на всіх рівнях системи МВС України.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчить про те, що більшість із них розслідуються неякісно, що призводить до повернення на додаткове розслідування. Основними причинами неякісного

розкриття та розслідування злочинів є низький професійний рівень окремих слідчих, оперативних працівників, найперше з невеликим досвідом роботи, безплановість у роботі, слабкий процесуальний контроль з боку безпосередніх керівників, негрунтовне вивчення проваджень перед направленням їх прокурору, відсутність оперативно-розшукового супроводження кримінального провадження у досудовому розслідуванні.

Стан дослідження. Теоретичною основою та науковим підґрунтям для аналізу проблеми, окресленої у статті, стали праці таких науковців: С. П. Агайчева, В. І. Василичука, Н. І. Вікулова, Е. О. Дідоренка, Я. Ю. Кондратьєва, О. Н. Ключко, В. В. Матвійчука, Д. Й. Никифорчука, М. А. Погорецького, В. Д. Пчолькіна, С. І. Ніколаюка тощо.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства, нормативних актів МВС України, теоретичних положень, що відображають основні закономірності оперативно-розшукової діяльності, наукової літератури, а також вивчення практичної діяльності оперативних та слідчих підрозділів ОВС розробити науково обґрунтовані рекомендації, спрямовані на вдосконалення організаційно-тактичних основ оперативно-розшукового супроводження забезпечення відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні.

Виклад основних положень. Одним із основних завдань кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які беруть у ньому участь, зокрема майнових. Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні слугує ефективним засобом попередження злочинної діяльності в майбутньому, не дає особі можливості після відбуття покарання реалізувати викрадене майно, гроші, цінності, і знову стати на злочинний шлях. Своєчасність і повнота відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні залежить від проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. Вони проводяться з метою отримання даних про характер і розмір шкоди, місця зберігання викрадених речей і цінностей тощо.

Як правило, здобуті злочинним шляхом майно, гроші, цінності є речовими доказами, оскільки були безпосереднім об'єктом злочинного посягання. Серед обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, – характер і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розміри витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарному лікуванні потерпілого від злочинного

діяння. Тому, не встановивши характер і розмір матеріальної шкоди, заподіяної злочиним, неможливо вважати злочин розкритим [1, с. 12].

Ч. 1 ст. 127 КПК України передбачено, що підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення [2, с. 320].

Право потерпілого на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, забезпечується: 1) передбаченим КПК добровільним відшкодуванням підозрюваним, обвинуваченим або за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою на будь-якій стадії провадження; 2) стягненням її за рішенням суду, за результатами розгляду цивільного позову; 3) за рахунок Державного бюджету України, якщо вона завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду [2, с. 175].

Вважаємо, що оперативно-розшукове супроводження забезпечення відшкодування (компенсація) шкоди повинно диференціюватися у кожному конкретному випадку, зважаючи на вид учиненого злочину й обставини кожного кримінального правопорушення.

Розглянемо кожен із указаних способів в аспекті оперативно-розшукового супроводження забезпечення відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні.

Так, кримінально-процесуальним законодавством передбачено, що згода підозрюваного (обвинуваченого) на відшкодування завданої його діянням шкоди як така, що має правове значення, повинна бути в тій чи іншій формі зафіксована в матеріалах кримінального провадження. Згода потерпілого на відшкодування (компенсацію) в добровільному порядку завданої йому шкоди не вимагається. Закон для цього випадку не регулює також ні розмір добровільного відшкодування (компенсації) шкоди (частково, в повному чи більшому обсязі від фактично завданої), ні способів (у грошовому, натуральному вигляді, шляхом компенсації витрат, наприклад на лікування тощо). Вони залежать від характеру спричиненої шкоди (моральна, фізична чи майнова) та, крім того, можуть узгоджуватися з потерпілим. Однак в усіх випадках факт добровільного відшкодування (компенсація) шкоди, її розмір, способів та інші необхідні обставини, оскільки, крім цивільно-правового значення, вони мають одночасно й кримінально-правове як такі, що впливають на пом'якшення покарання (п. 2 ч. 1 ст. 66, ст.ст. 69, 69-1 КК), можуть

бути підставами звільнення від кримінальної відповідальності тощо, їх юридично значущі ознаки мають бути документально відображені в матеріалах кримінального провадження [2, с. 321].

Відомо, що найбільш поширений на практиці спосіб відшкодування (компенсація) потерпілому шкоди – шляхом стягнення судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні. На нашу думку, це найбільш дієвий спосіб, спрямований на забезпечення відшкодування шкоди у кримінальному провадженні. Належне оперативно-розшукове супроводження слід реалізувати через заходи забезпечення цивільного позову.

Заходи забезпечення цивільного позову – це здійснювані відповідно до передбачених у законі підстав і у визначеній процесуальній формі дії оперативних працівників, слідчого, прокурора і суду з відшукання і вилучення цінностей та накладення арешту на майно з метою відшкодування завданої потерпілому та цивільному позивачу матеріальної, моральної та фізичної шкоди.

Водночас є типові кримінально-процесуальні та ОРЗ, що вживаються для забезпечення відшкодування шкоди. Завдання слідчого полягає у тому, щоб незалежно від виду вчиненого кримінального правопорушення до виконання вироку суду забезпечити зберігання виявленого під час досудового розслідування майна як джерела відшкодування матеріальної шкоди або об'єкта можливої конфіскації. Цим діям передуює вилучення цінностей, незаконно відібраних у власника; вилучення майна, нажитого злочинним шляхом; вилучення інших матеріальних цінностей, які належать обвинуваченому; накладення арешту на вклади підозрюваного, обвинуваченого; накладення арешту на майно підозрюваного, обвинуваченого [3, с. 66].

Відшкодуванню матеріальної шкоди може сприяти і застосування особливого запобіжного заходу – застави, яка в деяких випадках (наприклад, якщо внесена обвинуваченим) може бути використана за рішенням суду для відшкодування шкоди потерпілому.

Діяльність оперативних працівників із виявлення майна, грошей і цінностей, здобутих злочинним шляхом, умовно можна розділити на три етапи: *перший* – отримання первинної інформації – особа, щодо якої триває оперативна розробка, зберігає майно, здобуте злочинним шляхом; особа, живе не за власні кошти; у розроблюваного є значна сума грошей, цінностей, які отримані незаконним шляхом, тощо; *другий* – перевірка отриманих первинних відомостей. Як свідчить практика, вони не завжди дають позитивний результат;

третій – реалізація матеріалів оперативної розробки (проведення обшуку, накладення арешту на майно тощо).

Оперативні працівники за оперативно-розшукового супроводження забезпечення відшкодування матеріальної шкоди у кримінальному провадженні звертають увагу на розшук майна і пошук джерел інформації іншим шляхом, а це: оперативне обслуговування місць ймовірного збуту викраденого майна; здійснення комплексу ОРЗ, спрямованих на виявлення викрадених речей, грошей та цінностей; залучення агентурного апарату; взаємодія зі слідчим та іншими підрозділами ОВС, а також правоохоронними органами, до компетенції яких входить забезпечення відшкодування матеріальної шкоди; схилення винних до добровільного відшкодування матеріальної шкоди.

Важливе значення на цьому етапі належить своєчасному отриманню первинної оперативної інформації про осіб, які готують або вчинили злочин, а також про осіб, які живуть за кошти, здобуті злочинним шляхом. Таку інформацію оперативні працівники отримують за допомогою сил, засобів, методів ОРД, а також від агентів.

Необхідно виявляти місця зберігання викрадених речей, грошей, цінностей, оскільки злочинці з метою приховати вчинений злочин можуть застосовувати способи маскування [4, с. 8], а це: купівля автомобіля, квартири, іншого нерухомого майна на ім'я своїх близьких родичів із подальшим оформленням договору-дарування. Часто злочинці користуються автомобілями за довіреністю третіх осіб, тому суддя не завжди може ухвалити рішення про їх конфіскацію. У таких випадках оперативні працівники повинні збирати інформацію про те, що автомобіль слугував знаряддям учинення злочину. Коли транспортний засіб визнається речовим доказом, то питання про конфіскацію вирішується простіше.

У таких випадках оперативний працівник висуває версії, визначає, де, у якому вигляді розроблювані могли залишити сліди своєї злочинної діяльності. Після цього оперативний працівник складає план проведення ОРЗ із виявлення предметів і документів, які є такими слідами або на яких залишені такі сліди. Необхідно також знати, наприклад, перелік документів і предметів, які найбільш часто використовуються як докази у провадженнях про різні злочини [5, с. 28].

Щодо виявлення коштів або майна, здобутих злочинним шляхом, слід зазначити, що поширеними місцями збуту викраденого є переважно впорядковані стихійні ринки, стоянки таксі, невеликі магазини, ломбарди, меншою мірою торговельні центри і великі магазини,

прилегла до цих місць територія, а також місця концентрації скупників дорогоцінних прикрас і нелегального прийому металобрухту. Тактика дій оперативних працівників з виявлення осіб, які збувають викрадене, визначається особливостями поведінки і способами маскування збувачів викраденого, а також специфікою такого місця. Відтак під час виявлення оперативними працівниками особи, що за прикметами чи особливостями поведінки може бути збувачем викраденого, доцільним є здійснення короткострокового візуального спостереження для виявлення всіх можливих зв'язків фігуранта, також викрадених речей.

Під час оперативно-розшукового супроводження забезпечення відшкодування (компенсація) шкоди повинні вживатися заходи щодо встановлення об'єкта власності, грошей, майна, на які в подальшому може бути накладено арешт або яке може бути конфісковане. Ці заходи вживаються відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, а також Положень наказу МВС України № 760 від 08 вересня 2005 року «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України у виявленні, документуванні та розслідуванні злочинів у сфері економіки» [6, с. 2] та наказу МВС України № 777 від 07 вересня 2005 року «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України на стадії документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, розслідування кримінальної справи та її розгляді в суді» [7, с. 8].

Розглядаючи оперативно-розшукове супроводження забезпечення відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, зазначимо, що накладення арешту на вклади полягає не тільки у тому, що для з'ясування наявності вкладів підозрюваного або обвинуваченого у банківських установах слідчий має право запросити від керівника банківської установи відомості про це. На такому етапі вкрай важливо встановити у підозрюваного, обвинуваченого наявність банківських рахунків в інших банківських установах іноземних держав. Як правило, обвинувачений, підозрюваний з метою приховати грошові кошти, які здобуті злочинним шляхом, оформляє їх на ім'я своїх родичів, близьких тощо.

Так, відповідно до ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [8, с. 30] від 7 грудня 2000 року № 2121-III, інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, розкривається банками на письмову вимогу суду або за рішенням суду,

а також органам прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, Державної податкової служби України на їх письмову вимогу стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності.

Що стосується накладення арешту на кошти та інші цінності, що знаходяться в банку, то, згідно зі ст. 59 цього ж Закону, арешт накладається виключно за санкціонованою прокурором постановою слідчого або за рішенням суду чи державного виконавця [8, с. 26].

За накладення арешту на грошові вклади провадження будь-яких операцій щодо них припиняється.

Накладення арешту на майно обвинуваченого, підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за їх дії, – спеціальна слідча дія, передбачена ст. 170 КПК України, здійснювана з метою забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації майна. Відповідно до ч. 1 ст. 171 КПК України, клопотання про арешт майна розглядається слідчим суддею, судом не пізніше двох днів з дня надходження до суду.

Є два порядки розгляду слідчим суддею, судом клопотання про арешт майна. Перший полягає у тому, що клопотання про арешт майна розглядається слідчим суддею, судом за участі слідчого та (або) прокурора, цивільного позивача, якщо клопотання подано ним, підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності також захисника, законного представника.

Неприбуття цих осіб у судові засідання не перешкоджає розгляду клопотання. Другий варіант полягає у розгляді клопотання про арешт майна, яке не було тимчасово вилучене, без повідомлення підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, їх захисника, представника чи законного представника, якщо це необхідно з метою забезпечення арешту майна. Така необхідність може обумовлюватися наявністю обґрунтованої підозри вважати, що в разі повідомлення підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна про наміри накласти арешт на їхнє майно вони можуть його сховати, знищити, пошкодити тощо [2, с. 392].

Моніторингом кримінальних проваджень встановлено, що часто на практиці виникають проблеми не етапі відшкодування шкоди, оскільки клопотання про арешт майна розглядається слідчим суддею, судом не пізніше двох днів з дня надходження до суду, що дає можливість обвинуваченому, підозрюваному приховати сліди своєї злочинної діяльності. Поділяючи думку практичних працівників, вважаємо, що

саме у цьому випадку процес оперативно-розшукового супроводження у кримінальному провадженні є вкрай необхідним.

Накладення арешту на майно може бути реалізовано одночасно зі здійсненням обшуку.

Зауважимо, що арешт може бути накладений тільки на майно обвинуваченого, підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за їхні дії (батьки, опікуни, піклувальники, організації – власники джерел підвищеної небезпеки тощо). Питання про те, чи належить майно обвинуваченому, підозрюваному або відповідачеві, вирішується відповідно до норм цивільного законодавства, положень шлюбного контракту та Кодексу про шлюб і сім'ю: майно, нажите чоловіком чи дружиною під час шлюбу, є їх спільною сумісною власністю з рівними правами щодо володіння; майно, яке належало чоловіку або дружині до вступу в шлюб, а також отримане ними під час шлюбу в порядку дарування, спадкування, – особиста власність чоловіка або дружини. До особистої власності належать гонорари, премії та виграші [9, с. 416; 10, с. 64].

Ще одним способом усунення негативних майнових наслідків кримінального правопорушення є відшкодування завданої потерпілому шкоди за рахунок Державного бюджету України (ч. 3 ст. 127 КПК). Проте цей спосіб відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому реалізується лише у випадках та порядку, передбачених окремим законом. Цивільним кодексом України передбачено відшкодування потерпілому завданої злочином шкоди державою (за рахунок Державного бюджету України).

Зазначена норма цивільного матеріального права встановлює спеціальні обставини, наявність яких є необхідною для її реалізації, а саме: 1) заподіяння кримінальним правопорушенням саме майнової (а не фізичної чи моральної) шкоди; 2) заподіяння майнової шкоди лише фізичній особі; 3) невстановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, або ж вона є неплатоспроможною.

Наголосимо на тому, що низкою міжнародно-правових актів підтверджується необхідність запровадження відшкодування шкоди, заподіяної злочином, власне державою. Це: Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою 1985 року; Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів, підписана у Страсбурзі 1983 року; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № 85 11 від 28 червня 1985 року державам-членам щодо становища потерпілого в рамках

кримінального права і кримінального процесу; Директива Ради Європейського Союзу про компенсацію жертвам злочинів, прийнята 29 квітня 2004 р., та інші акти. Необхідно зазначити, що під впливом названих міжнародно-правових актів в Україні підготовлено і подано до ВР України декілька законопроектів про умови та порядок відшкодування (компенсацію) державою (за рахунок Державного бюджету України) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілим (фізичним особам), але, на жаль, жоден із них не був схвалений як закон. Отож, цей спосіб відшкодування шкоди потерпілому поки що без реалізації. Зрозуміло, що основною причиною цього є складне економіко-фінансове становище в Україні, яке потребує істотного зміцнення.

Водночас не слід оминати увагою і те, що у процесі оперативно-розшукового супроводження забезпечення відшкодування шкоди у кримінальному провадженні повинна бути налагоджена тісна взаємодія між оперативними працівниками та слідчими (податковою міліцією).

Успішне здійснення взаємодії податкової міліції і оперативних підрозділів ОВС справ полягає у тому, що повинні бути підготовлені та проведені: спільні заходи слідчих підрозділів, оперативно-розшукових служб, експертно-криміналістичних та інших підрозділів податкової міліції і оперативних підрозділів ОВС із комплексного вирішення проблем виявлення, розкриття, розслідування і попередження кримінальних правопорушень у сфері економічної діяльності, особливо ті, які були вчинені організованими злочинними угрупованнями; інформація і приписи, які регламентують інтереси слідчих підрозділів, оперативно-розшукових служб, експертно-криміналістичних і інших служб органів внутрішніх справ і податкової міліції; заслуховування окремих виконавців і керівників підрозділів із питань взаємодії і її організації під час виявлення, розкриття, розслідування, попередження злочинів у сфері економічної злочинності; спільне обговорення учасниками взаємодії і керівниками різних рівнів і напрямів оперативної обстановки, перспектив і можливостей виявлення, розкриття, розслідування та попередження злочинів у сфері економіки, щоб відпрацювати комплексні заходи із підвищення рівня і ефективності спільної діяльності у боротьбі зі злочинністю в цілому.

Завершальним етапом у процесі оперативно-розшукового супроводження забезпечення відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні є вибір найбільш тактичного прийому

реалізації оперативно-розшукових даних про те, де знаходиться майно, здобуте злочинним шляхом, і яке підлягає вилученню або накладенню на нього арешту.

Висновки. Висловлене засвідчує важливість оперативно-розшукового супроводження забезпечення відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, а також те, що у цій площині ще багато проблем, однією з яких є недостатня законодавча регламентація досліджуваного процесу. І допоки це не буде детально врегульовано у нормативних актах, до того часу можливості ОРД не використовуватимуть повною мірою для досягнення завдань правосуддя [11, с. 514–518].

1. Про виконавче провадження: Закон України від 21 квітня 1999 року № 606-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.

2. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1328 с.

3. Розшук майна і коштів у ході перевірки заяв і повідомлень про злочини та розслідування кримінальних справ для забезпечення відшкодування завданих злочинами збитків та виконання вироків у частині можливої конфіскації майна // Розкриття та розслідування злочинів слідчими та оперативними працівниками органів внутрішніх справ: зб. метод. реком. – К., 2006. – С. 61–88.

4. Агайчев С. П. Возмещение материального ущерба: тульский опыт / С. П. Агайчев, В. И. Давыдов // Оперативно-розыскная работа. – М., 1976. – № 90. – 80 с.

5. Самойлов В. Г. Документирование преступных действий: материалы к лекции для слушателей и курсантов учебных заведений МВД СССР / В. Г. Самойлов. – М.: Акад. МВД СССР, 1984. – 61 с.

6. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України у виявленні, документуванні та розслідуванні злочинів у сфері економіки: наказ МВС України № 760 від 08 вересня 2005 року.

7. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України на стадії документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, розслідування кримінальної справи та її розгляді в суді: наказ МВС України № 777 від 07 вересня 2005 року.

8. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 року № 2121 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5–6. – Ст. 30.

9. Сімейний кодекс України: станом на 15 січня 2008 року. – К.: Велес, 2008. – 64 с. – (Офіційний документ).

10. Про Порядок реалізації арештованого майна: наказ Міністерства юстиції України № 42/5 від 15 квітня 1999 року // Офіційний вісник України. – 1999. – № 29. – Ст. 1511.

11. Бурак М. В. Проблеми оперативно-розшукового супроводження кримінального судочинства в Україні / М. В. Бурак // Засади кримінального судочинства та їх реалізація у законотворчій і правозастосовній діяльності: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 3 квітня 2009 р.); Міністерство внутрішніх справ України. – К.: КНУВС, 2009. – 830 с.

Бурак М. В. Оперативно-розыскное сопровождение обеспечения возмещения (компенсация) вреда в уголовном производстве

Проанализировано роль оперативно-розыскного сопровождения в обеспечении возмещения вреда в уголовном производстве. Рассмотрены действия оперативного работника во время осуществления им оперативно-розыскного сопровождения, акцентированное на целесообразности и результативности его применения. Особое внимание уделено особенностям оперативно-розыскного сопровождения обеспечения возмещения вреда в уголовном производстве и проблемам, которые возникают в практической деятельности следственных и оперативных подразделений. Предложено внимание на законодательном уровне на необходимость регулирования деятельности оперативно-правового оперативно-розыскного сопровождения.

Ключевые слова: *оперативно-розыскное сопровождение, оперативно-розыскное дело, оперативно-розыскные мероприятия, оперативно-розыскная деятельность, оперативный работник.*

Burak M. V. Operational and investigative support to ensure redress (compensation) damages in criminal proceedings

The paper examines the role of operational and search support in providing compensation in criminal proceedings. In particular, operative's actions during operational and search support are considered and a focus is made on the expediency and effectiveness of its application. Particular attention is paid to the peculiarities of operational and search support to ensure damage compensation in criminal proceedings and problems arising in the practice of investigators and operational units. The operational-search support to ensure damage compensation is differentiated in each case; the given type of the offense and the circumstances of each criminal offense is determined.

Scientific research analyses the following types of compensation to a victim for damage caused by a criminal offense: 1) voluntary compensation (provided for code of criminal procedure) by a suspect, an accused or with the consent of any other person or entity at any stage of the proceedings; 2) recovery by a suspect, an accused or with the consent of any other person or entity at any stage of the proceedings according to the court decision, upon consideration of a civil action; 3) on account of the State Budget of Ukraine, in case of unlawful decisions, actions or omission of carrying out the operational-search activity, pre-trial investigation, prosecution or trial.

Methods of damage compensation are considered in terms of operational and search support to ensure damage redress (compensation) in criminal proceedings.

Criminal procedural and operational-search measures taken to provide redress are considered. The task of the investigator is to ensure that regardless of the type of criminal offense committed to carry out the sentence secure storage of the property which was identified in the preliminary investigation as a source of pecuniary damage and possible confiscation of the object. This action precedes the removal of property illegally confiscated from the owner; seizure of property acquired by criminal means; seizure of other property belonging to the defendant; seizure of deposits suspect or accused and others. A legislatively regulate the activities during operational and investigative support are offered.

Key words: *operational and investigative support to ensure redress in criminal proceedings, operational and investigative cases, operational and investigative measures, operational and investigative activity, operative.*

Стаття надійшла 4 вересня 2014 року

УДК 343.132

**Ю. А. Комісарчук,
О. В. Ряшко**

ПІДСТАВИ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Проаналізовано питання щодо підстав і процесуального порядку проведення слідчої (розшукової) дії – слідчого експерименту. Зосереджено увагу на з'ясуванні мети та умов проведення слідчого експерименту. Досліджено процесуальний статус суб'єктів кримінального провадження, які ухвалюють рішення і здійснюють слідчий експеримент, а також суб'єктів, яких можна залучати до його проведення. Здійснено аналіз положень кримінального процесуального законодавства України, реалізація яких безпосередньо пов'язана з проведенням слідчого експерименту.

Ключові слова: *слідчий експеримент, слідчі (розшукові) дії, кримінальне правопорушення, суб'єкти кримінального провадження.*

Постановка проблеми. Слідчий експеримент – це слідча (розшукова) дія, що проводиться слідчим або прокурором відповідно до ст. 240 КПК України [1]. Слідчий експеримент може бути проведений

для перевірки припущень, версій слідчого з метою перевірки фактичних даних, отриманих у результаті допиту підозрюваного, свідка, потерпілого, виконання інших слідчих (розшукових) (далі – (р) дій (огляду, пред'явлення для впізнання тощо).

Необхідно зазначити, що слідчий експеримент входить до слідчих (р) дій, які змінили свою назву без істотних змін у процесуальному порядку їх проведення. Так, відтворення обстановки та обставин події змінено на слідчий експеримент, а функції за суттю залишилися тими ж [2, с. 25].

Можна констатувати, що метою проведення слідчого експерименту є перевірка і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; сутність слідчого експерименту полягає у відтворенні дій, обстановки, обставин певної події, а також проведенні необхідних дослідів чи випробувань; підставами для здійснення слідчого експерименту є наявність відомостей, перевірка і уточнення яких має значення для встановлення обставин кримінального правопорушення.

Оскільки слідчий експеримент здійснюється тільки у разі, якщо у слідчого чи прокурора вже є певні відомості, які необхідно уточнити та перевірити, він не може належати до невідкладних чи первинних слідчих дій.

Слідчий експеримент може бути проведений не в усіх випадках, а лише за наявності одночасно чотирьох умов:

1) не можна проводити слідчий експеримент, коли це може призвести до порушення суспільного ладу, заподіяння істотної шкоди інтересам держави або окремих осіб, спричинити збої у роботі підприємства, установи, організації, або у роботі транспорту;

2) за його проведення не повинні допускатися дії, які принижують честь й гідність його учасників і інших осіб, створюють небезпеку для їхнього життя і здоров'я;

3) за його проведення необхідно відтворити обстановку, аналогічну чи максимально наближену до тієї, у якій відбувалася розслідувана злочинна подія;

4) потрібно отримати добровільну згоду осіб, відомості щодо яких уточнюються і перевіряються з приводу їх участі в експериментальних діях.

Стан дослідження. Зазначимо, що дослідженню цієї проблематики присвячено праці багатьох провідних учених, а саме: Р. С. Белкіна, В. П. Горбачева, Ю. М. Грошевого, Н. В. Жогіна, Є. Г. Коваленко,

В. С. Ковальського, В. А. Лазаревої, А. М. Ларіна, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, С. М. Стахівського, М. С. Строговича, В. Я. Тація, Л. І. Шаповалової, С. А. Шейфера та ін. Незважаючи на те, що в доктрині кримінального процесу та криміналістики аналіз зазначених питань є доволі поширеним, можна констатувати, що для юридичної науки актуальні дослідження у напрямі вивчення підстав, умов і процесуального порядку проведення слідчого експерименту.

Метою статті є визначення підстав та умов проведення слідчого експерименту, а також з'ясування особливостей процесуального порядку його проведення.

Виклад основних положень. КПК України не вимагає винесення постанови про проведення слідчого експерименту. Він може бути здійснений і за ініціативою слідчого чи прокурора, так і за клопотанням підозрюваного, його захисника, потерпілого, свідка, інших учасників процесу.

Відповідно до ст. 223 КПК України, у випадку, якщо клопотання про проведення слідчого експерименту заявила сторона захисту чи потерпілий, участь особи, яка його ініціювала, та (або) його захисника чи представника є обов'язковою, крім випадків, коли через специфіку слідчої дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній.

Відповідно до ст. 220 КПК України, клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника про виконання будь-яких процесуальних дій слідчий, прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше трьох днів з моменту подання і задовольнити їх за наявності відповідних підстав.

Про результати розгляду клопотання повідомляється особа, яка заявила клопотання. Про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання виноситься мотивована постанова, копія якої вручається особі, яка заявила клопотання.

Учасниками слідчого експерименту можуть бути:

1. Особи, які приймають рішення і проводять цю слідчу (р) дію:

- а) слідчий: відповідно до ст. 40 КПК України, він несе відповідальність за законність і своєчасність здійснення процесуальних дій;
- б) прокурор: є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові та фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення прокурора;

в) керівник органу досудового розслідування: може проводити слідчий експеримент у процесі здійснення ним досудового розслідування, користуючись повноваженнями слідчого; г) оперативні підрозділи: під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу набуває повноважень слідчого.

2. До участі в слідчому експерименті можуть бути залучені: підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок, захисник, представник, за необхідності слідчий експеримент може проводитися за участю спеціаліста. Крім того: перекладач, поняті, законні представники, педагог, психолог. Зазначені суб'єкти зобов'язані підкорятися законним вимогам і розпорядженням слідчого та прокурора.

У складних випадках слідчий має право запросити відповідного фахівця – спеціаліста, який надасть допомогу у проведенні експериментальних дій, для здійснення місця розташування учасників експерименту, для проведення фіксації результатів слідчого експерименту, тобто для надання безпосередньої технічної допомоги: фотографування, складення схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо.

Отже, спеціаліст бере участь у слідчому експерименті тоді, коли:

– необхідні додаткові роз'яснення щодо можливості вчинення особою конкретних дій чи сприйняття нею інформації, а також щодо обставин події, яку перевіряють;

– необхідно підготувати і здійснити складні досліди, зафіксувати процес і результати слідчої дії з допомогою сучасних техніко-криміналістичних приладів.

Застосування під час проведення слідчого експерименту технічних засобів фіксації значно підвищує його інформаційну цінність. Під час проведення цієї слідчої дії закон надає право слідчому, прокурору або за їх дорученням залученому спеціалісту проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу. Треба зазначити, що фіксація покликана не лише описувати та засвідчувати результати слідчого експерименту, а й процесуального порядку його проведення, отже, гарантії дотримання прав учасників процесу, та, як наслідок – факту допустимості доказів, отриманих внаслідок його проведення [3, с. 233].

Для проведення слідчого експерименту слідчий, прокурор зобов'язані запросити не менше двох незайнтересованих осіб – понятих. Винятком є випадки застосування безперервного відеозапису прове-

дення слідчого експерименту. Треба зазначити, що більше двох понять доцільно запрошувати у випадках здійснення складного, багатоепізодного експериментального дослідження, що проводиться на великій території, за перевірки наявних даних і припущень про можливість у певних умовах що-небудь чути (наприклад, постріл у різних кімнатах) тощо [1].

Продовжуючи, наведемо типові підстави для проведення слідчого експерименту:

1) слідчий експеримент для перевірки можливості бачити у зазначених умовах. Завдання такого експерименту іноді полягає у встановленні можливості не тільки бачити, а й розрізняти деталі та особливості об'єктів у певних умовах;

2) слідчий експеримент для перевірки можливості чути в конкретних умовах. У деяких випадках під час виконання слідчого експерименту на відкритій місцевості важливо встановити силу та напрямок вітру в момент події злочину, а також наскільки суттєво ці чинники впливають на можливість почути;

3) слідчий експеримент для перевірки можливості проникнути крізь певний отвір та вийняти через нього ті чи інші предмети. Таким експериментом повинна бути встановлена і об'єктивна можливість учинення дій (проникнення, витягування), і суб'єктивна здатність на це певної особи або осіб. Важливо з'ясувати, чи може предмет певної конфігурації та обсягу влізти у цей отвір, а також чи може вказана особа проникнути через виявлений пролом;

4) слідчий експеримент для перевірки можливості вчинення якоїсь дії за певний проміжок часу. Під час здійснення такого експерименту головним чинником є час, оскільки викликає сумнів не факт можливості вчинення певних дій, а час, упродовж якого вони були вчинені;

5) слідчий експеримент для перевірки можливості настання певних наслідків дій (розгоряння, поломки та ін.). Такі експерименти слід виконувати у випадках, коли ці питання не вимагають експертного дослідження і застосування спеціальних знань;

6) слідчий експеримент для встановлення спеціальних і професійних навичок особи. Такі експерименти рекомендують проводити тоді, коли обвинувачений або свідок стверджує, що володіє можливістю виконати ту чи іншу роботу. У разі заперечення ним цього проводити слідчий експеримент не рекомендується [4].

Під час здійснення слідчого експерименту необхідно враховувати, що важливе значення для людини щодо сприйняття нею певної

інформації має її внутрішня установка та готовність до цього. Довільне сприйняття інформації значно продуктивніше мимовільного, тому необхідним є точне дозування вихідних відомостей, щоб заздалегідь не зосередити увагу суб'єкта, який перевіряється, на очікуваній обставині.

Треба також зауважити, що у випадку, коли особа, яка перевіряється, має продемонструвати здатність сприйняття певних відомостей, зайвим є повідомляти їй точний час їх відтворення. Це обумовлено тим, що, якщо у момент сприйняття розслідуваної події або її окремих епізодів суб'єкт робив це мимоволі, то і під час здійснення слідчого експерименту необхідно відтворити аналогічні умови.

Ступінь реконструкції обстановки та обставин події залежить від характеру експерименту, обстановки, у якій він здійснюватиметься, від можливостей реконструювання. Недотримання цієї умови розцінюється як порушення вимог кримінального процесуального закону, що спричиняє втрату доказового значення одержаних даних. Тобто, якщо з'ясується, що обстановка змінилася та реконструкція її є неможливою, то необхідно встановити, чи не вплинуть зміни, що відбулися, на достовірність результатів експерименту, тобто чи останні матимуть доказове значення у справі. Якщо відповідь на це запитання є негативною, то від проведення слідчого експерименту слід відмовитися [5].

Крім того, не варто забувати, що умовою вірогідності результатів відтворюваних дій є неодноразовість їхнього проведення й стабільність отриманих результатів. У тих випадках, коли слідчий не має точних даних про умови, параметри, що перевіряються (наприклад, тривалості впливу, сили удару), варто варіювати умови проведення дій, неодноразово виконуючи кожен з них стосовно кожної зі змінених умов.

Треба зазначити, що слідчий експеримент вважається доволі трудомісткою процесуальною дією, тому його проведення доцільне лише тоді, коли цікаві та важливі для слідства дані не можна перевірити під час додаткових допитів, оглядів, обшуків, судових експертиз та інших слідчих (р) дій.

Одним із чинників, що підвищують результативність слідчого експерименту, є своєчасність його проведення, оскільки невинуваті зволікання можуть призвести до того, що у суб'єкта, який перевіряється, зникне бажання відтворити певні дії, реконструювати обстановку чи обставини розслідуваної події або незворотно зміниться місце проведення слідчого експерименту.

Безумовним є те, що ефективність результатів проведення слідчого експерименту значною мірою залежить від старанності його підготовки. При цьому підготовчі дії, забезпечувані слідчим, можна підрозділити на два етапи: підготовка до виїзду на місце проведення експерименту й безпосередньо на місці до здійснення самих слідчих (р) дій.

Слідчий повинен визначити мету експерименту, що саме необхідно з'ясувати шляхом його проведення, що є істотним для такої події, які факти, яким способом і в яких умовах потрібно перевірити. Ці дані можуть бути отримані слідчим із матеріалів кримінального провадження, результатів оперативно-розшукових заходів або ж можуть бути очевидні з висунутих слідчих версій [6]. Ретельне вивчення цих матеріалів дозволяє визначити місце, час і умови проведення експерименту, коло його учасників і роль кожного з них. Важливо також визначити, які предмети використовуватимуть під час його проведення.

Підготовка до здійснення експерименту вимагає деяких організаційних заходів. Так, за вибору місця проведення слідчого експерименту потрібно враховувати, що часто він пов'язаний з демонстрацією способу вчинення злочину, тому доступ туди сторонніх повинен бути виключений. У таких випадках необхідно вживати заходів щодо забезпечення охорони місця експерименту (для охорони місця проведення експерименту і запобігання втечі підозрюваного (обвинувачуваного) залучаються працівники органів внутрішніх справ). З іншого боку, експериментальну перевірку можливості вчинення суб'єктом певних дій незалежно від конкретного місця можна здійснювати в службовому кабінеті слідчого чи у якомусь іншому належному місці, з огляду на конкретні обставини, що виникли і перевіряються.

Крім того, необхідно, за можливості, відновити колишню обстановку, якщо вона була порушена, попередити власників відповідних приміщень про час передбачуваного експерименту. У деяких випадках бажано попередньо ознайомитися з місцем проведення, щоб визначити найбільш доцільне розміщення учасників експерименту, необхідність використання між ними засобів зв'язку [6].

Після з'ясування цих питань слідчий складає план експерименту. Складаючи план, доцільно вивчити відповідні нормативні матеріали, довідники, отримати консультації фахівців. Для отримання таких даних можуть бути здійснені допити, обшуки та інші процесуальні дії, навіть оперативно-розшукові заходи.

У плані експерименту повинні передбачатися: місце і час проведення; коло питань, що треба з'ясувати; учасники експерименту; роль і місце кожного; зміст запланованих дій, їхня послідовність і можливі варіанти; заходи щодо забезпечення явки учасників; предмети, матеріали, необхідні для експерименту; заходи щодо відновлення порушеної обстановки на місці експерименту; необхідні науково-технічні засоби й засоби зв'язку; запобіжні заходи. Обов'язково треба підготувати та перевірити техніко-криміналістичну апаратуру, що потенційно може знадобитися під час проведення слідчого експерименту, а саме: відеокамеру, магнітофон, фотоапарат, вимірювальні інструменти і прилади, освітлювальні засоби, манекени, сигнальні прапорці, приладдя для виміру освітленості, вологості, сили та напрямку вітру.

До початку експерименту варто оглянути місце його проведення, сфотографувати й вжити заходів безпеки, а учасникам – роз'яснити їхні права й обов'язки, попередити про відповідальність за розголошення даних експерименту. Іноді роз'яснення обов'язків особі, показання якої повинні перевірятися експериментальним шляхом, тісно пов'язане із роз'ясненням суті експериментальних дій, що виконуватимуться, їх метою та завданнями експерименту. У деяких випадках слідчий чи прокурор повинні вирішити на власний розсуд, чи доцільне таке детальне роз'яснення, оскільки повідомлення про мету слідчої дії може вплинути на особу, яка побажає приховати певні обставини, змінить швидкість пересування, темп роботи, послідовність маніпуляцій тощо, що призведе до необ'єктивних результатів перевірочних дій та не буде досягнута мета слідчої дії. Отже, мета здійснення експерименту може бути повідомлена особам на розсуд слідчого [5].

Кожному учасникові варто вказати місце, де він повинен перебувати під час експерименту, визначити порядок і зміст його дій. Після цього всі повинні бути на своїх місцях. Після отримання згоди особи на участь у слідчому експерименті їй пропонується дати показання про обставини певної події. При чому необхідно вислухати короткі показання всіх осіб, чії дії перевіряються, що становлять по суті мету експерименту, з'ясувати, чи відповідають умови експерименту тим, у яких відбувалася подія, яка перевіряється.

Іншим учасникам слідчої дії не можна втручатися у розповідь особи, допускати підказки у виборі напрямку руху, щоб виключити будь-які сумніви в достовірності результатів перевірки.

Слідчий має право надати особі змогу супроводжувати свої показання демонстрацією якихось дій, навичок, указати місця

знаходження схованок, слідів, окремих прикмет або позначок, які сприяють орієнтації, тощо. Слідчий повинен присікати спроби знищити сліди, об'єкти, приховати будь-які обставини та ін.

З метою уточнення окремих важливих деталей, заповнення прогалин, усунення суперечностей після вільної розповіді і демонстрації слідчий має право поставити запитання особі, яка дає показання про обставини певної події. Не допускається при цьому постановка навідних запитань.

Якщо досліди чи випробування не пов'язані із перевіркою показань, які були надані особами раніше, слідчий після роз'яснення присутнім прав та обов'язків, мети слідчого експерименту розпочинає виконання експериментальних дій.

Під час проведення слідчого експерименту присутні особи, що його ініціювали, мають право висловлювати свої пропозиції та зауваження щодо порядку проведення слідчої (р) дії, а також вимагати від слідчого, прокурора, іншої особи, яка її здійснює, дотримання законних вимог щодо її проведення.

Пропозиції та зауваження особи, що ініціювала проведення слідчого експерименту, є обов'язковими для врахування слідчим, прокурором, іншою особою, крім випадків, коли такі пропозиції чи зауваження суперечать законним вимогам КПК або явно не відповідають меті здійснення експерименту [1].

Якщо виникла необхідність перевірити й уточнити експериментальним шляхом відомості, що містяться в показаннях декількох осіб, така перевірка провадиться окремо щодо кожної особи в присутності різних понять. Неприпустимо перевіряти й уточнювати показання групи осіб, оскільки втрачається суть цієї слідчої дії, а її результати не матимуть доказового значення.

Якщо під час слідчого експерименту будуть знайдені речі та документи, інші сліди злочину, вони повинні бути оглянуті на місці проведення слідчої (р) дії з відповідною фіксацією в порядку ст. 237 КПК.

Слідчий експеримент, що проводиться в житлі чи іншому володінні особи, здійснюється лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора, яке розглядається в суді в день його надходження за участю слідчого або прокурора. До клопотання мають бути додані оригінали або копії документів та інших матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання, а також витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань.

З ухвали виготовляються дві копії, які чітко позначаються як копії. Така ухвала слідчого судді надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи лише раз [1].

Під час проведення слідчого експерименту можуть здійснюватися вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складатися плани і схеми, виготовлятися графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу.

У протоколі докладно викладаються умови і результати проведення слідчого експерименту.

Відповідно до ч. 1 ст. 107 КПК рішення про фіксацію слідчого експерименту за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування, зокрема під час розгляду питань слідчим суддею, приймає особа, яка проводить слідчий експеримент. Якщо клопотання про застосування технічних засобів фіксування заявляють учасники слідчого експерименту – таке фіксування є не правом, а обов'язком слідчого, прокурора.

Про застосування технічних засобів фіксування слідчого експерименту заздалегідь повідомляються особи, які беруть участь у слідчій дії.

У матеріалах кримінального провадження зберігаються оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії, резервні копії яких зберігаються окремо.

Відповідно до 107 ст. КПК, незастосування технічних засобів фіксування слідчої дії у випадках, коли воно є обов'язковим, тягне за собою недійсність слідчого експерименту та отриманих внаслідок його проведення результатів, за винятком випадків, коли сторони не заперечують проти визнання такої дії та результатів її здійснення чинними.

У випадку фіксування процесуальної дії під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів про це зазначається у протоколі. Якщо за допомогою технічних засобів фіксується допит, текст показань може не вноситися до відповідного протоколу за умови, що жоден із учасників процесуальної дії не наполягає на цьому. У такому випадку у протоколі зазначається, що показання зафіксовані на технічному носії інформації, який додається до нього.

Якщо в процесі слідчого експерименту вилучалися предмети, документи, то все це також повинне бути відображено в протоколі. Якщо дослідницькі дії проведені повторно або неодноразово, кожна дія та отриманий результат мають бути відображені в протоколі.

Перед підписанням протоколу учасникам процесуальної дії надається можливість ознайомитися із його текстом.

Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні слідчого експерименту. Особою, яка проводила слідчий експеримент, до протоколу долучаються додатки. Вони повинні бути належно виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків [1].

Застосування конкретного виду фіксації залежить від характеру виконуваних експериментальних дій. Іноді достатньо сфотографувати обстановку й захопити основні етапи слідчого експерименту. Проте, враховуючи динамічність слідчого експерименту, краще застосовувати для його фіксації відеозапис, оскільки наявність повної картини експерименту значно полегшує оцінку отриманої доказової інформації. Після здійснення слідчого експерименту триває оцінка достовірності й доказового значення його результатів.

Висновки. Підсумовуючи, підкреслимо, що слідчий експеримент має складну пізнавальну структуру. Це обумовлено тим, що він поєднує відтворення та дослідження двох моделей: обстановки кримінального правопорушення і моделі дії, яка, за припущенням, могла вчинена.

Слідчий експеримент входить до слідчих (р) дій, які мають лише перевірочний характер. Під час його здійснення зазвичай застосовується лише фіксація та дослідження фактичних даних, які, своєю чергою, підтверджують або спростовують наявність певних фактів, що мають значення для кримінального провадження. Крім того, для виконання слідчого експерименту необхідно мати чіткий план, наявність відповідних підстав та умов, кола осіб і дотримуватись процесуального порядку його проведення.

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1233090949171/pravo/kriminalniy_protseualniy_kodeks_ukrayini_naukovo-praktichniy_komentar_-_tatsiy_vy

2. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України: коментарі, роз'яснення, документи / відп. ред. В. С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 408 с.

3. Кірпач І. С. Завдання слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні / І. С. Кірпач // Митна справа. – 2013. – № 3 (87). – Ч. 2, кн. 1, травень-червень. – С. 233.

4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nuoua.if.ua/forum/thread198.html>

5. Прийняття процесуальних рішень та проведення слідчих дій: навчальний посібник / В. П. Горбачев, Л. І. Шаповалова, А. О. Шульга та ін.; за ред. В. П. Горбачева. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС, 2012. – 364 с.

6. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: науково-практичний посібник / С. М. Стахівський. – К.: Атіка, 2009. – 64 с.

Комиссарчук Ю. А., Ряшко Е. В. Основания и процессуальный порядок проведения следственного эксперимента

Проанализировано вопросы относительно оснований и процессуального порядка проведения следственного (розыскного) действия – следственного эксперимента. Сосредоточено внимание на выяснении цели и условий проведения следственного эксперимента. Исследовано экспериментальный статус субъектов уголовного производства, которые утверждают и проводят следственный эксперимент, а также субъектов, которых можно вовлечь в его проведение. Осуществлен анализ положений уголовного процессуального законодательства Украины, реализация которых непосредственно связана с проведением следственного эксперимента.

Ключевые слова: следственный эксперимент, следственные (розыскные) действия, уголовное правонарушение, субъекты уголовного производства.

Komissarchyk Yu. A., Ryashko O. V. The grounds and procedural order for conducting the investigative experiment

In this article the author states that the purpose of conducting investigative experiment is the verification and specification of information, which is important for discovering circumstances of criminal violation; the point of investigative experiment is the reproduction of events, situation, circumstances of a certain event, and also conducting of necessary experiments and tests; the grounds for conducting investigative experiment are information, verification and specification of which is important for discovering circumstances of criminal violation.

It has been found out that investigative experiment cannot be conducted in all cases, but only if there are four conditions: investigative experiment cannot be performed if it may cause disturbance of public order, harm the state interests or interests of certain persons; no actions that destroy honour and dignity of its participants, endanger their lives and health, should be done; the situation, similar or almost the same sort of, in which the criminal event was taking place, should be reproduced; a voluntary consent of persons, information about which as to their participation in experimental actions is verified and specified, should be obtained.

The author has studied the procedural status of subjects of criminal procedure, that make decisions of conducting and they actually conduct the experiment, and also status of subjects, that may be get involved in carrying out investigative experiment.

The author has analyzed typical grounds for conducting the investigative experiment and stated that experimental actions, which may be performed within the investigative experiment, can be divided into two groups: 1 – actions, related to reproduction of actions; 2 – actions, related to reconstruction of situation and circumstances of the event.

Moreover, the analysis of provisions of the criminal procedural legislation of Ukraine, realization of which is directly related to conducting of investigative experiment, has been done.

Key words: *investigative experiment, investigative (search) actions, a criminal offense, the subjects of criminal proceedings.*

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

УДК 342.922

В. В. Серeda

ПУБЛІЧНО-ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ПРОВАДЖЕННЯ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНОЇ ГРУПИ ПРОВАДЖЕНЬ

Здійснено аналіз вітчизняного законодавства, наукових публікацій та відомостей, відображених у періодичних виданнях, що висвітлюють проблемні питання, пов'язані із публічно-організаційним провадженням, зокрема застосуванням дисциплінарних стягнень за порушення публічно-правових приписів. Висвітлено публічно-організаційне провадження у системі адміністративно-деліктної групи проваджень і запропоновано розглянути його як послідовну діяльність компетентних органів публічної адміністрації щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності правопорушників, які порушили спеціальні режими перебування, що встановлені та регламентовані законодавцем, у спеціальних державних закладах.

Ключові слова: *дисциплінарна відповідальність, дисциплінарний пропуск, дисциплінарні стягнення, публічно-правовий припис, публічно-організаційне провадження.*

Постановка проблеми. Соціально-політичні зміни в українському суспільстві й нові пріоритети державотворення спонукали

вітчизняну юридичну науку до переходу від традиційних і усталених дослідницьких моделей до парадигми, що ґрунтується на врахуванні якісно нових чинників. У адміністративно-правовому просторі особливий інтерес із цього приводу становить наукова оцінка явищ, що виникають в адміністративно-правовій сфері та посягають на публічно-правові відносини (проступки, що порушують спеціалізовані режими перебування в державних установах і закладах, установлені та регламентовані нормативно-правовими актами України). Після здобуття Україною незалежності значна кількість правових інститутів не зазнала змін, а залишилася в стані радянської доктрини. Це безпосередньо стосується інституту дисциплінарної відповідальності та проступків, за які призначаються дисциплінарні санкції.

Стан дослідження. Стан наукової розробленості проблеми характеризується тим, що деякі аспекти вказаного питання фрагментарно розглядали вітчизняні і зарубіжні науковці, зокрема Д. М. Бахрах, Ю. П. Битяк, І. О. Галаган, І. П. Голосніченко, В. В. Зуй, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, О. І. Остапенко, В. Д. Сорокін та ін.

Метою статті є з'ясування проблемних питань, пов'язаних із застосуванням дисциплінарних стягнень за порушення публічно-правових приписів.

Виклад основних положень. Вчинення публічно-організаційних проступків тягне застосування дисциплінарних стягнень, процедура реалізації яких регламентується окремим провадженням. Зазначене провадження розглядається в межах адміністративного процесу [1, с. 33–34].

Термін «адміністративне провадження» містить різне смислове навантаження: по-перше, це правовідносини, що охороняються названим провадженням і відрізняються предметною характеристикою й спорідненістю з відповідними матеріальними відносинами; по-друге, під терміном «провадження» розуміють і відмінний від інших проваджень порядок розгляду юридичних справ; по-третє, цей термін означає прийняття у справі рішення, яке відрізняється від рішення в іншому провадженні [2, с. 27].

Відповідно до наведеного формується структура того чи іншого процесуального інституту.

Провадження будь-якого процесу – це закріплена відповідним нормативно-правовим актом (Цивільним процесуальним кодексом, Кодексом адміністративного судочинства, Кодексом України про адміністративні правопорушення) сукупність специфічних правил, за

якими у межах конкретного виду процесу розглядається та вирішується справа у певній судовій інстанції; це система процесуальних дій, об'єднаних кінцевою процесуальною метою (розгляд і вирішення справи) [3, с. 9].

Провадження – це головний елемент процесу, який становить системне утворення, комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесуальних дій, що: а) утворюють певну сукупність процесуальних правовідносин, які відрізняються предметною характеристикою і взаємозв'язком із відповідними матеріальними правовідносинами; б) зумовлюють необхідність установлення, доказування, а також обґрунтування усіх обставин і фактичних даних відповідної юридичної справи; в) обумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних актах-документах [4, с. 90].

Адміністративні провадження різноманітні за своєю предметною характеристикою, тому не вщухають суперечки щодо їх класифікації.

Наприклад, Ю. М. Козлов до видів адміністративних проваджень відносить: а) провадження з питань організації апарату державного управління; б) провадження за заявами і пропозиціями громадян; в) провадження за скаргами; г) провадження у справах про застосування примусових заходів (дисциплінарних, матеріальних або адміністративних); г) провадження у справах, пов'язаних із застосуванням матеріальних норм трудового, фінансового, земельного права [5, с. 367].

Ю. П. Битяк і В. В. Зуй вирізняють такі види проваджень адміністративного процесу: 1) з розробки і прийняття нормативних актів; 2) з прийняття індивідуальних актів управління; 3) із застосування адміністративно-процесуальних і заходів припинення; 4) у справах про адміністративні правопорушення; 5) із застосування дисциплінарних стягнень; 6) реєстраційно-дозвільне; 7) наглядово-контрольне; 8) у справах про звернення громадян; 9) у земельних, пенсійних, податкових, бюджетно-фінансових справах; 10) у справах про відшкодування матеріальної шкоди та ін. [6, с. 215].

Особлива позиція з цього питання у Д. М. Бахраха, який пропонує розглядати три частини адміністративного процесу: 1) процес адміністративної правотворчості; 2) оперативно-розпорядчий процес; 3) адміністративно-юрисдикційний процес. Кожна з цих трьох частин адміністративного процесу, на думку Д. М. Бахраха, складається з більш дрібних – проваджень. Так, в оперативно-розпорядчому процесі

він виокремлює такі провадження: а) з комплектування особового складу (призов на військову службу, прийом до вишів та ін.); б) з приватизації державного і муніципального майна; в) заохочувальне; г) дозвільне та ін. [7, с. 321].

В адміністративно-юрисдикційному процесі Д. М. Бахрах виділяє такі провадження: а) за скаргами і заявами громадян; б) у справах про адміністративні правопорушення; в) із застосування адміністративних запобіжних заходів (примусового лікування та ін.); г) дисциплінарне.

Одну із розгорнутих структур адміністративного процесу запропонував В. К. Колпаков, який класифікував провадження на три види: нормотворчі, установчі та правозастосовні. Для нормотворчих найхарактернішим є провадження з видання нормативних актів управління.

Для установчих найхарактерніші, на думку В. К. Колпакова, такі провадження: 1) зі створення, реорганізації і ліквідації організаційних структур у сфері державного управління; 2) з комплектування організаційних структур у сфері державного управління персоналом. Правозастосовні провадження є найбільшою групою адміністративних проваджень, до яких, на думку В. К. Колпакова, належать:

1) провадження із застосування заходів примусу в державному управлінні: а) дисциплінарне; б) у справах про адміністративні правопорушення; в) із застосування заходів матеріального впливу;

2) провадження із застосування заходів заохочення і стимулювання в державному управлінні: а) у справах про нагородження державними нагородами, відзнаками Президента, грамотами і т. д.; б) у справах про присвоєння почесних та інших звань; в) у справах про преміювання; г) у справах про зняття стягнень і т. д.;

3) провадження з реалізації громадянами своїх прав і обов'язків: а) щодо пропозицій, скарг, заяв громадян; б) з отримання громадянами дипломів, авторських свідоцтв, патентів і т. д.; в) з виконання громадянами військового обов'язку; г) з виконання громадянами обов'язку мати паспорт; г) з отримання громадянами житла; д) із реалізації громадянами права користуватися комунально-побутовими послугами і т. д.;

4) провадження з реалізації юридичними особами своїх прав і обов'язків: а) із легалізації юридичних осіб; б) із виділення юридичним особам кредиту; в) з оформлення і видачі юридичним особам ліцензій; г) з виділення юридичним особам земельних ділянок;

5) провадження зі здійснення контролю і нагляду (контрольно-наглядове провадження) та ін. [8, с. 248–250].

Достатньо обгрунтованою є позиція В. Д. Сорокіна. Ураховуючи положення чинного російського законодавства, він вирізняє такі провадження: 1) з пропозицій і заяв громадян та звернень організацій у сфері державного управління; 2) щодо прийняття нормативних актів державного управління; 3) з адміністративних скарг і спорів; 4) у справах про заохочення; 5) про адміністративні правопорушення; 6) з дисциплінарних справ; 7) реєстраційне; 8) ліцензійне; 9) виконавче [9, с. 56].

Критерієм запропонованого варіанту класифікації адміністративних проваджень є характер індивідуально-конкретних справ, де під характером розуміються властивості, що притаманні відповідній категорії справ (наприклад, справи щодо розгляду скарг громадян органами виконавчої влади).

Для всіх скарг, незалежно від їх змісту, в кожному конкретному випадку загальною є інформація про порушення права громадянина, водночас не завжди відомо, чи це реальне порушення, чи таке, що припускається.

Ця інформація і обумовлює в результаті звернення громадянина певні правові наслідки.

Як бачимо, кожен учений називає іншу кількість проваджень і вирізняє їх за різними критеріями розмежування. На нашу думку, найбільш ґрунтовним є поділ адміністративних проваджень, запропонований О. В. Кузьменко, яка в основу класифікації покладає зміст діяльності, яку виконує публічна адміністрація, її посадові та службові особи.

Отож, йдеться про три види адміністративних проваджень у системі адміністративного процесу: адміністративно-процедурні; адміністративно-деліктні; адміністративно-судочинні. Так, адміністративно-процедурні провадження характеризується тим, що метою діяльності публічної адміністрації є виконання покладених на неї обов'язків, зокрема щодо реалізації законних прав та інтересів громадян. Метою таких проваджень є реалізація публічно-правових функцій так званого безконфліктного змісту.

Відповідно адміністративно-процедурні провадження можна розділити на «управлінські», «з надання адміністративних послуг» і «за зверненнями громадян». Адміністративно-деліктні провадження ґрунтуються на вирішенні адміністративно-правового спору.

Розглядаючи окремі провадження, в основі яких – вирішення адміністративно-правового спору (наприклад, провадження у справах про адміністративні проступки), необхідно надати правову оцінку поведінки сторін, які сперечаються, тому що немає реальної можливості для пошуку правильного, тобто заснованого на вимогах чинного законодавства чи підзаконних актах, рішення, яке підводить підсумок розгляду конфлікту. В цьому і зміст вирішення суперечки публічною адміністрацією.

Щодо провадження в адміністративному суді (адміністративно-судочинні провадження), то завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень із боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень.

До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами України встановлено інший порядок судового провадження [10, с. 216].

Використовуючи такий підхід, можна запропонувати провадження у справі щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності за вчинення публічно-організаційних проступків називати публічно-організаційним і віднести його до адміністративно-деліктної групи.

Будь-яке адміністративне провадження охоплює низку окремих операцій. Вивчення таких операцій у різних видах адміністративних проваджень свідчить, принаймні, про чотири ознаки, які їм притаманні.

По-перше, вони здійснюються послідовно, тобто одна операція змінює іншу, утворюючи своєрідний ланцюг дій.

По-друге, розташування операцій у цьому ланцюгу має не випадковий характер. Їх послідовність логічно визначена. Так, винесення постанови у справі не може передувати такій операції, як складання протоколу про адміністративне правопорушення.

По-третє, видам адміністративних проваджень притаманні різні за характером і призначенням операції. Відрізняються вони і за ступенем урегульованості адміністративно-процесуальними нормами.

По-четверте, здійснення тієї або іншої операції у тому або іншому провадженні визначається адміністративно-процесуальними нормами і виступає моментом реалізації матеріальних норм адміністративного права [11, с. 79].

Ці логічні та послідовно взаємозмінні операції прийнято називати стадіями адміністративного провадження. Стадії є у будь-якому адміністративному провадженні. Кожному виду адміністративних проваджень притаманні свої стадії, які не повторюються в інших видах.

Саме тому через стадії, їх аналіз характеризуються адміністративні провадження. Тобто розглянути або надати характеристику тому чи іншому адміністративному провадженню – здебільшого означає проаналізувати кожну з його стадій [12, с. 12; 13, с. 15].

Процесуальні стадії є важливими органічними елементами, що характеризують структуру кожного з проваджень та адміністративного процесу в цілому.

Стадії одних видів проваджень зафіксовані в нормативному порядку, інших – не зафіксовані і становлять специфічний результат доктринального узагальнення чинних у тій чи іншій сфері правил [14, с. 6; 15, с. 131].

Публічно-організаційне провадження також складається з окремих процесуальних стадій:

1. Порушення провадження та перевірка у справі.
2. Прийняття рішення та видання постанови або наказу про притягнення до відповідальності.
3. Виконання постанови або наказу про притягнення до відповідальності у вигляді дисциплінарного стягнення.
4. Оскарження постанови або наказу про притягнення до відповідальності.

Зазначимо, що різноманіття публічно-організаційних проступків, які порушують спеціальні режими перебування в державних закладах, потребують окреслення особливостей процесуальної реалізації, пов'язаної з притягненням до відповідальності.

Розглянемо особливості публічно-організаційного провадження за стадіями.

Порушення провадження і перевірка у справі

Особи, які знаходяться в місцях позбавлення волі і вчинили протиправний проступок, притягаються до відповідальності не пізніше десяти діб із дня виявлення проступку. Посадовою особою може бути

ініційована перевірка обставин учинення зазначеного діяння, після завершення якої особа повинна бути притягнута до відповідальності не пізніше десяти діб, але не пізніше шести місяців із дня вчинення проступку. Від винної особи відбирається пояснення щодо вчиненого проступку. Треба зазначити, що Кримінально-виконавчим кодексом України не регламентуються порядок проведення перевірки, документи, які при цьому складаються.

Саме тому пропонується доповнити цей нормативно-правовий акт новою статтею, яка б визначала Правила проведення перевірки обставин вчинення проступку особою, що знаходиться в місцях позбавлення волі.

Прийняття рішення та видання постанови або наказу про притягнення до відповідальності

Заходи стягнення, передбачені Законом України «Про попереднє ув'язнення» [16], застосовуються щодо всіх осіб, узятих під варту, які тримаються в слідчому ізоляторі, а також стосовно засуджених, переведених із виправно-трудових установ у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності у іншій справі, якщо стосовно них обраний запобіжний захід тримання під вартою.

За призначення заходів стягнення враховуються причини, обставини і мотиви вчинення порушення, поведінка засудженого до вчинення проступку, кількість і характер раніше накладених стягнень, а також пояснення засудженого щодо суті проступку. Стягнення, що накладаються, повинні відповідати тяжкості й характеру проступку засудженого.

Під час накладення стягнення на засудженого адміністрація колонії надає йому можливість у встановленому порядку повідомити про це близьких родичів, адвоката або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Застосування заходів стягнення відповідно до порядку, встановленого Кримінально-виконавчим кодексом України [17], оформляється постановами або наказами уповноважених на те посадових осіб. Постанови або витяги з наказів долучаються до особових справ засуджених.

Стягнення, оголошені усно, відображаються у статистичному обліку та в індивідуальних програмах, а також беруться до уваги під час визначення ступеня виправлення засудженого та надання його характеристики.

Виконання постанови або наказу про притягнення до відповідальності у вигляді дисциплінарного стягнення

Накладене стягнення на особу, позбавлену волі і яка вчинила публічно-організаційний проступок, виконується, як правило, негайно, але не пізніше одного місяця з дня його накладення.

Стягнення у виді попередження або догани накладається усно чи письмово, інші стягнення – тільки письмово.

Якщо упродовж шести місяців із дня відбуття стягнення щодо засудженого не буде застосовано нове стягнення, він визнається таким, що не має стягнення [18]. Накладене на засудженого в цей період нове стягнення перериває перебіг зазначеного строку і його обчислення продовжується знову – з дня відбуття останнього стягнення.

Оскарження постанови або наказу про притягнення до відповідальності

Відповідно до ст. 55 Конституції України, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Основним Законом (ст. 64). Стаття 124 Конституції України чітко та однозначно встановлює: «Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі».

Отже, фактично засуджений може оскаржити накладене на нього стягнення, однак подання скарги не зупиняє виконання стягнення. Посадова особа, яка наклала стягнення, за наявності для того підстав може його скасувати або замінити іншим, більш м'яким стягненням. Вища посадова особа може скасувати стягнення в разі, коли посадова особа, яка наклала стягнення, перевищила свої повноваження або стягнення було накладено нею за відсутності порушення з боку засудженого.

Водночас необхідно зауважити, що сьогодні, як свідчить практика, здійснюються численні порушення в діяльності адміністрації та посадових осіб органів і установ виконання покарань, що зумовлює важливість проблематики забезпечення доступу засуджених до суду.

Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України [19], компетенція адміністративних судів не поширюється на публічно-правові справи, які належить вирішувати в порядку кримінального судочинства. Отож, адміністративні суди є одно-стайними у думці, що питання оскарження дій чи бездіяльності

адміністрації органів і установ виконання покарань не можуть ними вирішуватися, оскільки, на їхню думку, такі спори підвідомчі місцевим судам. Як наслідок, конституційна норма про підсудність усіх правовідносин судам не є навіть декларацією, а формулюванням, позбавленим сенсу та значення через нехтування ним на практиці.

Стосовно ж можливості охоплення кримінальним та/або кримінально-процесуальним законом спорів між адміністрацією органів і установ виконання покарань виникають певні сумніви. Кримінальне судочинство – це діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора, судді й суду з порушення, розслідування і судового розгляду кримінальних справ, а також із вирішення суддею питань, пов'язаних із виконанням вироку.

Натомість, позовні вимоги засуджених стосуються виключно адміністративної діяльності адміністрації установи виконання покарань як суб'єкта владних повноважень. Така діяльність є одним із основних напрямів функціонування адміністрації установ виконання покарань.

Персонал і керівництво колоній виконує переважно адміністративні функції, здійснює організаційно-правові повноваження. Адміністративна діяльність керівного складу колоній має чітко виражений державно-владний характер, здійснюється в офіційному порядку від імені держави, яка надала їм право на застосування специфічних заходів адміністративного впливу, які, як правило, не використовуються іншими державними органами.

Публічно-правовий спір, про який йдеться у Кодексі адміністративного судочинства України, – адміністративний, який виник на основі адміністративних правовідносин. Характерними ознаками такого спору є право на захист публічних прав фізичних осіб і від дій, рішень суб'єктів владних повноважень, що явно суперечать нормам законодавства, і від дій, вчинених владними органами на власний розсуд та які створюють перешкоди для реалізації прав і свобод громадян. Убачається, що саме цей вид дій, а також бездіяльність суб'єкта владних повноважень (адміністрації установ виконання покарань) можуть оскаржуватись засудженими.

У результаті можна стверджувати, що правовідносини між установами виконання покарань і засудженими не входять у предмет регулювання кримінального та/або кримінально-процесуального закону і не можуть розглядатися місцевим судом у порядку кримінального судочинства.

Щодо того, чи є адміністрація органів і установ виконання покарань суб'єктом владних повноважень, то слід зазначити, що суб'єкт владних повноважень – це орган публічної влади. Адміністрація установ виконання покарань і є таким суб'єктом, тому спори з нею підсудні адміністративному, а не іншому суду.

Як визначено у ч. 2 ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України, окружним адміністративним судам підсудні адміністративні справи, у яких однією зі сторін є орган державної влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, їх посадова чи службова особа, крім справ із приводу їхніх рішень, дій чи бездіяльності у справах про адміністративні проступки та справ, які підсудні місцевим загальним судам як адміністративним.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [20], виправні колонії є структурними елементами Державної кримінально-виконавчої служби України, що здійснює правозастосовні та правоохоронні функції. Статтею 1 названого Закону на Державну кримінально-виконавчу службу України покладається завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Відповідно до ст. 14 указанного Закону, служба в Державній кримінально-виконавчій службі України є державною службою особливого характеру.

Отож, адміністрація виправних колоній – це орган виконавчої влади, тому розглядувані категорії справ повинні бути підсудні не місцевому суду, а адміністративному.

Висновки. Дослідивши особливості реалізації дисциплінарної відповідальності за порушення публічно-правових приписів, пропонуємо розглядати публічно-організаційне провадження як послідовну діяльність компетентних органів публічної адміністрації щодо притягнення правопорушників, які не дотримались спеціальних режимів перебування, встановлених і регламентованих законодавцем, у спеціальних державних закладах та установах, до дисциплінарної відповідальності. Це провадження пропонується відносити до адміністративно-деліктної групи.

1. Галаган И. А. Административная ответственность в СССР. Процессуальное регулирование / И. А. Галаган. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1976. – 197 с.

2. Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу: навч. посібник / О. В. Кузьменко. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 208 с.
3. Тертышников В. И. Гражданский процесс: курс лекций / В. И. Тертышников. – Х., 2001. – 158 с.
4. Теория юридического процесса: монография / В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников, И. М. Погребной и др.; под общ. ред. проф. В. М. Горшенева. – Х.: Вища школа, 1985. – 192 с.
5. Административное право: учебник / под ред. Ю. М. Козлова, Л. Л. Попова. – М.: Юрист, 1999. – 728 с.
6. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
7. Бахрах Д. Н. Административное право: учебник / Д. Н. Бахрах. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 350 с.
8. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
9. Сорокин В. Д. Административный процесс и административно-процессуальное право / В. Д. Сорокин. – СПб.: Изд-во Юрид. ин-та (Санкт-Петербург), 2002. – 474 с.
10. Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Оксана Володимирівна Кузьменко. – К., 2006. – 401 с.
11. Панова И. В. Административно-процессуальная деятельность в Российской Федерации / И. В. Панова. – Саратов: Приволжское книжное изд-во, 2001. – 452 с.
12. Демин А. А. Понятие административного процесса и кодификация административно-процессуального законодательства Российской Федерации / А. А. Демин // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 9–15.
13. Тихомиров Ю. А. О концепции развития административного права и процесса / Ю. А. Тихомиров // Государство и право. – 1998. – № 1. – С. 3–18.
14. Котюргин С. И. О понятии административного процесса / С. И. Котюргин // Сб. ст. адъюнктов и соискателей Высшей школы МООП СССР. – М., 1966. – С. 3–8.
15. Хомякова Г. П. Обсуждение проблем административного процесса в СССР / Г. П. Хомякова // Советское государство и право. – 1963. – № 1. – С. 130–131.
16. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 № 3352-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 360.
17. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21.

18. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ державного департаменту України з питань виконання покарань від 25 грудня 2003 р. № 275. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/departmental/instruction/1204102719>

19. Кодекс адміністративного судочинства України // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 153–154.

20. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 30. – Ст. 409.

Серета В. В. Публично-организационное производство в системе административно-деликтной группы производств

Статья посвящена анализ отечественного законодательства, научных публикаций и сведений, освещенных в периодических изданиях, освещающих проблемные вопросы, связанные с публично-организационным производством, в частности с применением дисциплинарных взысканий за нарушение публично-правовых предписаний.

Автор представляет публично-организационное производство в системе административно-деликтной группы производств и предложено рассматривать его как последовательную деятельность компетентных органов публичной администрации по привлечению к дисциплинарной ответственности правонарушителей, нарушивших специальные режимы пребывания, установленные и регламентированные законодателем, в специальных государственных учреждениях.

Ключевые слова: дисциплинарная ответственность, дисциплинарный проступок, дисциплинарные взыскания, публично-правовое предписание, публично-организационное производства.

Sereda V. V. Public and organizational proceedings in the system of administrative and tort group of proceedings

This article analyzes national legislation, scientific publications and information disclosed in periodicals, which cover some problematic issues regarding to public and organizational proceedings, including the use of disciplinary sanctions for violation of public law regulations. The author presents a public and organizational proceeding in the system of administrative and tort group of proceedings and proposes to consider it as a consistent activity of competent organs of public administration concerning the disciplinary liability of offenders who have violated the special categories that are established and regulated by the legislator, in special state organizations and institutions.

Key words: disciplinary liability, disciplinary offense, disciplinary sanctions, public and legal order, public and organizational proceeding.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ОХОРОНИ АБО ВИКОРИСТАННЯ НАДР НА ПРИКЛАДІ НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ БУРШТИНУ

Розглянуто питання щодо окремих елементів криміналістичної характеристики незаконного видобування корисних копалин (бурштину), розробки родовищ дорогоцінного каміння. Окреслено важливість завдання шкоди економіці держави, збереження екології. Детально розглянуто типові елементи криміналістичної характеристики протиправних злочинів, акцентовано на специфічних ознаках криміналістичної характеристики.

Ключові слова: *криміналістична характеристика, елементи та структура криміналістичної характеристики незаконного видобування бурштину, корисні копалини, охорона та використання надр.*

Постановка проблеми. Стратегія економічного розвитку будь-якої держави обумовлює посилення уваги до процесу акумулювання мінерально-сировинних ресурсів, що передбачає надрокористування. Йдеться про видобуток і переробку металічних, неметалічних і горючих корисних копалин, серед яких вагоме значення має розробка родовищ дорогоцінного каміння, зокрема бурштину в сировині, який, за законодавством України, входить до категорії ювелірної сировини. Комерціалізація цієї сфери діяльності часто супроводжується протиправними діями, які завдають значної шкоди не тільки економіці держави, але й екологічній безпеці. Відтак наукові дослідження, присвячені формуванню криміналістичної характеристики та пошуку шляхів оптимізації досудового розслідування злочинів цієї категорії, вирізняються актуальністю та важливістю.

Стан дослідження. Вивченню питань розслідування окремих видів екологічних злочинів приділялася певна увага у наукових джерелах. Що стосується вивчення специфіки криміналістичної характеристики порушення правил охорони або використання надр, то такий елемент методики розслідування розглядався лише фрагментарно. Значний внесок у розвиток питань методики розслідування аналізованого злочину зробили такі вчені: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, М. О. Духно,

В. В. Єгошин, Ю. Г. Корухов, Г. А. Матусовський, А. Є. Меркурісов, А. М. Плешаков, А. П. Резван, М. В. Свєрдюков, М. О. Сєліванов, М. П. Яблоков та ін.

Стан і логіка попередніх наукових досліджень, сучасна слідча практика, вимоги Конституції України та міжнародно-правові акти, особливо прийняття Кримінального процесуального кодексу України, вимагають нових підходів до забезпечення якісного та швидкого розслідування злочинів.

Метою статті є з'ясування структури, сутності елементів і значення криміналістичної характеристики порушення правил охорони та використання надр на прикладі незаконного видобутку бурштину.

Виклад основних положень. Аналіз будь-якої методики розслідування окремого виду злочинів насамперед передбачає дослідження питань криміналістичної характеристики таких злочинів та їх основних елементів.

Для успіху в розслідуванні порушення правил охорони або використання надр, зокрема незаконного видобування бурштину, слідчим, прокурорам потрібна, крім іншого, розгорнута криміналістична характеристика цього злочину.

Знання криміналістичних характеристик є необхідним для організації швидкого, всебічного та об'єктивного провадження. Основне їх призначення полягає в тому, щоб інформувати слідчого відомостями про типові для певного виду чи групи злочинів ознаки.

З огляду на те, що поняття криміналістичної характеристики порівняно нове, і в літературі є різноманітні підходи, що пов'язані з визначенням криміналістичної характеристики та її місцем у системі науки криміналістики, підтримується позиція М. В. Салтєвського, який вважає, що криміналістична характеристика – це інформаційна модель, що становить якісно-кількісну систему опису типових ознак конкретного виду (групи) злочинів [1, с. 267].

Розпочавши розслідування пізнанням усіх необхідних обставин злочину, яких може бути доволі багато і які можуть володіти найрізноманітнішими ознаками, слідчий поки що не знає, котрі з них матимуть вирішальне значення для встановлення істини. За цієї ситуації знання сукупності типізованих у системі криміналістичної характеристики певного виду злочинів закономірно взаємозв'язаних елементів дозволить слідчому за окремими з них, уже відомими на початок розслідування, зі значною ймовірністю робити висновки й про інші.

Серед основних елементів криміналістичної характеристика злочину, пов'язаного з незаконним видобуванням корисних копалин, необхідно виокремити:

- 1) типові прийоми підготовки до вчинення та приховання кримінального правопорушення;
- 2) типові час, місце та обстановку вчинення;
- 3) типові знаряддя, засоби;
- 4) типовий предмет протиправного посягання;
- 5) типову особу правопорушника;
- 6) типові сліди кримінального правопорушення.

Підготовка до незаконного видобування охоплює активні дії, спрямовані на забезпечення можливості виконання задуманого злочину. Насамперед це такі дії: визначення предмета злочинного посягання; підбір місця вчинення кримінального правопорушення; підбір співучасників і визначення їх ролей; підбір знарядь учинення кримінального правопорушення та перевірка їх технічної готовності; підкуп працівників екологічної інспекції та представників органів місцевої влади. Приховування таких злочинів найчастіше виявляється у прихованні чи знищенні знарядь і засобів злочину, предмета посягання, продуктів його переробки; в усуненні слідів, які свідчать про факт учинення злочину (маскування територій, де незаконно видобували бурштин у сировині, використання рельєфу місцевості та інших природних і штучних укриттів); скоєння злочину у нічний час, на важкодоступній ділянці; підготовці алібі; збуті видобутих корисних копалин тощо. Збут незаконно добутого бурштину здійснюється шляхом продажу чи іншої оплатної передачі «випадковим» покупцям невеликими партіями, або окремим особам на замовлення (передбачає одноразовий збут у великих розмірах або збут невеликими партіями упродовж тривалого часу). Необхідно зазначити, що велика частина бурштину-сирцю незаконно вивозиться за кордон (Польща, Литва, Росія).

Як один із елементів криміналістичної характеристики, спосіб учинення злочину пов'язаний з предметом злочинного посягання, часом, місцем, обстановкою злочину, особою злочинця і відображається в механізмі слідоутворення.

Спосіб учинення злочину – це складна структура, в якій відображаються правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти. Проте криміналістичне розуміння способу неадекватно ні кримінально-правовому, ні кримінально-процесуальному значенню.

Криміналістика розглядає спосіб учинення злочину як складне явище дійсності на основі пізнання закономірностей його формування, причин і форм його повторюваності для розробки прийомів і методів виявлення, збирання та дослідження доказів. Криміналістичне значення способу вчинення злочину визначається специфікою виникнення доказів у процесі відображення події злочину в зовнішньому середовищі. Аналізуючи певний спосіб вчинення злочину, можна висунути версії, де і які сліди можуть бути залишені, а, виявивши сліди злочину, можна припустити, яким способом його вчинено. Аналіз і оцінка відомостей, що характеризують злочин із криміналістичних позицій, пов'язані із застосуванням криміналістичної класифікації способів дій злочинця [2, с. 38].

Незаконне видобування корисних копалин державного значення – це здійснення їх видобування без відповідного дозволу (без акта про надання гірничого відводу або з відхиленням від умов, зазначених у цьому документі) [3, с. 726]. Наприклад, видобування за межами відведеної ділянки надр або з використанням недозволених для такого родовища методів і засобів видобування корисних копалин.

Усі способи вчинення порушення встановлених правил охорони надр поділяються на дві великі групи:

- незаконне видобування корисних копалин відкритим способом;
- незаконне видобування корисних копалин підземним способом.

Що стосується видобування корисних копалин (бурштину в сировині), то практично в усіх випадках злочинці добувають його відкритим способом. Відкритий спосіб незаконного видобування корисних копалин полягає у вилученні їх із верхніх пластів залягання.

За осначеністю спосіб учинення незаконного добування бурштину може бути простим і складним.

Простий спосіб – це коли злочинці добувають бурштин із родовищ за допомогою найпростіших знарядь праці: кирки, лопати, леділки тощо.

Складний спосіб видобування бурштину полягає у вилученні їх із родовищ за допомогою складних механізмів, зокрема технологічних установок (спеціально змонтованого компресора, водяної помпи), спеціальної техніки (екскаваторів, бульдозерів тощо).

Способи видобування можна класифікувати на три групи:

- 1) механічний;
- 2) гідравлічний;
- 3) гідромеханічний.

Механічний спосіб охоплює механічну розробку масиву ґрунту у відкритому кар'єрі. Такий спосіб видобування бурштину спрямований на розкриття продуктивного шару ґрунту, екскаваційні роботи, відділення бурштину від породи шляхом миття, або вибірковим вилученням. Зазвичай злочинці здійснюють добування таким способом, використовуючи прості знаряддя (лопату, кирку та інші примітивні пристрої) у тих місцях, де бурштин залягає неглибоко, – від 20 сантиметрів до кількох метрів.

Означений спосіб небезпечний. Часто місцеві жителі копають ями глибиною понад п'ять метрів, прибуває вода і часто виникають ґрунтові зсуви. Трапляються випадки видобування бурштину на власній або орендованій земельній ділянці з використанням самохідних землерийних машин, бульдозерів та іншої техніки. Так, траплялося, коли місцеві жителі отримували дозвіл на копання ставка чи інші земельні роботи, маючи на меті здійснювати незаконний видобуток бурштину.

Гідравлічний спосіб здійснюється розмиванням продуктивного шару ґрунту струменем високого тиску та виносу бурштину на поверхню родовища гідравлічними потоками. Часто використовується для промислового видобутку [4].

Найбільш поширений спосіб самовільного видобутку – гідромеханічний. Такий спосіб призводить до зубожіння, псування родовищ, спричиняє негативні екологічні наслідки, а також призводить до зменшення кондиційного вмісту сортового бурштину в бурштиновміщувальному шарі, що, своєю чергою, спричиняє втрату промислового значення цих родовищ.

Окреслений спосіб незаконного видобутку полягає у тому, що злочинці опускають пожежні рукави помпи у канал із водою або ставок. Вода подається під великим тиском, що вимиває землю на 6–9-метрову глибину. Бурштин легший за воду, тому спливає на поверхню. Його виловлюють сіткою або сачком. Беруть лише той, що має цінність для ювелірів, інше залишають. Якщо вода біліє, це означає, що сягнули глини, яка лежить під покладами бурштину. Щільність покладів бурштину нерівномірна, від 5–10 до 150 грамів на кубометр породи. Ями після таких процедур злочинці не загортають, вони швидко заповнюються ґрунтовими водами.

Цей спосіб супроводжується виносом мінерального ґрунту на поверхню родовища, не забезпечує повне вилучення бурштину з родовищ, призводить до зміни структури ґрунтів, утворення пустот

і відповідно здійснює негативний техногенно-екологічний вплив на навколишнє середовище [5].

Предмет протиправного посягання взаємопов'язаний зі способом та обстановкою вчинення кримінального правопорушення.

Згідно з чинним законодавством, предметом злочину, передбаченого ст. 240 КК України, можуть бути надра і корисні копалини загальнодержавного значення (крім загальнопоширених).

Надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння (ст. 1 Кодексу України про надра) [6].

Корисні копалини за значенням поділяються на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення, віднесення яких до корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища (ст. 6 Кодексу України про надра).

Відповідно до Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18.11.1997 року та постанови Кабінету Міністрів України від 12.12.1994 року № 827 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 року № 1370) «Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення», бурштин у сировині входить до корисних копалин загальнодержавного значення та є дорогоцінним камінням органогенного утворення [7].

Україна володіє значними запасами бурштину. Український бурштин відрізняється від найбільш поширеного прибалтійського різноманітним забарвленням, тому більше цінується.

На території України є низка підприємств, що здійснюють розробку родовищ бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами. Легально бурштин у Рівненській області добуває державне підприємство «Бурштин України», яке щороку добуває та переробляє близько 2,5 тонни цієї сировини.

Видобування корисних копалин передбачає дії, які полягають у вилученні з родовищ корисних копалин будь-яким способом (викачування, побудова шахт, кар'єрів тощо).

Незаконність видобування, яка є обов'язковою умовою визнання дій особи кримінально каранями, означає, що видобування

корисних копалин здійснюється без оформленого дозволу належним чином – акта про надання гірничого відводу або з відхиленням від умов, зазначених у цьому документі (наприклад, видобування за межами відведеної ділянки надр або з використанням недозволених для цього родовища методів і засобів видобування корисних копалин). Злочин виникне і в тому разі, коли дозвіл підроблений або протермінований.

Території, де відбувається несанкціонований видобуток, закріплено за офіційними природокористувачами (лісгосподарські підприємства), надрокористувачами (підприємства з видобутку та переробки корисних копалин), землекористувачами (сільськогосподарські підприємства), які, згідно з природоохоронним і земельним законодавством, відповідають за використання цих земель за призначенням або ж знаходяться на землях запасу сільських і селищних рад, до компетенції яких, відповідно до п. 4 статті 10 Кодексу України про надра, входить здійснення на їх території контролю за використанням та охороною надр.

Місце злочину, як і обстановка, є надзвичайно важливим джерелом інформації, бо містить велику кількість слідів і речових доказів, що визначають напрям розслідування і висунення слідчих версій.

Місце незаконного видобування корисних копалин залежить від їх місця залягання. Так, незаконне видобування корисних копалин учиняється в регіонах, де є відповідні родовища корисних копалин. В Україні розвідано три родовища бурштину – два в Рівненській та одне у Волинській області – з сумарними запасами понад 100 тонн. Прогнозні ресурси бурштину на нерозвіданих площах у районі цих родовищ оцінюються вище. Офіційно розробляються два родовища (точніше – одне родовище у Волинській області та одна ділянка на родовищі в Рівненській області).

Обираючи місце вчинення кримінального правопорушення, злочинці зважають на такі фактори:

- розташування ділянки у місцях, куди складно добратися контролюючим органам (ліси, посадки, болотяні місцевості);
- залягання бурштину на незначній глибині (на Рівненщині бурштин залягає в піщаних і піщано-глинистих ґрунтах на глибині до 15 метрів);
- у легкодоступних для видобування умовах, поширення далеко за межами розвіданих родовищ і наданих у користування ділянок;
- перевага надається ділянкам, розвіданим геологами.

Часто місце вчинення злочину залежить від того, в який саме спосіб він буде вчинений. Гідравлічний та гідромеханічний способи передбачають наявність порівняно недалеко від ділянки значних запасів води (ставок, річка, дренажний чи меліораційний канал).

Час скоєння аналізованого кримінального правопорушення залежить від низки факторів: безпосередньо від процесу незаконного видобування і від діяльності контролюючих органів. Як правило, незаконне видобування вчиняється у теплу пору року, у нічний час доби. Обстановка вчинення незаконного видобування часто визначається погодними умовами, специфікою діяльності контролюючих органів, організацією роботи окремих служб, зокрема їх недоліками, а також часом і місцем учинення аналізованого злочину.

Знарядями вчинення незаконного видобування бурштину можуть бути і підручні господарські засоби: лом, лопата, кирка, пила, молот, а також спеціальні пристрої: електричні насоси, перекачувальні насосні станції, з метою підключення яких до електричного струму використовують портативні дизельні або бензинові генератори; водяні мотопомпи заводського чи кустарного виробництва, призначені для подачі води під тиском, та обладнання до них.

Засоби, які використовують злочинці: гужовий транспорт, легкові та вантажні автомобілі, мотоцикли (часто в триколісний мотоцикл замість коляски-люльки монтують мотопомпу, складену з двигуна від автомобілів Volkswagen чи Mercedes та пожежних рукавів), освітлювальні засоби, прилади нічного бачення, біноклі, засоби зв'язку, інші технічні засоби.

В окремих випадках злочинці можуть мати із собою зброю.

Особа злочинця є дуже важливим за значенням об'єктом криміналістичного дослідження. Цілями криміналістичного вивчення особистості злочинця є використання відомостей узагальнення практики розслідування з метою висунення слідчих версій й обрання напряму розслідування, а також для прогнозування дій злочинця в окремих слідчих ситуаціях. Особа злочинця характеризується фізичними, соціально-демографічними та іншими даними.

Щодо статі злочинця, то необхідно підкреслити, що для незаконного видобутку бурштину у більшості випадків потрібно застосувати фізичну силу, тому логічно, що майже 90% таких кримінальних правопорушень здійснюється саме чоловіками. Жінки та неповнолітні часто залучаються для повідомлення про наближення працівників правоохоронних чи контролюючих служб.

Необхідно зазначити, що цей злочин учиняється зазвичай групою осіб. Насамперед це пов'язано з великою небезпекою під час видобування бурштину. Трапляються випадки зсувів та обвалів ґрунту, засипання людей, які знаходяться на дні «копанки». Також наявність декількох людей обумовлена технологічним процесом незаконного видобування. Так, наприклад, двоє переносять мотопомпу від ями до ями, інші – виловлюють бурштин підсаками, промивають його. Декількох осіб, часто з раціями та біноклями, залучають для повідомлення про наближення контролюючих служб.

Осіб, які вчиняють окреслений злочин, варто поділити на дві групи.

До першої, найбільш небезпечної, групи належать особи, цільова спрямованість яких – видобування бурштину в промислових масштабах. Це можуть бути і місцеві жителі, і приїжджі. Для виявлення рис, що мають криміналістичне значення, необхідно звернути увагу на рівень злочинного досвіду і професіоналізму членів таких групи, їхнє становище в структурі групи. У таких групах переважають чоловіки у віці від 20 до 40 років, непрацюючі, з неповною середньою і середньою освітою.

На основі таких груп можуть формувати організовані злочинні групи. Таким злочинним групам притаманні такі риси, як порівняно незначна чисельність, вузька спеціалізація і локально-об'єктна зона вчинення злочинів.

До другої групи належать особи, так звані ситуативні злочинці-аматори. Зазвичай це особи з неповною середньою освітою, які не мають постійного місця роботи або були раніше засуджені за аналогічні злочини. Вони ведуть паразитичний спосіб життя, зловживають спиртними напоями.

Основна діяльність аналізованої групи осіб обмежується переважно збиранням бурштину, який залишається на поверхні ґрунту після «професійних копачів» або берегах річки, видобуванням його з використанням примітивних знарядь. Надалі здійснюється їх продаж особам, які скуповують бурштин. Більшість таких злочинців проживає у населеному пункті, неподалік від місць, де знаходяться родовища.

Водночас аналіз механізму здійснення незаконного видобування бурштину засвідчує, що серед учасників часто розподіляються ролі не тільки щодо видобування, але і стосовно збуту: одні займаються видобуванням, інші – підшуковують покупців, ще інші – безпосередньо

продають, решта – здійснюють транспортування і т. д. Це також свідчить про організований характер скоєння подібних злочинів.

Головним джерелом інформації про незаконне видобування бурштину є показання потерпілих і свідків-очевидців, у пам'яті яких у вигляді ідеальних слідів збереглася подія злочину. Крім ідеальних слідів, у криміналістиці вагоме значення надається матеріальним і слідам відображення.

Механізм утворення слідів під час незаконного видобування сировини обумовлюється характером взаємодії злочинця з навколишньою матеріальною обстановкою. Після вчинення незаконних дій, пов'язаних із видобуванням корисних копалин, може спостерігатись така слідова картина, а саме: сліди знарядь, які використовувалися під час учинення злочину, сліди рук, взуття, транспортних засобів; предмети і речі, залишені злочинцями на місці події.

Отже, люди і речі є основними джерелами-носіями слідів учиненого злочину.

Зазначені сліди дозволяють сформулювати уявлення про спосіб учинення, предмет злочинного посягання, особистісні якості злочинця чи учасників злочинної групи, відображають обстановку, в якій учинено злочин.

Під час огляду місця події доцільно ретельно оглядати прилеглу територію, оскільки на місці події, крім трасологічних слідів, злочинці залишають знаряддя та засоби вчинення злочину.

На місці події можна виявити:

– сліди злочинця: сліди рук особи в більшості випадках залишаються на засобах і знаряддях злочину. До загальних механізмів їх утворення належать сліди від захвату або прямолінійного штовхання предметів. Це може бути положення пальців рук під час захвату та підняття окремих елементів водяної мотопомпи, пожежного шланга, сачка для вилову бурштину в сировині, лопати та ін. Наявність слідів конкретних осіб на місці знаходження вказаних об'єктів або на самих об'єктах може свідчити про причетність особи до злочину;

– сліди взуття утворюються на місці вчинення злочину й особливо помітні на ґрунтових ділянках місцевості. За слідами взуття можна встановити напрямок руху до місця вчинення незаконного видобування, його характерні особливості, кількісний склад осіб. Про наявність співучасників свідчить утворення інших за формою та розмірами слідів взуття, що знаходяться на короткій відстані один від одного та спрямовані в один бік;

– сліди транспортування знарядь злочину утворюються і на місці скоєння злочину, і за його межами. До них можна віднести сліди коліс велосипедів, гужового транспорту, транспортних засобів, ручних тачок. У багатьох випадках злочинець використовує їх з метою полегшення перевезення важких елементів. Ці сліди дозволяють установити модель транспортного засобу, ідентифікувати його, визначити місце зупинки, напрямок та швидкість руху;

– на засобах транспортування за взаємодії їх частин із поверхнею знарядь злочину можуть бути залишені сліди у вигляді подряпин, нашарувань фарби, мазуту, залишки пального, що використовувалося для мотопомпи чи генератора, частинок ґрунту з місцевості, де здійснювалося незаконне видобування;

– сліди, предмети та речовини. Це найчастіше знаряддя або засоби злочину. За досліджуваними справами до них належали: лопата, кирка, лом, сокира, пила тощо. Виявлені речові докази (мотопомпи, шланги), залишки паливно-мастильних матеріалів;

– на місці пошкодження можуть бути знайдені недопалки від цигарок, на яких можуть залишатися відбитки пальців рук, слини. Наявність пустих пляшок із залишками спиртних напоїв на місці злочину дає змогу виявити сліди рук особи.

Висновки. Складна економічна ситуація, недосконалість законодавства та інші чинники зумовлюють збільшення кількості випадків незаконного видобування бурштину. Це вказує на те, що цій проблемі необхідно більше приділяти уваги, особливо в теоретико-практичному аспекті.

Криміналістичну характеристику порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину необхідно розглядати як інформаційну модель, в якій відображаються типові ознаки, тобто ті, що притаманні такому масиву злочинів, і специфічні, котрі дозволяють відокремити його від інших груп злочинів.

Тому детально розглянуто типові елементи криміналістичної характеристики цього виду злочинів та акцентовано на специфічних ознаках незаконного видобування бурштину.

1. Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х.: Консум, 2001. – Ч. 2. – 528 с.

2. Гора І. В. Спосіб вчинення злочину та його значення в розкритті та розслідуванні / І. В. Гора // Закон и жизнь. – 2012. – № 9. – С. 35–38.

3. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – 1196 с.

4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-81553.html>

5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-81553.html>

6. Кодекс України про надра: Закон України від 27 липня 1994 року № 132/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 2. – Ст. 36.

7. Перелік корисних копалин загальнодержавного значення: Постанова Кабінету Міністрів від 12 грудня 1994 року № 827 // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 2. – Ст. 92.

Татаров А. Ю., Марко С. И. Криминалистическая характеристика нарушения правил охраны или использования недр на примере незаконной добычи янтаря

Рассмотрено вопросы относительно отдельных элементов криминалистической характеристики незаконной добычи полезных ископаемых (янтаря), разработки месторождений драгоценных камней.

Подчеркнуто важность нанесения ущерба экономике государства, сохранение экологии.

Подробно рассмотрены типовые элементы криминалистической характеристики противоправных преступлений, акцентированных на специфических признаках криминалистической характеристики.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, элементы и структура криминалистической характеристики незаконной добычи янтаря, полезные ископаемые, охрана и использование недр.

Tatarov A. Y., Marko S. I. Forensic characterization of violation of safety rules or subsoil use for example unlawful extraction of amber

The question of individual elements of criminological characteristics of illegal mining (amber), mining of precious stones. An important nenanesennya harm the national economy, preserve the environment. Considered in detail the typical elements of criminological characteristics of illegal crimes and emphasis on specific features of forensic characteristics.

Knowledge of forensic characteristics necessary for the organization of fast, thorough and impartial proceedings. Their main purpose is to inform the investigator information about typical for a particular species or group of crimes signs.

Started investigating all necessary knowledge of the offense, which may be quite a lot and that can have a variety of symptoms, the investigator still knows which of them will play crucial for establishing the truth.

Forensics examines how the crime as a complex phenomenon of reality based on knowledge of the laws of its formation, its causes and forms of repetition to develop techniques and methods for the identification, collection and examination of evidence. Forensic value method of committing the crime determined by the specific occurrence evidence in the crime mapping in the environment.

Analyzing a way to commit a crime can be raised version, where traces can be left, and discovering evidence of a crime, we can assume that means it is committed. Analysis and evaluation of information describing the crime with forensic position, one way or another connected with the use of forensic classification methods for the offender.

Key words: *forensic characteristic elements and structure of criminological characteristics of illegal mining of amber, minerals, protection and use of mineral resources.*

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

ФІЛОСОФІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.12

О. М. Балинська

СЕМІОТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕВЕРБАЛЬНИХ ПРАВОВИХ ЗНАКІВ

Право – це специфічна система знаків, що функціонують у певному соціокультурному просторі, а тому демонструють чітку соціально-ціннісну детермінованість цієї системи. Немовні правові знаки формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини через її професійну зайнятість, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи бажаної, дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку. Загалом правові знаки означають, маркують, класифікують, структурують, стратифікують, ієрархізують, організують і впорядковують правові відносини.

Ключові слова: *знакова система, правовий знак, правова символіка, стереотип поведінки.*

Постановка проблеми. Механізм управління свідомістю та поведінкою людини можна вивести через символічне середовище образів пам'яті. Цю позицію використовують у вивченні функціонування сигналів правової дійсності й доведення їх властивостей впливу через легку запам'ятовуваність і відтворюваність у свідомості, а далі – й у поведінці. Тому можна говорити про універсальність (доступність і прийнятність) правових знаків у межах певної правової культури; про номінаційність права, закладену в історичній пам'яті соціуму, який зберігає певні правові образи, концепти, символи (так звана ейдетична, образна пам'ять); про мнемонічну (що відтворюється через пам'ять) життєдіяльність людини.

Стан дослідження. У цьому контексті можна згадати ідею Ю. Лотмана про основну функцію семантики – змістову інтерпретацію семіотичних моделей, що зберігаються в пам'яті певної культури [1], а також позицію С. Махліної про те, що знак (тут здебільшого невербальний) виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнання, виховання та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури» [2, с. 140]. Невербальні правові знаки були предметом

вивчення й інших науковців, ми ставимо за мету – класифікувати ці знаки і на основі семіотичного аналізу продемонструвати їх функціональність у суспільстві.

Виклад основних положень. Усі правові знаки поділяють на дві основні категорії – вербальні (індекси і символи – графічні знаки) й невербальні (індекси, символи й ознаки – умовне відтворення). Вони покликані виконувати низку соціальних функцій (номінативну, інформаційну, комунікативну, культурологічну, управлінську, дидактичну, превентивну, заощадження, збереження).

Абстрагуючись від категоризації знаків політичного дискурсу, який запропонувала О. Шейгал, також можна виокремити чотири типи невербальних знаків зі сфери правовідносин, що взаємопов’язані соціальним зумовленням: 1) людину як знак; 2) поведінкові знаки; 3) символічні артефакти; 4) символічні зображення [2, с. 98–104]. Тут *знаковість людини* у праві можна розглядати у контексті представника певної професії, як символ певної юридичної практики, виконавця певної соціальної ролі, втілення певних ознак поведінки (прикладом такого знакового зв’язку можуть бути образи професійної тотожності – суддя, постовий ДАІ, патрульний, прокурор і т. д.). *Поведінкові знаки* – це так звані ритуальні дії або події, яких доволі багато у сфері правовідносин (для прикладу: церемонія прийняття присяги, традиція відзначення присвоєння чергового звання та появи нової зірки на погонах, вітання з прикладанням руки до кашкета, стройовий огляд, шиккування, паради та ін.). *Символічні артефакти* – формений одяг, пам’ятники загиблим у боротьбі зі злочинністю як соціально значуще місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності (наприклад, прийняття присяги у день Покрови Богородиці як покровительки всіх військовиків). *Графічні символи* – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти і прапори окремих підрозділів, загалом так звана іконічна семантика, що читається за аналогією (згадаймо загальноновизнані меч як знак правосуддя і шальки терезів як знак виваженості в руках богині Феміди).

Знаки взагалі, правові зокрема, створюються у спільній діяльності індивідів (в іншому разі вони не були би зрозумілими їм), тому мають конвенціональний (договірний) характер. Якщо говорити про право як систему знаків, то йдеться радше про їх абстрактну вербально втілену форму. А вважаючи право основним знаковим конструктом правовідносин, що проявляється як система загальнообов’язкових

правил поведінки окремого індивіда та загальних суспільно-правових відносин, можемо стверджувати, що у ньому відтворено основні значущі аспекти життєдіяльності держави як правової спільноти. Адже, щоби стати основним регулятором поведінки всіх загалом і водночас кожного зокрема, право має бути уособленням найвищих соціальних цінностей, пріоритетів, прагнень, орієнтирів і мотивацій.

Право можна вважати специфічною знаковою системою з вербальних і невербальних правових знаків, що функціонують у певному соціокультурному просторі, а тому демонструють чітку соціально-ціннісну детермінованість цієї системи. Мовні правові знаки є проявом ціннісно навантаженої лексики, що відтворює найбільш значущі пріоритети правової спільноти, представляє волю суспільства, формує відповідні соціальні цінності у його членів, а отже, й орієнтири правової політики держави. Немовні правові знаки, також маючи ціннісне навантаження, формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини через її професійну зайнятість, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи бажаної, дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку, що має всі шанси перерости в символічні артефакти й національні архетипи, за якими розпізнаватимуть державу. Основним джерелом надходження і формування таких правових знаків є соціум, тому є всі підстави вважати, що право має соціально-ціннісну зумовленість (соціологічне праворозуміння). Причому ця соціально-ціннісна сутність права розкривається через його власну цінність (як необхідний продукт людської діяльності), особистісну цінність для людини (як критерій і градаційна шкала моделей правової поведінки) та інструментальну цінність для суспільства (як фіксатор і регулятор суспільно значущих міжсуб'єктних відносин).

Семіотичний аналіз тілесного кодування/декодування надзвичайно важливий у сфері правовідносин, зокрема у кримінальному процесі та криміналістиці, коли необхідно трактувати знаки тіла в контексті невербальної семіотики, яка охоплює паралінгвістику (вивчає, наприклад, темп, тембр, висоту голосу, особливості артикуляції слів, міміку, жести, пози, почерк), кінесіку (спеціалізується на рухах, жестах, міміці), гаптику (зосереджена на шкіряній рецепції), гастику (наука про знакові функції їжі та напоїв), ольфакцію (наука про мову запахів), проксеміку (вивчає простір і час як знакові системи), хронеміку (наука про час комунікації) тощо [2, с. 152]. У цьому ж контексті цікавими й потрібними є дослідження способів демонстрації за допомогою тіла належності до професійної, релігійної, злочинної, етнічної групи шляхом нанесення татуювань (див., наприклад, 4).

Праксеологічність таких (невербальних) правових знаків ще більше очевидна, бо вони власне спрямовані на допомогу (шляхом унаочнення) вербальним знакам. Адже як би детально не були описані відбитки пальців злочинця, їх неможливо було б ідентифікувати з-поміж інших без зображення чіткого візерунку капілярних ліній, залишеного на якійсь поверхні; тож полегшує сприйняття словесного портрету правопорушника складений зі слів очевидців фоторобот; підтвердити причетність до злочину можуть сліди на місці події; не кажучи про дорожні знаки, які символічно відтворюють правила дорожнього руху та регулюють відносини між його учасниками. Всім позамовним правовим знакам властиві описані прагматичні функції вербальних правових знаків: вони максимально економлять вербальні засоби (не використовують їх узагалі), потребують тільки графічного (схематичного) відтворення, при цьому, як і словесні знаки, нормативно організують суспільство, конструюють механізм правового регулювання, враховують інтереси суспільства, формують право-комунікативну сферу, проектують правовідносини, є зрозумілими для сприйняття (звичайно, для тих, хто попередньо ознайомився з вербальним їх поясненням), спрощують процес сприйняття (лаконічність візуалізації сприяє швидшому сприйняттю ніж аудіовплив, іноді навіть на підсвідомому рівні), концентрують правила поведінки, виступають інструментом управління, передбачають дії учасників правовідносин (тих, хто виконує встановлені правила), впорядковують синергетично налаштований простір (дорожній рух, для прикладу, міг би існувати і без правил, але впорядкованість зменшує кількість аварій і жертв), об'єднують учасників правовідносин у певні «спеціалізовані» спільноти (одні знаки необхідні для учасників дорожнього руху, інші – важливі для слідчої групи, ще інші – для учасників інавгурації Президента і т. д.).

Що стосується поведінкових знаків, то вони здебільшого правослухняні, до того ж містять додаткове емоційне корпоративно-патріотичне навантаження.

Скажімо, церемонія прийняття присяги – це знакова подія в житті кожного, хто вступає на службу в органи внутрішніх справ або збройних сил. Це дійство, яке допускає «новобранців» до чогось особливого, до чого не допускають інших, непосвячених; кожен (кожна) із них відчуває себе певною мірою обраним(-ою), бо зумів(-ла) пройти курс першопочаткової професійної підготовки чи курс молодого бійця, йому (їй) довірили зброю (в цьому випадку – як

символ надійного захисту й великої відповідальності), він (вона) охоронятиме спокій своїх рідних і всієї держави. І не дарма ми паралельно граматично виділили жіночий рід у викладі нашої думки, бо саме для жінки як більш емоційної істоти це дійство стає ще більше знаковим, бо її, фізично слабшу, визнали рівною і гідною для цієї надзвичайно важливої та водночас особливо складної та небезпечної служби.

Відтворення дійсності у праві є символічним, знаковим, бо йдеться про передачу, опис, відображення суспільно значущої інформації з максимально можливою точністю за допомогою певних знакових символів. І тут також доречно говорити не тільки про вербальні засоби, а й невербальні (хоча право прийнято сприймати як текст). У цьому випадку під текстом слід розуміти не тільки письмо, а все, що можна «прочитати», що зорієнтоване на свідоме сприйняття соціальним суб'єктом (правова дійсність загалом). Адже семіотика і філософія тексту розуміють текст максимально широко: все, що може дати нам будь-яку інформацію, треба сприймати як текст (навіть німий камінь, але коли він летить у напрямку до нас, змушує нас відступити вбік, сигналізуючи про небезпеку; для немовляти текстом виступає будь-хто і будь-що, що потрапляє в поле його зору, спочатку несвідомо, а далі – набуваючи певного смислового значення; вулиця з рухом по ній транспорту, з пішоходами на тротуарах, з будинками і рекламними щитами – це також соціальний текст або сукупність таких текстів).

Елементарні «польові спостереження» наочно демонструють вплив мови (тексту) на повсякденну поведінку людини. В. Руднев наводить приклад обережної поведінки людей на бензиновому заводі біля складу з бензиновими цистернами та відверто необережної біля складу з написом «Порожні цистерни» (хоча порожні цистерни небезпечні так само через вміст у них вибухових випарів, але лінгвістичний аналіз орієнтує людей на слово «порожні» та, ймовірно, передбачає відсутність будь-якого ризику) [5, с. 87]. Те ж відбувається і з невербальними правовими знаками. Наприклад, усім добре відомі випадки, коли наявність на дорозі інспектора Державної автомобільної інспекції (або навіть службової машини зі встановленою атрибутикою ДАІ) «змушує» водіїв зменшувати швидкість, додержувати правил дорожнього руху, а пішоходів – все-таки дочікуватись зеленого світла світлофора, щоби перейти вулицю.

Злочинна поведінка супроводжується відповідними правовими знаками – це сліди злочину або створювані у процесі слідства копії

певних об'єктів дослідження (здебільшого невербальні знаки – ікони, індекси, символи). Для дослідження таких знаків використовують знання зі сфери фізики, хімії та біології, а також спеціальних наук, таких як антропометрія, габітоскопія, дактилоскопія, графологія, фотоскопія, одорологія, трасологія, балістика та ін.; знаки-символи потребують застосування інших спеціальних знань зі сфери семіотики, геральдики, культурології, психології тощо. До кримінальних знаків можуть належати антропні знаки тіла (міміка, рухи, жести, пози), голосу (тембр, висота, швидкість мовлення), паралінгвістичні нюанси (обмовки, емоції, почервоніння чи збліднення, загальмованість мислення підозрюваного, зовнішній вигляд, манера спілкування, темперамент слідчого) та ін.

Відтворення обстановки та обставин події пов'язано зі створенням, реконструкцією певних знаків, аналогічних тим, що були на місці злочину в момент його вчинення (не тільки статичні знаки – наприклад, манекени людей чи макети зброї, а й динамічні чинники – скажімо, освітлення чи шуми). Усі криміналістичні знаки становлять певну специфічну семіотичну систему, вміння побачити яку серед реального оточення є одним із найважливіших чинників розкриття злочину. Порівняно новаторським засобом застосування знаковості у слідчій діяльності є поліграф (так званий детектор брехні), діяльність якого ґрунтується на чіткому сприйнятті виключно знакової раціонально-об'єктивної інформації (імпульси артеріального тиску, частоти серцебиття, температури тіла, потовиділення).

Судовий процес – це також сфера функціонування правових знаків як одна із юридичних практик, що максимально наближена до статусу «ігрової», символічної, знакової (чітко розписані ролі учасників процесу, інтер'єр, дії – як прояв ритуалу). Є своєрідні вербальні (жаргон) та невербальні (жести, татування та ін.) знаки й у сфері вправно-трудової системи.

Висновки. Отже, право – це специфічна функціонально зорієнтована знакова система, що поєднує і вербальні, і невербальні знаки, які відтворюють елементи соціокультурного простору та чіткі соціально-ціннісні взаємозв'язки між ними. Немовні правові знаки формують у суспільстві загально вживані та прийнятні знакові образи людини через її соціальний статус, професійну зайнятість, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку загальнодержавного рівня. Загалом правові знаки означають, маркують, класифікують, структу-

рують, стратифікують, ієрархізують, організують і впорядковують правові відносини.

1. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.
2. Махлина С. Т. Семиотика культуры повседневности / С. Т. Махлина. – СПб.: Алетейя, 2009. – 232 с.
3. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: монография / Е. И. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.
4. Искусство татуировки / сост. В. Д. Косулин. – СПб.: Диамант, 2005. – 288 с.
5. Руднев В. П. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты / В. П. Руднев. – [Изд. 3-е, испр. и доп.]. – М.: Аграф, 2009. – 544 с.

Балинская О. М. Семиотические характеристики невербальных правовых знаков.

Право – это специфическая система знаков, функционирующих в определенном социокультурном пространстве, и поэтому демонстрируют четкую социально-ценностную детерминированность этой системы. Неязыковые правовые знаки формируют в обществе общепринятые знаковые образы человека через его профессиональную занятость, стиль жизни, манеру поведения и т. д., моделируют стереотипы желаемого, разрешенного и запрещенного поведения, создают правовую символику. В общем правовые знаки обозначают, маркируют, классифицируют, структурируют, стратифицируют, иерархизируют, организуют и упорядочивают правовые отношения.

Ключевые слова: *знаковая система, правовой знак, правовая символика, стереотип поведения.*

Balyns'ka O. M. Semiotic characteristics of non-verbal legal signs.

The mechanism of controlling the consciousness and human behaviour can be derived through symbolic imagery memory environment. This position is used when studying the functioning of the legal validity of the signals and the proof of their properties due to the impact it is easy to remember and reproduce in the mind, and then – in behaviour. Therefore, we can speak about universality (availability and acceptability) of legal signs within a certain legal culture; about nominally of law inherent in the historical memory of society that preserves certain legal images, concepts, symbols (the so-called shape memory); of mnemonic (which is played through memory) human activity.

The law can be considered as a specific sign system that operates in a particular socio-cultural space, and therefore shows a clear socio-valuable determination of this system. All legal signs are divided into two main categories – verbal

(indices and symbols – graphic signs) and nonverbal (codes, symbols and signs – conditional display).

The main source of income and the formation of such signs is legal society, so there is every reason to believe that the law has social values for conditionality (sociological thinking).

Moreover, this socio-valuable essence of law is revealed through its own value (as a necessary product of human activity), personal value to man (as a criterion and gradation scale of a model of legal behaviour) and instrumental value to society (as regulator of socially significant legal relationships).

Non-verbal legal signs form in society generally applicable symbolic images of a man because of his professional occupation, lifestyle, demeanour, etc.; modeling the stereotypes of desired, permitted and prohibited behaviour, create the legal symbols that have a chance to develop into symbolic artefacts and national archetypes by which it recognizes the state. In general, legal signs mark, define, structuring, classify, organize and regulate legal relations.

Key words: sign system, legal sign, legal symbols, pattern.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

УДК 340.12

Г. С. Боровська

ІДЕОЛОГЕМА ТВОРЧОГО СПАДКУ М. О. БЕРДЯЄВА: ВІД МАРКСИЗМУ ДО ПРАВОВОГО УНІВЕРСАЛІЗМУ

Запропоновано для розгляду недосліджену тему творчого доробку російського мислителя Миколи Бердяєва: становлення та розвиток суспільно-політичних поглядів, ідеологем російського соціуму у філософсько-правовому вимірі. Досліджено «бердяєвський» суспільно-політичний проект «російська ідея», поєднання філософсько-правових ідей соціалізму, християнського гуманізму, анархізму, націоналізму, демократизму, лібералізму та правового універсалізму, яка реалізувалася у формі «революційного марксизму», що став «російським месіанізмом» більшовизму.

Стверджено, що для М. Бердяєва була актуальною ідеологічна концепція «персоналістського соціалізму», де він намагався поєднати соціально-політичні ідеї з релігійними пошуками.

Ключові слова: ідеологія, соціалізм, марксизм, більшовизм, християнський гуманізм, демократія, націоналізм, анархізм, лібералізм, правовий універсалізм.

Постановка проблеми. Російська філософсько-правова думка початку ХХ століття перебувала в творчому піднесенні Срібного віку. Природньо-правову філософську основу становила східнослов'янська духовна матриця, яка дала поштовх для розвитку державотворчих релігійних, суспільно-політичних, культурологічних ідеологем. Бердяєвський політичний проект російського соціуму відповідає за змістом природно-правовій парадигмі Росії, де відстежується зв'язок правової тематики з філософсько-антропологічною проблематикою, юридичних проблем із морально-етичними, відповідність і особливість східнослов'янської цивілізації, її філософсько-етичним обґрунтуванням природних прав людини [1, с. 401]. «Нове середньовіччя» в цілому, – таку характеристику надав М. О. Бердяєв цьому епохальному історичному факту, і наголошує, що Росії при переході до нової історії, до нового середньовіччя буде відведено особливе місце. Вона ж, очевидно, породить антихриста, ніж гуманістичну демократію і нейтральну гуманістичну культуру [2, с. 13].

М. О. Бердяєв (1874–1948) – неординарна особистість, мислитель, представник, речник російського суспільства. «Лібералізм, демократія, парламентаризм, конституціоналізм, юридичний формалізм, гуманістична мораль, раціоналістична і емпірична філософія відмирають і гублять первісне значення», – зауважив російський мислитель [2, с. 14]. І наголосив, що в критичний час розвитку російського суспільства, з приходом до влади більшовиків, «російська ідея», або «російський месіанізм», перероджується і стає «комунізмом – збоченням російської ідеї» [3, с. 540].

Ідеологічні доктрини розвитку російського суспільства, історична та соціально-культурологічна фабула дають підстави для дослідження політичного проекту «російського суспільства» М. О. Бердяєва. «Бердяєвська месіаністичність» зумовлена прагненням знайти альтернативний шлях соціально-правових перетворень, на відміну від радикальних позитивістських моделей революційного характеру, і вибудувати власну ідеологічну концепцію, яка пов'яже людину і світ, «релігійний», «індивідуальний» і «персоналістський соціалізм», інтереси культурної верстви з інтересами революційних соціальних рухів і народів і в лівій інтелігенції [3, с. 210–212]. Участь М. О. Бердяєва у становленні російського соціуму та визначенні «російської ідеї» як доктрини державотворення потребує вивчення, дослідження і філософсько-правового осмислення. Зауважимо доктринальний характер ідеологічних напрацювань М. О. Бердяєва: соціалізм, демократизм, націоналізм, християнство, анархізм, лібералізм, консерватизм, правовий персоналізм.

Стан дослідження. Суспільно-політичні погляди М. О. Бердяєва стали можливими для вивчення в кінці ХХ століття, після розпаду СРСР саме в цей час надруковані його праці «Російська ідея. Головні проблеми російської думки ХІХ століття і початку ХХ ст.» («Роздуми про долю Росії і Європи»), «Нове середньовіччя». Розвиток європейських цінностей, демократії, громадянського суспільства і правової держави, ідеологічні чинники зумовили «повернення» київського, російського мислителя М. О. Бердяєва на українські терени. Значимо, що ідеологічна війна, оголошена М. О. Бердяєвим більшовицькій Росії, була затяжною, але й ідеологічно оголеною виявилася «російська дійсність».

Уперше до цієї тематики звернулися українські дослідники – за авторством В. Кременя, Д. Табачника та В. Ткаченка опубліковане дослідження «Україна: альтернативи поступу», де ідеологічна складова вивчається за спадщиною М. Бердяєва.

Зокрема, вчені зазначають ідеологічний внесок М. О. Бердяєва у розкриття суті «більшовизму» як неправової, тоталітарної політичної системи [4, с. 271–275].

Суспільно-політичні дослідження філософської спадщини М. Бердяєва були темою дисертаційної роботи В. В. Бушанського, зокрема становила методологічний аналіз «бердяєвського» тлумачення політичних явищ [5, с. 2].

Концептуальні питання, пов'язані з розумінням держави, суспільно-політичних процесів, ідеології в працях М. О. Бердяєва, були предметом вивчення С. А. Титаренко, В. І. Тимошенко [6; 7]. Зокрема, А. Вайшвила підкреслює, що М. О. Бердяєв надав підстави для формування такої ідеологічної течії, як правовий персоналізм, що ґрунтується на абсолютній цінності особи, пріоритету, суб'єктивного права [8, с. 43].

Проблему становлення ідеології, її історичну генезу, а саме – «руський вектор», досліджував український вчений О. М. Ситник, зважаючи на думки і твердження М. О. Бердяєва щодо національної свідомості, національної та державної ідеології [9, с. 198].

У цілому питання формування російської ідеологеми як такої, бердяєвської спадщини в цьому напрямі зокрема, не досліджувалося, що має негативні наслідки для розуміння сучасного російського соціуму і політико-правової ситуації в цілому.

Виклад основних положень. Ідеологема соціально-політичного життя Росії, згідно з визначенням М. О. Бердяєва, в більшості

страждала централізмом, відчувалася невідповідність між політичними і культурними ідеологіями і необсяжним російським життям. Загалом, на думку мислителя, всі російські ідеології були завжди тоталітарними, теократичними або соціалістичними [3, с. 285].

Народження соціальної і політичної теми загалом у російській свідомості, на думку М. Бердяєва, відбулося у XIX столітті. Засновником соціалістичної ідеології Росії, народного, самобутнього російського соціалізму, на думку М. О. Бердяєва, є Герцен. «Соціалізм у Герцена, – підкреслює М. О. Бердяєв, – народницький і разом з тим індивідуалістичний» [3, с. 55]. Предтечею російського комунізму М. Бердяєв вважає В. Белінського – він набагато більше, ніж Герцен, утверджував більшовицьку мораль [3, с. 67]. На думку М. Бердяєва, соціалізм глибоко вкорінений в російську природу. Це було підставою вважати, що російській народ покликаний здійснити соціальну правду, братство людей. Типовий російський соціалізм, на думку М. Бердяєва, був природний, комунітарний, подібно до російського побуту та російських природних звичок народу, і був позбавлений політичного спрямування.

Марксизм, ленінізм, соціалізм, комунізм, більшовизм у філософсько-правовому векторі, як ідеологічне і суспільно-політичне буття російського народу, вперше опрацював М. О. Бердяєв. Революційний, войовничий, терористичний марксизм знайшов підтримку народної стихії і став ідеологічною доктриною більшовизму, зазначив М. Бердяєв. Водночас «більшовизм» стає ідеологічною, духовною і економічною основою, базисом і надбудовою диктатури пролетаріату, тоталітарною, лівоекстремістською ідеологією радянської влади. М. О. Бердяєв надав таку характеристику цим подіям: «Більшовизм відповідає духовному стану російського народу – відступництво від віри, глибока деморалізація народу. Більшовизм був збоченським, здійсненням навиворіт російської ідеї, і допомогло те, що у росіян, – підкреслює М. О. Бердяєв, – є велика схильність до автократичної влади, відповідно, ні про яку правову конституційну державу не могло бути мови» [2, с. 39].

Слово «більшовизм», зазначає М. Бердяєв, виявилось відмінним символом для російської революції. Для російської лівої інтелігенції революція завжди була і релігією, і філософією. Саме революційний марксизм був пристосований до російських умов і русифікувався, зросійщився, месіанська ідея марксизму, пов'язана з місією пролетаріату, поєдналася з російською месіанською ідеєю [3, с. 215].

Революційний більшовизм отримав продовження у радянському, російському комунізмі: ленінізм-сталінізм, зауважує М. Бердяєв, не є класичним марксизмом, це російський комунізм. Комунізм, незважаючи на марксистську ідеологію, є російським явищем, і причетний до долі російського народу [3, с. 216]. Причину небувалого динамізму і дієвості марксизму-комунізму М. Бердяєв убачає в тому, що він використовує технології зомбування, як деякі релігії, і підкреслює, що наукова теорія і політична практика ніколи не могли б відібрати подібну місію. Ця догматична система поділу на ортодокс і ересь, де на рівень святенництва піднято вчення Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна, у тому не може сумніватися; розділення світу на вірних і невірних; ієрархічно організована комуністична церква з директивами зверху та уособленням совісті з вищим органом комуністичної партії [3, с. 504].

Проблеми ж соціального суспільства, соціалізму М. Бердяєв намагається розв'язати в контексті «Людина і суспільство. Соціалізм», де наголошує, що ставлення людини до суспільства дуже загострилися у зв'язку з роллю, яку виконує соціалізм у світовому житті. Практична правда соціалізму, підкреслює М. О. Бердяєв, метафізика соціалізму, недостовірна – соціалізм двоякий; він може створити або нове вільне суспільство, або нове рабство. Суттєву різницю між соціалізмом і комунізмом мислитель убачає в тому, що соціалізм не вимагає тоталітарного світогляду, як комунізм, і не прагне до колективізації приватного життя людини і не всі засоби вважає дозволеними [3, с. 460]. В обґрунтуванні соціалізму як ідеологічної течії погляди М. О. Бердяєва соціально залежні: соціалізм народницький, соціалізм науковий чи марксистський, соціалізм утопічний. Четвертий період, який виокремлює М. Бердяєв, – соціалізм комуністичний [3, с. 540]. Релігійний соціалізм засновувався на соціальній правді, до цього напряму М. Бердяєв залучає покоління, яке трансформувало в поглядах від «від марксизму до іdealізму», це так звані «люди духовно-культурного ренесансу», які мислили «про проблеми по суті»: вони поєднували соціально-політичні ідеї з релігійними пошуками. Центральними посталями, на думку М. О. Бердяєва, в цій течії російської думки, наближеними до православ'я, були С. Булгаков, П. Струве, С. Франк [3, с. 206–212]. Головними посталями релігійної думки і релігійних пошуків ХХ століття, зазначає М. Бердяєв, були не філософи, а письменники Ф. Достоевський і Л. Толстой [3, с. 155]. Проте сумніви щодо виправдання приватної власності, права судити і карати, усвідомлення вини перед

людьми праці, вічне покаяння і страждання, мрія про братство людей, були марні – культурна еліта була ізольована і відірвана від широких соціальних течій того часу [10, с. 149]. Найбільш обтяжливою проблемою в соціалізмі М. О. Бердяєв вважав свободу. Саме ця проблема може бути вирішена на ґрунті релігійного соціалізму, оскільки мета людського життя – духовна, а соціальне є лише її засобами [3, с. 461–462]. Відповідно розвиток релігійної ідеології, зокрема християнського гуманізму, М. О. Бердяєв визначає цілком природним, це – російський погляд на визнання самодостатньої людини і її самоствердження. Людяність, підкреслює мислитель, є однією з характерних рис росіянина; людина для росіян вище принципу власності, і це визначає соціальну мораль і відрізняє їх від західноєвропейського розуміння. Християнський гуманізм як природна ідеологічна доктрина, на думку М. Бердяєва, обумовлюється і суспільно-правовим концептом, який напрацювався російською інтелігенцією, зокрема інтелігенція не бажає прав для себе, коли мужицтво не має прав. Л. Толстой, Ф. Достоєвський, В. Соловйов, за твердженням М. Бердяєва, були християнськими гуманістами [3, с. 75–85]. Загалом проблема гуманізму, релігійного і християнського рефлексується М. Бердяєвим за напрямками «буття і суще», «очікування нової епохи Святого Духа», «гуманізм і гуманітаризм» у вимірі «царства Духа і царства Кесеря», де відбувається «боротьба за істину» [3, с. 429]. Ідеологія християнського гуманізму, на думку М. Бердяєва, має сенс у принципі «утвердження невід'ємних прав людини» [3, с. 465], тому стверджує основи християнського соціалізму [2, с. 81]. Демократичні, правові за суттю основи «християнського соціалізму» в спосіб традиційної для М. Бердяєва рефлексії слугують для визначеності і розуміння демократичного соціалізму.

Демократія і соціалізм, як стверджує мислитель, принципово протилежні, в основу демократичної ідеї покладено гуманістичне самоствердження людини. Демократія, на думку мислителя, виникла з пафосу свободи, визнання невід'ємних прав кожної людини, прав тієї ж демократії і є утвердженням свободи совісті, свободи вибору. Демократія, зазначає М. Бердяєв, є ареною боротьби інтересів і конфліктів, проблема демократії не тільки політична, але й духовно-культурна, вона політично вибудовує суспільство так, ніби істина не існує [2, с. 63–79].

Водночас М. Бердяєв підкреслює, що існують різні перехідні форми між демократією і соціалізмом на зразок соціал-демократії, соціалізм же в принципі заперечує суверенітет народу, свободне

волевиявлення народу і право кожного громадянина брати участь у волевиявленні. На думку М. Бердяєва, це право брати участь належить вибраній частині пролетаріату, що виправдовує диктатуру і тиранію меншості, так званих носіїв «чистої соціалістичної ідеї». Соціалізм є авторитарним суспільством і означає кризу самоствердження людини, на протигагу демократії, як зазначає мислитель [2, с. 62–73]. У розгляді цього питання у напрямі «Людина і суспільство. Соціалізм» М. Бердяєв підкреслює, що людина є істотою природною, соціальною. Вживаючи цей термін (соціалізм) в радикальному сенсі, не можна вирішити головні питання людського суспільства, тому слід говорити про організацію братської спільноти, суспільства персоналістичного і комунітарного [3, с. 456–462].

Ідеологічні засади демократії викладені М. Бердяєвим у векторі «Демократія і особистість». Мислитель стверджує, що демократичні ідеї та ідеології, демократія сприймалася як благо, що забезпечує свободу особистості, але водночас слід зважати, що «соціальна демократія Маркса» не охоплює автономію особистості. Відповідно, він стверджує, що для цілісного розуміння демократії важливо врахувати духовні цінності і цілі, істинний дух людства, дух особистості і дух народу. Відтак мудрець зазначає, що демократія прав людини і громадянина мала релігійно-духовну основу. В Росії ж рецепція ідей демократії, на його думку, була відірвана від ідеї прав людини і громадянина, і утвердження прав особистості не пов'язувалося з обов'язками і відповідальності особистості, перемагала безвідповідальна теорія соціального середовища, яка породжувала лише претензії [3, с. 416–418]. М. Бердяєв визнає істинною демократією народне самоуправління як організовану цінність, де відповідальність за долю суспільства повинна покладатись на особистість і народ, який володіє дисципліною свідомості і волі, позаяк стверджує, що демократичному формалізму слід протиставити визначений (відповідний) зміст народної свідомості і духовності, і лише в цьому випадку правда демократії, правда людського самоуправління поєднається з правдою духа, з духовними цінностями особистості і народу [3, с. 420–421].

Актуальність національного питання мислитель обумовлює зростом національної свідомості народів і називає національну свідомість і націоналізм явищем і темою XIX–XX століть [3, с. 325]. Національна ідеологія, або ідеологія націоналізму, М. О. Бердяєвим напрацьовувалася за напрямками: «національність і людство», «націоналізм і месіонізм», «націоналізм і імперіалізм», «єдність людства і націоналізм».

Загалом мислитель розглядає це питання в контексті «Проблема національності. Схід і Захід» [3, с. 303–354]. Національність і боротьба за її буття, як стверджує М. Бердяєв, не означає розбрат в людстві і з людством, і є цінністю, яка твориться історично, на противагу космополітизму, який, на думку мислителя, є збоченською і нездійсненою мрією про єдине братське і досконале людство [3, с. 303–304]. У площині розгляду національних облич, національних духовних рис і культури, зауважує М. Бердяєв, слід визнати конкретне російське життя, орієнтоване на конкретні ідеї нації і особи, а не на абстрактні ідеї класу і людства, оскільки доля Росії дорожча від долі класів і партій, доктрин і вчень. У національному генії розкривається вселюдське, через індивідуальне відбувається універсальне і творче ствердження національності є утвердженням людства, а національність і людство – одне ціле [3, с. 306–310].

Обстоюючи месіянність російського народу, мислитель звертає увагу, що в ньому поєднався надмірний націоналізм, винятково єврейський месіанізм і істинно християнський, жертвенний месіанізм, проте зазначає, що месіанізм не може бути програмою, а програма повинна бути творчо національною [3, с. 316–317]. У цілому М. Бердяєв підкреслює, що месіанська ідея, якою були одержимі А. Федоров, Ф. Достоевський, В. Соловйов, повинна бути великим духовним піднесенням до нового життя для всього світу [3, с. 316–317]. На думку М. Бердяєва, націоналізм, проблема націоналізму є надто актуальною в світовій політиці, особливо в кризовий період світової війни, яка гостро порушила питання про долю всіх національностей, і проблема націоналізму і імперіалізму дуже загострена світовою боротьбою народів. Зауважимо, М. Бердяєв зазначає, що імперіалізм і націоналізм мають різні фундаменти, за ними приховані різні мотиви і їх слід розрізняти, і якщо російський імперіалізм не відображатиме російського народного духу, то він розпочне трінуватися, і це призведе до розпаду Росії [3, с. 318–319]. Самоствердження національності може набувати і форми націоналізму, тобто замкнутості, виключності, ворожості до інших національностей. Націоналізму слід протиставити універсалізм, який не заперечує національні індивідуалізації, а об'єднує їх у конкретній (визначеній) спільності, проте можливі і викривлення такого процесу, яким є імперіалізм. Тому, підкреслює М. Бердяєв, національність як така – позитивна цінність, яка збагачує життя людства, а націоналізм є злом, який спричиняє ненависть до інших народів, шовінізм і ксенофобію. І найжахливіше те, що він є одним із чинників воєн.

На думку М. Бердяєва, своєрідним феноменом націоналізму є державний націоналізм, який нічого спільного немає з національним, він безпосередньо пов'язаний з державою і позбавлений національних рис і національної культури [3, с. 513–514]. Національність є індивідуальним буттям, поза яким неможливе існування людства. Націоналізм, як стверджує М. Бердяєв, обумовлюється лише біологічно [3, с. 311].

Ідеологія анархізму М. Бердяєвим визначена як винятково російське явище, породжене і обумовлене психологією російського народу, і є мовою російського духу. У ХІХ столітті російська інтелігенція сповідує бездержавний, безвладний ідеал і створює крайні форми анархічної ідеології. Своєрідний анархічний елемент можна віднайти у всіх соціальних релігійних і антирелігійних течіях, у великих російських письменників у складі руського характеру, зауважує М. Бердяєв [3, с. 125]. Мислитель підкреслює, що потужний анархічний елемент був присутній в слов'янофільській ідеології, «жодних гарантій, без політики» [3, с. 126–127]. Анархізм як політична течія, характерний і для крайніх лівих, і для крайніх правих: слов'янофіли і Достоєвський, і Бакунін, Кропоткін, Лев Толстой [3, с. 229].

Філософсько-правова рефлексія «анархізму» як такого М. Бердяєвим визначена в цілому тематикою: російське ставлення до влади, руська (російська) «вольниця», релігійний анархізм, людина і кесар [3, с. 539–541]. Ідеологія анархізму, на думку М. Бердяєва, створила умови для анархічної революції шляхом кривавого насильства і терору. Саме Бакунін є представником революційного анархізму в найбільш крайніх формах, але за всієї викривленості його світогляду, підкреслює М. Бердяєв, він є найбільш відповідним, достовірним російській ідеї. Релігійний анархізм Л. Толстого «неспротиву злу, насиллю», Ф. Достоєвського «свободи духу» є за суттю, як зауважує М. Бердяєв, послідовною і радикальною формою анархізму, запереченням влади і насилля. Згідно з бердяєвськими розвідками, анархізм у російських формах є темою російської свідомості і російських пошуків [3, с. 130–135]. Проте М. Бердяєв персонально засвідчує, що для нього є неприйнятною «утопія щасливого, бездержавного буття: функції держави залишаються і в умовах цього світу, але держава має лише функціональне, і підпорядковане значення» [3, с. 464].

Концептуальні основи ліберальної ідеології, релігійної, соціальної і правової викладені в «Основних проблемах російської думки ХІХ ст. і початку ХХст.» – праці М. Бердяєва. Це «проблема протистояння «особистості і світової гармонії», «проблема гуманізму», «соціальна тема», «тема влади», «проблема національності», «психо-

логія політики і суспільства», «протиріччя свободи, комунітарність, колективізм, і націоналізм». «Наше суспільство, – стверджує М. Бердяєв, – ліберальне і ліве, але цей лібералізм і лівість безсилі і проявляються в основному в опозиційному настрої або обуренні» [3, с. 412].

Проблема свободи, прав і свобод людини і громадянина становить бердяєвську ідеологію лібералізму, правового універсалізму і є найбільш актуальною і придатною для дослідження саме у філософсько-правовому векторі. Проблема свободи і боротьба за неї для мислителя була темою життя і творчого пошуку: «Свобода на початку і свобода в кінці, – зазначає М. Бердяєв, – боротьба за свободу, яку я вів ціле життя, була найпозитивнішим і найціннішим в моєму житті». «Свобода, особистість, творчість є в основі мого світовідчуття і світоспоглядання». Однак, він зазначає, що особистість, яка усвідомила свою цінність і первородну свободу, залишається самотньою перед суспільством, масовими процесами історії. Свобода, підкреслює мислитель, не є індивідуалізмом. Вона є шляхом до розкриття універсуму в індивіді [10, с. 56–63].

Свобода суспільства у концепції М. Бердяєва визначається свободою особистості, але не слід розглядати свободу як засіб для здійснення колективного соціального устрою і таку, що залежить від соціального устрою. Свобода є не право, а обов'язок. Декларація прав людини і громадянина, на відміну від старого ліберального розуміння свободи, повинна бути декларацією обов'язків людини і громадянина [3, с. 485]. Людина є суб'єктом і особистістю, і виправданий є той соціальний устрій, який це визнає [3, с. 459]. У розділі «Психологія політики і суспільства» мислитель підкреслює, що реальність суспільного життя і головна біда Росії у тому, що не вистачає справжніх людей для радикальних змін і у відсутності самодисципліни» [3, с. 412], а питання суспільної і політичної діяльності повинно бути одухотвореним і сприяти відродженню ідентичності народу. Ідейність у політиці повинна бути пов'язана з удосконаленням особистості, вихованням душі народу і з усвідомленням великої відповідальності [3, с. 407–409].

Висновки. У контексті суспільно-політичних проблем і правових державотворчих процесів актуальним є творення державної ідеології та її відповідність національній ідеї. На нашу думку, творчий доробок М. Бердяєва дає змогу осмислити та проаналізувати ідейні витоки марксизму, соціалізму, націоналізму, анархізму, демократії, лібералізму та початки правового універсалізму. Також зазначимо і недолік, а саме – відсутність філософсько-правової рефлексії у російському соціумі з цього питання, що створює прецедент політичної невизначеності.

ності і самоідентифікації населення. Це насамперед стосується російського суспільства, багатонаціонального, соціально обтяженого, з типовим правовим нігілізмом та ілюзією релігійного месіанізму. Бердяєвський соціально-політичний проект «соціальної правди і братства людей» є нездійсненим з огляду на нездоланні природні суперечності і відсутність правових підстав, що завершився пролетаризацією Росії. Свобода суспільства, правової конституційної держави, питання лібералізму російського устрою виявилися неприйнятними для російського соціуму через велику схильність до авторитарної влади.

-
1. Бачинін В. А. Філософія права: підручник для юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. А. Бачинін. – К.: Ін Юре, 2003. – 472 с.
 2. Бердяев Н. «Новое средневековье». Размышление о судьбе России и Европы / Николай Бердяев. – М.: Феникс-ХДС-Пресс, 1991. – С. 84.
 3. Бердяев Н. А. Русская идея / Н. А. Бердяев // Основные проблемы русской мысли XIX и начала XX в. Судьба России. – М.: Изд-во В. Шевчук, 2000. – 542 с.
 4. Кремень В. І. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. І. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К.: «ARC-UKRAINE», 1996. – 793 с.
 5. Бушанський В. В. Політична етика у філософії М. О. Бердяєва: доєміграційний період (1900–1922): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / В. В. Бушанський. – К., 2004. – 17 с.
 6. Тимошенко В. І. Релігійно-філософська концепція держави М. О. Бердяєва / В. І. Тимошенко // Щорічник наукових праць. Вип. 14. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 62–68.
 7. Титаренко С. А. «Концепция понимания государства в работах Николая Бердяева» / С. А. Титаренко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2011. – № 1. – С. 45–52.
 8. Вайшвила А. Правовий персоналізм як теорія сучасного демократичного суспільства: досвід напрацювань правової аксіоматики / А. Вайшвила // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. Спеціальний випуск. – 2007. – № 3. – Ч. 1 (у 4 ч.). – Луганськ, 2007. – С. 35–47.
 9. Ситник О. М. Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка / О. М. Ситник. – Донецьк: Вид-во «Вебер» (Донецька філія), 2009. – 244 с.
 10. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 446 с.

Боровская Г. С. Идеологема творческого наследия Н. А. Бердяева: от марксизма к правовому универсализму

Рассматривается неисследованная тема творческого наследия российского мыслителя Николая Бердяева: становление и развитие обществен-

но-политических взглядов, идеологем российского социума в философско-правовом измерении.

Изучается «бердяевский» общественно-политический проэкт «российская идея», соединения философско-правовых идей социализма, христианского гуманизма, анархизма, национализма, демократизма, либерализма и правового универсализма, которая реализовалась в форме революционного марксизма, «российского мессианизма», большевизма. Утверждается, что для Н. А. Бердяева была актуальной идеологическая концепция «персоналистического социализма», где он старался соединить социально-политические идеи с религиозными исканиями.

Ключевые слова: идеология, социализм, марксизм, большевизм, христианский гуманизм, демократия, национализм, анархизм, либерализм, правовой универсализм.

Borovska G. S. Ideologem of M. Berdyaev creative inheritance: from marxism to legal universalism

The article deals with the uninvestigated theme of Russian thinker Mykola Berdyaev creative achievements: formation and development of the social and political views, ideologems of Russian society in the philosophical and legal dimension. The «Berdyaev's» socio-political project «Russian idea», the combination of philosophical and legal ideas of socialism, Christian humanism, anarchism, nationalism, democracy, liberalism and legal universalism, which was realized in the form of «revolutionary Marxism» and has developed into «Russian messianism» of Bolshevism are researched. It is confirmed that for M. Berdyaev the ideological concept of «personalistic socialism» in which he tried to combine social and political ideas with religious quest was of great importance.

Creation of the State ideology and its conformity to national ideas is a vital question in context of social and political, nation-building processes. In our opinion, the creative achievements of Berdyaev give the possibility to comprehend and analyze the ideological origins of Marxism, socialism, nationalism, anarchism, democracy, liberalism and principles of legal universalism. It should be mentioned that the lack of philosophical and legal reflection in the Russian society on the issue creates a precedent of political uncertainty and self-identification of the population. It primarily concerns the Russian society: multinational, socially burdened, with typical legal nihilism and illusion of religious messianism. Berdyaev's social and political project «social truth and fraternity» is unenforceable in view of the insurmountable natural contradictions and lack of legal grounds and ended with proletarianization of Russia. Freedom of society, of legal constitutional State, the question of Russian Division liberalism proved to be unacceptable for the Russian society by virtue of the propensity to autocratic power.

Key words: ideology, socialism, Marxism, bolshevism, Christian humanism, democracy, nationalism, anarchism, liberalism, legal universalism.

Стаття надійшла 16 травня 2014 року

ДЕФОРМАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ЮРИСТА

Охарактеризовано деформацію свідомості як явище, що пронизує всю людську історію та призводить до маргінальності, тобто до перехідного, структурно не визначеного соціального становища суб'єкта, а отже, зумовлює її суперечливу свідомість та поведінку. Важлива роль у становленні нашого суспільства повинна належати моральній культурі, яка в сучасних умовах виступає визначальним чинником демократизації та стабілізації суспільного розвитку, подолання наслідків тоталітарного режиму, зародження цивілізованих засад розбудови української демократичної державності.

Ключові слова: деформація свідомості, правосвідомість, моральні вимоги, працівник юридичної професії.

Постановка проблеми. Коли йдеться про деформації моральної свідомості і професійної правосвідомості працівників правоохоронних органів, то мають на увазі негативні явища, риси, які формуються стихійно чи свідомо в окремих представників цієї професійної групи всупереч суспільним, державним вимогам, стандартам професійної діяльності і поведінки, очікуванням громадської думки. Уявлення про належне, справедливе, бажане й припустиме у діяльності юристів формується у суспільстві, у професійній групі, закріплюються у законах і підзаконних актах. Моделі поведінки і діяльності, що закладаються на таких засадах, поступово під впливом негативних факторів соціального середовища, особливостей професійної діяльності можуть розвиватись, руйнуватись і натомість створюватись індивідуальні, корпоративні, привнесені ззовні уявлення, несумісні з суспільними, професійними вимогами. Природно, що вони приховуються, але виражають нову установку індивідуальної ціннісної свідомості й реалізуються у поведінці, діях в умовах відсутності зовнішнього контролю. Такі настанови і дії можуть мати суспільно небажаний, неприпустимий або небезпечний, протиправний характер.

Стан дослідження. Соціальне призначення юристів у суспільстві з'ясовували вчені у галузі права, держави, соціології, політології, а також філософії, зокрема філософії права. Серед них: В. Сокурєнко, В. Горшенєв, С. Сливка, О. Скакун, С. Гусарєв та інші. Є достатня кількість наукових статей, монографій та дисертаційних робіт.

З огляду на здобутки науковців у сфері соціального призначення юристів, **мета** статті – дослідити причини виникнення деформації професійної свідомості юриста як особи, яка за допомогою позитивного і природного права повинна намагатися встановити справедливість. Особливе місце у публікації посідають духовна і моральна сфери юридичної діяльності.

Виклад основних положень. Інколи люди з деформованою свідомістю можуть проникати в правоохоронні органи для досягнення корисливих цілей, задоволення амбіцій тощо. Деформація моральної свідомості і професійної правосвідомості правоохоронців може здійснюватися під тиском ззовні, коли для досягнення моральної, правової мети використовуються брудні, неправові засоби та ін. Подібні та інші деформації моральної і правової свідомості працівників юридичної професії виникали і у далекому минулому, і у роки радянської влади, не подолані вони і у незалежній Україні.

Діяльність працівників юридичної професії здійснюється здебільшого у складних морально-психологічних умовах, на негативному емоційному тлі, у конфліктному середовищі, де немало спокус. Тут виникає загроза деформації свідомості і моральної, і професійно-правової. Причини деформації моральної і професійної свідомості у професійній групі юристів слід шукати і у суспільстві, і у специфічних умовах діяльності конкретних органів і служб.

Панує думка, що юристи можуть бути такими ж недобросовісними, корисливими, як і будь-який громадянин. Залежність рівня моральної культури працівників юридичної професії від рівня моральної культури суспільства – це гіпотеза. Справді, правовий нігілізм населення пострадянської України не може не відобразитись на свідомості професійної групи правоохоронців, яка формується з різних верств цього ж населення. Сьогодні спостерігається розрив між декларованими цінностями та можливістю їх реального досягнення, що призводить до беззаконня, вседозволеності, виправдання злочинів і навіть заохочення до них [1, с. 11]. Знецінення на рівні суспільства і особистості моральних цінностей не робить їх значущими і у професійній діяльності юриста. Певною мірою рівень деформацій моральної і професійної свідомості юристів залежить і від того, наскільки побутовість, непрофесіоналізм проникають у сферу їхньої професійної діяльності. Видатний російський юрист А. Ф. Коні переконливо доводив, що кожен юрист зобов'язаний засвоїти основні моральні начала своєї професії, «бо хоч би які хороші були правила діяльності, вони можуть

втратити свою силу і призначення у недосвідчених, грубих і недобро-совісних руках» [3, с. 34].

Статистичні дані засвідчують високу плінність кадрів у органах МВС України. Фіксується і високий рівень порушення законності. У цивілізованих державах під час висування юристів на високі посади першочергове значення надається моральним якостям (чесність, порядність, невідкупність, відповідальність та ін.). У сучасній Україні у зарахуванні до особового складу органів МВС важливі фізичні властивості, спортивна підготовка, професійні якості. Моральні якості – другорядні, додаткові, несуттєві [4, с. 43].

Матеріали конкретно-соціологічних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського університету внутрішніх справ, доводять, що працівники міліції (опитано слідчих і оперативно уповноважених працівників карного розшуку) орієнтуються на реалізацію особистих та інтересів ближнього середовища (сім'я, друзі), робота розглядається як джерело матеріальних ресурсів, а не самоціль і не засіб досягнення суспільних ідеалів, самореалізації. Майже у половині опитаних працівників під впливом громадської думки триває відторгнення професії. Лише третина отримує (відчуває) позитивні емоції від роботи в органах. Ставлення працівників ОВС до інституту міліції таке, що дві третини опитаних проти можливої роботи своїх дітей в органах правопорядку, а близько половини не пішли б працювати в міліцію у разі повторного вибору професії. Більша частина населення України має низький ступінь довіри до міліції, незадоволена її роботою. «В очах пересічного громадянина ОВС є організованою бюрократичною системою, яка обтяжена корисливістю, тяганиною та байдужістю до людей, позбавлена патріотичних почуттів» [1, с. 11]. Зауважимо, що професійні і посадові когорти, що мають низький рівень професійної ідентифікації працівника з соціальним інститутом, професією, посадою, можуть формально завоювати соціально-рольові функції, стереотипи, стандарти поведінки, які реально не реалізуються.

В. О. Болотова, яка разом із кафедрою соціології Харківського університету внутрішніх справ вивчала професійну ідентифікацію працівників ОВС, найперше слідчого апарату, фіксує, що «опанування професійними ролями у цій системі відбувається складно і суперечливо. Про це свідчать такі негативні явища, як плінність кадрів, стан дисципліни та законності» [1, с. 15]. Учений зазначає, що існуючий у свідомості респондентів образ ідеального працівника їх професії

в цілому збігається з інституціональними вимогами, вираженими в нормативних актах і професіограмах. «Вважається, що слідчий повинен бути не лише дисциплінованим, а й, перш за все, ініціативним, самостійним, відповідальним. Але дослідження виявило відсутність узгодження між вербальною та поведінковою настановами на комплекси ділових якостей: респонденти, перш за все, націлені на формування рис виконавця, що пов'язано з домінуючими в інституті ОВС вимогами. Отриманий схематичний опис модального типу працівника також свідчить про значний розвиток якостей комплексу «дисциплінованість – ретельність» порівняно з «відповідальністю та самостійністю» [1, с. 16].

Російські дослідники під час аналізу моральних аспектів діяльності працівників оперативних служб і слідчих підрозділів звертають увагу на те, що напівзакритий чи закритий характер їх діяльності, специфіка морально-психологічного становища, негативне емоційне тло, підвищене нервове напруження, примусовий, конфронтаційний характер спілкування впливають на їхню свідомість. Застосування заходів правового примусу не завжди позитивно впливає на свідомість цієї групи правоохоронців. У деяких працівників може сформуватись настанова на допустимість застосування будь-якого примусу, втручання в особисте і громадське життя, може відбуватись зниження цінності людської свободи, звичка до «зворотного» боку життя. Через повторюваність і схожість службових ситуацій стереотипи поведінки стають самодостатніми, норози замінюють свідомий моральний вибір, стирають основи індивідуальної відповідальності працівників, паралізується їх моральна самостійність. За таких умов можуть виникнути деформації моральної і правової свідомості і змінитись моральні чи особистісні якості працівника [4, с. 45].

Професійна трансформація моральних вимог, точніше – їх деформація, може бути передумовою виникнення і створення корпоративної «моралі», замкненої на власних інтересах професійної когорти (оперативно-розшукового апарату, або слідчого підрозділу, або інших служб). Корпоративні інтереси професійних когорт, як правило, не відповідають, а то й суперечать інтересам суспільства, професійної групи юристів. Головні причини виникнення корпоративної моралі – у підміні за певних обставин морального бачення проблеми суто «професійним», у захисті «честі мундира», у переважанні інструментального підходу до вирішення «делікатних» завдань (непідконтрольність групи професійних рішень і дій у межах використання

конфіденційного сприяння громадян), орієнтованого на конкретний результат, коли у виборі способу, засобів, прийомів розв'язання завдань раціональність бере гору над моральністю, коли інтереси професії переважають над тими інтересами суспільства і держави, заради яких передбачене вжиття оперативно-розшукових заходів.

Незважаючи на те що, наприклад, діяльність слідчого детально і чітко урегульована і регламентована законом, закон надає слідчому вибір між тією або іншою нормою, між тим або іншим процесуальним засобом, прийомом. У стадії попереднього розслідування виникає чимало ситуацій, у яких слідчий опиняється і перед правовим, і перед моральним вибором. І тут немало спокус. Які методи, прийоми, засоби застосувати для швидкого і повного розкриття злочину і викриття винних? Спокуситися застосуванням методів конфронтації, боротьби, засобів шантажу, погроз, психічного і фізичного насильства, методів кримінального світу чи обстоювати принципи гуманізму, справедливості, законності? Питання про відповідність засобів меті завжди актуальне для слідчого. Нерозвинута моральна культура слідчого може спричинити деформацію його моральної і правової свідомості. Так, формальне ставлення до людей (підлеглих або підозрюваних), до справи, схильність діяти за законом, а не за його духом, байдужість, черствість, грубість, упередженість, підозрілість, корисливість, зверхнє ставлення, приниження людської гідності, втрата почуття гуманності тощо – це деформації моральної свідомості, які перешкоджають ефективній професійній діяльності слідчого чи оперативного уповноваженого карного розшуку. Людина за таких умов перетворюється на бездушну машину. Інтелект, воля, не занурені у моральність, – це стихійне лихо, соціальне і моральне зло. Тому тільки кращі люди здатні на таку працю, не заражаючись нею, – зауважував відомий російський філософ І. Ільїн.

У процесі підготовки, обговорення, доопрацювання і прийняття Правил адвокатської етики деякими адвокатськими об'єднаннями, за інформацією віце-президента Спільки адвокатів України О. Жуковської, висловлювалось невдоволення необхідністю прийняття цих правил. Висловлювались необґрунтовані аргументи, зокрема, що «Правила ...» начебто нав'язані чиновниками Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури, щоб у разі необхідності «притиснути адвоката до нігтя». О. Жуковська зауважує, що адвокатський цех за роки незалежності України розрісся в основному за рахунок колишніх працівників прокуратури і слідчого апарату, підприємців-юристів та ін., і зазначає, що

для певної частини адвокатів України (це меншість) «Правила...» небажані, тому що «заважають розгулу практики за принципом «вирішення питань за відповідну подяку, яка ділиться з тими, від кого ці рішення залежать» [4, с. 47].

Практика свідчить, аргументує Л. С. Халдеев, що для правосвідомості працівників слідчого апарату характерним ухвалювати рішення про пред'явлення обвинувачення з «запасом». Суддя, який озирається на вищі судові інстанції, неминуче схвалює «вирок з запасом» або, навпаки, для спасіння справи, що «розвалюється» у суді, безперспективної для додаткового розслідування, про яке і прокурор не просить, виносить не виправдувальний вирок, а «натягує» хоч на яку-небудь кваліфікацію і/або призначає (визначає) мінімальне покарання. Отож, на думку Л. С. Халдеева, невиконання професійного обов'язку трансформується невиконання людського [5, с. 390].

«Охороняючи» власний спокій, такі судді забувають і про людину, і про правосуддя. У результаті з «обігу» правосуддя зникають і правосуддя, і людина, що входить у сферу правосуддя.

Посадовий статус судді, виконання суддівських функцій передбачає певну відчуженість, констатує Л. С. Халдеев. А остання сприяє виникненню авторитарних схильностей. Частині суддів притаманні комплекси непогрішності та привілею на істину в останній (вищій) інстанції, що сформувались під впливом абсолютного володарювання у судовому процесі.

Зрештою поступово відбувається певна деформація характеру і формування негативних особливостей у правосвідомості. Суддівська непогрішність, якщо вона не збалансована здатністю «приборкувати» себе, вмінням користуватись власною «гальмовою системою», якщо вона тяжіє до келійності і корпоративності, неминуче призводить до волюнтаристських рішень і дій. Суддівська корпоративність і солідарність здатні суттєво впливати на суддівську об'єктивність [4, с. 49].

До основних причин порушень прямих обов'язків, яких припускаються судді, Л. С. Халдеев відносить:

- а) недостатню професійну підготовку;
- б) недбайливість і елементарну забудькуватість;
- в) зверхнє ставлення до процесуальних норм і спрощення процедури судового розгляду;
- г) невміння знайти правове або моральне вирішення ситуацій, що виникає у судовому засіданні;

д) неправильну поведінку головуючого, що створює проблемні ситуації. Постійні компроміси із собою [4, с. 49].

Громадська думка сприймає ситуацію у правосудді як неблагополучну. Доволі низькими є престиж суду і довіра до нього громадськості. Суд сприймається населенням як частина заборонного механізму державної машини. Населення не задоволено тим, як реалізуються у судовій практиці засадничі принципи правосуддя: незалежність суду, законність, справедливість, рівність усіх перед законом і судом, доступність правосуддя для всіх. У громадській думці поки що низький рівень готовності звертатись до судового захисту своїх інтересів, оскільки залишається проблемою судової влади її незалежність, недоступність судового захисту для малозабезпечених громадян. Малопривабливим у масовій свідомості й імідж судді. Законслухняні громадяни зазнають шкоди від протиправних дій охоронців закону. Позитивне ставлення до суду зафіксоване лише у третини респондентів.

Важливою соціальною проблемою є стан професійної правосвідомості суддів. Матеріали дослідження засвідчують, що державним структурам, які повинні захищати права громадян, – міліції, судовим органам і прокуратурі – довіряє абсолютна меншість респондентів. Узагальнений образ судді у громадській думці здебільшого сформувався як негативний: це бездушні чиновники, бюрократи, прислужники влади, впливових і багатих людей, зажерливі хабарники, продажні люди. Менша частина респондентів вважає, що це захисники громадян від сваволі і порушення прав, незалежні і об'єктивні арбітри у суперечках і конфліктах, служителі закону і гаранти справедливості.

Деформації моральної і професійної (правової) свідомості юристів мають різні вияви, але схожі майже у всіх професійних когорт на пострадянському просторі: некомпетентність (невисокий рівень професіоналізму); зловживання владою, службовим становищем в особистих цілях; перевищення своїх повноважень; упередженість, тенденційність, невинуватена жорстокість, тяганина та інші, що наводилися. Зловживання владою було завжди. Історичні приклади свідчать, що розміри будь-якої влади провокують високі, а то й надто високі амбіції її носіїв.

Допомогою на цьому шляху є Конституція України, національне законодавство, норми міжнародного права, правові акти Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй щодо захисту прав людини і ролі юристів у їх захисті.

Народи світу впродовж віків, демократичні політичні системи у Новий час накопичили досвід діяльності працівників юридичних професій, який був узагальнений у міжнародних правових актах, затверджених Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, й рекомендований для прийняття рішень і реалізації на національному, регіональному і міжрегіональному рівнях з урахуванням політичних, економічних, соціальних і культурних умов і традицій кожної країни.

Висновок. У процесі суспільного розвитку мораль із зовнішньої необхідності трансформується у внутрішню потребу, сягаючи рівня моральнісної самосвідомості, заснованої на визначальних ідейних принципах, найперше на глибокій повазі до принципу рівності людей як «суб'єктів життєвості». Доцільно згадати слова І. Канта: «Кожний з нас має право насолоджуватися дарами світу. Оскільки кожному належить однакова частина, а Бог не відміряв нікому його частки, то кожен із нас повинен таким чином насолоджуватися дарами життя, щоб турбуватися про щастя інших, які мають право на однакові частки, і нічого не віднімати у них» [2, с. 177]. У цьому кантівському розумінні принцип рівності розглядається як сфера дії «божественного добра», що поширюється не на конкретний народ, а на людство.

Отже, перевиховання юристів із вадами, деформаціями моральної і професійної свідомості – це завдання держави і її певних органів, соціальних інституцій, громадської думки, професійних об'єднань юристів, відповідних колективів і людини як носія деформацій. Висока моральна культура юриста є головним бар'єром на шляху деформацій свідомості, а здатність і здібність до самопізнання, самоаналізу, самооцінки, саморегуляції в цілому до самовиховання (самоперевиховання), самовдосконалення допоможе подолати будь-які деформації.

1. Болотова В. О. Професійна ідентифікація особистості (соціологічний аспект аналізу): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. соціологічних наук: спец. 22.00.03 / В. О. Болотова. – Х., 1998. – 18 с.

2. Кант І. Лекції по етике / І. Кант. – М.: Республіка, 2000. – С. 38–222.

3. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) / А. Ф. Кони // Собр. соч.: в 8 т. – Т. 4. – С. 33–69.

4. Лозовой В. О. Професійна етика юриста / В. О. Лозовой., О. В. Петришин. – Х.: Право, 2004. – 176 с.

5. Халдеев Л. С. Судья в уголовном процессе: практическое пособие / Л. С. Халдеев. – М.: Юрайт, 2000. – 501 с.

6. Цимбалюк М. Суспільнобуттєва рівновага та онтологія справедливості / М. Цимбалюк // Право України. – 2011. – № 3. – С. 212–219.

Брэздэн В. Деформация профессионального сознания юриста

Охарактеризовано деформацию сознания как явление, которое пронизывает всю человеческую историю и приводит к маргиналу, то есть к переходному, структурно не определенному социального положения субъекта, а следовательно, предопределяет ее противоречивое сознание и поведение.

Представления о должном, справедливом, желательном и допустимом в деятельности юристов складывается в обществе, в самой профессиональной группе, закрепляются в законах и подзаконных актах. Такие наставления и действия могут иметь общественно нежелательный, недопустимый или опасный, противоправный характер.

Ключевые слова: деформация сознания, правосознание, моральные требования, работник юридической профессии.

Brezden' V. I. Deformation of lawyer professional consciousness

The article deals with the deformation of consciousness as phenomenon that pierces all human history and results into marginal that is transitional, structurally uncertain social position of subject, and consequently causes its contradictory consciousness and behaviour.

Ideas about a due, just, desirable and possible in activity of lawyers folded in society, in a professional group, are fastened in laws and acts. Models of behavior and activity, that mortgaged on such principles, gradually under the act of social environment negative factors, the features of professional activity can be washed up to collapse but create individual, corporate, introduced from outside presentations incompatible with public, professional requirements. Naturally, that they hide, but express the new setting of the individual valued consciousness and realized in behaviour, actions in the conditions of external control absence. Such discipling and actions can have publicly undesirable, impermissible or dangerous character.

Activity of lawyers and law enforcement workers comes true mostly in difficult morally-psychological terms, on a negative emotional background, in a conflict environment of temptations. Tere is a threat of consciousness and moral deformation. The reasons of moral and professional consciousness deformation in the professional group of lawyers lead to search both in society and in the specific terms of concrete organs and services activity. The education of lawyers is flawed by deformations of moral and professional consciousness which is the task of the state and its certain organs, social institutes, public opinion, professional associations of lawyers, corresponding collectives and man as carrier of deformations. A high moral culture of lawyer is a main barrier on the way of consciousness deformations, and a capacity and ability are for self-knowledge, self-examination, self-appraisal, self-regulations on the whole to the self-education, self-perfection will help to free oneself from any deformations.

Key words: deformation of consciousness, sense of justice, moral requirements, lawyers and law enforcement workers.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ФЕНОМЕНА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ (за Б. Кістяківським)

Здійснено аналіз явища влади, яке з юридичної позиції виступає як право, можливість і повноваження розпоряджатися і керувати підвладним об'єктом, тому акцентну домінанту слід ставити на державній владі як факторі забезпечення стабільності, єдиному потужному арбітрі у парадигмі відносин між усіма суб'єктами суспільства.

В умовах здійснюваного реформування правової системи одним із найбільш актуальних напрямів комплексного вивчення проблем влади та держави, питань удосконалення правового, політичного та соціально-економічного життя суб'єктів суспільно-політичних відносин у їх взаємозв'язках і взаємодіях є дослідження філософсько-правових і соціологічних вимірів феномена державності, принципів устрою та механізмів ефективного функціонування, ролі та тенденцій розвитку.

Ключові слова: *Б. Кістяківський, право, держава, державна влада, правова держава.*

Постановка проблеми. Феномен влади розглядається як одне з найдавніших суспільних явищ, адже його появу зафіксовано на первісних етапах зародження людського буття ще у формі родини, громади або племені, згодом, в різні історичні епохи розвитку людської цивілізації, наділяючись особливостями суспільної реальності, видозмінюючись, це явище абсорбувало найвагоміші політико-правові артефакти.

У сформованому відповідно до певного стану цивілізаційного розвитку суспільстві влада детермінується як невід'ємний атрибут, ознака і, так би мовити, «фундамент» державності. Влада як соціальне явище – це здатність або потенційна можливість наділених певними повноваженнями людей приймати рішення, які впливають на дії інших членів спільноти.

Стан дослідження. Філософське і теоретично-правове осмислення проблематики державної влади у вітчизняній юриспруденції останніми роками дедалі більше спрямовується на дослідження цього актуального аспекту такими науковцями, як І. Процюк, С. Максимов, Л. Завальський, Л. Кушинська, М. Ковальський.

Розглядаючи онтологічну взаємозалежність і взаємообумовленість права і держави, на чому ґрунтується концепція правової держави Б. Кістяківського, **мета** статті – з'ясувати значення ціннісного тлумачення держави і права у формуванні й розвитку теорії правової держави, здійснити філософсько-правове осмислення обґрунтування ученим (Б. Кістяківським) ролі державної влади у формуванні правової держави.

Виклад основних положень. У слові «влада» (з грец. – панування, володіння, володарювання, управління) закладена сутнісна ознака цього поняття. У сучасній соціальній філософії надається таке його визначення: «Влада – право і можливість розпоряджатися чимось і кимось, підкорюючи своїй волі. Влада існує скрізь, де є стійке об'єднання людей: в сім'ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, в усій державі. Влада – форма соціальних відносин між суб'єктами соціальної взаємодії на підставі приписаної зовні (суспільством) чи взаємно визнаної ролі та функціональної залежності одного суб'єкта від інших, де один з учасників має можливість підкорювати своїй волі інших суб'єктів. Влада – спосіб організації системи суспільних відносин, побудованих на принципах субординації взаємодіючих суб'єктів» [8, с. 154].

У визначенні, запропонованому сучасними філософами права, акцентується на деяких соціально-психологічних аспектах. Для порівняння наводимо цю поширену дефініцію: «Влада – здатність одних соціальних суб'єктів примушувати інших суб'єктів робити певні дії як нормативного, так і оперативного характеру. Невід'ємним атрибутом влади є ієрархічно-субординована вертикаль відносин панування – підпорядкування, що дозволяє вищим визначати цілі та віддавати розпорядження, а нижчим коритися і виконувати накази. Владна взаємодія може здійснюватися як насильницькими (за допомогою зброї, «кулачного бою», психологічного терору), так і ненасильницькими (моральний авторитет, апеляції до розуму, традиції, суспільної необхідності, почуття обов'язку, совісті) методами. Для неї характерний як прямий, так і зворотній зв'язок. Це свідчить про те, що не тільки об'єкт владних розпоряджень залежить від пануючого суб'єкта, а й навпаки» [1, с. 50].

В умовах цивілізованого співіснування різних суб'єктів найважливішим субстанціональним носієм владних реалій є держава. З цього огляду йдеться про формально-юридичну сторону визначення цього поняття, яке репрезентує енциклопедична дефініція

авторства академіка Ю. Шемчушенка. «Влада – це: 1) відносини між людьми, коли одні командують, а інші підкоряються; 2) здатність досягати поставленої мети; 3) спроможність соціально-політичної системи забезпечувати виконання прийнятих нею рішень; 4) спосіб самоорганізації людської спільноти, заснованої на розподілі функцій управління і виконання; 5) можливість і здатність проводити свою волю. Влада завжди передбачає взаємодію її агентів, що ґрунтується на підлеглих одному іншому. Якщо така підлеглисть відсутня, тоді немає і влади» [2, с. 121].

Отже, у наведених визначеннях поняття наскрізною є думка про те, що влада – одна зі сторін нерівності у відносинах панування і підпорядкування, це панування свободи одних над волею інших, а точніше – підпорядкування однієї свободи свободі інших незалежно від того, чи йдеться про окремих індивідів, групи людей, класи, нації або народи. Влада дає можливість одним здійснювати свою волю, впливати на підлеглих і досягати поставленої мети. І саме у процесі становлення і розвитку таких можливостей, що тривав за еволюційних історико-суспільних трансформацій, котрі спричинили виникнення держави, відбувалося у соціально-психологічному сенсі зародження влади. «Щоб з'ясувати для себе і вирішити проблему влади, – зазначав Б. Кістяківський, – ми повинні строго відрізнити соціально-психологічні елементи в тому процесі, який призводить до підпорядкування однієї людини іншій і до визнання однієї володарюючою, а іншої – підпорядкованою, від того, що склалося завдяки історико-політичним умовам, а також і від того, що становить формально-юридичну сторону влади і що гарантується сучасним державно-правовим порядком» [4, с. 465]. У цьому контексті український правознавець зазначив про роль лідера у владі. Він розглядав це питання у політико-правовому ракурсі.

Оскільки домінуючою у суспільстві визнається державна влада, яка є достатньо повною і багатоаспектною, то існуючі публічно-правові організації, які не є державними утвердженнями, проте водночас володіють деякою подібною до державної влади, використовують не свою, а владу держави. «Вони володіють владою лише постільки, оскільки держава наділяє їх нею... Держава, – підкреслював Б. Кістяківський, – відрізняється від цих публічно-правових спілок тим, що вона ні від кого не запозичує своєї влади, вона володіє своєю власною владою, яка не тільки виникає в ній самій, а й підтримується і обмежується її власними засобами» [6, с. 454–455].

Називаючи державу правовою організацією народу, яка володіє в усій повноті своєю, самостійною і незалежною владою, український державознавець зазначав, що значення влади для держави величезне. Цю тезу він підкріплював посиланням на авторитетних учених, наголошуючи, зокрема: «Ось чому відомий німецький юрист, засновник юридичної школи державного права, Гербер, міг стверджувати, що «державне право є ученням про державну владу». Ознака володарювання або елемент влади властиві не тільки якійсь певній формі державного устрою, не якомусь одному типу держави, він присутній у всіх типах держави.

Розвиваючи цю думку, вчений детальніше характеризує владу в абсолютно-монархічній державі (типовим зразком якої була царська Російська імперія). «Абсолютно-монархічна держава, – зазначав учений, – страдає не від відсутності елемента володіння, а від його надмірності. У ній все зводиться до володарювання, покірності і безумовного підпорядкування. Повсюдно у ній переслідуються інтереси влади і цілком ігноруються інтереси підданих. Виходить потворна гіпертрофія володарювання. Саму владу в абсолютно-монархічній державі часто сплутують з органами влади. Таким чином, поняття влади замінюється в абсолютній монархії поняттям начальства. На цьому ґрунті потворної гіпертрофії влади і створюються всі особливості, котрі звичайно надають абсолютній монархії характер поліцейської держави» [4, с. 455], а отже, з усіма ознаками такої соціогенної владної структури.

Згідно із визначенням сучасних філософів права, владні прерогативи авторитарно-поліцейської держави виявляють схильність до розширення повноважень у напрямі встановлення надмірної опіки над підданими і ретельно скрупульозного виконання наглядових функцій. З цією метою влада створює розгалужену систему управлінського адміністрування й нагляду, щоб контролювати всі сфери суспільної життєдіяльності, при цьому вона набуває надзаконного характеру, що дозволяє їй зневажати права і свободи громадян. «Характерним зразком авторитарно-поліцейської держави є Росія після петровських реформ, які ввели і закріпили в повсякденній соціальній практиці дух піклувального резонерства і все проникаючої регламентації» [8, с. 84].

Отже, за допомогою обґрунтованої рецепції інтерпретацій авторитетних учених, зокрема державознавців, зазнавало легітимації самодержавство – монархічна форма державного правління, за якої носію верховної влади, царю або імператору, належали всі права у законо-

давстві, верховному правлінні, вищому суді. Влада правителя (її можна вважати специфічним різновидом державної влади) не обмежувалася жодними законами або виборними інституціями, він повинен був лише сповідувати православну віру й не порушувати традицію престолонаслідування. Термін «самодержавство» розпочав використовуватися з часів правління великого князя московського Івана III (1440–1505), якому вдалося створити централізовану державу, ліквідувавши золотоординське панування, впровадити низку важливих реформ, Судебник (1497). «Затверджувалися централізована державність на чолі з царем (першим у Росії так іменовано Івана IV Грозного. – З. Г.), влада самодежця (з автократора з грец. *autos* – один, *kratos* – влада. – З. Г.) та держави усвідомлювалися як єдине неподільне й ціле. Сакралізація монарха набувала концептуального аспекту, що проявлялося у прийнятті будь-чого чужого, іноземного, того, що не відповідало концепції» [5, с. 651].

Аналізуючи главу 6 праці «Державне право» (загальне і російське), де розглядається сутність влади і наголошується саме на державній владі, можемо констатувати, що український державознавець не наважився сформулювати визначення поняття. Натомість, завершуючи свою статтю, харківський науковець відважно робить таку спробу: «Проаналізувавши існуючі підходи до поняття влади, спробуємо дати їй розгорнуте визначення». Й одразу: «Влада – це особливий стан суспільних відносин, який забезпечує здатність однієї сторони (суб'єкта) нав'язувати другій стороні (об'єктові) свою волю, спираючись на силу авторитету і примусу, виходячи із свого соціального чи матеріального становища з метою задоволення власних або загально-суспільних відносин» [7, с. 143].

«Існує думка, – зазначав учений, – за якою в основі володарювання лежить фактичне володіння силою, наприклад, збройними силами або джерелами багатства й економічної могутності. З історії можна навести масу фактів, які свідчать про те, що між владою і силою нема різниці. Доказом того, що влада як найтісніше пов'язана з силою, служать і ті терміни, якими влада означається у сучасних європейських мовах...» [4, с. 467]. І хоч, на думку вченого, доводиться констатувати, що у більшості випадків походження влади зі звичайної переваги сили і насилля не викликає сумнівів, проте таке дещо спрощене вирішення питання про сутність державної влади викликає низку заперечень. Насамперед він указував на істотні розходження теоретиків – державознавців у поясненнях первісного, так би мовити, вихід-

ного насилля, на основі якого виникала і додержувалася влада. З цією метою учений порівнював концепції Ф. Енгельса і соціологів Тьєррі, Габіно і Гумпловича. Якщо Ф. Енгельс у своїй критиці поглядів Дюрінга, зокрема його «теорії насилля» і в своєму творі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» наполягав на тому, що первісне насилля обумовлювалося не фізичною, а економічною перевагою, то названі західноєвропейські учені висували теорії, за якими політичні явища пояснювали боротьбою рас, яка згодом перетворювалася на боротьбу соціальних груп і класів, в якій економічна перевага вже була вирішальним чинником перемоги, що ставала основою нового панування і володарювання. Так «буржуазія отримала перевагу над феодальним дворянством головним чином завдяки своїй економічній перевазі», адже «все господарське життя сконцентрувалося в її руках». Але водночас із переходом від фізичної сили до економічного фактора володарювання втрачає свій первісний суто насильницький характер» [3, с. 468].

Саме на процесах заміни феодального ладу буржуазним можна, на думку вченого, спостерігати, як вирішальним елементом стає вже не перевага збройної сили, яка й надалі залишається в руках феодалів і дворянства, а мирна сила духовної переваги, яка виявляється на стороні буржуазії. Відбувається повне перетворення первісного характеру влади.

Обстоюючи неокантіанські філософські позиції, український учений не міг погодитися з тими теоретиками-сучасниками, які стверджували, що фізична і взагалі матеріальна сила усе ж є визначальним елементом для набуття влади, зокрема усіх її державних форм, що саме ці чинники є вирішальними під час виникнення екстремальних ситуацій, тобто за державних криз і революцій. В уявному дискурсі з опонентами Б. Кістяківський обрав не раз успішно застосований ним порівняльно-історичний метод, який давав йому змогу шляхом конкретного аналізу державно-правових, політичних явищ і фактів у тісному зв'язку з конкретною історичною ситуацією, у якій вони виникли, узагальнити певний державно-творчий досвід і довести хибність поглядів.

У досліджуваному нами контексті прикладом для аналізу український державознавець обрав події, пов'язані з першою великою революцією, яка «призвела до створення сучасної правової держави», тобто першою англійською революцією, що відбулася у першій половині XVII ст. «Вона виникла, – пише учений, – за релігійними мотива-

ми, вождами її були люди, натхненні ідеями релігійного реформаторства, а маси боролися за свої права, знаходячи їх виправдання у своїй релігійній свідомості». Щоправда, ця революція призвела до міжусобної війни, яка тривала п'ять років, і була пов'язана із жорстоким кровопролиттям. Але про війну розпочали представники старої влади – англійський король Карл I Стюарт і його барони, котрі вбачали у владі панування збройної сили. Перемогли, однак, не вони, а борці за нові ідеї – Довгий Парламент, англійські пуритани і шотландські пресвітеріани».

Логічно послідовно і переконливо викладаючи свою концепцію розуміння сутності влади, зокрема державної, український правознавець продемонстрував високу методологічну культуру, ефективно використовуючи для аргументації своїх висновків давно апробований в науці, зокрема й у юриспруденції, принцип історизму.

У цьому нас переконують його розмірковування, які ґрунтуються на історичному відтворенні за допомогою конкретних подій в одній з провідних європейських країн державно-правових явищ, що були інспіровані таким чинником, як ідея у широкому значенні цього поняття.

Як наслідок – ґрунтовний висновок: «Все це змушує нас визнати, що ототожнення влади з матеріальною силою, що видається надто ґрунтовним з першого погляду, по суті своїй не правильне. За останні століття матеріальна сила перемагала і ставала владою тільки тоді, коли за нею була й ідейна сила. Навіть у нас (автор має на увазі події початку ХХ ст. у Російській імперії, про що вже йшлося. – З. Г.) у цей момент, коли чиниться стільки насилля во ім'я теперішньої і майбутньої влади, все свідчить про те, що перемога буде за ідеєю, а не за силою» [4, с. 470]. І на завершення цих роздумів учений оптимістично стверджував: «Ніхто з нас не сумнівався, що переможе ідея свободи, а не ідея самовладдя, що набуде панування те прогресивне начало, яке здатне перетворити наше державне життя, а не ті елементи, котрі тепер володіють простою силою» [4, с. 470].

Висновок. Отже, називаючи державу правовою організацією народу, яка володіє в усій повноті власною, самостійною і незалежною владою, учений Б. Кістяківський підкріплював це положення посиланням на авторитетних зарубіжних і вітчизняних учених, його сучасників, чий погляд часто поділяв.

Розвиваючи цю думку, він детально характеризував владу в абсолютно-монархічній державі (винятковим зразком якої було само-

державство Російської імперії), порівнюючи її з владою у конституційних державах Європи. Владний авторитаризм у Росії набув, за словами Б. Кістяківського, «гіпертрофії володарювання». Розглядаючи сутність державної влади на конкретних прикладах, Б. Кістяківський закликав пояснювати державно-правові явища з позиції ефективного використання, за його словами, «елементів конструктивної діяльності мислення».

1. Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панів. – К.: Ін-Юре, 2003. – 408 с.

2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемчушенка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Юридична думка, 2012. – 1020 с.

3. Завальський А. Держава є жандарм // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 3 т. / А. Завальський; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемчушенко. – К.: Ін. Юре, 2003. – Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 1232 с.

4. Кістяковский Б. А. Государственное право (общее и русское): лекции Б. А. Кістяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Б. А. Кістяковский. Філософія и социология права; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 415–571.

5. Кушинська Л. Самодержавство / Л. Кушинська // Політична енциклопедія; редкол.: І. Ю. Левенець (голова), Ю. Шоповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 808 с.

6. Обушний М. І. Політологія: довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; за ред. І. М. Обушного. – К.: Довіра, 2004. – 599 с.

7. Процюк І. В. Влада як особлива категорія державознавства / І. В. Процюк // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право». – 2012. – Вип. 18. – С. 138–144.

8. Філософський словник соціальних термінів / під заг. ред. В. П. Андрушенка. – 3-тє вид., допов. – Х.: Р.И.Ф., 2005. – 672 с.

Гоменюк З. П. Філософсько-правове обосновання феномена державної влади (за Б. Кістяківським)

Осуществляется анализ явления власти, которое с юридической позиции выступает как право, возможность и полномочия распоряжаться и руководить подвластным объектом, потому акцентную доминанту следует ставить на государственной власти как факторе обеспечения стабильности,

единственном мощном арбитре в парадигме отношений между всеми субъектами общества.

В сформированном соответственно с определенным состоянием цивилизационного развития обществе власть детерминруется как неотъемлемый атрибут, признак и так сказать, «фундамент» государственности. Власть как социальное явление – это способность или потенциальная возможность наделенных определенными полномочиями людей принимать решения, которые влияют на действия других членов сообщества.

Ключевые слова: Б. Кистяковский, право, государство, государственная власть, правовое государство.

Homenjuk Z. P. Philosophical-legal ground of the state power phenomenon (after B. Kistjakovskim)

The article deals with the phenomenon of the power, that from legal position comes forward as a right, possibility and plenary powers to boss and manage a subject object, comes true, that is why an accentual dominant it follows to put on state power as factor of stability providing, only powerful arbiter in the paradigm of relations between all subjects of the society.

The power phenomenon is examined as one of the oldest public phenomena, in fact its appearance is fixed on the primitive stages of the human origin existence in family form, society or tribe, afterwards, in the different historical epochs of the human civilization development, provided with the features of public reality, mutating, this phenomenon absorbed the most ponderable legal artifacts.

Formed in accordance with certain civilization development the society power status is determined as an inalienable attribute, sign and so to say, «foundation» of the state system.

The power as the social phenomenon is ability or potential possibility of the allotted by certain plenary powers of the people to make decision, that influence on the actions of the other members of the association.

Defining the state as legal organization of people, that owns in all plenitude own, independent from anybody by independent power, a scientist B. Kistjakivsky supported this position to references to the authoritative foreign and home scientists, his contemporaries, whose looks divided quite often. Developing this idea, he thoroughly enough characterized power in the absolutely-monarchist state (the exceptional standard of that was autocracy of the Russian empire), comparing it to power in the constitutional states of Europe.

Imperious authoritarianism in Russia purchased the «hypertrophy of dominion». Examining essence of the state power on concrete examples, he appealed to follow explanation of the legal phenomena from position of the effective use «elements of structural activity of thinking».

Key words: B. Kistjakovskiy, right, state, state power, legal state.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

ПРАВОВИЙ ТЕКСТ ЯК СОЦІАЛЬНО-МОВЛЕННЕВЕ ЯВИЩЕ КОМУНІКАЦІЇ

Диференційовано визначення «правовий текст», «юридичний текст», простежено тенденції формування правового і юридичного текстів, правового дискурсу, розглянуто текст як комунікативну одиницю, висвітлено різні погляди на дефініцію поняття «текст», процес творення тексту, проаналізовано різні підходи до класифікації тексту як соціально-мовленнєвого явища, описано типи інформації, які містять правові та юридичні тексти.

Ключові слова: *текст, правовий текст, юридичний текст, правовий дискурс, право, масова комунікація, класифікація текстів, інформація, типи інформації.*

Постановка проблеми. Соціальна комунікація, як і будь-яке знаряддя суспільного впливу, послуговуючись правовими і юридичними текстами, здійснює співвіднесення суспільного буття із конституційними правами й свободами громадян та організацій. А правовий дискурс (і правовий текст, який є матеріально вираженим результатом правового дискурсу), як важлива складова комунікативної системи, через засоби масової інформації, зокрема друковані, забезпечує правову взаємодію громадян і вдосконалення взаємозв'язків між усіма суб'єктами суспільства.

Стан дослідження. Зростає кількість досліджень із вивчення проблем функціонування мови в засобах масової комунікації. Над цим питанням працювали такі відомі вчені: Т. Ван Дейк, Алан Белл, Мартин Мантгомері, Роберт Фаулер, Б. Кривенко, І. Лисакова, В. Костома-ров, Т. Добросклонська, Г. Солганик, Г. Почепцов, М. Яцимірська, Ф. Бацевич, А. Капелюшний та інші. Вчені звертали увагу на визначення функціонально-стилістичного статусу мови ЗМІ, способи вивчення різноманітних типів медіатексту, вплив на мову ЗМІ соціокультурних факторів, лінгвомедійні технології впливу медіатекстів на свідомість комуніканта.

Мета статті полягає в аналізі правового тексту як соціально-мовленнєвого явища комунікації. Успішному досягненню цієї мети сприяє виконання таких завдань: окреслення дефініцій «правовий

текст», «юридичний текст», простеження тенденції формування правового і юридичного текстів, правового дискурсу, розгляд тексту як комунікативної одиниці, представлення різноманітних поглядів учених на поняття «текст», процес творення тексту, аналіз відмінних підходів до класифікації тексту як соціально-мовленнєвого явища, опис типів інформації, що містять правові та юридичні тексти.

Виклад основних положень. На основі значень термінів «правовий», «юридичний», «текст», які подані у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, сформулюємо визначення правового та юридичного текстів.

Правовий текст – це комунікативна одиниця, підвид універсального тексту із ознаками цілісного, завершеного, зв'язного твору як явища мовної і позамовної дійсності, що відображає правові соціокультурні традиції, конститує захист прав і свобод людини і громадянина через передання та збереження інформації у процесі правової комунікації [1, с. 1436, 1101].

Юридичний текст – це відтворений письмово документ, пов'язаний із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням [1, с. 1436, 1644].

Правова комунікація (масова) сформована як засіб трансляції соціально-нормативної інформації, яка програмує правові відносини та праворозуміння у суспільстві, слугує створенню синергетичної рівноваги у намірах громадян і держави.

На тлі розвитку сучасної масової комунікації виразно простежуються тенденції формування правового і юридичного текстів, фахового правового дискурсу. Наприклад: *«На жаль, на правові інституції, які мали б бути на сторожі Основного Закону, жодних сподівань суспільство вже давно не покладає. «Кишеньковий» Конституційний суд, особливо в теперішньому складі, став зовсім передбачуваним, бо працює за принципом політичного флюгера. Міністерство юстиції при теперішньому очільнику само ж і продукує ці неконституційні законопроекти. Та й опозиція не знаходить часу, аби готувати конституційні подання та бодай привертати увагу суспільства до фактів порушення Конституції»* (тижневик «Дзеркало тижня», далі – ДТ), 11 лют. 2010 року).

На цю тенденцію (формування правового і юридичного текстів, фахового дискурсу) впливають:

1) розвиток сучасних форм правової освіти, які формують обсяг і зміст інформації; правову культуру;

2) зростання розуміння державою та громадянами важливості циркуляції правової та юридичної інформації, в основі якої – вища мета: забезпечення панування верховенства права;

3) зростання кількості транснаціональних учасників обміну і правовою, і протиправною інформацією в мережі різноспрямованих засобів масової комунікації;

4) зростання інтересу до правової інформації;

5) продовження розвитку дискусії у правовому дискурсі щодо способів і методів встановлення правопорядку в країні.

Текст розглядається насамперед як соціально-мовленнєве явище, комунікативна одиниця. Virізнюють три підходи до класифікації текстів: комунікативний, лінгвістичний (структурний) та семіотичний. За комунікативним аспектом розрізняються тексти з різноманітною настановою на адресанта, адресата, код і повідомлення. Аналізуючи текст із погляду його лінгвоструктурних особливостей, виділяють тексти з такими опозиційними характеристиками: граматично відзначені/не відзначені, повні/неповні, клішовані/не клішовані. Семіотичний підхід припускає аналіз синтаксису, семантики, прагматики текстів [2, с. 413].

Різноманітність підходів до тлумачення тексту пояснюється складністю цього поняття і важливістю його для людини.

З погляду прагматики виокремлюють кілька типів інформації:

а) змістовно-фактуальну (ЗФІ);

б) змістовно-коцептуальну (ЗКІ);

в) змістовно-підтекстову (ЗПІ) [3, с. 27].

Змістовно-фактуальна інформація містить повідомлення про факти, події, процеси, які відбуваються у реальному або віртуальному світі.

Наприклад: *«У 2005 р. президент вирішив «підитовхнути» УАПЦ до возз'єднання з УПЦ КП. У вересні 2005-го відбулися засідання об'єднуючих комісії УПЦ КП і УАПЦ, а в жовтні того ж року – засідання спільної конференції єпископату УПЦ КП і УАПЦ, де було ухвалено ... документі конференції навіть було названо можливу дату проведення об'єднаної собору – 19 листопада 2005 р.»* (ДТ, 15 лют. 2010 року).

Змістовно-коцептуальна інформація повідомляє читачеві індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, описаними засобами ЗФІ. Така ЗКІ виводиться з цілого тексту і є творчим авторським переосмисленням того, що сприймається, відтворюється

автором. ЗКІ потребує тлумачення, що стає можливим у разі занурення не лише у текст, а й у дискурс. Тому декодування тексту потребує знання епохи, мовних особливостей жанру, стилю, індивідуальності автора. Отже, ЗКІ складається із замислу автора та змістової інтерпретації. Змістовно-підтекстова інформація (ЗПІ) пов'язана з глибинним змістом, який криється у конотативних співзначеннях та породжується асоціативними зв'язками читацького сприйняття [3, с. 2].

Сучасна лінгвістична наука в дослідженні тексту сягнула за межі речення, формує прагматичну парадигму, надає перевагу комунікативно-дискурсному аналізу. Виникли нові лінгвістичні концепції, теорії, дослідження, на основі яких ґрунтуються новітні мовні дисципліни. Система поглядів на текст як об'єкт дослідження розширила свої межі, охопивши психологію людини, її свідомість, мислення, сприйняття, емоції в культурно-соціальному контексті. Активно розпочала розвиватися когнітивна наука (Дж. Міллер, Т. Майєрс, К. Браун), психолінгвістика, теорія лінгвістичних гештальтів (Дж. Лакофф), діяльнісна концепція мови, тобто трактування мови як діяльності, процесу (В. Гумбольдт), лінгвістична прагматика, теорія мовленнєвих актів (Дж. Остін, Дж. Р. Серль, З. Вендлер), вивчення тексту як «мови дії» та ін. [4, с. 364].

У комунікативній лінгвістиці деякі вчені текстом називають процес спілкування. Інші розглядають текст як результат спілкування, співвідносячи його з поняттям «дискурс».

Ф. Бацевич пояснює текст як результат спілкування (інтерації та трансакції), його структурно-мовна складова і одночасно кінцева реалізація; структура, в яку втілюється «живий» дискурс після свого завершення [5, с. 147].

Для нашої оцінки правового газетного тексту важливим є твердження В. Іванова, який зазначає, що кожний з елементів тексту містив би свою інформацію, якщо б не був включений у загальний текст як деяку ієрархію комунікативних програм, тобто в систему зв'язків.

Діяльність спілкування актуалізується в породженні та інтерпретації текстів. Не просто фіксуючих як деякі відрізки мовного потоку, але є певним способом реалізації комунікативно-пізнавальних програм. У цьому значення текст – це породження комунікативно-пізнавальної діяльності, яке стає її об'єктом. Текстову діяльність можна розглядати як самостійну діяльність з власним завданням та продуктом [6, с. 1].

Одним із основних напрямів оцінки лінгвістики тексту став аналіз структури тексту як важливого складника сприйняття літературного чи публіцистичного твору [7, с. 60]. З цього очевидно, що актуалізуються проблеми комунікативної організації тексту та текстової діяльності, а не питання семантичної або формальної близькості послідовно розташованих висловлювань. Отже, текст вивчають як засіб мовної комунікації, що вимагає від мовця під час розгортання текстового змісту дотримуватися певних прагматичних правил, які мають забезпечувати спільний для комунікантів обсяг знань – картину світу, презупозицію тощо [4, с. 364].

Структура тексту – це зв'язний тип організації смислового змісту тексту на рівні повної цілісності. Під час вивчення структури тексту повинні враховуватися три аспекти: матеріальні складові структури, відношення між ними, цілісність об'єкта [7, с. 60].

К. Серажим зазначає, що текст як елементарна (тобто базова, мінімальна й основна) зрима одиниця дискурсу – явище не тільки лінгвістичне, але і екстралінгвістичне. З погляду сучасної лінгвістики тексту (враховує лінгвістичні аспекти народження і сприйняття тексту), він є продуктом, що утворився внаслідок мовної специфіки та адресований мовній особистості. Окрім того, у тексті реалізується антиномія: системність/індивідуальність, без яких він не може бути пізнаваним, а отже – буде мертвим [8, с. 57]. Текст утворюється певною глобальною структурою, що містить у собі глибинну й поверхневу структуру [7, с. 60].

Існують три основні напрями, які вивчають різноманітність текстового змісту (інформативність тексту):

- 1) комунікативна модель текстового змісту (її запропонував К. Бюлер і розвинув Р. Якобсон). Вона охоплює такі складові: референційну, емотивну, вокативну, поетичну, металінгвістичну та фактичну;
- 2) ширші загальносеміотичні концепції, за якими зміст тексту розглядається в єдності його прагматичних і семіотичних компонентів;
- 3) вузькосемантичні концепції змісту тексту, у межах яких він диференціюється за рівнем експліцитності його компонентів – на експліцитну та імпліцитну складові [7, с. 61].

Текст загалом є одиницею дискурсу, одиницею правового газетного дискурсу є правовий текст. Газетний текст є породженням і відображенням ситуації. Автор сприймає ситуацію. Вона відображається у його свідомості, потім автор вибирає й відбирає ті знакові форми, які, по-перше, максимально повно й адекватно відображають і виражають

задум, по-друге, – максимально відповідають «типу» реципієнта, входять у його знакову систему і змістовий код, що і дозволяє останньому сприймати і розуміти текст [8, с. 58]. Автор не тільки створює текст, а й певною мірою прогнозує його сприйняття іншою людиною. Отже, правовий текст є вербально вираженою і знаково зафіксованою реакцією на певну ситуацію.

На діяльність суб'єкта текстотворення впливають: основна комунікативна мета, прагматичні статуси суб'єкта та адресата комунікації. Автор, адресат і мета комунікації створюють прагматичну ситуацію породження тексту певного класу. Автор діє в тих умовах, які пропонує йому комунікативно-прагматична ситуація породження текстів певного функціонального класу [9, с. 12–13].

У процесі творення тексту, крім об'єктивних факторів, діють також суб'єктивні, до яких можна віднести інтелектуальні, моральні, психічні якості автора, його комунікативна компетенція, різноманітні екстралінгвістичні обставини (характер матеріальної маніфестації та розповсюдження тексту, інститути прихованої «цензури» та редагування), життєві обставини автора [9, с. 13].

Як основний засіб спілкування текст живе саме в комунікації: у моменти породження і сприйняття. Оскільки текст є твором людини, він пов'язаний з особливостями людської свідомості та мислення [10, с. 58]. На думку Б. Потятиника, «людина і текст перебувають у парадоксальних стосунках. Людина творить текст. Але і текст формує/деформує людину» [169, с. 23], що часто спостерігаємо у протиправній комунікативній діяльності окремих непрофесійних ЗМІ. Наприклад, повідомлення про олігархічні клани у сфері розподілу земель часто стають об'єктами опису в журналістській практиці. Це і розвінчування злочинної діяльності, і водночас спричинення появи вже дрібних нових фактів «земельних» порушень на ґрунті безкарності можновладців.

Висновки. Отже, правовий текст є продуктом, результатом правового дискурсу, який має специфічні особливості (типи інформації: змістовно-фактуальну, змістовно-концептуальну, змістовно-підтекстову), утворився внаслідок мовленнєвої діяльності та адресований мовній особистості. Відтак використання правової масової комунікації може сприяти нейтралізації комунікативного односпрямованого владного тиску, удосконаленню взаємозв'язків між усіма інституціями суспільства, продуктивності правотворчої, правотлумачної та правозастосовної діяльності у державі.

Юридичний текст – це письмово відображений документ, у якому зафіксовано відомості, пов'язані із законодавчими нормами, їх практичним використанням.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) В 27 / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.: іл.

2. Артамонова І. Газета – текст: засоби сегментації / Ірина Артамонова // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. (Львів, 28–29 жовтня 2005 р.) / за ред. М. М. Романюка; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики. – Львів, 2005. – С. 412–417.

3. Євграфова А. Заголовок як актуалізатор текстової інформації / Алла Євграфова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua>

4. Яцимирська М. Текст-дискурс як комунікативна сутність мовлення ЗМІ / Марія Яцимирська // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2004. – Вип. 25. – С. 363–369.

5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Флорій Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с. – (Альма-матер).

6. Іванов В. Ф. Текст та інші носії інформації в ЗМІ / В. Ф. Іванов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?Act=article&article=4>.

7. Серажим К. С. Структура тексту як складова процесу комунікації / Катерина Серажим // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Журналістика. – 2000. – Вип. 8. – С. 60–63.

8. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах суч. газетн. Публіцистики): монографія / Катерина Серажим. – К., 2002. – 392 с.

9. Радзівєвська Т. В. Текст як засіб комунікації / Тетяна Радзівєвська // АНУ Інститут української мови; відп. ред. М. М. Пешак. – К., 1993. – 194 с.

10. Бубнова Г. И. Письменная и устная коммуникация: Синтаксис и просодия / Г. И. Бубнова, Н. К. Гарбовский. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 272 с.

11. Потятиник Б. Установка на нічю / Б. Потятиник // Унікаючи апокаліпсису: зб. статей та матеріалів з філософії масової комунікації. – Львів: ЗУМЦНЖ, 1999. – С. 15–37.

Кость С. П. Правовой текст как социально-речевое явление коммуникации

Дифференцировано определение «правовой текст», «юридический текст», прослежены тенденции формирования правового и юридического текстов, правового дискурса, рассмотрен текст как коммуникативная единица, освещены разные взгляды на дефиницию понятия «текст», процесс

творения текста, проанализировано личные подходы к классификации текста как социально речевому явлению, описаны типы информации, которые содержат правовые и юридические тексты.

Ключевые слова: текст, правовой текст, юридический текст, правовой дискурс, право, массовая коммуникация, классификация текстов, информация, типы информации.

Kost' S. P. Legal text as a social and speech communication phenomenon

The definitions of «legal text», «juridical text» were differentiated; the tendencies of forming of juridical and legal texts, legal discourse were traced; the text as a communicative unit was considered; different views of the definition of the term «text» and the process of creating a text were showed; different approaches to the classification of the text as a socio-speech phenomenon were analyzed; the types of information containing legal and juridical texts were described. The subject of study is the legal text as a social and speech communication phenomenon. The legal text is a communication unit, a subdivision of the universal text with the attributes of integrated, complete, coherent work as a phenomenon of linguistic and extra-linguistic reality, reflecting the legal social and cultural traditions, constituting rights and freedoms of a man and a citizen by means of the transferring and storage of information in the course of legal communication.

The purpose of the study is to analyze the legal text as socio-verbal communication phenomena. For successful achievement of the purpose it is necessary to perform the following tasks: to delineate the definitions of the concepts of «legal text», «juridical text»; to trace the forming tendencies of the legal and juridical texts; to consider the text as a communicative unit; to show different views of scholars on the concept of «text», the process of creation of a text; to analyze different approaches to the text classification as a socio-speech phenomenon; to describe the types of information including legal and juridical texts. In the course of work the bibliographic and descriptive methods were applied.

The main results of the research lie in distinguishing between the concepts of «legal text» and «juridical text», the statement that the legal text is visible, materially expressed consequence of legal discourse, highlighting trends on the basis of which the formation of legal and juridical texts takes place.

Set forth opinions and provisions can be used in practical activity of journalists, PR specialists, lawyers. Thus, the legal text is the product, the result of legal discourse having specific features (types of information: content-factual, content-conceptual, content-underlying), originating from the speech activity and addressed to the linguistic identity.

Key words: text, legal text, juridical text, legal discourse, law, mass communication, classification of texts, information, types of information.

Стаття надійшла 5 червня 2014 року

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРАВА У СПАДЩИНІ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО

Зважено на визначну постать українського громадського діяча і доктора права Костя Левицького. Окреслено широкий спектр проблем, яким він присвятив своє життя, перебуваючи в Галичині і за її межами. Акцентовано на ключових правових проблемах, які поставали для українців щоразу зі зміною влади. Встановлено цінні філософсько-правові ідеї тогочасного права у формулюванні Костя Левицького, виплекані ним на основі аналізу функціонування австрійського права у Галичині.

Ключові слова: історична спадщина, витоки права, філософські проблеми права, правничі галузь, розвиток видавничої справи.

Постановка проблеми. Україна, володіючи величезною правовою, культурною, історичною спадщиною, на жаль, досі, як і правничі наука, не до кінця використовує успадковані ідеї розвитку національного права. Держава не спричинилася до системного відтворення історичного контексту становлення норм права задля поступу української державності і національного права. Сьогодні в науці творчо не реалізовані засадничі витоки успадкованої науки держави і права, біля джерел яких стояли вчені із Галичини. Серед них і така видатна постать, як Кость Антонович Левицький (1859–1941), доктор права, адвокат і публіцист.

Стан дослідження. На жаль, із багатьох причин (і ідеологічних, і політичних, економічних та ін.) дослідники оминали проблематику розвитку права на теренах Галичини та у зв'язку з цим системно не оцінювали особистий внесок тих громадських і політичних діячів, які у складних умовах поневолення намагалися сприяти розвитку національних ідей розвитку права і держави. Як правило, робили вони це, використовуючи зіставний аналіз австрійського, польського та російського права, чим формували основи розвитку вітчизняної юридичної науки.

Мета статті – увести в науковий обіг ім'я видатного українського правника і громадського діяча XIX–XX ст. Костя Антоновича Левицького, акцентуючи на його науковому спадку, присвяченому проблемам юриспруденції.

Виклад основних положень. К. Левицький – найвизначніший політичний діяч Галичини кінця XIX і першої половини XX століття, дійсний і почесний член НТШ та «Просвіти», він же співзасновник і провідний діяч багатьох політичних, культурних і економічних установ. Народився К. А. Левицький у Тисмениці на Станіславщині у священничій родині, гімназію закінчив у Станіславі, університет – у Львові. Ступінь доктора права одержав 1884 року. Він – співзасновник Української Національно-Демократичної партії (1899 р.), згодом її голова, начальний директор Крайового Союзу Кредитового (пізніше – Центробанк) (1898–1939) рр.), перший президент Крайового Союзу Ревізійного (з 1904 р.), а також Товариства Українських Правників у Львові, редактор «Часописі правничої» (1889–1900 рр.), посол до австрійського парламенту і Галицького сейму, Голова Українського Парламентарного Клубу у Відні і Українського Сеймового Клубу у Львові, очолив Головну Українську Раду у Львові (1914 р.), Загальну Українську Раду у Відні, перший голова уряду ЗУНР (1918 р.). Після окупації Галичини поляками був членом галицького уряду у Відні, повернувся до Галичини (1924 р.), але вже не брав назагал участь у політичному житті, очолюючи різні культурні, господарські і фахові установи. К. Левицький – Голова Союзу Українських Адвокатів і редактор журналу «Життя і право» у Львові, член Начальної Ради Адвокатської Варшави (1935–1939 рр.), засновник і голова Української Національної Ради у Львові (1941 р.).

Заслуговує на увагу така обсяжна і різноспрямована подвижницька праця, яка до цього часу поглиблено і всебічно не вивчена. Є короткі бібліографічні довідки про К. Левицького в Енциклопедії Українознавства, у Юридичній енциклопедії. Він – автор праць і статей на історично-політичні та правничі теми: «Німецько-український правничий словник» (перше видання 1893 р.), друге видання, яке побачило світ 1920 р., а відома його «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.» – у 1926 р.; «Історія визвольних змагань галицьких українців в часі світової війни 1914–1918 рр.» – у 1928 р.; цікавою по-філософськи сформованою є документальна публіцистична праця під назвою «Великий зрив» – у 1931 р.

Кость Левицький перекладав українською мовою австрійські закони, розробляв українську юридичну термінологію, підсумком чого стало авторитетне видання Німецько-українського правничого словника, а також наукової праці «Про права руской мови» (1896 р.). Як дослідник із питань права, він вивчав проблеми конституційного права

та українського конституціоналізму, конструктивні ідеї якого були сформовані Українською Національною Радою під головуванням К. Левицького у Тимчасовий Основний Закон ЗУНР. Дослідник розробляв та удосконалював виборче право і законодавство як інститут конституційного права, брав участь у проєкті реформи виборчої ординації до Галицького сейму, а в період існування ЗУНР – головував у комісії виборчого законодавства Української Національної Ради.

Задіюючи значний для наукового обігу пласт творчого спадку Костя Левицького, який, на наш погляд, сьогодні становить суттєву прогалину в історико-правовому та філософсько-правовому вченні, зокрема у правотворчих процесах у Галичині, така праця акцентує на їхніх витоках, а також на перспективах розвитку вітчизняного права, зокрема філософії права. Візьмемо для прикладу його працю «Правна охорона необхідного маєтку зобов'язаного» (1898 р.), в якій, розглядаючи суспільно-економічні питання про приватні спори: «кілько вільно взяти зобов'язаному, чи все, що він має, чи ні?», автор статті «Правна охорона необхідного маєтку зобов'язаного» акцентує на тому, що право є носієм справедливості і рівності для всіх людей. Автор зауважує: «Новочасне право намагає ся погодити суперечні інтереси вірителя і довжника, але мимо того бачимо, як беруть з хати остатню свитину, як спекулюючий лихвар виганяє з хатини вдову з сиротами, тай питаємо ся: чому оно так діє ся, чи так позваляє право? Довжник нарікає, що ему право не дає охорони, а невдоволений віритель, що ему право дає за мало помочи до здійсненя належного домаганя. Присягане правіжу переходить в борбу о жите-буте одиниць суспільних а з тих одиниць переносить ся на цілі верстви суспільности, що ставить прилюдно в обороні свого естования правіж маєткового «minimum»...

Автор, спираючись на природні права громадян, зауважує: «Не дасть ся заперечити, що провідною ідеєю того змаганя є признане висшого значія для добра суспільности перед добром одиниць та в дальшій для охорони слабшого перед економічно сильнішим. Найуправнений утратить частину правіжу або й цілу свою належність, але най не доводить до цілковитої руйни свого зобов'язаного, та ціла суть річи того вічного питання суспільного лежить в тім, де і як покласти тоту межу, поза котру не мож поступити».

К. Левицький апелює до історико-правових аналогій і зауважує: «Вязнене за довги широко було знане в староримскім праві а також і в старонімецькім праві. Але і нині ексукутива маєткого права не полишає вільної особи чоловіка. Провинена невиплатність довжника потягає

за собою карноправну одвічальність. Тим способом так зване вязнене за довги і в новім законодавстві не вийшло з уживання, противно в найновіших часах у нас прибрало досить широкі розміри, до чого дало привід легкодушне а навіть просто визискуюче поступоване несумлінних людей, що уміють укрити свої засоби маєткові на очевидну страту або й руїну маєткову других. Тут отже етичні засади права уступили невідрадній дійсности людського життя».

К. Левицький формує аргументацію, залучаючи класичні основи права. Він стверджує, що «...вже і в праві римськім подибуємо докази на то, що не всі предмети зобовязаного підпадали екзекуції, позаяк потрібна одіж і домашна обстава були виняті з'під займу вірителя, як також живий і мертвий інвентар господарский, однак сей інвентар тоді не підпадав екзекуції, коли зобовязаному не продавано его посілости недвижимої, то є як довго невільники, воволи і наряди рільнічі мали своє призначене на ґрунті та могли уважати ся за господарский fundus instructus, як то й у нас пояснено декретом надворним з 7. цвітня 1826, 3. з. с. 2178, відтак законом з 10. червня 1887. В. з. д. 74, і в §. 252. нового уставу екзекуційного що-до приналежности по мисли §§. 294 до 297 з. кн. з. ц.» [9]. Автор робить закономірні і аргументовані висновки: «Взагалі питанє про minimum естования, щб у всіх поступових сторонництв становить нині одну з головних точок програм політичносупільних, не є новою справою, але старою як сьвіт, щб виринає на зверх то сильнійше, то слабше, в мірі сучасних відносин економічних. З тими відносинами мусить також числити ся право...».

Висновки. На підставі малодосліджених і вперше уведених у науковий обіг праць Костя Левицького виникає потреба і нагода поновому оцінити передумови формування філософсько-правової та історико-правової науки, вплив на їх розвиток утворення державності в Галичині на початку ХХ ст.; організацію та діяльність державних органів у Галичині. Повноцінний аналіз філософсько-правової спадщини Костя Левицького дасть змогу надати нового імпульсу розвитку сучасної вітчизняної науки, відкрити перспективи оновлення пересмисленого правотворчого життя держави. Філософсько-правове вчення автора-правника є яскравою віхою в історії цієї науки не лише в Україні, але й у Росії, Австрії та Польщі.

1. Енциклопедія Українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. В. Кубійович; перевид. в Україні: в 11-ти т. – Львів, 1993. – Т. 3. – 493 с.

2. Юридична енциклопедія: у 6-ти т.т. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. – Т. 3. – 789 с.
3. Енциклопедія сучасної України: у 12-ти т. – К.: Національна академія наук України. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2012. – Т. 12. – 711 с.
4. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 336 с.
5. Життя етносу: соціокультурні нариси: навч. посібник / Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степико та ін. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.
6. Івановська О. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навч. посібник / О. Івановська. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – 264 с.
7. Основи етнодержавознавства: підручник / за ред. Ю. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
8. Пономарьов А. Українська етнографія: курс лекцій / А. Пономарьов. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
9. Часопись правнича. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1898.

Рыбак В. О. Философское осмысление права в наследстве Костя Левицкого

Обращено внимание к выдающейся личности украинского общественного деятеля и доктора права Костя Левицкого. Определен весь широкий спектр проблем, которым он посвятил свою жизнь, находясь в Галичине и за ее пределами.

Акцентируется на ключевых правовых проблемах, которые возникали для украинцев каждый раз со сменой власти. Установлено ценные философско-правовые идеи тогдашнего права в формулировке Костя Левицкого, сформулированные им на основании анализа функционирования австрийского права в Галичине.

Ключевые слова: историческое наследие, истоки права, философские проблемы права, юридическая отрасль, развитие издательского дела.

Rybak V. O. Understanding right of inheritance Kost Levytsky

This article focuses on the prominent Ukrainian figure and the doctor of law Kost Levytsky. It depicts a wide range of problems he devoted all his life to staying in Halychyna and beyond it. It concerns the key legal issues important for Ukrainians every time with the change of power. These philosophical and legal ideas were established by Kost Levytsky on the basis of the analysis of Austrian law in Halychyna. Nowadays, there is not any sign of complex analysis based on the inherited law of Poland and Austria- Hungary as well as personal contribution of some outstanding figures, including Kost Levytsky.

Kost Levytsky was a publicist, an editor of the magazine «Chasopys «pravnycha» (1889–1900), Zhyttia i pravo, the president of the Union of Ukrainian

Lawyers, an honorary member of the Shevchenko Scientific Society in Lviv, the co-founder of the Ukrainian National Democratic party (1899), the first president of the Audit Union of Ukrainian Cooperatives (1904), and the Ukrainian Bar Association in Lviv. Kost Levytsky was the first head of Western Ukrainian National Republic government (1918) who later headed different cultural, professional and economic institutions.

He also translated Austrian laws into Ukrainian and is known as an expert of legal terminology. Legal issues are widely represented in his scientific heritage. However, the most attention is paid to the issues of constitutionalism and functioning of natural law illustrated in the article «Legal protection of necessary required estate of the obliged person».

Philosophical and legal doctrine of this prominent scientist is a bright milestone in the history not only in Ukraine but also in Poland and Austria.

Key words: *historical legacy, the origins of law, philosophical problems of law, legal specialization, development of publishing process.*

Стаття надійшла 26 травня 2014 року

УДК 340.12

А. С. Токарська

ЗЛОЧИНИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ

Розкрито потенційні вимоги щодо безпеки особи та сучасні злочини проти неї в інформаційній війні, яка у XXI столітті стала передвісником розв'язання проти нашої держави сучасної війни. Світова мас-медійна практика хоча і має правові оцінки інформаційної (словесної) агресії, однак такої інфовойни жодна з країн ще не переживала. Участь мас-медіа в ній трактується як співучасть у злочинах.

Розглянуто впливи ЗМІ, що руйнують психологічні основи людського буття та грубо порушують правові норми, масовано атакують суспільну та індивідуальну свідомість, актуалізується пошук способів зупинення або нейтралізації завданої в інформаційній війні шкоди в межах міжнародного права.

Ключові слова: *злочин, безпека особи, інформаційна війна, агресія, міжнародне право.*

Постановка проблеми. Однією із фундаментальних потреб людства є запобігання війні та створення безпекових умов для реалізації прав і свобод особи, громадянина і людини. Не лише їх, а й суспільства і держави. У системі міжнародних відносин і міжнародного

права архаїчними стали такі концепції, як «баланс сил», «баланс інтересів», що мають соціально-психологічний зміст. Зсилаючись на авторитетного вітчизняного дослідника О. Мережка, політика міжнародного права прагне до зміцнення почуттів взаємної довіри між різними народами і посилення відчуття безпеки, а «одним із головних завдань є запобігання війні засобами зниження впливу агресивних тенденцій у масовій свідомості» [4, с. 117], яка найбільше зазнає руйнації через мас-медійні впливи.

У гібридній сучасній війні злочини виявилися теж гібридними. Такими вони стали у гібридній інформаційній війні. У це поняття вкладаємо значення небезпечності впливу агресії вербальними і невербальними засобами, що призводять до психічних, фізичних наслідків, які завдають шкоди здоров'ю і життю особи не менше, «як танки, БТР і «калаші».

У понятті «війна» автори справедливо зауважують правовий і психологічний компоненти. Тут, зважаючи на сучасну політичну ситуацію в державі із розв'язаною вже тривалою інформаційною агресією проти України із тисяч зареєстрованих на території Росії акаунтів нібито українських користувачів, з'являються електронні листи, повідомлення в соцмережах на тлі засилля російського мас-медійного продукту, переваги книжкової продукції над вітчизняною, надміру кінопрокату, зірок естради та ін. Не лише відсутність стійкої юридичної свідомості індивідів, непевність правових переконань призводять до інформаційної війни. Відсутність політики права, яка б діяла на випередження, дається взнаки.

Стан дослідження. Лише окремі дослідники, які вивчають політику ЗМІ, раніше привертати увагу до інформаційної небезпеки, яка переслідує нашу державу. Серед цих учених – Дж. Дворкін, В. Василюк, К. Жоль, М. Карчевський, Р. Калюжний, С. Климчук, А. Мережка, А. Лобода, Б. Потятиник, К. Полетило, Н. Савінова, Дж. Фейнберг, С. Фромм, Г. Штрамайер та ін. Однак сучасні масштаби інформаційної війни ніхто із дослідників права і мас-медіа не міг передбачити, відтак новітні суспільно небезпечні діяння (кібернетичні злочини, інформаційна експансія, впливи на свідомість населення, кібернетична інтервенція та ін.) не оптимізовані у чинному законодавстві, що регламентує відповідальність за злочини в інформаційній сфері.

Виклад основних положень. Інформаційні злочини – це порушення права особи на правову та психологічну безпеку, завдання моральної шкоди і порушень психічної та психологічної рівноваги.

Факти інформаційної агресії через комунікативні канали складно доводити. Зарубіжні дослідники констатують навіть «їхню невидимість».

Джералд Дворкін уводить поняття «невидимих правопорушень», до яких належать так звані злочини без жертв, а ще й різноманітні випадки, коли жертви не усвідомлюють, що відбувається злочинна дія [6, с. 482]. Вважаємо це одним із небезпечних різновидів злочинів в інформаційній війні сучасності. До них відносимо підбурювання до спротиву, ненависті, протесту (перекриття доріг, блокування авто-трас міжнародного значення, пікети владних установ та ін.).

Провокування злочинів відбувається тоді, коли індивіда, як твердить Дж. Дворкін, спонукають здійснити злочинну дію, якої він не здійснив би, якби його не спонукали, не переконували й не втягували. На жаль, автор визнає, що умови, за яких можна виявити провокування, й теоретичні основи цієї обставини, що звільняє від відповідальності, досі є предметом юридичних дискусій [6, с. 484].

«Використання провокування як виправданої обставини зосереджується на діях відповідача і на відносній осудності тих дій». Фактично інформаційні провокації як злочинні діяння виявляються одним із різновидів інформаційної агресії, у працях дослідників осмислені у США. Однак новий досвід сучасної інформаційної війни доводить ще і наявність деяких злочинних видозмін: пропагандистське маніпулювання, «фейки», міфологізація війни, маніпулювання незадоволеними настроями та ін.

Нові обставини змушують нас через мас-медійні злочини Росії глибше вникати у цю проблематику. Дж. Дворкін справедливо зауважує, що питання легітимності створеного урядом злочину, на жаль, нехтують. Які вартості опиняються під загрозою внаслідок використання запобіжних методів правозастосування? Чи повинні ми розрізняти державних службовців і окремих громадян як мішені таких методів?

Дж. Дворкін дає відповідь: якщо уряд спонукає, пропонує, ініціює, започатковує або навіває злочин, тоді намір походить від держави [6, с. 488].

Така держава – інфоагресор – має відповідати за законами міжнародного права. Це не просто. Складність питань визначення джерела наміру доводить, що питання, чи був злочин створений, – дуже непросто розв'язати.

Однак світова практика вже нагромадила деякий досвід виявлення і доведення у судах злочинного умислу, оскільки свобода слова має свої межі. Держава повинна подбати про захист від злочину

інформаційного характеру (дезінформування, навіювання паніки, страху, обман, наклеп, напівправа, залякування, шантаж).

Заувага Джоела Фейнберга стосується державного примусу, який в умовах свободи слова, на думку дослідника, виправданий тільки тоді, коли запобігає особистій або суспільній шкоді. Автор спирається на твердження Міла, який вважає, що ми повинні шукати наших ідеологічних ворогів і пропонувати їм публічні форуми, на яких вони можуть викладати та обстоювати свої погляди або, не спромігшись на це, наймати «адвокатів диявола» й захищати непопулярні погляди в школах під час публічних дискусій, і в цьому є причини: ці пропозиції дослідника (Міл) забезпечують підстави й для так званої «змагальної теорії політики» [6, с. 532].

Інформаційні злочини, на жаль, перебувають в іншому полі – не правовому. І сенс «змагальності» виявляється кінцево зневажений. Злочинна сутність інфовійни наповнена наклепами. Джоел Фейнберг визначає наклепницькі твердження як такі, що шкодять репутації способом, якому властива тенденція погіршувати думку або породжувати неприхильні почуття й думки [6, с. 533].

Спонування одного індивіда щодо іншого діяти добровільно, надаючи (нав'язуючи) своє бачення інформації, спричиняє відповідальність обох за дію, якщо та дія злочинна.

Повертаючись до Дж. Фейнберга, наведемо цілком слушний його аргумент: мало є підстав звільнити від відповідальності промовця, який «просторікує перед підігрітою юрбою» лише з тієї причини, що індивіди, з яких складається юрба, – вільні дорослі, здатні за даних обставин утримуватися від насильства. «Пристрастями юрби набагато легше маніпулювати, ніж пристрастями і діями окремих індивідів». Хоча якщо це вони (і юрба, і індивід) діяли «добровільно під власну відповідальність» [6, с. 546].

Чейфі, на якого зсилається Дж. Фейнберг, таке провокування насильства, підурення до злочину чи повстання назвав «звичайним кримінальним правом слів». До відповідників цих злочинів у загальному праві віднесені бунт, порушення громадського спокою, спонування та підбурення словом до злочину. Чимало урядів «заклики до бунту» проголошували злочином. Бачення правників полягає в тому, що ці злочини треба розглядати в контексті «звичайного кримінального права про слова» [6, с. 546].

Провокування протестів (пікетів) заподіюють, вочевидь, суспільству більше шкоди, ніж добра. З іншого боку, така оцінка –

це «юридичні зайвості». Найгірше те, що вони зневажають вартості, які зазвичай захищає свобода слова [6, с. 547]. Так розкритикований американський Закон 1798 р. – аналог англійського Закону Фокса 1792 року про пасквілі – призвів до покарання за найменшу політичну неортодоксію в істеричній реакції на Французьку революцію і наполеонівські війни.

Справедливим було (і має бути) те, що кримінальне право використовує критерій явної та безпосередньої небезпеки для підбурення й порушення громадського спокою. Вважаємо так і досі тому, що «звичайно право про слова з його суворим критерієм безпосередньої небезпеки надто м'яке, щоб запобігти серйозній шкоді», а тому неминучим постає доповнення законами про небезпечну схильність слів переходити у незаконні дії. Для цього необхідно тільки, щоб відповідач (намірявся) опублікував свої слова, а не мав намір спричинити ними якусь подальшу шкоду. Щоправда, Верховний суд США визнав це суперечністю в I поправці до Конституції. Необхідною мірою запобігання шкоді є заборона на слова, що підривають повагу та вірність, а отже, у перспективі сприяють «набагато тяжчій шкоді».

Якщо ж комунікатор уживає прийом нагнітання пристрастей не безпосередньо, щоб порадити чи закликати до насильства, а радше для того, щоб обстоювати його, це теж вимагає покарання. Таким є ще один різновид злочину.

Окреслюючи «конттури раціонального обґрунтування критерію явної і безпосередньої небезпеки як своєрідної опосередковувальної норми при застосуванні принципу шкоди у сфері політичних висловлень», Джоел Фейнберг стверджує: все, що має вплив на державну політику, дуже важливе, і «щонайбезпечніші часи – коли йдеться про питання війни і миру – то важливіше тримати відкритими всі можливі шляхи до істини та мудрості». Тільки інтерес національної безпеки може переважити суспільний інтерес! Жертвувати суспільними перевагами свободи слова безглуздо, якщо національна безпека «опиниться під певною загрозою» [6, с. 550–551].

Зіткнення суспільних інтересів (захід-схід, євроінтеграціоністський союз) у час війни треба кваліфікувати на тлі критеріїв «явної й безпосередньої небезпеки». Однак авторитетний вердикт відомого вченого Дж. Фейнберга цінний у площині всіх заявлених ним суперечностей і оцінок: вочевидь, саме це певною мірою і пояснює сумний реєстр видимих і невидимих жертв людської жорстокості, несправедливості та війн.

Очевидно, що наш національний дискурс про свободу слова недостатній. А якщо, дотримуючись позиції Генрі Луїса Гейтсом Молодшого, виявляти гіпотетичність і втрату аргументів, «згодом можна позбутися і свобод, що їх вони мали захищати» [6, с. 577].

Уточнення міжнародно-правової відповідальності «не менш важкі, ніж важливі». Постійний перегляд норм міжнародного права у доволі розвиненій сфері – комунікаційній – актуалізований з метою виявлення складнощів і «слабких місць», урахування нових воєнних фактів. Якщо цього ми не робитимемо, то й далі «самовдоволено дрейфуватимемо у глухі закутки і трясовину» [6, с. 533].

Встановлюючи межі повної свободи слова, треба говорити про дозвіл вільно висловлюватися із результатом: що більше принесе така свобода – зла чи добра.

У Дж. Фейнберга існує поняття «недозволеного заподіяння шкоди». Відтак варто визначити сфери, де більше значення має «уникання неправди, ніж набуття істини».

Мас-медійні напади, дезінформація, наклепи, обман, шантажування, залякування мирного населення доводять: злочинні діяння суперника, адресовані масовому читачеві і глядачеві, суттєво погіршують морально-психологічний стан громадськості і в підсумку руйнують національну безпеку України.

Ефективний захист інформаційного простору може бути створений лише за умов додержання державної політики щодо протистояння інформаційній війні, розв'язаної іншою державою. Ми не сподівалися на будь-яку війну, а на інформаційну тим паче. Відтак неготовність до неї з нашого боку в ній критична. Зомбоване маніпуляційними умисними «мантрами» населення Криму, Донбасу (щоправда, лише окремі його верстви) настільки піддалося агресивним мас-медійним впливам, що складно повірити в те, як так швидко і глибоко можна викликати ненависть до всього, що зветься «Майданом».

Нам потрібна новітня управлінська, наукова, адміністративно-господарська й виробнича діяльність, підготовка кадрів та інших видів діяльності, створивши новий Закон України про «Інформаційну безпеку та захист громадян від інформаційної агресії». В основу Закону треба покласти принцип інформування та сучасного відповідно до міжнародних норм безпекового поширення інформації, як і відповідальність за злочинне її застосування на теренах інших держав. «Назріла необхідність включати забезпечення кримінально-правової охорони інформаційного простору, інформаційної інфраструктури,

свідомості населення та особи від суспільно-небезпечних посягань, а також запобігання таким діянням до завдань КК України» [9, с. 29].

Потрібна нова концепція юридичної та журналістикознавчої науки, політики міжнародного права. Вона повинна реалізувати наміри поступової трансформації відповідальності за інформаційні злочини з метою вироблення (на основі принципу доповнюваності) додаткових сучасних засобів забезпечення дотримання норм міжнародного права в інформаційній сфері.

Своєчасним є розширення меж комунікації, яка була б конкурентною у світовому масштабі. Потрібне відкриття кореспондентських пунктів в інших державах світу для протистояння інформаційним злочинам.

Висновки. Отже, хоча «закони інформаційної сфери розширюються та вдосконалюються», інформаційні права потрапили на сучасному етапі під військові загрози, серед яких війна, агресія були спроектовані і далі поглиблюються у світі саме мас-медійними засобами на теренах України. А це потребує кардинально переосмисленого нового законодавчого забезпечення, в якому варто по-новому поглянути на злочини в інформаційній війні, переоцінити мотиви, встановити аргументи щодо залишення суспільної небезпеки як ознак злочину, уточнити деякі питання кваліфікації і диференціації злочинів у міжнародному, відтак – національному законодавствах.

1. Полетило К. С. Судовий захист інформаційних прав і свобод людини і громадянина: монографія / К. С. Полетило. – Луцьк: Вежа-Друк, 2012. – 306 с.

2. Штротмайер Герд. Політика і мас-медіа / Герд Штротмайер. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2008. – 303 с.

3. Василюк В. Я. Інформаційна безпека держави: курс лекцій / В. Я. Василюк, С. О. Климчук. – К.: КНТ; Скіф, 2008. – 136 с.

4. Мережко А. А. Наука політики міжнародного права: истоки и перспективы / А. А. Мережко. – К.: Юстиніан, 2009. – 144 с.

5. Фромм Э. Бегство от свободы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ru/PSHO/FROMM/fromm02.txt>

6. Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Основи, 2007. – 1254 с.

7. Кісь Р. Глобальне-національне-локальне (соціальна антропологія культурного простору) / Р. Кісь. – Львів: Літопис, 2005. – 300 с.

8. Лобода А. Поняття та зміст правової безпеки особи / А. Лобода // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 10. – С. 121–125.

9. Савінова Н. А. Кримінально-правова політика забезпечення інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Н. А. Савінова. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 40 с.

Токарская А. С. Преступления в информационной войне

Рассмотрены потенциальные требования безопасности лица и современные преступления против него в информационной войне, которая в XXI веке стала предвестником современной войны против нашего государства.

Мировая практика масс-медиа хотя и имеет правовые оценки информационной (словесной) агрессии, однако такой инфовойны ни одна из стран еще не переживала. Участие СМИ в ней квалифицируется как соучастие в преступлениях.

Рассмотрено влияния СМИ, разрушающие психологические основы человеческого бытия и грубо нарушающие правовые нормы, массированно атакующие общественное и индивидуальное сознание. Актуализируется поиск способов остановки или нейтрализации причиненного в информационной войне вреда в рамках международного права.

Ключевые слова: *преступление, безопасность лица, информационная война, агрессия, международное право.*

Tokarska A. S. Crimes in the Information War

The article describes the potential requirements regarding the safety of a person and contemporary crimes against a person in a media war, which in the 20th century has become presage of modern hostilities outbreaken against our state. Although the global mass media practice has legal assessment of information (verbal) aggression, unfortunately such kind of media war any country has not experienced yet. Mass media implication in it is interpreted as complicity in the crimes. The influence of the media destroying the psychological basis of human life, outraging legal regulations and treacherously attacking social and individual consciousness were considered, the search for ways to stop or manage the damage caused by the information war within the International Law is actualized.

Mass media attacks, slander, fraud, blackmail, intimidation of the peaceful population prove: rival criminal acts addressed to mass readers and viewers, significantly impair the moral and psychological state of the public and eventually destroy the national security of Ukraine.

Effective protection of the information space can be created only under the conditions of following the state policy regarding the resistance to media war waged by another state. We did not expect any war, and least of all the information one. Thus defeat on our part in it is obvious. Being brainwashed by deliberate manipula-

tion "mantra" population of Donbas (to tell the truth some separate part of it) as far underwent to aggressive mass-media influence, that it's hard to believe how quickly and deeply one can cause hatred for everything that is called "Maidan", the new government, etc.

We have to make significant managerial, scientific, administrative, economic and industrial activities, personnel training and other types of activity having made a new law on "information security and protection of citizens against the information aggression." The basis of the law should contain the principle of taking into account the contemporary international security standards for disseminating information and liability for its criminal use in the territory of other states. We need a new concept of science, international law politics. It must implement the intent of gradual transformation of responsibility for the information crimes aiming to develop (on the subsidiarity principle base) additional advanced means of ensuring compliance with International Law in the information area.

Key words: crime, security of a person, media war, aggression, international law.

Стаття надійшла 29 серпня 2014 року

СУЧАСНА НАУКА ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ

*Prof. Andrzej Herbet, PhD Hab.
Department of Commercial Law
The John Paul II Catholic University of Lublin*

ECONOMIC SECURITY OF THE STATE AND THE POWERS OF THE MINISTER OF TREASURY WITH REGARD TO STRATEGIC ENTERPRISES – POLISH EXPERIENCE

Problem Setting. The problem of security of the state in many spheres of its operation related, directly or indirectly, to the economic activity is both a critical and sensitive matter in Poland. The justifiable desire of the state to ensure stability and proper functioning of the key industries, whether crucial for the needs of the population or for the strategic directions of the economic policy (infrastructure, energy generation, mining, trade in fuels and gas, defence industry), must be in fact restrained and dovetailed with the provisions of the 2 April 1997 Constitution of the Republic of Poland¹ and binding European law².

The principle of limited state interference underlying the liberal free market economy strips the state, in principle, of the direct and exclusive competence in the sphere of the *dominium*. Privatization of industry, financial institutions and other sectors of the economy initiated back in the 1980s has led to a situation in which the total ownership of enterprises by the State Treasury (hereinafter also «Treasury») – as a civil-law personification of the state itself – is a rarity. Also in the realm of the *imperium*, public authorities responsible for the economic condition of the country are anything but omnipotent in selecting the means (methods) of achieving the aforesaid objectives. The solutions adopted for that purpose cannot, for example, result in

¹ Journal of Laws of 1997, No. 78, item 483 as amended.

² See, mainly the Treaty on the Functioning of the European Union (consolidated version, providing for the amendments introduced by the Treaty of Lisbon; OJ UE 2010/C 83, hereinafter TFEU), in particular Article 49, Article 55, Article 63 and Article 65.

the so-called actual re-nationalization of certain industries, nor can they distort the basic principles governing the internal market (uniform, common market), especially the freedom of movement of capital and the freedom of establishment¹.

The aim of the article is to present instruments of control so-called «strategic enterprises», which are at the disposal of the Polish Minister of Treasury. The text shows the evolution of legal solutions adopted in this sphere, made mainly under the influence of European law. The author tries to analyse and systemize currently applicable legal regulations and take critical view on their efficiency.

The state of the problem solving. 1. Three separate and basic stages can be isolated in the development of adjustment mechanisms intended for safeguarding the economic security of the state in relation to strategic enterprises. The first stage marked a continuous withdrawal of the state from direct economic involvement; yet, the process was exceedingly slow and limited, thus enabling the Treasury, as a founder or majority shareholder of companies operating in some relevant fields, to maintain – under the general terms – the power of directly or indirectly influencing the business decisions taken in these entities. This mechanism became impracticable after their privatization and the acquisition of the controlling stake or interest by private owners (usually over 50%)².

¹ Case-law of the ECJ (now CJEU) is quite restrictive in this regard as it challenges, in most cases, the specific provisions granting the state a voting advantage or the right to object to the corporate decision of the company governing bodies. Cf. ECJ judgements: of 23 May 2000 in Case C-58/99, CEC v. Italian Republic; of 4 June 2002 in Case C-367/98, CEC v. Republic of Portugal; of 4 June 2002 in Case C-483/99, CEC v. French Republic; of 4 June 2002 in Case C-503/99, CEC v. Kingdom of Belgium; of 13 May 2003 in Case C-463/00, CEC v. Kingdom of Spain; of 13 May 2003 in Case C-98/01, CEC v. United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland; of 2 June 2005 in Case C-174/04, CEC v. Italian Republic; of 28 September 2004 in joined Cases C-282/04 and C-283/04, CEC v. Kingdom of the Netherlands; of 23 October 2007 in Case C-112/05, CEC v. Federal Republic of Germany; of 17 July 2008 in Case C-207/07, CEC v. Kingdom of Spain, or one of the recent judgements on this matter – the CJEU judgement of 8 November 2012 in Case C-244/11, CEC v. Greece; www.curia.eu.

² What still remains after that period are some specific provisions – still effective in some industries - ruling out the option of sale by the State Treasury of more than 50% of shares, or laying down special requirements for any privatization to go ahead.

2. The next stage opened with the adoption of the Act of 3 June 2005 on Special Powers of the Treasury and their Exercise in Companies of Special Importance for Public Order or Public Security¹ which entered into force on 19 July 2005 and was aimed to introduce into domestic law a number of instruments entrenching the position of the Treasury (regardless of the power of vote resulting from the size of shareholding) in companies of strategic importance to public order and security². These companies were listed in a regulation of the Council of Ministers³. The law of 19 July 2005 was the *lex specialis* for the laws universally regulating both the system of organization and the rules of operation of companies⁴ and the general rules governing the exercise of powers of the Treasury in corporate entities having the Treasury as a shareholder⁵. The funds allocated under the law to the Ministry of Treasury were referred to as the «golden veto» or –

¹ Journal of Laws of 2005, No. 132, item 1108 as amended, hereinafter «the ASP».

² This law has been extensively investigated and commented upon. See, for example, Bodnar, A. Sześciło, D. «Złote weto Skarbu Państwa a prawo wspólnotowe.» *Europejski Przegląd Sądowy* 5(2008), 11ff; Gordon-Trybus, M. *Złota akcja i złoty akcjonariusz w świetle prawa polskiego na tle wybranych systemów prawnych państw obcych i prawa wspólnotowego*. Toruń 2006; Grzesiok, P. «Złote weto Skarbu Państwa w polskich regulacjach prawnych.» *Przegląd Prawa Handlowego* 6(2007), 25ff; Katner, W. J. «Pozakodeksowe uprzywilejowanie akcji – konstrukcja „złotej akcji» Skarbu Państwa według ustawy z 2005 r.» In *Kodeks spółek handlowych po pięciu latach*. Ed. Frąckowiak, J. Wrocław 2006, 526ff; Mataczyński, M. «Złote weto w prawie polski na tle ustawy z 3 czerwca 2005 r.» *Przegląd Prawa Handlowego* 11(2005), 16ff; Przychodzki, M. «Szczególne kompetencje państwa w stosunku do spółek kapitałowych – analiza rządowego projektu ustawy o złotej akcji.» *Przegląd Prawa Handlowego* 4(2005), 31ff.

³ See successive regulations of the Council of Ministers addressing the list of companies of special importance for public order or public security dated: 13 December 2005 (Journal of Laws of 2005, No. 260, item 2174); 4 September 2007 (Journal of Laws of 2007, No. 178, item 1251) and 30 September 2008 (Journal of Laws of 2008, No. 192, item 1184).

⁴ See the Act of 15 September 2000 – the Code of Commercial Partnerships and Companies (Journal of Laws of 2000, No. 94, item 1037 as amended; hereinafter «the CCPC»).

⁵ See, in the first place, the Act of 8 August 1996 on the Principles of Exercise of Powers resting with the State Treasury (Journal of Laws of 2012, item 1224).

less precisely – «golden share» held by the Treasury. On the other hand, that law revealed a number of drawbacks such as: the use of unclear and ambiguous statutory criteria defining the company activities to be obligatory reported to the Minister of Treasury (hereinafter: «the MT») for consent, the sanction of invalidity of action in the absence of prior notification, a significant number of sectors falling under the statutory regulation without a convincing rationale for them being related to public order and security, the establishment of the cost-generating institution of observers, appointed and paid by the MST.

Considering the foregoing, on 15 December 2006, the European Commission (hereinafter: «the EC»), by referring to the procedure laid down in Article 226 of the Treaty establishing the European Community (hereinafter: «the ECT»), instituted formal proceedings against Poland for the alleged violation of Article 56 ECT (free movement of capital, now Article 63 TFEU) and Article 43 ECT (freedom of establishment, now Article 49 TFEU)¹. The direct incentive for the Commission's action was the inclusion in the list of companies of strategic importance of KGHM Polska Miedź S.A., one of the most profitable Polish companies of the time. To prevent the threat of referring the matter to the European Court of Justice (hereinafter: «the ECJ» and currently «the CJEU»), in December 2007, the Polish Ministry of Treasury took steps to adjust the regulation in question to European law².

3. Therefore, the problem referred to in the title is currently regulated by the Act of 18 March 2010 on the Special Powers of the Minister Competent in Matters of State Treasury and their Exercise in Certain Companies or Capital Groups Operating in the Sectors of Electricity, Oil and Gas Fuels³; it entered into force after a very short *vacatio legis* on 1 April 2010, thus supplanting the ASP challenged by the European Commission. This legal instrument adheres to a completely different philosophy than the solutions applicable so far.

The provisions of the Act of 18 March 2010 are not the *lex specialis* for the provisions of the system-making body of law (especially the CCPC) but are complementary (supplementary) to the Act of 26 April 2007

¹ Violation 2006/2432.

² The information about the shift in Polish stance was accepted by the European Committee of the Council of Ministers in January 2008.

³ Journal of Laws of 2010, No. 65, item 404; hereinafter: «the SPMST» or the law of 18 March 2010.

on Crisis Management¹, thus relying on the provisions of Council Directive 2008/114/EC of 8 December 2008 on the identification and designation of European critical infrastructures and the assessment of the need to improve their protection².

Paper main body. The purpose of the Act of 18 March 2010 was to ensure the proper management of the property including facilities, installations, equipment and services embedded in the critical infrastructure of the energy sector, i.e. of companies operating in the electricity, oil or gas fuel segments, considering the special importance of this sector for the energy security of the state and citizens.

Importantly, the provisions of the act apply regardless of the ownership structure in a given company, thus regardless of whether the Treasury holds even a single share or interest in that company³. What determines the application of the act is only whether any assets of the company are the property shown in the list prepared by the director of the Government Centre for Security (hereinafter: «the GCS») comprising facilities, installations, equipment and services being part of the critical infrastructure,⁴ as referred

¹ Journal of laws of 2007, No. 89, item 590 as amended; hereinafter: «the ACM».

² OJ EU L 345/75.

³ Undoubtedly, the drawing up of the new law gained momentum as a result of the privatization process within the Polish energy sector, including such companies as ENEA S.A., Polska Grupa Energetyczna S.A. or TAURON Polska Energie S.A.

⁴ Hereinafter: the uniform list of critical infrastructures. In accordance with Article 3(2) ACM, whenever the act refers to critical infrastructure, it means systems and their constituent and functionally connected objects, including structures, equipment, installations, services of significance for the security of the state and citizens and ensuring the effective operation of the public administration, institutions and enterprises. The critical infrastructure is made up of the following systems: a) energy supply, energy resources and fuels; b) communications; c) ICT networks; d) financial; e) food supply; f) water supply; g) healthcare; h) transport; i) rescue; j) continuity of operation of the public administration; k) manufacture, storage, handling and use of chemicals and radioactive substances, including the pipelines for the transmission of hazardous substances.

The above list is drawn up by the director of the Government Centre for Security when implementing the programme of protection of critical infrastructure proposed by the Council of Ministers and updated at least every two years. See the Regulation of the Council of Ministers of 30 April 2010 on the National Critical Infrastructure Protection Programme (Journal of Laws of 2010, No. 83, item 541).

to in Article 5b(8)(1) ACM¹, which is communicated to the company by the MST (Article 4(2) SPMST).

Specific powers exercised by the Ministry of Treasury under the Act of 18 March 2010

1. Strategic companies operating in the energy sector and covered by the provisions of the Act of 18 March 2010 appoint a proxy for the protection of critical infrastructure. The proxy is an employee of the company, appointed by the management board in liaison with the MST and the director of the GCS (Article 5(1) and (3) SPMST). Among his or her responsibilities there is to monitor the status of property covered by the uniform list of critical infrastructures, maintain contacts with the relevant public authorities, notify such authorities of any changes (Article 5(2), (5) and (6) SPMST) and draw up a report on the condition of critical infrastructures in the enterprise (Article 6 SPMST).

2. Among the key powers conferred to the MST² with regard to strategic companies operating in the energy sector, there is the right to veto certain act at law undertaken by the company's management. The MST may voice such an objection to: a resolution or other legal action taken by the management board³, which concerns the disposal of assets includ-

¹ In accordance with the provisions of the SPMST, the property of companies assembled in the uniform list includes:

1) in the electricity sector: infrastructure for the generation or transmission of electricity;

2) in the oil sector: infrastructure for extraction, refining, processing, storage and transmission of oil by pipelines and port terminals for the transshipment of oil;

3) in the sector of gas fuels: infrastructure for the production, extraction, refining, processing, storage and transmission of gas fuels by pipelines and liquefied natural gas (LNG) terminals.

² In accordance with Article 8 SPMST, with regard to companies in which the rights related to shares or interest held by the State Treasury are exercised by another minister, the powers of the minister competent in the matters of the Treasury, as set out in the act, are exercised by that other minister.

³ The opinion of F. Grzegorzcyk in *Charakter prawny...*, 50, seems questionable as his interpretation of the language used in the cited regulation demonstrates that the action be taken by all the members of the management board *in gremio*. On the other hand, the author is right in pointing to the difficulties of invalidating the activities of the proxy or attorney under the same regulation; the seemingly applicable construction of circumventing the law does not seem to duly safeguard the public interest.

ed in the uniform list of critical infrastructures, as well as to certain limited set of resolutions of the company's governance¹ on: the dissolution of the company, the change of the intended use or failure to use an asset included in the list, the change of the scope of business, sale or lease of the company or its organized part and the establishment for it of a limited property right, the acceptance of a property and financial plan, the adoption of an investment or long-term strategic plan or the transfer of the registered office abroad - if such acts pose (or their execution poses) a real threat to the operation, continuity and integrity of critical infrastructures (Article 2(1) and (2) SPMST)². Also, currently, this right is named «the golden veto» of the Treasury; still, in view of the applicable laws, there should be no doubt that it is not of a corporate character (under civil law) but falls under administrative law³.

3. The objection is voiced in the form of an administrative decision, within 14 days as of the notification of the MST by the proxy for the protection of critical infrastructures of adopting a given resolution or performing an act at law, but no later than within 30 days of its adoption or performance (Article 2(3) SPMST).

¹ In most case, it is the meeting of partners or the general meeting of shareholders.

² It is worth stressing that in its judgement of 26 March 2009 in Case C-326/07, *CEC v. Italian Republic*, the CJEU underlined that the powers of member state to intervene are contrary to the principle of free movement of capital, in particular the powers of opposition when the criteria of their exercise refer to the protection of national interests, formulated in general terms and without any indication of the specific objective circumstances in which those powers are to be exercised. It means that even if the analysed criteria concern different kinds of public interests, in particular, the minimum supply of energy resources, the continuity of public service, the security of installations used in critical public services, national defence, the protection of public order and public security, they are formulated in a general and imprecise manner.

³ Similarly in the previously binding act, see Pawłowicz, K. «Złota akcja Skarbu Państwa jako instytucja prawa publicznego.» *Państwo i Prawo* 2(2007), 35–37, and now Grzegorzczak, F. «Charakter prawny i skutki złotego weta w nowej ustawie o szczególnych uprawnieniach Ministra Skarbu Państwa.» *Przegląd Prawa Handlowego* 3(2011), 48ff. For more on the subject, see also Mataczyński, M. «Złota akcja Skarbu Państwa a swoboda przepływu kapitału – glosa do wyroku ETS z 23.10.2007 r. w sprawie C-112/05 Komisja Europejska przeciwko Niemcom.» *Europejski Przegląd Sądowy* 8(2008), 49.

In the period in which the MST has the right to object, or in the period in which the party is entitled to appeal against the decision, the resolutions of the management board or of the shareholders' meeting referred to above are not enforceable, and acts at law of the management board do not entail any legal effects (Article 2(4) SPMST). In addition, in order to shorten the period of legal uncertainty, the act provides for a relatively tight – too tight, it seems¹ – deadlines for the examination of parties' applications and their possible submission to the voivodeship administrative court (Article 2(5) and (6) SPMST).

However, should the complaint be rejected by the court or after the expiry of the date of its reporting, the final decision expressing the MST's objection causes invalidity of the resolution or legal action *ex tunc*.

4. If the decision of the MST to oppose an act at law of a corporate body is legal and results in damage to the company, the provisions of the Act of 22 November 2002 on the compensation for loss of property resulting from the reduction during the state emergency of freedoms and rights of men and citizens².

Such damages cover only the compensation for loss of property (*damnum emergens*) without the benefits that the company could accomplish if no loss occurred (*lucrum cessans*). If the decision of the MST was unlawful, damages should be paid in accordance with the general terms and in line with the principle of full compensation of damages.

Conclusions. The assessment of law in force over the analysed period is ambivalent. An obvious advantage is their compatibility with European law and the limited scope of legal uncertainty associated with the conditions triggering the MST's intervention against the backdrop of the previously applicable law. An interesting solution is, as indicated above, the shift in the pattern of updating the list of companies of strategic importance for the domestic energy infrastructure.

At the same time, however, it is, I reckon, the weakest point of the new regulation.

Ex definitione, the exercise of powers of the MST, as set out in the SPMST, is not tantamount to the capacity to determine the directions of business activity of an enterprise³.

¹ See doubts raised by F. Grzegorzczuk in *Charakter prawny...*, 49.

² Journal of Laws No. 233, item 1955.

³ See Article 2(1)(3) of the Act of 22 September 2006 on the transparency of financial relations between public authorities and public entrepreneurs and on

Legislator's focus on protecting the assets of companies covered by the uniform list of critical infrastructures renders the MST incapable of actively influencing strategic decisions concerning, for example, the development and specifications of the business;¹ exercising effective control is also impeded by the imprecision and fragmentation («taking out of context») of the regulations defining the subjective scope of the MST's opposition. In practice, a satisfactory level of state control over this and similar industries of importance for the economic policy of the state can be achieved through the accumulation of remedies provided for in the Act of 18 March 2010 and the corporate powers arising from the holding by the Treasury of the controlling interest².

Only with regard to the latter sphere, it is also possible to protect key domestic companies against attempted «hostile takeovers» by foreign entities aiming to monopolize the regional market by crippling or eliminating local competitive enterprises³.

Summary. The article presents instruments of control so-called «strategic enterprises», which are at the disposal of the Polish Minister of Treasury. The text shows the evolution of legal solutions adopted in this sphere, made mainly under the influence of European law. The author tries to analyse and systemize currently applicable legal regulations and take critical view on their efficiency.

Герберт А. Економічна безпека держави і повноваження Міністра казначейства щодо стратегічних підприємств: досвід Польщі.

Проаналізовано організаційно-правові інструменти контролю так званих «стратегічних підприємств», які є в розпорядженні польського міністра фінансів. Відображено еволюцію правових рішень, ухвалених у цій сфері в ос-

financial transparency of certain entrepreneurs (Journal of Laws of 2006, No. 191, item 1411 as amended).

¹ An example is the so-called stand still approach which consists in refraining from taking business decisions on the company's development, thus leading to its economic marginalization against the competition or even bankruptcy.

² This is a paradox. In practice, holding a controlling interest in a company makes any recourse to the «golden share», «golden veto» or the like unnecessary. As a matter of fact, the MST in Poland has never exercised the powers vested with it under either the ASP or the SPMST.

³ An example of this is an attempt to take control over Azoty Tarnów S.A. by Russian Acron in mid-2012.

новному під впливом європейського права. Здійснено спробу аналізу й систематизації чинних законодавчих положень, окреслення критичного погляду щодо їх ефективності. У розвитку механізмів коригування можна виокремити три окремі і основні етапи, що призначені для забезпечення економічної безпеки держави щодо стратегічних підприємств.

Перший етап охарактеризовано безперервним відходом держави від прямої економічної участі, що дозволяло казначейству як засновнику або мажоритарному акціонеру компанії прямо або опосередковано впливати на бізнес-рішення.

Наступний етап, що розпочався з прийняттям Закону від 3 червня 2005 року про спеціальні повноваження казначейства і їхнє здійснення у компаніях особливого значення для громадського порядку або громадської безпеки, і набрав чинності 19 липня 2005 року, був спрямований на введення в національне законодавство низки інструментів, які закріплюють позиції казначейства в компаніях стратегічного значення для громадського порядку і безпеки.

Розвиток механізмів забезпечення економічної безпеки нині регулюється Законом від 18 березня 2010 року щодо спеціальних обов'язків міністра, уповноваженого в питаннях державного казначейства, та їх здійснення в окремих компаніях і групах, що діють у галузях електроенергетики, нафти і палива. Серед основних повноважень державного казначейства щодо стратегічних компаній, що працюють в енергетичному секторі, є право на вето певних дій згідно із законами, прийнятими керівництвом компаній. Нині це право окреслюється як «золоте вето» казначейства і, з огляду на законодавство, не має корпоративного характеру (в рамках цивільного права), а стосується адміністративного порядку.

Герберт А. Економическая безопасность государства и полномочия Министра казначейства относительно стратегических предприятий: опыт Польши.

Проанализировано организационно-правовые инструменты контроля так называемых «стратегических предприятий», которые есть в распоряжении польского министра финансов. Показана эволюция правовых решений, принятых в этой сфере, сделанных в основном под влиянием европейского права.

Michalina Duda,

*Ph. D. Chair of Financial Law
The Catholic University of Lublin*

The controversy over the material scope of Polish gaming tax Selected issues

I. A statement of the problem

Gambling is a fast-growing industry around the world, leading many Governments to believe that games of chance are important potential sources of public revenue. This is especially true for Internet gaming and gambling.

As a rule in the European Union the regulation and taxation of gambling is currently the responsibility of each MemberState. In consequence most countries, including Poland, levy a specific betting and gambling tax. The issue that arouses intense controversy among both participants (the gambling industry) and lawyers is the problem of the taxation of illegal gambling.

According to the Gambling Law of 19 November 2009, tax on gaming is levied only on

- those natural persons, legal entities or non-legal entities which run activities within the ambit of games subject to the licence or permit granted to them,
- the entities organising games within the State monopoly
- poker tournament participants.

By contrast, not only illegal activity, but also gambling activity which is not regulated under the above Gambling Law, are not liable to tax on games.

With regard to the scope of the tax, it should also be pointed out that under the Gambling Law slot-machine games may be organised only in casinos, which means that the activity within the field may be conducted only as a joint-stock company or limited-liability company with its registered office within the territory of Poland. Moreover, Internet gambling is strictly prohibited.

Because of the situation described above, the budgetary revenue from gambling tax has been falling steadily for the past three years, and the question arises as to what are the general principles underlying Government policy towards the taxation of gambling.

II. Setting a purpose

The primary aim of this article is to present the change process of the material scope of gaming since 1992 and to demonstrate the controversy related to the accepted way of determining its scope. The first part of the article analyses the provisions of *the Law of July 1992 on Games and Mutual Wagering*. The second part analyses the provisions of the currently binding *Gambling Law of 19 November 2009*.

III. An analysis of the latest studies and publications on the topic

Although the taxation of gambling is an increasingly-important aspect of tax policy, it has not received much attention in Polish tax doctrine. There are no monographs, either on the taxation of gambling or on gaming tax. Nevertheless a few publications which concentrate on the legal aspect of gambling address the problem of gaming tax. The first book, called "*The legal aspects of gambling*" by GrzegorzSkowronek, includes a separate chapter on the fees paid by entities organising games of chance and on gaming tax. It presents the latest changes to the scope of the tax, focussing on the taxation of poker winnings and audiotele lotteries. This book also provides an overview of each game of chance, as well as the conditions under which it may be organised. The second work is a legal commentary on the Gambling Law written by Mirosław Bik, Robert Kamionowski, DariuszObrępański and KatarzynaRyszard. This book provides lawyers and entrepreneurs running activities in the field of gambling with a better understanding of the provisions in force and combines legal analysis with practical guidance. Moreover, it discusses the problem of the scope of taxation, pointing out that excluding taxation on illegal gambling formats might raise doubts about the constitutionality of these provisions.

Passing on to articles, it should be stressed that although the number of papers concerning the regulation of gambling has increased in recent years there are very few articles which deal with the problem of tax on games. Two of them deserve special attention. The first is a study called "*A ban on gambling activities not regulated under the Law of July 1992 on Games and Mutual Wagering*" written by MarekKrawczak. In spite of the fact that the main aim of this paper is to analyse the scope of the ban, it also offers a broader perspective on the scope of gaming tax. More importantly, it has not become out of date, even though the Law on Games and Mutual Wagering has been revoked. In the second article, entitled "*Video lotteries as a form of non-regulated gambling activities*", GrzegorzŁabuda advanced the theory that activities in the field of gambling might be organised and run not only under the Gambling Law but also according to the general rules of

Public Commercial Law . It is beyond doubt that the latter categories of games will not be liable to gambling tax.

IV. The material scope of gaming tax pursuant to the Law of July 1992 on Games and Mutual Wagering.

Games of chance have had a rich tradition in Poland, despite the fact that they were first organised later than in other European countries [1, s. 92 and following]. Gambling as a source of profit for the State – in the form of treasury privileges and taxes – has also had a relatively long-standing tradition. One should note that the first classical lottery in Poland was organised in 1748, and the first numerical lottery in 1768 [2, p. 18]. In 1775, tax on card games was introduced, as a consumption tax collected in the form of a stamp on a pack of cards [3, p. 10 and following]. 1918, after Poland became independent again, was the year of the introduction of the state lottery monopoly and the so-called stamp fee on game cards, which their producers and importers were obliged to pay [4]. In addition, both between 1918 and 1939 and for a few years after the Second World War finished communes (*gminas*) had the right to collect tax on the entry to horse races, and similar events, if games or betting took place there and also to collect tax on the stakes themselves.

In the People's Republic of Poland gambling market consisted exclusively of totalisators, numerical games, cash lotteries and games on machines – run exclusively by state enterprises, and charity or public interest raffles – which could be organized by natural persons who received the relevant licence [5, p. 32-36]. Card games and roulette were organised exclusively on passenger ferries [6, p. 27]. Persons granted the licence to organise a raffle were obliged to pay the monopoly fee and stamp duty [7, p. 33]. State enterprises organising games of chance had to pay single-phase sales tax [8].

Gaming tax in its modern form was introduced into the Polish legal tax system by way of the *Law of 29 July 1992 on Games and Mutual Wagering* [9], and has existed since then. It constitutes the form of taxation of sales on games and mutual wagering. One should note that events subject to gaming tax are also subject to general sales tax [10, p. 141], and the Value Added Tax Act provides for a separate exemption for games of chance, mutual wagering and game son machines subject to gaming tax [11].

Gaming tax, introduced into the Polish tax system on 10 December 1992, was the first sales tax adopted within the framework of the tax system reform [12]. It was intended to constitute a form of the taxation of sales on the activities within the ambit of games and mutual wagering. Significantly,

the tax was not introduced through a separate tax law but rather under the provisions in *the Law of July 1992 on Games and Mutual Wagering*, i.e. under the provisions the Law which was intended to replace both the Tax Law – in the part concerning the sales tax on the activity in the field of games of chance and totalisator systems [13] – and also *the Law of 1952 on Horse Racing* [14]. The fact that the provisions regulating gaming tax constituted – and still constitute – only part of a larger whole, which is significantly different in terms of material scope, has a considerable impact on the way they are interpreted and also determines the features of the levy in question.

The assumption behind the introduction of gaming tax was that subject to the taxation would be entities organising games and running activities in the field of games of chance and mutual wagering [15]. By contrast, the subject of taxation was not defined and only the concept of tax basis was used. It should be noted that in legal doctrine this type of a normative utterance is seen as acceptable on condition that it allows the reconstruction of the subject of taxation through an interpretation [16, p. 167]. In the Law analysed here, tax bases were defined separately for each type of game: lotteries, numerical games, cash bingo, raffle bingo, card games (black jack and baccarat), games on machines, poker and mutual wagering [17]. If we assume that the legislator – when defining the tax basis – used the most classical form of utterance, or referred to the part of the subject of taxation which indicates the “target” of the behaviour of the tax entity [18, p. 181], we may conclude that the subject of gaming tax was organising and running not *any* games or acts of betting but only those within the categories of mutual wagering and games of chance described above.

The legal definitions of games and acts of mutual wagering were included in the general part of the Law. Games of chance were games whose outcome is conditional on chance [19]. According to the provisions they were the following: numerical games, cash lotteries, raffle lotteries, cylindrical games, card games (black jack, poker and baccarat), games on machines as well as cash bingo and raffle bingo. It should be added that all types of games of chance were separately defined in the Law. Mutual wagering was defined as acts of betting consisting in predicting:

- a) the outcome of human or animal sport competitions, whose participants paid stakes and the amount of the prize depended on the total amount of the pre-paid stakes (totalisator systems);
- b) the occurrence of different events whose participants paid stakes and the amount of the prize depended on the stake-winnings ratio that

was agreed between the bookmaker and a stake payer (bookmaking services) [20].

The Minister of the Public Finance was authorized to determine by means of a decision whether a given chance game or an act of mutual wagering not enumerated in the inventory mentioned above was a game of chance or an act of mutual wagering, and whether it consequently was subject to gaming tax [21].

Pursuant to the provisions mentioned above a significant interpretation problem appeared, which was related to the question whether the provisions of *the Law of July 1992 on Games and Mutual Wagering* allowed the organisation and, consequently, the taxation of games of chance of a mixed character – combining the features of two or more different games enumerated in the inventory included in the Law or entirely new games. The judiciary was not unanimous in this respect. On the one hand, there was a view that the Law contained all the types games of chance that could be organized if a licence had been granted. Consequently, it would have not been possible to grant a licence for a game of a mixed character [22]. On the other hand, there was also a view that the inventory of games of chance contained in the Law is open-ended, as reflected by the authorisation of the Minister of Finance to decide, by way of decision, whether a game not enumerated in the Law is a game of chance [23].

In addition, a view was put forward that mixed games must not be created, while the authorisation of the Minister to make a so-called qualifying decision was only applicable to games that are completely new, not enumerated in the Law. Consequently, the Minister had the right to supplement their inventory and also to resolve other issues, including the issues related to the method of taxation [24]. For a few years after the Law came into effect, a major problem was related to promotional lotteries, which were not listed in the inventory contained in the Law. In practice, they were sometimes qualified as games that met the criteria of raffle and cash lotteries [25]. The judiciary was not unanimous in this respect and the view that gradually became dominant under the influence of legal doctrine was that a restrictive interpretation should be applied, which excludes extension of the concept of “game of chance” onto other fields, particularly onto economic activity. In 1997, in order to resolve the doubts mentioned above, promotional lotteries - i.e. lotteries in which one participates through a purchase of a commodity or service and the entity organising the lottery offers cash or material prizes – were added to the list of games of chance and simultaneously excluded from the scope of gaming [26].

The definition of slot-machine games was also controversial as in the light of the definition it was necessary for a given game to be considered a game of chance to demonstrate its two basic features, i.e. its randomness and the fact that the prize had been paid [27]. This meant that the governing Law and gaming tax were not applicable to games of skill. Because of the need to eliminate the ambiguities mentioned above, by way of an amendment of 2000, games on machines were excluded from the list of games of chance and also the definition of games of chance was changed by eliminating randomness [28]. From the year 2000, games on machines were games with cash or material prizes on mechanical, electromechanical and electronic machines, regardless whether they were based on chance or skill [29].

The third type of controversy concerning the material scope of gaming tax was related to the difference between games of chance and knowledge-based games. Until 2000, games of chance were defined as games where the prize was either cash or a material prize and where the outcome was conditional on chance, while their terms and conditions were stipulated by the gaming regulations [30]. Therefore a question arose whether their chance character was determined by the fact that the outcome of the whole game, which was not purely a game of chance, was dependent on chance or that the “randomness” meant the outcome was dependent exclusively on chance [31]. The problem mentioned above was solved by the amendment of 2000 [32], by adopting a new definition of games of chance according to which they were games with the prize that was either cash or a material prize and where the outcome was conditional, in particular, on chance, while their terms and conditions were stipulated by the gaming regulations [33]. It’s worth mentioning that the currently-binding Gambling Law contains an identical provision [34]. Within the amendment, the list of games of chance was extended to contain dice games and audiotote lotteries, i.e. lotteries in which one participates by a paid telephone connection and the entity organizing the lottery offers cash or material prizes [35]. However, these lotteries were not subject to gaming tax.

The subsequent amendment, in 2003, was also connected with the emergence of new technologies [36]. As a result, the list of games of chance was expanded to contain video lotteries and telebingo. Video lotteries were defined as games organised within a network of video terminals connected to a central reporting and monitoring system, in which one participates by purchasing a ticket or other proof of participation, while the participant may pick numbers, characters or other distinguishing signs and the entity organising video lotteries offers only cash prizes [37]. Telebingo was defined

as a game in which one participates by purchasing proof of participation in a game containing a random group of numbers or characters belonging to a pre-defined set of numbers or characters, organized at the national level with drawing of lots transmitted as a television programme, in which the entity organising the game offers cash or material prizes [38].

In 2003, by way of an amendment, a new category was also introduced: so-called slot-machine games with low prizes, and the organisation of these games outside casinos and amusement arcades was permitted. Slot-machine games with low prizes were games on mechanical, electromechanical and electronic devices, where the single winnings could not exceed 15 euro and the amount of the maximum stake for the participation in a single game could not exceed 0.07 euro [39]. It should be noted that the draft of the amendment was proposed within the governmental *Entrepreneurship First* package and was intended to stimulate the economy in the gambling sector and also to increase the budgetary tax revenue in [40].

Pursuant to *the Law of July 1992 on Games and Mutual Wagering* subject to amendments was also the provision authorising the Minister of Finance to make qualifying decisions but the first change was only editorial and adjusting in character. In 2003, this regulation received a new wording, by stating that the Minister of Finance determines, by way of a decision, whether a given game of chance, act of mutual wagering, game on a machine or a slot machine game with low prizes is a game of chance, act of mutual wagering, game on a machine or a slot machine game within the meaning of the Law [41]. Consequently, it was indicated, in an almost unambiguous way, that such a decision does not apply to new types games and acts of betting. Despite the change of the provision, the judicature did not altogether reject the view that the list of gambling games is open-ended in character [42]. It is difficult to agree with such a view, and one may also conclude, that the aim to make the rights of the Minister more specific was not fully met.

V. Material scope of gaming tax pursuant to the Gambling Law of 19 November 2009

The Gambling Law of 19 November 2009 introduced significant changes into the normative structure of gaming tax. The subject of gaming tax was described *expressis verbis*, which means that the Constitutional requirement concerning the statutory regulation of the taxation structure was met [43]. Consequently, according to the binding provisions of the Law, two different categories of activities are subject to taxation by gaming tax. Firstly, the organisation of gambling games, excluding promotional lotteries

and poker played as poker tournament. Secondly, the participation in a poker game played as a poker tournament [44]. One should note that the binding Law contains a collective definition of gambling games – games of chance, mutual wagering and slot-machine games [45].

Games of chance were defined as games where the prize is either cash or a material prize and where the outcome is conditional, in particular, on chance, while their terms and conditions are stipulated by the gaming regulations. Such games are numerical games (including keno), cash lotteries, telebingo, cylindrical games, card games (blackjack, poker and bacarat), dice games, cash bingo, raffle bingo, raffle lotteries, promotional lotteries and audiotele lotteries [46]. In addition, despite the interpretation doubts caused by the 1992 Law, the Minister of Finance still has the authority to decide whether a given enterprise has the features of a game or a betting act [47]. However, a provision was added according to which the application for a qualifying decision must be supplemented with a description of a current or planned enterprise containing, in particular, its terms and conditions, planned prizes, method of choosing the winners and also – in the case of slot-machine games – technical examination of a given machine, performed by a unit authorised to examine gaming machines and devices. The Law also stipulates that the Minister of Finance may request the provision of such documents by a party in the proceedings conducted *ex officio* [48].

The scope of activities subject to taxation was extended to include the organisation of audiotele lotteries and the participation in a poker game played in a poker tournament, while audiotele lotteries were defined more broadly than in the 1992 Law – it was clearly indicated that one may participate in such a lottery by sending short text messages (SMS) [49]. Subjecting of audiotele lotteries to gaming tax was justified, first and foremost, by the growth of the market for such lotteries and also by fiscal needs. It was also stressed that the activity of organising them has a distinctive character because a vast majority of audiotele lotteries which have been organized so far have just supplemented the main activities and aimed at making the product range, of for example a TV or radio station, more attractive [50].

In addition to audiotele lotteries, the scope of activities subject to gaming tax was extended to include the participation in a poker game played within a poker tournament [51, p. 127-143]. Furthermore, according to the provisions of the Gambling Law, organising poker games in casinos is acceptable only in the form of a so-called game tournament, on the basis of a licence granted by the Minister of Finance [52]. Detailed rules of such a tournament, including the specification of the amount of the capital allotted

for instant prizes, are defined in the gaming regulations approved by the Minister of Finance [53].

The analysis of the material scope of gaming tax one should also take into account the fact that video lotteries were removed from the statutory list, with the justification that because of a high addiction risk they may no longer be organised [54]. Consequently, a doubt appeared if under current legal conditions running activities in the field of video lotteries and other games not listed in the Law is acceptable at all and if the Minister of Finance may by way of a decision consider them to be games of chance, including enterprises other the 11 game categories listed [55, p. 60-71]. One should take into the account the fact that the Gambling Law is of administrative and tax character, while the structure of the legal definition of gambling games determines not only the scope of restricted gambling but also the scope of tax liability. Therefore, it seems that the legislator aimed to eradicate the imprecision of the phrase “gambling games”, which leads to a conclusion that subject to taxation are only the games which were enumerated in the Law and are organised in accordance with the principles stipulated in the Law. The adoption of a view that the Minister of Finance may, by way of a decision, recognise enterprises other than listed in the Law would mean the extension of the material scope of tax in a non-statutory way – which would explicitly contradict the principle of the statutory regulation of the basic elements of tax law relationship. In addition, due to the method of specifying the tax basis, it would be impossible to determine tax amount for such a “new” game.

VI. Conclusions

The analysis of the provisions concerning the material scope of gaming tax makes it possible to draw the following conclusions:

1. Gaming tax, which has been in effect for over 20 years, is of marginal significance for the budgetary revenue. Pursuant to the *the Law of 29 July 1992 on Games and Mutual Wagering* this levy was defined indirectly by specifying the tax bases for each category of games and betting transactions. As the provisions concerning gaming tax constituted only part of an extensive taxation and administrative regulation, legal definitions were included in the general part of the Law, while the Minister of Public Finance was authorised to determine, by means of a decision, whether a game or a betting transaction not listed in the Law was a game of chance or a betting act and, consequently, whether it was subject to gaming tax.

2. The changes of the material scope of gaming tax introduced between 1992 and 2009 were predominantly intended to increase the fiscal

efficiency of this levy. As result of social and technological change in the gambling sector, the material scope of the taxation was gradually being extended to include new types of games. In social terms, of particular significance was the permission to run the activity of organising games on slot-machines with low prizes outside gaming centres. New legal opportunities in new areas of gambling games resulted in a number of entities establishing legal gaming activities in the field of games on slot-machines with low prizes, which led to an increase in the budgetary revenue from the relevant taxation.

3. Interpretation doubts connected with the list of games of chance in the Law and also with the scope of the authority of the Minister of Finance to issue qualifying decisions contributed to the change of the contents of the relevant provision. Since 2003, the Minister of Finance is authorised to determine by way of a decision, whether a game of chance, a betting act or a slot-machine game with the features listed in the Law is a game of chance, a betting act or a slot-machine game with low prizes.

4. The Gambling Law meets the constitutional requirement of the statutory regulation of the elements of the structure of tax as the provisions clearly specify the subject of gaming tax, and make a reference to the concept of gambling games specified in the general part of the Law. Consequently, subject to taxation are only the games which were enumerated in the Law and organised in accordance with the principles stipulated in the Law (so-called restricted gambling).

5. In the Gambling Law – due to the need to increase the budgetary revenue – the material scope of the tax was extended to include the organisation of audiotele lotteries and the participation in a poker game played in poker tournament. At the same time, for social reasons, because of a high addiction risk, the possibility to organise games on any machines featuring elements of chance outside casinos was discontinued. Currently, subject to taxation is only the organisation of games by the entities running activities under licences granted before 1 January 2010. Also discontinued was the possibility to legally organise, and levy tax on, the most aggressive forms of games, i.e. online games or video lotteries.

References

1. In the modern world the first institutionalised form of gambling were lotteries, which appeared in Flanders in the 14th century See more: D. G. Schwartz, *Historiahazardu*, Warszawa 2009, p. 92

2. See: W. Paszkowski, *Loterja i ład społeczny. Przyczynek do sprawy uregulowania stosunków loteryjnych u nas*, Warszawa 1917, p. 18.

3. See: R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, p. 10 and following.

4. Ustawa z 26 marca 1920 r. w przedmiocie urządzania loterii i założenia Polskiej Państwowej Loterii Klasowej, Dz. U. RP Nr 31, poz. 180; ustawa z dnia 9 lipca 1936 r. o monopolu loteryjnym, Dz. U. RP Nr 55, poz. 398 ustawa z dnia 6 lipca 1920 r. w przedmiocie opłaty stempelowej od kart do gry, Dz. U. RP Nr 101, poz. 666.

5. See: A. Drwiłło, J. Gliniecka, *Prawno-finansowe zagadnienia gier losowych w Polsce*, „Finanse” 1978, no 9, p. 32-36.

6. See: L. Palczyński, *Gry losowe*, „Finanse” 1980, no 7, p. 27.

7. See: A. Drwiłło, J. Gliniecka, *op. cit.*, p. 33.

8. Art. 6 ust. 1 pkt ustawy z dnia 26 lutego 1982 r. o opodatkowaniu jednostek gospodarki uspołecznionej, tekst jedn. Dz. U. z 1987 r. Nr 12, poz. 77, z późn. zm.

9. Art. 40-47 ustawy z dnia 29 lipca 1992 r. o grach losowych i zakładach wzajemnych, Dz. U. Nr 68, poz. 431, z późn. zm., dalej jako: *ustawa o grach i zakładach wzajemnych*.

10. Seemore: W. Modzelewski, *Podatki obrotowe [w:] System prawa finansowego*, t. III, *Prawo daniowe*, red. L. Etel, Warszawa 2010, p. 141.

11. Art. 43 ust. 1 pkt 15 ustawy z dnia 11 marca 2004 r. o podatku od towarów i usług, tekst jedn. Dz. U. z 2011 r. Nr 177, poz. 1054, z późn. zm.

12. The reform of Polish tax law, related to the transformation of the political system, was initiated in 1989 but the work on its general assumptions was in progress before the introduction of the Balcerowicz Plan. See: I. Bolkowiak, *Polski system podatkowy w okresie transformacji ustrojowej (lata 1989-1996)*, Warszawa 1998, p. 16; *Zamierzenia rządu w realizacji planu konsolidacji gospodarki narodowej i budżetu państwa na rok 1989*, „Finanse” 1989, no 1, p. 3-5; A. Komar, *Problemy reformy systemu podatkowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1987, no 1, p. 5.

13. Art. 6 ustawy z dnia 26 lutego 1982 r. o opodatkowaniu jednostek gospodarki uspołecznionej, tekst jedn. Dz. U. z 1987 r. Nr 12, poz. 77, z późn. zm.

14. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o wyścigach konnych, Dz. U. Nr 20, poz. 173, z późn. zm.

15. Art. 40 ust. 1 ustawy o grach i zakładach wzajemnych.

16. See: A. Kostecki, *Elementy konstrukcji instytucji podatku*, [w:] *System instytucji prawno-finansowych PRL*, t. 3, *Instytucje budżetowe*, red. M. Weralski, Wrocław 1985, p. 167.

17. Art. 42 ustawy o grach i zakładach wzajemnych.

18. See: A. Kostecki, *op. cit.*, p. 181.

19. Art. 2 ust. 1 ustawy o grach i zakładach wzajemnych.

20. Art. 2 ust. 2 ustawy o grach i zakładach wzajemnych.

21. Art. 2 ust. 3 ustawy o grach i zakładach wzajemnych.

22. See: wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 13 grudnia 1996 r., sygn. akt II SA 2499/95, SIP LEX nr 28808.

23. See: wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 27 listopada 1997 r., sygn. akt II SA 693/97, SIP LEX nr 31751; wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 5 stycznia 2000 r., sygn. akt II SA 1201/99, SIP LEX nr 55021.

24. See: wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 5 listopada 1998 r., sygn. akt II SA 1243/98, SIP LEX nr 43175.

25. See: wyrok NSA z dnia 27 listopada 1997 r., sygn. akt II SA693/97, SIP LEX nr 31751; wyrok NSA z dnia 29 kwietnia 1999 r., sygn. akt II SA 411/99, SIP LEX nr 46204.

26. Art. 2 ust. 1 pkt 9 oraz art. 40 ust. 4 ustawy o grach i zakładach wzajemnych dodane przez art. 1 pkt 1 i 19 ustawy z dnia 12 września 1996 r. o zmianie ustawy o grach losowych i zakładach wzajemnych oraz o zmianie innych ustaw, Dz. U. Nr 132, poz. 621.

27. See: uzasadnienie do projektu ustawy o zmianie ustawy o grach losowych i zakładach wzajemnych, druk sejmowy Sejmu III kadencji nr 574, www.sejm.gov.pl.

28. Art. 2 ust. 2a dodany przez art. 1 pkt 3 lit. b ustawy z dnia 26 maja 2000 r. o zmianie ustawy o grach losowych i zakładach wzajemnych oraz o zmianie niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 70, poz. 816.

29. See: wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 8 lipca 2004 r., sygn. akt II SA 1204/03, SIP LEX nr 159798.

30. Art. 2 ust. 3 ustawy o grach i zakładach wzajemnych.

31. See: wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego NSA z dnia 4 lutego 1998 r., sygn. akt II SA 1273/97, SIP LEX nr 31706; wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 25 stycznia 1999 r., sygn. akt II SA 1559/98, SIP LEX nr 46198; wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 16 lipca 1999 r., sygn. akt II SA 841/99, SIP LEX nr 46206; wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego NSA z dnia 6 grudnia 1999 r., sygn. akt II SA 1513/99, SIP LEX nr 45489.

32. See: uzasadnienie do projektu ustawy o zmianie ustawy o grach losowych i zakładach wzajemnych oraz zmianie niektórych ustaw, druk sejmowy Sejmu III kadencji nr 1213, www.sejm.gov.pl.

33. Art. 2 ust. 1 ustawy o grach i zakładach wzajemnych w brzmieniu nadanym na mocy art. 1 pkt 3 lit. a) tiret pierwsze ustawy z dnia 26 maja 2000 r. o zmianie ustawy o grach losowych i zakładach wzajemnych oraz o zmianie niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 70, poz. 816.

34. Art. 2 ust. 1 ustawy z dnia 19 listopada 2009 r. o grach hazardowych, Dz. U. Nr 201, poz. 1540, z późn. zm., dalej jako: ustawa o grach hazardowych.

35. Art. 2 ust. 1 pkt 5a i pkt 10 ustawy o grach i zakładach wzajemnych w brzmieniu nadanym na mocy art. 1 pkt 3 lit. a) tiret drugie i czwarte ustawy z dnia 26 maja 2000 r. o zmianie ustawy o grach losowych i zakładach wzajemnych oraz o zmianie niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 70, poz. 816.

36. Ustawa z dnia 10 kwietnia 2003 r. o zmianie ustawy o grach losowych, zakładach wzajemnych i grach na automatach oraz o zmianie niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 84, poz. 774, dalej jako: nowelizacja z 10 kwietnia 2003 r.

37. Art. 2 ust. 1 pkt 2a ustawy o grach i zakładach wzajemnych dodany przez art. 1 pkt 3 lit. a) tiret pierwsze nowelizacji z 10 kwietnia 2003 r.

38. Art. 2 ust. 1 pkt 2b ustawy o grach i zakładach wzajemnych dodany przez art. 1 pkt 3 lit. a) tiret pierwsze nowelizacji z 10 kwietnia 2003 r.

39. Art. 2 ust. 2b ustawy o grach i zakładach wzajemnych dodany przez art. 1 pkt 3 lit. b) nowelizacji z 10 kwietnia 2003 r.

40. See: uzasadnienie do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy o grach losowych, zakładach wzajemnych i grach na automatach oraz o zmianie niektórych innych ustaw, druk sejmowy Sejmu IV kadencji nr 771 and J. Lipski, *Opinia prawna na temat projektu ustawy o grach losowych, zakładach wzajemnych i grach na automatach oraz o zmianie niektórych innych ustaw*, www.sejm.gov.pl.

41. Art. 2 ust. 3 ustawy o grach i zakładach wzajemnych w brzmieniu nadanym na mocy art. 1 pkt 3 lit. c) nowelizacji z 10 kwietnia 2003 r.

42. See: wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 5 lipca 2007 r., II GSK 87/07, SIP LEX nr 368221; wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 2 sierpnia 2011 r., sygn. akt II GSK 763/10, SIP LEX nr 1068860.

43. Art. 217 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483, sprost. Dz. U. z 2001 r. Nr 28, poz. 319, z późn. zm.

44. Art. 71 ust. 2 ustawy o grach hazardowych.

45. Art. 4 ust. 2 ustawy o grach hazardowych.

46. Art. 2 ust. 1 ustawy o grach hazardowych.

47. Art. 2 ust. 6 ustawy z dnia 19 listopada 2009 r. o grach hazardowych, Dz. U. Nr 201, poz. 1540, z późn. zm., dalej jako: ustawa o grach hazardowych.

48. Art. 2 ust. 7 ustawy o grach hazardowych dodany na mocy art. 1 pkt 1 ustawy z dnia 26 maja 2011 r. o zmianie ustawy o grach hazardowych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 134, poz. 779.

49. Art. 2 pkt 11 ustawy o grach hazardowych.

50. See: uzasadnienie do ustawy o grach hazardowych, druk sejmowy Sejmu VI kadencji nr 2481, www.sejm.gov.pl.

51. See more: M. Duda, *Taxation of Poker Winnings in Polish Tax Law*, "Review of Comparative Law" 2009-2010, vol. 14-15, p. 127-143.

52. Art. 30 ust. 1 w zw. z art. 32 ust. 2 ustawy o grach hazardowych.

53. Art. 61 ust. 1 w zw. z art. 60 ustawy o grach hazardowych.

54. See: uzasadnienie do ustawy o grach hazardowych, druk sejmowy Sejmu VI kadencji nr 2481, www.sejm.gov.pl.

55. See: G. Łabuda, *Wieleloterie jako forma hazardu nieregulowanego*, „Monitor Prawa Celnego i Podatkowego” 2011, no 10, p. 381-384; por. L. Wilk, *W sprawie zakazu hazardu nieregulowanego*, „Państwo i Prawo” 2013, no 4, p. 60-71.

Дуда Михаліна. Разногласие вокруг сферы предметного польского налога от игр. Выбранные вопросы

Азартные игры в Польше имеют богатую традицию, хотя начали их организовывать позже, чем в других европейских странах. Сравнительно многолетнюю традицию также имеет извлечение государством прибыли от этих игр в виде налоговых льгот и налогов. Цель этой статьи заключается в представлении процесса изменений сфер предметного польского налога от игр в период от 1992 г. до сих пор, а также указание на разногласия, связанных с принятым методом определения этой сферы. В первой части разработки к анализу были подвергнуты положения Закона о играх и взаимного пари, во второй - регулирование действующего Закона об азартных играх.

Ключевые слова: *Налог от игр, Закон о играх и взаимного пари, Закон об азартных играх.*

Дуда Міхаліна. Розбіжності навколо сфери предметного польського податку від ігор. Вибрані питання.

Азартні ігри в Польщі мають багату традицію, хоча почали їх організовувати пізніше, ніж в інших європейських країнах. Відносно багаторічну традицію також має отримання державою прибутку від цих ігор у вигляді податкових пільг і податків. Податок від ігор в сучасній формі був введений в польську податкову систему відповідно до Закону про азартні ігри і взаємного парі від 29 листопада 1992 р. і функціонує до сьогоднішнього дня. Є однією з форм оподаткування обороту, отриманого зі сфери ігор і взаємного парі. Що особливо важливе, ця данина не була введена окремим Законом, а в силі положень, що знаходяться в Законі від 1992 р. про азартні ігри і взаємного парі, тобто через акт, який повинен був замінити як податкове законодавство, так і закон від 1950 р. про кінські перегони, а також з 1976 р. про азартні ігри і тоталізатори.

На підставі Закону про ігри і взаємного парі, сфера предмету податку від ігор була вказана непрямым чином, шляхом зазначення податкових баз для різних категорій ігор і взаємного парі. В чинному законі про азартні ігри з 2009 р. були виконані конституційні вимоги законодавчого регулювання елементів податкової структури. У правилах чітко визначений предмет оподаткування ігор, посилаючись одночасно до поняття азартних ігор, як визначено в загальній статті Закону. Таким чином треба прийняти, що оподаткуванню підлягають тільки ті ігри, які були спеціально перераховані у Законі і які організовуються відповідно до принципів, викладених в Законі.

Мета цієї статті полягає в представленні процесу змін сфер предметного польського податку від ігор в період від 1992 до сьогодні, а також вказівка на розбіжності, пов'язані з прийнятим методом визначення цієї сфери. У першій частині роботи до аналізу були піддані положення Закону про ігри і взаємного парі, у другій - регулювання чинного Закону про азартні ігри.

Ключові слова: *Податок від ігор, Закон про ігри і взаємного парі, Закон про азартні ігри.*

Duda Michalina. The controversy over the material scope of Polish gaming tax. Selected issues.

Games of chance have had a rich tradition in Poland: Gambling as a source of profit for the State – in the form of treasury privileges and taxes – has also had a relatively long-standing tradition. The aim of this article is to present the change process of the material scope of gaming since 1992 and to demonstrate the controversy related to the accepted way of determining its scope. The first part of the article analyses the provisions of the Law of July 1992 on Games and Mutual Wagering. The second part analyses the provisions of the currently binding Gambling Law of 19 November 2009.

Key words: *Gaming tax, Law on Games and Mutual Wagering, Gambling Law.*

Bibliography:

1. Bielecki J., Podwójne życie loterii, „Gazeta Sądowa” 2001, nr 11;
2. Bik M., Kamionowski R., Obrępański D., Ryszard K., Gry hazardowe. Komentarz do ustawy o grach hazardowych, Warszawa 2013;
3. Bolkowiak I., Polski system podatkowy w okresie transformacji ustrojowej (lata 1989-1996), Warszawa 1998;
4. Drwiłło A., Gliniecka J., Prawno-finansowe zagadnienia gier losowych w Polsce, „Finanse” 1978, no 9;
5. Duda M., Taxation of Poker Winnings in Polish Tax Law, “Review of Comparative Law” 2009-2010, vol. 14-15;
6. Komar A., Problemy reformy systemu podatkowego, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1987, no 1;
7. Kostecki A., Elementy konstrukcji instytucji podatku, [w:] System instytucji prawno-finansowych PRL, t. 3, Instytucje budżetowe, red. M. Weralski, Wrocław 1985;
8. Krawczak M., Zakaz urządzania gier hazardowych niewymienionych w ustawie z dnia 29 lipca 1992 r. o grach i zakładach wzajemnych, „Monitor Prawa Celnego i Podatkowego” 2009, nr 11;
9. Lipski J., Opinia prawna na temat projektu ustawy o grach losowych, zakładach wzajemnych i grach na automatach oraz o zmianie niektórych innych ustaw, www.sejm.gov.pl;
10. Łabuda G., Wideoloterie jako forma hazardu nieregulowanego, „Monitor Prawa Celnego i Podatkowego” 2011, nr 10;
11. Modzelewski W., Podatki obrotowe [w:] System prawa finansowego, t. III, Prawo daniowe, red. L. Etel, Warszawa 2010;
12. Ofiarski Z., Prawo podatkowe, Warszawa 2006;
13. Paardt R., The taxation of Internet gaming and gambling in the European Union, „ERA Forum” 2009, nr 10;
14. Palczyński L., Gry losowe, „Finanse” 1980, no 7;

15. Paszkowski W., Loterja i ład społeczny. Przyczynek do sprawy uregulowania stosunków loteryjnych u nas, Warszawa 1917;
16. R. Rybarski, Skarbowość Polski w dobie rozbiorów, Kraków 1937;
17. Schwartz D. G., Historia hazardu, Warszawa 2009;
18. Skowronek G., Prawne aspekty hazardu, Wrocław 2012;
19. Wilk L., W sprawie zakazu hazardu nieregulowanego, „Państwo i Prawo” 2013, no 4;
20. Zamierzenia rządu w realizacji planu konsolidacji gospodarki narodowej i budżetu państwa na rok 1989, „Finanse” 1989, no 1.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТИ ДИСЕРТАЦІЙ

02 вересня 2014 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук **Московчук Марії Олегівни** на тему «Товариство «Взаїмна поміч українського вчительства» у суспільно-культурному житті Галичини (1905–1939)» (спеціальність 07.00.01 – історія України).

Науковий керівник – доктор історичних наук, старший науковий співробітник **Соляр Ігор Ярославович**, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, заступник директора з наукової роботи.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор **Андрушишин Богдан Іванович**, Інститут політології і права Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, директор; кандидат історичних наук, доцент **Павлишин Олег Йосифович**, Львівський національний університет імені Івана Франка, доцент кафедри новітньої історії України.

* * *

Редколегія Наукового вісника вітає М. О. Московчук із успішним захистом дисертації та бажає плідної науково-педагогічної діяльності!

НАШІ АВТОРИ

- Андрейченко С. С.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».
- Балинська О. М.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Беніцький А. С.** кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника відділу організації наукової роботи Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка.
- Бондаренко В. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Боровська Г. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, політології та юридичної логіки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Брездень В. І.** здобувач кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Бурак М. В.** кандидат юридичних наук, науковий співробітник наукової лабораторії з проблем кримінальної міліції Навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ.
- Верба-Сидор О. Б.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Герберт Анджей** професор, доктор габлітований, кафедра комерційного права Люблінського католицького університету імені Іоанна Павла II.

- Гоменюк З. П.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Дитюк В. З.** начальник УМВС України на Львівській залізниці.
- Долинська М. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Дуда Міхаліна** доктор, кафедра фінансів та фінансового права Люблінського католицького університету імені Іоанна Павла II.
- Дутко А. О.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Забзалюк Д. Є.** кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Камінська Н. В.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ.
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Комісарчук Ю. А.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Коровяк О. Я.** начальник курсу факультету заочного навчання працівників ОВС Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кость С. П.** кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри українознавства Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Крупко В. І.** магістрант юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Куслії В. О.** здобувач кафедри адміністративного права Інституту права імені князя Володимира Великого МАУП.
- Марко С. І.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мних С. Р.** студент юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Обушенко О. М.** кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Охотницька Н. В.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Рибак В. О.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Рижов І. М.** доктор юридичних наук, доцент, головний науковий співробітник Національної академії СБУ.
- Ряшко О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Семенюк-Прибатень А. В.** здобувач кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Середа В. В.** кандидат юридичних наук, доцент, ректор Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Слабак М. М.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Стахура І. Б.** кандидат юридичних наук, начальник факультету заочного навчання працівників ОВС Львів-

- ського державного університету внутрішніх справ.
- Строгий В. І.** кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, старший науковий співробітник Національної академії СБУ.
- Строцький Р.Є.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Татаров О. Ю.** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Телефанко Б. М.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Токарська А. С.** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Щирба М. Ю.** аспірант кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.
- Яремко В. Я.** кандидат юридичних наук, начальник курсу з підготовки фахівців для підрозділів кримінальної міліції Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Яремчук С. В.** кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ПРАВА

Забзалоук Д. С. Політико-правові аспекти європейської інтеграції Галицько-Волинської держави у 40–50-х рр. XIII століття.....	3
Охотницька Н. В. Поняття і принципи побудови судової системи України.....	12
Слабак М. М. Класифікація цінностей у праві (за матеріалами практики Страсбурзького суду).....	21
Щирба М. Ю. Втрата чинності та зупинення дії нормативно-правових актів: деякі теоретико-прикладні аспекти.....	31
Яремчук С. В. До проблеми формування інституту відповідальності держави перед особою в Україні.....	41

КОНСТИТУЦІЙНЕ І МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Андрейченко С. С. Вплив вини на тяжкість і наслідки міжнародно-протиправного діяння.....	53
Камінська Н. В. Європейське муніципальне право: pro et contra.....	61

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Верба-Сидор О. Б., Крупко В. І. Пропозиції щодо вдосконалення правового статусу експерта у цивільному судочинстві.....	69
Долинська М. С. Нотаріат і нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1871 р.).....	85
Дутко А. О., Мних С. Р. Поняття та ознаки сім'ї за законодавством України.....	99

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бондаренко В. А. Ефективність норм адміністративного права у контексті мотивації поведінки особистості.....	109
---	-----

Дитюк В. З. Попередження правопорушень, вчинених на залізничних вокзалах великих міст України (на прикладі міста Львова).....	119
Єсімов С. С. Теоретичні підходи до аналітичної функції прогнозування оперативної обстановки у контексті адміністративної діяльності органів внутрішніх справ.....	129
Ковалів М. В., Яремко В. Я. Інформаційне забезпечення діяльності органів виконавчої влади.....	139
Корвяк О. Я. Адміністративно-правовий аспект нормативної регламентації корупції як об'єкта заходів запобігання і протидії у контексті антикорупційної політики України.....	148
Куслій В. О. Нормативно-правова регламентація фінансової відповідальності.....	158
Стахура І. Б. Забезпечення охорони громадського порядку правоохоронними органами під час виборів і референдуму.....	166
Строцький Р. Є. Поняття та особливості провадження щодо виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення.....	175

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Беніцький А. С. Проблеми кваліфікації заздалегідь необіцяного приховування злочину.....	188
Обушенко О. М. Суб'єктивна сторона кримінальної погрози.....	198
Семенюк-Прибатьєв А. В. Поняття знищення та пошкодження майна у кримінальному праві України.....	207
Строгий В. І., Рижов І. М. Концептуальні засади соціально-інформаціологічних технологій упередження кризових явищ соціального характеру (на прикладі моніторингу тероризму).....	219
Телефанко Б. М. Взаємозв'язок ефективності покарання і рівня рецидивної злочинності.....	229

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бурак М. В. Оперативно-розшукове супроводження забезпечення відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні.....	237
--	-----

Комісарчук Ю. А., Ряшко О. В. Підстави та процесуальний порядок проведення слідчого експерименту.....	248
Середа В. В. Публічно-організаційне провадження у системі адміністративно-деліктної групи проваджень.....	260
Татаров О. Ю., Марко С. І. Криміналістична характеристика порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину.....	273

ФІЛОСОФІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Балинська О. М. Семіотичні характеристики невербальних правових знаків.....	286
Боровська Г. С. Ідеологема творчого спадку М. О. Бердяєва: від марксизму до правового універсалізму.....	293
Брездєнь В. І. Деформація професійної свідомості юриста.....	305
Гоменюк З. П. Філософсько-правове обґрунтування феномена державної влади (за Б. Кістяківським).....	314
Кость С. П. Правовий текст як соціально-мовленнєве явище комунікації.....	323
Рибак В. О. Філософське осмислення права у спадщині Костя Левицького.....	331
Токарська А. С. Злочини в інформаційній війні.....	336

СУЧАСНА НАУКА ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ

Herbet Andrzej Economic security of the state and the powers of the minister of treasury with regard to strategic enterprises – polish experience.....	345
Дуда Міхаліна Розбіжності навколо сфери предметного польського податку від ігор. Вибрані питання.....	355
НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....	371
НАШІ АВТОРИ.....	372

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА ПРАВА

Забзалюк Д. Е. Политико-правовые аспекты европейской интеграции Галицко-Волынского государства в 40–50-х гг. XIII века.	3
Охотницкая Н. В. Понятие и принципы построения судебной системы Украины.	12
Слабак М. М. Классификация ценностей в праве (по материалам практики Страсбургского суда).	21
Щирба М. Ю. Прекращение и приостановление действия нормативных правовых актов: некоторые теоретико-прикладные аспекты.	31
Яремчук С. В. К проблеме формирования института ответственности государства перед личностью в Украине.	41

КОНСТИТУЦИОННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Андрейченко С. С. Влияние вины на тяжесть и последствия международно-противоправного деяния.	53
Каминская Н. В. Европейское муниципальное право: pro et contra.	61

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Верба-Сидор О. Б., Крупко В. И. Предложения по совершенствованию правового статуса эксперта в гражданском судопроизводстве.	69
Долинская М. С. Нотариат и нотариальное законодательство на западноукраинских землях во времена Австро-Венгрии (на примере Австрийского нотариального порядка от 25 июля 1871).	85
Дутко А. А., Мних С. Р. Понятия и признаки семьи в законодательстве Украины.	99

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС; ФИНАНСОВОЕ ПРАВО; ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО

Бондаренко В. А. Эффективность норм административного права в контексте мотивации поведения личности.	109
--	-----

Дытюк В. З.

Предупреждение правонарушений, совершенных на железнодорожных вокзалах крупных городов Украины (на примере города Львова).....119

Есимов С. С.

Теоретические подходы к аналитической функции прогнозирования оперативной обстановки в контексте административной деятельности органов внутренних дел.....129

Ковалив М. В., Яремко В. Я.

Информационное обеспечение деятельности органов исполнительной власти.....139

Коровяк О. Я.

Административно-правовой аспект нормативной регламентации коррупции как объекта мер предупреждения и противодействия в контексте антикоррупционной политики Украины.....148

Стахура И. Б.

Обеспечение охраны общественного порядка правоохрнительными органами во время выборов и референдума.....166

Строцкий Р. Е.

Понятие и особенности производства по исполнению постановлений по делам об административных правонарушениях.....175

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Беницкий А. С.

Проблемы квалификации заранее не обещанного укрывательства преступления.....188

Обушенко А. М.

Субъективная сторона криминальной угрозы.

Семенюк-Прибатьень А. В.

Понятие уничтожения и повреждения имущества в уголовном праве Украины.....198

Строгий В. И., Рыжов И. М.

Концептуальные основы социально-информациологичних технологій предупреждения кризисных явлений социального характера (на примере мониторинга терроризма).....207

Телефанко Б. Н.

Взаимосвязь эффективности наказания и уровня рецидивной преступности.....229

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Бурак М. В.

Оперативно-розыскное сопровождение обеспечения возмещения (компенсация) вреда в уголовном производстве.....237

Комиссарчук Ю. А., Ряшко Е. В. Основания и процессуальный порядок проведения следственного эксперимента.....	248
Середа В. В. Публично-организационное производство в системе административно-деликтной группы производств.....	260
Татаров А. Ю., Марко С. И. Криминалистическая характеристика нарушения правил охраны или использования недр на примере незаконной добычи янтаря.....	273

ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ ПРАВА

Балинская О. М. Семиотические характеристики невербальных правовых знаков.....	286
Боровская Г. С. Идеологема творческого наследия Н. А. Бердяева: от марксизма к правовому универсализму.....	293
Брезднь В. И. Деформация профессионального сознания юриста.....	305
Гоменюк З. П. Философско-правовое обоснование феномена государственной власти (за Б. Кистякивским).....	314
Кость С. П. Правовой текст как социальное речевое явление коммуникации.....	323
Рыбак В. О. Философское осмысление права в наследстве Костя Левицкого.....	331
Токарская А. С. Преступления в информационной войне.....	336

СОВРЕМЕННАЯ НАУКА ИНОСТРАННЫМИ ЯЗЫКАМИ

Herbet Andrzej Economic security of the state and the powers of the minister of treasury with regard to strategic enterprises – polish experience.....	345
Дуда Михалина Разногласие вокруг сферы предметного польского налога от игр. Выбранные вопросы.....	355
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	371
НАШИ АВТОРЫ.....	372

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Zabzaljuk D. Ye.

Political-law aspects of the european integration of the Galician-Volyn' state in the 40–50TH of the XIII Century.....3

Okhotnytska N. V.

The Concept and The System of the Principles of the Formation of the Judicial System of Ukraine.....12

Slabak M. M.

An extended annotation of the article on the subject of: Classification of values in the law (based on the practice of the Strasbourg Court).....21

Shchirba M. Y.

Termination and suspension of the legal acts: some theoretical and practical aspects.....31

Yaremchuk S. V.

The issue of formation of the institution of liability of the state before an individual in Ukraine.....41

CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW; INTERNATIONAL LAW

Andreichenko S. S.

Impact of fault upon gravity and consequences of international wrongful act.....53

Kaminska N. V.

European municipal law: pro et contra.....61

CIVIL LAW AND PROCEDURE

Verba-Sydor O. B., Krupko V. I.

Proposals concerning improvement of the legal status of an expert in civil proceedings.....69

Dolynska M. C.

Notary and Notary Law in Western Ukraine during the Austro-Hungarian Empire (on an Example of the Austrian Notary Order of July 25, 1871).....85

Dutko A. O., Mnykh S. R.

The Concept and the Features of the Family under the Legislation of Ukraine.....99

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Bondarenko V. A.

The efficiency of administrative law standards in the context of the motivation of individual behavior.....109

Dytiuk V. Z. Prevention of offences committed at railway stations in large cities of Ukraine (for example, in Lviv).....	119
Yesimov S. S. Theoretical approaches to the analytic function of the prediction of operational conditions in the context of the administrative activities of internal affairs bodies.....	129
Kovaliv M. V., Yaremko V. J. Information support of executive bodies activity.....	139
Korovjak O. Y. Administrative and legal aspect of the normative regulation of corruption as an object of measures for prevention and countermeasures in the context of anti-corruption policy in Ukraine.....	148
Kusliy V. O. Normatively legal regulation of financial responsibility.....	158
Stakhura I. B. Maintenance of public order by law enforcement agencies during the elections and referendum.....	166
Strotsky R. Ye. The concept and features of proceedings in respect of regulations on administrative offences.....	175

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

Benitsky A. S. Problems of previously not promised concealment of a crime.....	188
Obushenko A. M. The subjective aspect of criminal threats.....	198
Semeniuk-Prybaten A. V. Concept of property destruction and damage in criminal law of Ukraine.....	207
Strogyi V. I., Ryzhov I. M. Conceptual foundations of social and information technology of prejudice of social crisis issues (for example, terrorism monitoring).....	219
Telefanko B. M. Interconnection of Efficiency of Punishment and Level of Recurrent Criminality.....	229

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; OPERATIONAL ACTIVITIES

Burak M. V. Operational and investigative support to ensure redress (compensation) damages in criminal proceedings.....	237
Komissarchyk Yu. A., Ryashko O. V. The grounds and procedural order for conducting the investigative experiment.....	248

Sereda V. V. Public and organizational proceedings in the system of administrative and tort group of proceedings.....	260
Tatarov A. Y., Marko S. I. Forensic characterization of violation of safety rules or subsoil use for example unlawful extraction of amber.....	273

PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY OF LAW

Balyns'ka O. M. Semiotic characteristics of non-verbal legal signs.....	286
Borovska G. S. Ideologem of M. Berdyaev creative inheritance: from marxism to legal universalism.....	293
Brezden' V. I. Deformation of lawyer professional consciousness.....	305
Homenjuk Z. P. Philosophical-legal ground of the state power phenomenon (after B. Kistjakovskim).....	314
Kost' S. P. Legal text as a social and speech communication phenomenon.....	323
Rybak V. O. Understanding right of inheritance Kost Levitsky.....	331
Tokarska A. S. Crimes in the Information War.....	336

MODERN SCIENCE FOREIGN LANGUAGES

Herbet Andrzej Economic security of the state and the powers of the minister of treasury with regard to strategic enterprises – polish experience.....	345
Duda Michalina The controversy over the material scope of Polish gaming tax Selected issues.....	355
SCIENTIFIC LIFE.....	371
OUR AUTHORS	372

Вимоги до оформлення та подання статей у Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, згідно з Положенням про організацію редакційно-видавничої роботи Львівського державного університету внутрішніх справ, затвердженим наказом № 447 від 29 грудня 2011 р.

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад’юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній і психологічній.

Вимоги до статей

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім’я, по батькові автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотації статті українською, російською та англійською;
- ключові слова українською, російською, англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв’язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. Під час такого аналізу, зазвичай, вказу-

ються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний тільки у форматі **Word.doc (2003)** шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали і віддрукований на папері формату 210 x 297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків. Якщо стаття містить **графічний матеріал**, то його слід подавати у форматі A5, а в авторському оригіналі залишати місце для рисунків. Електронні варіанти мають бути повністю виправлені без «значків» та «об'єктів».

Рукопис має бути підписаний автором.

Статті у Вісник можуть подаватися авторами такими мовами: українською, російською, англійською.

До статті **українською та російською мовами** надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація англійською мовою та анотації українською і російською (по 500 знаків кожна). Розширена анотація англійською мовою повинна бути завірена печаткою бюро перекладів або погоджена підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ. До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших навчальних закладів, установ та організацій, підписи яких належним чином завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

До статті **англійською мовою** надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація українською мовою і звичайні анотації російською та англійською (по 500 знаків кожна).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), мають бути завірені на предмет правильності перекладу у бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зв'язків навчального закладу.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – із завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– електронним варіантом статті;

– для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 25,04 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка:

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, та статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей або відхиляти їх від опублікування.

Стаття подається автором відповідальному секретареві Вісника безпосередньо або поштою на адресу ЛьвДУВС: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Відповідальний секретар:

серія юридична – доктор юридичних наук, доцент Балинська О. М.;

серія психологічна – кандидат філософських наук, доцент Козирев М. П.;

серія економічна – кандидат економічних наук, доцент Ревак І. О.

Координати для довідок:

Відділ організації наукової роботи:

(032) 278-65-72; e-mail: vonr@lvduvs.edu.ua

067-854 97 24 (Боровікова Віталіна Станіславівна)

e-mail: borovikova-vitalina@ukr.net

Редакційно-видавничий відділ:

(032) 233-61-95; e-mail: publlaw@ukr.net

Відповідальні секретарі:

Балинська Ольга Михайлівна 067-674 99 12

Козирев Микола Петрович 098-319 55 92

Ревак Ірина Олександрівна 067-444 09 63

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

Випуск 3
(виходить з 1995 р.)

Редактор *А. С. Кузьмич*

Редагування текстів англійською мовою *І. Ю. Сковронська*

Редагування текстів російською мовою *Н. В. Медвідь*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *Н. Я. Ганущак*

Підписано до друку 09.10.2014 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 22,6.

Тираж 100 прим. Зам. № 102-14.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.